ОЛЕКСАНДРОВІ
ОГЛОБЛИНОВІ

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У С·Ш·А

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК ІІІ

THE UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE U.S., INC.
Collected Essays, Vol. III.

COLLECTED ESSAYS

In honour of Professor Alexander Ohloblyn, Ph. D.

Editor in Chief
William Omelchenko

PUBLISHED BY
THE UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE U.S., INC.
New York 1977

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК III

З Б І Р Н И К

на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина

Відповідальний редактор
Василь Омельченко

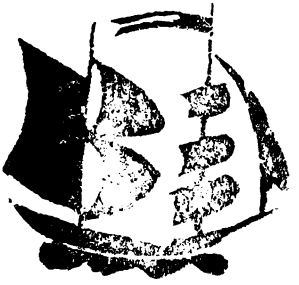

ВИДАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У США
Нью-Йорк 1977

Мовна редакція *Вячеслава Давиденка*
Обкладинка *Петра Холодного*
Технічний редактор *Іван Замша*

©Copyright 1977 by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA, Inc.

Printed in USA by Computoprint Corp.
335 Clifton Ave. Clifton, N.J. 07011

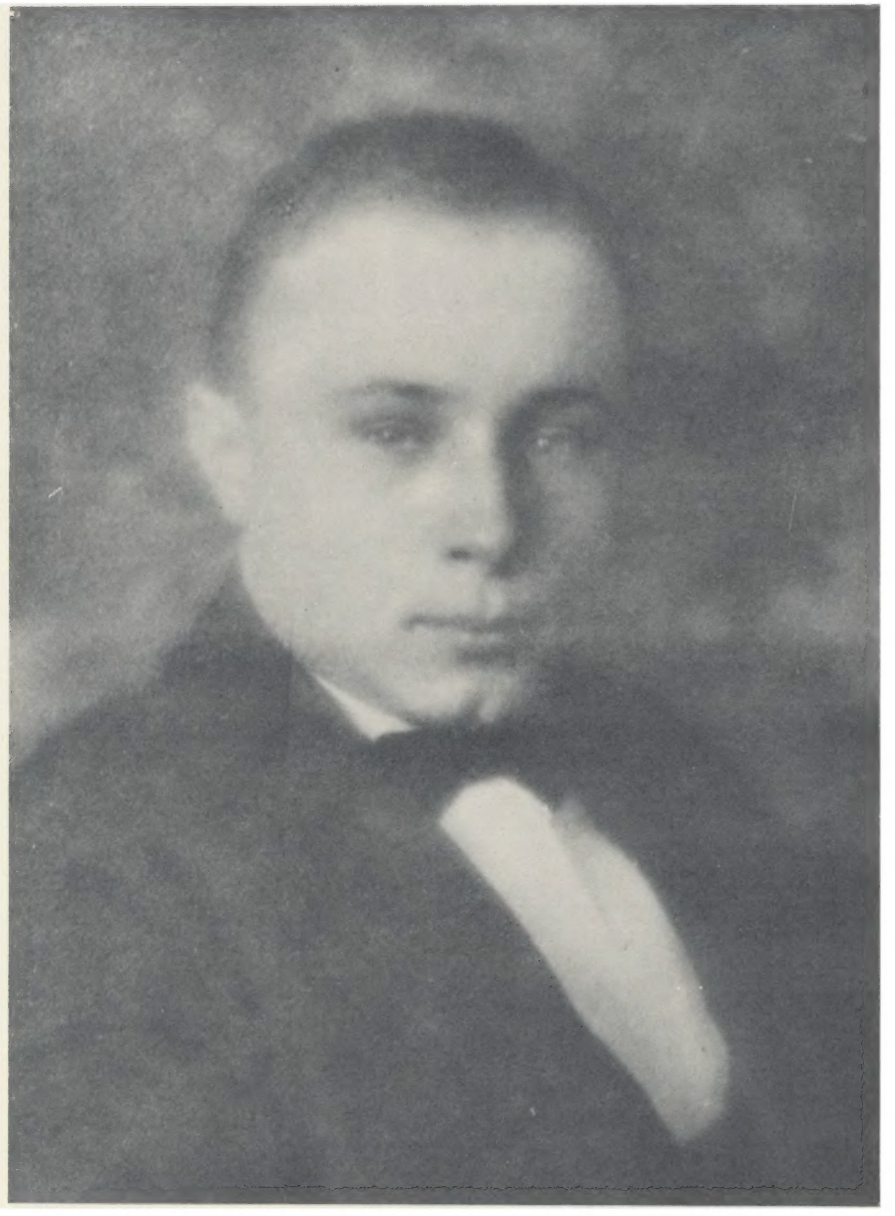

Олександер Петрович Оглоблин,
професор Київського університету (Вищого Інституту Народньої Освіти ім. Михайла Драгоманова).
1922 рік. (Фото Данила Демуцького).

Проф. Олександер Оглоблин промовляє на Урочистій Науковій Конференції УВАН у США, присвяченій пам'яті великого українського історика Михайла Сергійовича Грушевського, з нагоди 200-ліття Колумбійського університету.
19 грудня 1954 року.

Проф. д-р Олександер Оглоблин,
Президент Української Вільної Академії Наук у США.
1975 рік.

ЗМІСТ

Передмова 13

ЧАСТИНА І — БІО-БІБЛІОГРАФІЧНІ МАТЕРІЯЛИ .....
Омелян Пріцак: Вступне слово 17
Олександер Оглоблин: Мій творчий шлях українського історика.... 20
Василь Омельченко: Олександер Оглоблин (життя й діяльність) ... 57
Любомир Винар: Наукова творчість проф. д-ра Олександра Оглоблина..... 64
Любомир Винар: Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина..... 93

ЧАСТИНА ІІ — СТАТТІ
Марко Антонович: Коли постали Громади? 127
Юрій Бойко-Блохин: Dante und die Ukraine 137
Олекса Вінтоняк: Київ 1770-х років в описі академіка Й. А. Гюльденштедта 153
Михайло Воскобійник: The Persecution of Jews as an Issue in the First Russian Duma 162
Юрій Гасцький: The Administration of the Cossack State: the Pryluka Regiment 173
о. Семен Гаюк: Полоцький "Акт возз'єднання" уніятів з Православною Церквою в 1839 році..... 210
Василь Гришко: Чи Володимир Мономах — історичне ім'я? 220
Олександер Домбровський: Геродотова Скитія у світлі палео-соціологічних дослідів..... 237
Роман Климкевич: Герби Кубанських і Підкавказьких міст 257
Пантелеймон Ковалів: Українська мова в світлі сучасної науки 268
Богдан Кравців: Боплян в українській і чужоземній історіографії... 279
Володимир Кубійович: Міграційні процеси в Українській ССР за переписом 1970 року..... 290
Юрій Лавріненко: Історичне тло і попередники РУП 304
Теодор Мацьків: Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році? 329

Іван Новосівський: Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі 341
Ярослав Падох: Вибрані проблеми з історії судового процесу на Гетьманщині 365
Наталія Полонська-Василенко: Рюрик та Аскольд 377
Омелян Пріцак: Oleg the Seer and Oleg "the Grand Prince of Rus' " 389
Анна Процик: The Treatment of the Ukrainian Question at the Yassy Conference of November 1918 400
Олександер Стовба: Українська Студентська Громада в Москві 1860-х років 411
Орест Субтельний: Political Cooperation and Religious Antagonism: Aspects of Pylyp Orlyk's Relations with the Turks and Tatars 454
Юрій Шевельов: "История Русов" очима мовознавця 465

ПЕРЕДМОВА

Два роки тому скінчилася 75-та річниця з дня народження і 55-та річниця науково-академічної діяльности визначного українського вченого — історика України проф. д-ра Олександра Петровича Оглоблина, Президента Української Вільної Академії Наук у США.

В Академії спочатку була думка влаштувати урочистий ювілей, але на виразне бажання Ювілята це святкування не відбулося. Натомість було вирішено відзначити знаменну дату понад півстолітньої науково-академічної діяльности нашого заслуженого вченого присвятою йому чергового *Наукового Збірника* УВАН ч. 3.

Управа Академії поклала на мене почесний обов'язок бути відповідальним редактором *Збірника.* Заклик редактора до українських вчених взяти участь у ювілейному *Збірникові* знайшов жвавий відгук серед численних приятелів і учнів Ювілята, які працюють у царині українознавчих дисциплін і які шанують великого українського вченого-історика.

Ще перед офіційним оголошенням про видання *Збірника* почали надходити наукові статті для нього.

Багатий тематично матеріял *Збірника* поділено на дві частини. Перша частина присвячена біографії, діяльності й творчості вченого, зокрема містить його наукову автобіографію та повну бібліографію його наукових праць. Другу частину *Збірника* складають наукові статті з різних галузів українознавства. Статті, як звичайно, розміщено за українською абеткою прізвищ авторів. До *Збірника* долучені також дві фотографії Ювілята та факсиміле його автографу.

Випускаючи в світ *Науковий Збірник* ч. 3, Українська Вільна Академія Наук у США сердечно вітає Достойного Ювілята — Президента УВАН й бажає йому ще багатьох літ життя й творчої діяльности на користь української науки й українського народу.

Всім, хто взяв участь у цьому *Збірнику* й допоміг його виданню, Українська Вільна Академія Наук у США висловлює щиру подяку.

Василь Омельченко
Відповідальний редактор

Частина I

Біо-бібліографічні матеріяли

ВСТУПНЕ СЛОВО ДО ЮВІЛЕЙНОГО ЗБІРНИКА НА ЧЕСТЬ ОЛЕКСАНДРА ПЕТРОВИЧА ОГЛОБЛИНА

Моє знайомство з Шановним Ювілятом почалося в незвичайних обставинах. Це було у Львові восени 1936 року, коли я, новоспечений студент Львівського університету, починав увіходити в таємниці методології наукового досліду. Тоді, не зважаючи на мій молодий вік (сімнадцять років), мене прийняв на свій семінар нової історії відомий учений, професор Адам Шельонговський.

Моя перша семінарійна праця відносилася до політичних зв'язків гетьмана Івана Мазепи, і я почав знайомитися з відповідною літературою в бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка. Очевидно, переглянув наукову періодику, в першу чергу видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві. Знайомлячись із змістом *Збірників* Історично-Філологічного Відділу ВУАН, я натрапив на статтю, вміщену у 51 томі того видання, яка справила на мене глибоке враження. Це була переломова стаття, "ex ungue leonem", одна із тих, що важать більше, як грубі томи. Стаття, що відкриває нові обрії, запліднює думку. Власне, вона допомогла мені зрозуміти суть трагіки гетьманської доби нашої історії. Заголовок статті: "Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року", а автор — наш Дорогий Ювілят, професор Олександер Петрович Оглоблин.

Ось основні тези тої знаменитої статті, яка, без сумніву, заслуговує на перевидання.

Зроджені революцією Богдана Хмельницького ідеї державного будівництва України — ідея Князівства Руського, ідея Війська Запорізького та різні варіянти тих ідей — продовжують діяти далі, в обставинах чужого впливу в Україні. Боротьба подвійна: з одного боку, боротьба кругів одної ідеї в ім'я визволення України від чужого панування, а з другого — використання загроженим сусідою кругів противної ідеї для поборення тієї небезпеки.

Рішуче перемогла ідея Руського Князівства за шляхетської гегемонії Івана Виговського, в його Великім Князівстві Руськім, федеративній

частині триєдиної Польсько-Литовсько-Руської Речі Посполитої. Одначе, в несприятливих міжнародніх обставинах, ця ідея не запанувала. Вибухла громадянська війна, в якій здобувши собі підтримку Москви, перемогла козацька ідея Війська Запорізького.

В часах Руїни завмирає ідея Руського Князівства у зв'язку з винищенням її носіїв — шляхти черню. Поворот до кримсько-турецької орієнтації Петра Дорошенка був позначений цілковитою перевагою ідеї Війська Запорізького. Правда, ця орієнтація відновить опісля шляхетську ідею Руського Князівства, але тільки формою. І ця ідея, позбавлена своєї соціяльної бази, стане мандрівною ідеєю, знаряддям турецько-татарської політики. Вона яскраво засвідчена в організації Князівства Малої Росії і України Юрася Хмельниченка. Спробу формального полагодження обох ідей в татарській редакції бачимо у Князівстві Малоросійськім, чи "Княжестві выдѣлнимъ, Кыєвскимъ і Черниговскимъ со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ і народом Малороссійскимъ" договору Петра Іваненка (Петрика) з Кримом у 1692 році.

Відродження шляхетсько-старшинської верстви за Івана Самойловича привело до відновлення ідеї Князівства Руського в часах гетьманування Івана Мазепи. Вона проявляється в Пунктах Коцєла-Миклашевського з 1703 р., позначених ідеями Гадяцької Унії, в зацікавленні самого Мазепи, генеральної старшини та полковників пактами Комісії Гадяцької в 1707 році, врешті у статтях шведсько-українського договору 1708 року.

Поразка під Полтавою зруйнувала назавжди ідею Князівства Руського. Бендерська конституція Пилипа Орлика, його договори з Карлом XII та Кримом ствердили в еміґраційних кругах остаточну перемогу ідеї Війська Запорізького. Так само підтримана Москвою ця ідея — правда, вже з іншим змістом — перемогла в Україні, де, до речі, репресії Петра I спричинилися до занепаду самостійної політичної думки.

*
* *

У рр. 1936-1937 я декілька разів перечитував ту статтю. Розбирав докладно всі елементи її концепції і заприязнився з її автором, не тільки не бачивши його, але (в обставинах тридцятих років) без надії його зустріти або мати можливість нав'язати з ним кореспонденцію.

Одначе, події покотилися несподівано іншим шляхом. Уже на весні 1940 р. я мав нагоду побачити вперше Київ, приїхавши туди складати іспит до аспірантури Академії Наук. Ясна річ, що в першу чергу я зайшов до Інституту Історії України, щоб скласти візиту авторові моєї улюбленої статті. Мавши безмежне довір'я до Олександра Петровича, я

у своїй молодечій наївності привіз із собою і дав на оцінку професора Оглоблина плід моєї кількалітньої праці — велику Мазепинську бібліографію. Коли я це згадую сьогодні, холодний дріж проходить крізь моє тіло. Це ж бо були часи апогею сталінського терору; ім'я Мазепи було анатемоване. Але професор Оглоблин не виявив ніякого страху. Він з зацікавленням узяв мій рукопис і за деякий час повернув його із своїми цінними заввагами. Ми продовжували з ним дискусію про Мазепинську добу так мов би це було у країні, де панує свобода людини і наукової думки.

Так то сповнилася моя велика мрія: я мав щастя особисто познайомитися з професором Олександром Оглоблиним.

З того часу наше знайомство і приязнь не переривалися. Чи це були часи німецької окупації в Києві чи у Львові, опісля у Баварії і нарешті у Сполучених Штатах Америки, де від осени 1964 р. ми стали сусідами, живучи в тому самому стейті.

Коли, завдяки "Гарвардському чудові", у тому престижевому університеті почала в академічнім році 1968/1969 діяти Катедра Історії України, я, як голова Комітету Українських Студій того університету, мав приємність і щастя запросити Олександра Петровича на першого гостинного професора. Тут не могло бути ніякого вагання. Тільки Він міг перенести до Нової Землі найкращі традиції Київської документальної історичної школи.

Я вдячний Провидінню, що мені припала честь відкрити цей ювілейний *Збірник* на пошану видатного історика України і автора моєї улюбленої статті Олександра Петровича Оглоблина.

Омелян Пріцак
керівник Катедри Історії України ім. М. Грушевського,
Гарвардський університет

Олександер Оглоблин

МІЙ ТВОРЧИЙ ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА

Коли життя людини наближується до того місця, де починається вже Божа дорога, а позаду залишаються довгі десятиліття творчої діяльности, мимоволі відчуваєш бажання озирнутися назад, немов з високої гори подивитися в долину, де почалася твоя життєва путь. Отож, наприкінці минулого року, коли мої друзі почали обраховувати, чи не задовго я вже живу й працюю на цьому світі — популярно це зветься ювілеєм — якась непереможна сила спонукала мене написати як пройшов я *свій творчий шлях українського історика.* Так народилися думки й сторінки моєї наукової автобіографії.

Автобіографії істориків — не нова річ, зокрема в українській історіографії. Але здебільшого вони являють собою нариси цілої діяльности історика, як науково-академічної, так і громадсько-політичної. Такий характер мають, приміром, автобіографії Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Володимира Антоновича (на жаль, не закінченої), Михайла Грушевського (обидві — 1906 і 1926 рр. — занадто короткі) та інші.

Останнім часом у російських історичних журналах, зокрема в *Истории СССР,* почали з'являтися цікаві автобіографічні нариси про творчість поодиноких сучасних совєтських істориків (*Український Історичний Журнал* ще не наважився розпочати такої сторінки). Я думаю, що це варто робити й нам.

Правду кажучи, трохи незвично і не дуже зручно писати про самого себе. Але недарма казав Шевченко: "історія мого життя — частина історії мого рідного краю". Справді, наукове життя сучасного українського історика це — частина української історіографії, і то, мабуть, у найлютіший час її тисячолітньої історії, коли не тільки нищено самих істориків та їхні наукові твори, але цілу наукову ґенерацію вигублено впень, і тим самим обірвано або вихолощено наукову традицію багатьох українських поколінь.

Моє властиве місце — це *українська історіографія 1920-х років.* Це була *моя* наукова ґенерація. Це була доба, коли творилася — й за моєю також участю — нова, наступна ґенерація українських істориків. Це були наші — й мої "діти", що мали перейняти на себе нашу наукову спадщину, себто спадщину всіх тих поколінь, які були перед нами. *Де вона тепер, та ґенерація? Її нема.* Це покоління було цілком *скошене* совєтським терором і погромом української науки і культури в 1930-х роках. Знищено тотально, брутально, жорстоко, безглуздо. Там, на Батьківщині, залишилися здебільшого *безбатченки* історичної науки. Тут, на еміґрації, ми — останні *недобитки* останнього *вільного* українського наукового покоління вже *невільної* Української землі. А коло нас — зовсім нове покоління, мовляв, наших "внуків", що науково народилося по останній війні, виросло вже тут, на чужині, і починає поволі старішати й навіть старітися, не знаючи як слід того, що і як робили там, на Батьківщині, їхні попередники. Але це покоління мусить заступити нас, і саме йому мусимо передати ми *й нашу наукову традицію, і наш науковий досвід.*

Колись Олександер Герцен з тривогою і смутком питав: "Поймут ли, оценят ли грядущие поколения?" Тепер це питання стоїть і перед нами, істориками старшої ґенерації, у набагато гострішій і трагічнішій формі. Тому мусимо самі говорити про себе й свій творчий шлях.

I

Інтерес до історії, спочатку до *генеалогії,* історії родів, насамперед *мого* роду з'явився в мене дуже рано. Я був тоді ще малим, у перших клясах гімназії. Хоч я мав там доброго вчителя історії, професора Василя Григоровича Ляскоронського, відомого українського історика, учня великого Володимира Антоновича, але, звичайно, сама по собі шкільна історія тоді ще не могла мене особливо захопити. Це сталося вдома, в умовах родини. Майже щороку, влітку, їздив я на свою батьківщину — Сіверщину, спочатку до маєтку, який належав тітці моєї матері Ользі Осипівні Короткевич (народженій Савицькій) в Новгород-сіверському повіті (с.Івот), а потім, коли той маєток був спроданий, до міста Новгорода-Сіверського (або Новгородка, як його в нас усі звали), де мати моєї матері — Анна Осипівна Лашкевич (нар. Савицька) мала власний будинок. Саме в тому родинному оточенні і на рідній землі зацікавився я своїм походженням і своїм родом. Все якнайбільше сприяло цьому. Навколо були родичі, ближчі і дальші, матері й батька. На цвинтарі лежали їх — мої — предки, про яких так багато розповідала мені моя бабка Анна. На стінах висіли їх портрети. У старовинних шухлядах лежали фамільні документи, починаючи з XVIII століття.

Старі меблі, картини, посуд тощо — все дихало старовиною, такою живою й такою рідною. Я став записувати розповіді "баби Анни", як вона себе називала. Це було перше знайомство моє з моїм родом — початок мого інтересу до генеалогії й майбутніх студій над нею. В 1910 році Анна Осипівна померла, і я став фактичним володарем отих фамільних документів, листів, портретів, фотоальбомів, різних фамільних реліквій, і серед них золотого перстеня мого прадіда Йосафата-Йосифа Савицького з гербом "Холєва". Пам'ятаю, з якою увагою і пошаною ставився я і до цих мертвих, але для мене живих речей, і до всіх своїх родичів, яких я тоді знав. Це почуття роду залишилося у мене назавжди.

Я народився, виріс і жив у Києві, який був і є моїм рідним містом. Але за свою батьківщину я змалку вважаю Сіверщину, землю всіх моїх предків. Я любив і люблю цю землю. І в мене рано прокинувся інтерес до її минулого. Я став читати і набувати книжки про історію Сіверщини. Першою, десь в 1913-му році, була *Исторія Съверской земли* Дмитра Багалія. Це було моє перше, ще заочне знайомство з Дмитром Івановичем Багалієм, з яким і під керівництвом якого мені довелося згодом працювати і в Академії Наук у Києві, і в Інституті його імени у Харкові (1926-32 рр.). Приблизно тоді ж з'явилася в мене *Исторія Малой Россіи* Д. Бантиш-Каменського, а 1915 року моя бібліотечка збагатилася *Описаніем Старой Малороссіи* Олександра Лазаревського, три томи якого я взяв з собою на еміґрацію. Трохи пізніше, в 1916 році, мені подаровано *Малороссійскій Родословникъ* В. Л. Модзалевського, де я знайшов і родовід Лашкевичів, моїх предків по матері, і силу-силенну інших, ближчих і дальших родичів.

Мені захотілося написати історію мого Новгорода-Сіверського. Це було десь у 1912-му році. Незабаром, в 1913-ім чи 1914-ім році, написав я невеличку історію Новгородсіверського Спасо-Преображенського манастиря, який я так добре знав. Для цього довелося прочитати деяку літературу з історії Церкви. Звичайно, ці перші мої історичні нариси мали цілком компілятивний характер, але з цього малого зерна виріс мій особливий інтерес до льокальної історії, передусім історії Сіверщини, далі Чернігівщини і Лівобережної України, а вже пізніше — історії цілої України. І — що важливіше — це *почуття землі,* землі *мого* роду, рідної землі згодом привело мене до історії Гетьманщини, Козацько-Гетьманської держави XVII - XVIII століття. В 1911-му році я востаннє відвідав Новгородсіверщину. Відтоді моє життя було цілком пов'язане з Києвом. Київ з того часу став для мене ближчим, рідніщим.

Перебуваючи в старших клясах гімназії, я почав по-справжньому студіювати історію. В мене зібралася вже чимала бібліотека, в якій були найголовніші праці з історії Росії і України. В гімназії утворився істо-

ричний гурток, що його головою обрано мене. Мій дальший шлях історика остаточно був визначений. Новим оком дивився я на київську старовину та її чудові пам'ятки, що мене оточували. Особливо любив я київські церкви, стару Могилянську Академію, мою близьку сусідку. Я народився і ввесь час жив на Подолі. Я прочитав усю головну літературу про старий Київ, його історію, топографію, пам'ятки культури. Дуже допомогло мені знайомство з професором Степаном Тимофійовичем Голубевим, відомим істориком Української Церкви і знавцем історії Києва, згодом моїм професором у Київському університеті, з сином якого, Олександром, я вчився в гімназії і приятелював. Багата бібліотека професора була мені відкрита. Праці Голубева, Миколи Петрова, о. Федора Тітова та інших і їх попередників не тільки науково познайомили мене з Києвом та його пам'ятками, починаючи з княжої доби, продовжуючи козацько-гетьманським барокко і кінчаючи київським ампіром кінця XVIII — першої половини XIX століття, але й ввели мене, мовляв, у лабораторію наукового києвознавства, а навіть більше: вчили методології історичного досліду, що дуже допомогло мені під час дальших студій в університеті. І разом з цим вони скерували мою увагу вбік історії Української Церкви, наслідком чого була моя невеличка монографія про церковного діяча Мазепинської доби, єпископа Переяславського Захарію Корниловича.

Університетські часи і революція 1917-го року принесли багато нового. Історія стала для мене наукою, і рамці моєї батьківшини поширилися на всю Україну. Але інтерес до льокальної історії залишився у мене й надалі. Я думаю, що з цим пов'язані були мої тодішні студії над історичною географією України, передусім північно-східньої, Київщини і Чернігівщини, території Наддніпрянського Полісся (Правобережжя і Лівобережжя), яка так цікавила мене потім у 1930-их роках. Я вивчав праці з історичної географії, старі і нові, а особливо був захоплений працями О. Шахматова і В. Пархоменка, лекції якого слухав у Київському університеті в 1918-1919-их роках. Я почав студіювати так звані спірні питання історії східньослов'янського розселення, спочатку деревлянське питання, а потім, звичайно, ближче мені сіверянське питання. У зв'язку з тим я листувався з академіком Олексієм Олександровичем Шахматовим, який дуже уважно поставився до мене і дав мені низку критичних уваг і цінних порад. Влітку 1919 року, на засіданні Історично-Етнографічного гуртка при Київському університеті, головою якого був професор Митрофан Вікторович Довнар-Запольський, учень В. Антоновича, я прочитав свою першу наукову доповідь "Деревлянське питання" (російською, очевидно, мовою: "Древлянский вопрос") і був обраний членом цього гуртка, який

складався головне з учнів Довнар-Запольського (дехто з них тоді вже був приват-доцентом університету). Це й був початок моєї самостійної наукової діяльности.

Дальше життя висунуло нові вимоги і нові наукові проблеми, що скерували мою наукову діяльність на інші шляхи. Але ніколи не переставав я цікавитися ні генеалогією, ні історією Церкви, ні історичною географією. Перша, генеалогія, була моїм інтимним науковим куточком у 1920-30-их роках. Шкодую тільки, що тодішні умови і брак часу не дозволили мені повністю використати ту силу-силенну генеалогічного матеріялу, що перейшов через мої руки в процесі довгих архівних студій. В тяжкі 30-ті роки збирав я матеріяли для генеалогії старих рудницьких родів Правобережного Полісся, складав родовід відомого зем'янського роду Київщини — Олизарів-Волчкевичів та деяких інших шляхетських фамілій Правобережної України. А в трагічні дні боротьби за Київ у 1941 році я працював над генеалогією Ханенків — робота, від якої мене дослівно відірвало покликання на голову Київської Міської Управи. Я багато працював у 1942 - 1943-му роках в київських архівах, і зібраний тоді матеріял став мені у великій пригоді для генеалогічних студій на еміґрації. Особливо багато працюю у цій царині в останніх десятиліттях. Вже опрацьовано кілька конкретних генеалогічних тем, а головне, зібрано великий матеріял для монографії про мій рід Лашкевичів, яку все мрію колись написати. Вже давно цікавлять мене методологічні та історіографічні проблеми української генеалогії, зокрема проблема взаємин генеалогії і історії. Я прийшов до висновку, що не точно вважати генеалогію лише за допоміжну історичну науку. Ні, це окрема, самостійна історична дисципліна, яка має власні завдання, власну сферу досліду, свою специфічну методологію і свої, окремі від історії перспективи та можливості дальшого наукового розвитку. Це не тільки наука про походження і розвиток родів, але кінець-кінцем наука про історичну людину, homo historicus. Тому звичайно я дуже охоче працював у 1940-их роках в Інституті Родознавства і Знаменознавства, що його створив на еміґрації в Німеччині покійний Євген Порфирович Архипенко, і вважаю за честь для себе бути головою нещодавно утвореного Українського Генеалогічно-Геральдичного Товариства.[1]

Менше пощастило моїм студіям у царині історії Церкви. Наукові досліди над нею за совєтських умов взагалі були неможливі. А коли дехто й торкався цих питань, то це неодмінно було пов'язане з антирелігійною пропаґандою, що згори виключало мою участь. Отже, до церковно-історичних проблем я міг повернутися щойно після війни. Моя праця в Церковно-Археографічній комісії, що її ініціятором був світлої пам'яті митрополит гр. Андрей Шептицький, професура в Українській

Православній Академії в Мюнхені, де я читав курс української церковної історіографії, співпраця над історією Церкви в *Енциклопедії Українознавства* (як українській, так і англомовній) і кілька невеличких наукових публікацій[2] — ось і все, що пощастило мені зробити у цій царині.

Нарешті, історія Сіверщини, яка ніколи не переставала мене цікавити. Вона так чи так увійшла в низку історичних проблем, якими я займався потім. Сіверщині я присвятив своїх *Людей Старої України,* які здебільшого були новгородсіверці. Згодом виникла переді мною проблема етногенези східнього слов'янства, зокрема сіверянського племени, яке, на думку деяких філологів та істориків, починаючи з Костомарова, мало всі підстави стати четвертою слов'янською народністю на сході Европи. Я все мріяв зайнятися спеціяльно цією проблемою, пов'язавши її з дальшою історією Сіверщини, зокрема з її новою колонізацією в XVI-XVII століттях і з дуже важливим питанням про участь Сіверщини в процесі формування Козацько-Гетьманської держави XVII-XVIII століть. На жаль, мрії залишилися тільки мріями.

II

Мій інтерес, інтерес історика, до *економічної історії* України з'явився не випадково. Один з моїх недавніх критиків досить легковажно записав усі мої праці з економічної історії України на конто тогочасних політичних умовин, уважаючи їх за обов'язкову данину марксизмові або ж, принаймні, за наслідок впливу марксистської доктрини на тоді ще молодого дослідника.[3] Це дуже далеке від істини. Звичайно, вплив епохи був, як це буває з кожним істориком, а тим паче в такому суспільстві, як совєтське. Але мій інтерес до економічних проблем історії старший за совєтську добу, бо почався ще перед революцією, і безпосереднього зв'язку з марксизмом зовсім не мав. Зрештою, з марксистською теорією я познайомився щойно в 1920-их роках. Не треба забувати також, що напередодні революції 1917 року марксизм далеко не був уже такий атракційний і популярний і в Росії, і на Україні, як це було наприкінці минулого і на початку нашого століття.

Ні, справа була значно глибша. Для історіографії російської і української передреволюційної доби взагалі характеристичним було захоплення так званим економічним тлумаченням історії. Зрештою, це не був навіть економічний матеріялізм, близький родич марксизму. Це просто була увага до одного з чинників історичного процесу, що був раніше занедбаний в історичній науці, і тому не дивно, що ця увага на початку була неспівмірно великою. Так чи так, інтерес до економічної історії взагалі і до економічного чинника історичного розвитку був великий і, на мою думку, плідний і в російській історіографії

(Ключевський та його школа, з якої вийшли Покровський, Рожков та інші), і в історіографії українській (Довнар-Запольський та його школа, Михайло Грушевський та його Львівська школа). Зрештою, інтерес до економіки був уже в їхніх попередників, зокрема в Антоновича і Лазаревського. Не кажу вже про економічно-історичну науку того часу. Маю на увазі праці Струве, Туган-Барановського, Святловського та інших. Ще в гімназії познайомився я з працями Рожкова і Покровського, де вплив економічного чинника на історію Східньої Европи був особливо підкреслений. Але в університеті, студіюючи історію Росії і частково історію України в професора Довнар-Запольського і професора (тоді ще доцента) Павла Петровича Смірнова, учня Довнар-Запольського, які самі цікавилися економічними проблемами історії і заохочували до цього своїх учнів, я, однак, приділяв їм найменше уваги. Мене вабили тоді такі проблеми російської історії, як, наприклад, політична думка XVII століття або історія розколу, а в царині історії України — історична топографія княжого Києва, або, як я вже казав, історія української Церкви XVII-XVIII століть.

Науковий інтерес до економічної історії з'явився у мене трохи пізніше, коли почалася моя самостійна дослідна та академічна праця. Цьому сприяло почасти те, що в нових совєтських умовах наукові досліди над історією Церкви стали неможливими, а генеалогічні інтереси мусіли, природно, замкнутися в рамцях суто приватної наукової праці. Навіть історично-географічні студії стали неактуальними. Моя перша високошкільна катедра була катедра історії економічного побуту України в Київському Археологічному Інституті (1920-1921).

В 1921-22 рр. у центрі моєї уваги стала історія української фабрики. На вибір цієї теми вплинула низка чинників. Передусім те, що ця тема не була розроблена в українській історіографії, тоді як російська мала славнозвісну *Русскую фабрику* нашого земляка Михайла Туган-Барановського, який, до речі, свідомо обминув в ній українську фабрику. Далі те, що перші українські фабрики (мануфактури) були на Гетьманщині, головне, на рідній мені Сіверщині, над історією господарства якої я тоді працював. Але найголовніше те, що я на той час уже усвідомив своє основне завдання і свій обов'язок щодо української історіографії.

Історія України, як єдиного і суцільного національного організму, стала переді мною цілком ясно щойно з початком революції 1917 року. Звичайно, я знав її й раніше. Але то була або *Исторія Малой Россіи* (Бантиш-Каменський), або *Исторія Юго-Западной Руси и Украины* (Микола Василенко), або льокальна історія поодиноких земель України чи міста Києва. Я знав також деякі твори Грушевського,

зокрема його *Киевскую Русь* (в російському виданні). Але з його монументальною *Історією України-Руси* я познайомився щойно в 1917 році, з усіма тими томами (вісім томів), які вийшли були на той час. Вона і *Кобзар* Шевченка були моєю першою українською лектурою. Тоді я вперше зацікавився українським національним рухом і нав'язав стосунки з українськими студентськими організаціями в Києві. Я пробував навіть писати дещо українською мовою. І чимраз далі зростав у мене інтерес до української історіографії, як рідної мені науки, *моєї* науки. Я прийняв її такою, якою вона на той час була, завдяки працям Михайла Грушевського та його попередників і сучасників. Але переді мною досить рано постало питання, що *нам,* молодим історикам, зокрема мені, треба робити, щоб українська історіографія дивилася і йшла вперед, а не назад, або не стояла на місці. Дві проблеми, два завдання здавалися мені головною, мовляв, пекучою потребою нової української історіографії.

Перше — це було створення схеми українського історичного процесу XIX-XX століть на нових, наукових підвалинах. "Если до сих пор, — писав я 1924 року в передмові до своєї *Предкапиталистической фабрики,* — украинская историческая наука могла вести свою работу в рамках той схемы, какая создана была еще старой украинской историографией во второй половине XVIII столетия (я мав тут на увазі *Історію Русів*), то последующее историческое развитие Украины (с конца XVIII века), обычно вмещавшееся в формах науки русской истории, обязывает нашу историографию выработать схему украинского исторического процесса XIX-XX веков на новых, научных основаниях".[4]

Подруге, приймаючи за основу схему Грушевського, я ясно бачив, чого їй бракує. Українська історіографія XIX-XX століть побудувала свою історичну схему, в основі якої була ідея самостійности України, на підвалинах етнічно-мовно-культурного і національно-політичного характеру. Натомість проблема економічної самостійности України, в її історичному розвитку, не була ані розв'язана, ані навіть науково поставлена. А без того ідея української самостійности, як науково-історична концепція, неначе була позбавлена міцного фундаменту. Його конче треба було створити. Як я писав у тій же *Предкапиталистической фабрике:* "Ближайшая основная задача украинской историко-экономической науки — создать новую *историческую* схему хозяйственного развития Восточной Европы XIX века",[5] виходячи з принципу господарської самостійности України. Для цього в першу чергу конче потрібна була історія української фабрики, що й стала головним предметом моїх наукових дослідів першої половини 1920-их років. На кінець 1924-го року готові були перші три томи, що

охоплювали історію української фабрики XVIII і першої половини XIX століть. З них вдалося надрукувати і видати в 1925-му році лише перший і третій томи.[6] Другий том, присвячений кріпацькій фабриці, пролежав кілька років у Державному Видавництві УССР, коли ним заопікувалася Українська Академія Наук, на підставі рецензії і рекомендації академіка Д. І. Багалія. Цей том був у 1930-1931 роках видрукований майже цілком (без останнього піваркуша). Але мій арешт і ув'язнення в 1930-1931-му році, наступне урядове засудження всіх моїх праць, як "ворожих совєтському режимові" та його офіційній ідеології, нарешті большевицький погром української науки й культури припечатали його долю: ввесь наклад книжки пішов на паперову фабрику.[6a] З четвертого тому, присвяченого організації дореформної фабрики, я встиг написати лише кілька розділів, і на цьому моя робота над цією важливою проблемою, що була заплянована на шість томів і мала бути доведена до початку XX століття, припинилася, і поновити її згодом було вже неможливо. Мої досліди 1930-их років над історією залізорудної і металюргійної промисловости Правобережної України були пов'язані вже з іншими проблемами.

Свою *Предкапиталистическую фабрику,* яку я, і не лише я, але й мої ідейні противники вважали за працю програмового характеру, я присвятив Семінарові економічної історії України, що я його створив при Київському університеті, на той час ІНО, і керував ним у 1920-их роках. Тим самим я закликав своїх учнів до дальшої спільної праці над історією українського господарства взагалі і XIX-XX століть зокрема. Ця праця, побудована на широкій архівній базі, для чого створений був спеціяльний архівний семінар, тривала майже до кінця 1920-их років і дала низку наукових праць, що з них лише невеличку частину пощастило опублікувати, а більшість, разом з їх авторами, загинула під час погрому української науки і культури в 1930-их роках.[7] Я брав безпосередню участь у науковій роботі Семінару, зосередивши свою увагу на проблемі історії міжнародної-зовнішньої і транзитної — торговлі України XVIII-XIX століть, а головне на проблемі тогочасних економічно-політичних відносин України, з одного боку, Росії, Польщі і Західньої Европи, з другого боку. Мені пощастило надрукувати в різних наукових виданнях кілька розділів цієї праці, а потім, просто якимсь чудом, видати в 1931-му році книгу *Нариси з історії капіталізму на Україні* (перший том ширшої праці), до якої Державне Видавництво України додало передмову з рішучим осудом не лише цієї праці, але й цілої моєї наукової та академічної діяльности (це було вже після мого арешту), і не пустило книгу в нормальний продаж, лише розподіляло її так званим "закритим розпорядком".[8] Ясна річ, що дальша праця над цими проблемами в совєтських умовах була вже неможлива.

Досліди мої над історією фабрики, а в зв'язку з тим промисловости України і над історією української зовнішньої торговлі,[9] поруч з працею інших істориків (насамперед Михайла Слабченка) та економістів (зокрема К. Г. Воблого) того часу, поставили на порядок денний цілу проблему української економіки, як єдиного господарчого організму, в процесі його історичного розвитку. Займаючи катедру історії українського народного господарства в Київському Інституті Народного Господарства (КІНГ) в 1928-30-му роках і викладаючи там відповідний курс, я почав його з методологічно-історіографічного вступу, присвяченого проблемі української економіки в науковій і громадській думці XIX-XX століть. Опрацьований у вигляді окремої статті, він був опублікований 1928 року в журналі *Червоний Шлях*.[10] Згодом я передрукував цю статтю на еміґрації в журналі *Вісник* ООЧСУ р. 1953-1954. А цілий курс (у стислому вигляді) *Історія українського народного господарства* (від найдавніших часів до XX століття), застенографований і переглянений мною, був виданий циклостилевим способом моїми слухачами в 1929-му році.

Вивчаючи історію господарства, а зокрема промисловости України, я ясно бачив конечну потребу поширити джерельну базу цих студій (моїх власних і моїх учнів). Насамперед треба було виявити архівні фонди фабрично-заводських підприємств кріпацької доби, до того часу цілком невідомі в українській науці. Здебільшого вони загинули, а решта їх (і те, що зацілiло від загиблих) була розпорошена в давні часи по архівах різних адміністративних установ, які відали справами тих промислових закладів. І то так, що в описах відповідних фондів майже неможливо було дошукатися їх слідів.

Припадково виявив я в Київському Центральному Історичному Архіві ім. В. Б. Антоновича велику частину архіву Києво-Межигірської фаянсової фабрики (друга частина його знайдена була мною в Ленінграді, в архіві Імператорського Кабінету, у відомстві якого довгий час перебувала ця фабрика). Я опублікував невеличку розвідку про цей архів,[11] а дальшу розробку його матеріялів передав своїм учням, які працювали в моєму архівному семінарі.[12] Так само припадково знайшов я (в Харківському Історичному Архіві) архів (власне, частину його) Бахмутських і Торських соляних заводів XVII-XVIII стол.,[13] а в Дніпропетровському Архіві — рештки архіву Катеринославської скарбової суконної фабрики. Крім того, знайшов я стару частину архіву Київського Арсеналу, архів Шостенського порохового заводу на Чернігівщині,[14] з яким міг познайомитися лише в опису (на підставі його я опублікував р. 1930 невеличку розвідку),[15] і вказівки на існування ще деяких старих фабрично-заводських архівів.

За моєю порадою, а частково з власної ініціятиви, кілька моїх учнів і співробітників знайшли і науково опрацювали матеріяли ще деяких фабрично-заводських архівів старої України (архіви Луганського ливарного заводу, смілянських цукроварень тощо). На підставі дослідження окремих архівних фондів я написав розвідку "Фабрично-заводські архіви України за кріпацької доби", яка була опублікована р. 1928.[16] Знов таки, і ця важлива робота над джерелами до історії української промисловости була обірвана на переломі 1920-1930-их років.

За страшної пам'яті 1930-их років годі й думати було про дослідження історії українського господарства. Над цією ділянкою нависло грізне "табу". Але з'явилася деяка можливість історично-економічних студій під плащиком заініційованої Максимом Горьким у всесоюзному маштабі Історії фабрик і заводів, абож, ще краще, у зв'язку з урядовим гаслом про допомогу історичної науки для потреб народного господарства. Розшуки нових родовищ корисних копалин і зокрема тих, що колись використовані були для промислових потреб (отже, треба було шукати відповідних архівних джерел), дали добру нагоду історикам-економістам попрацювати в цій царині. Отож і я розпочав р. 1931 досліди над історією залізорудної й металюргійної промисловости, яка колись, з давніх-давен і до початку XX століття, широко розвинена була на Правобережній Україні, на базі місцевих родовищ залізної руди. [17] Моя праця над історією правобережно-української металюргії далеко вийшла за межі історично-економічного дослідження. Мене цікавила не лише історія цієї галузі промисловости, а й цілий комплекс старого українського рудництва та роля його в історичному розвитку України. Взагалі мене цікавила історія промисловости Правобережного Полісся, як певного історично-економічного району, на ґрунті вивчення історії поодиноких промислових галузей. Так з'явилася в мене думка перевести комплексне дослідження проблеми Правобережного Полісся в його історично-промисловому розвитку.

У центрі цих дослідів, природно, поставлено було історію металюргійної промисловости. Треба було опрацювати її всебічно, на базі всього приступного матеріялу: наукової літератури, друкованих, архівних і музейних джерел, а також шляхом археологічного дослідження залишків і місць старих промислових закладів, етнографічно-фолкльорних студій околиці, вивчення старої промислової техніки та її знарядь, нарешті, відповідних геологічних та хеміко-технологічних дослідів. Плян був дуже широкий, який вимагав спільної праці спеціялістів різних наукових галузей, значних коштів і часу, а головно сприятливих умовин — загальних і політичних. Та час був обмежений, а умови мало сприятливі.

Українське Полісся, його село й селянство, з яким так органічно пов'язане було старе рудництво, конало під важкою п'ятою совєтської антиукраїнської і антиселянської політики, особливо гострої на Правобережжі, яке тоді було або стратегічним запіллям, або прикордонною смугою СССР на заході. Ліквідація так званих "куркулів" і голодова політика Москви на Україні нищили тисячі нащадків старих рудницьких фамілій, а всілякого роду стратегічне будівництво на цій території стирало з лиця землі (і навіть з-під землі) рештки колишніх старовинних рудниць (жужіль з тих рудниць забирали на будівництво шосейних шляхів). Отже, час для польових дослідів Поліської експедиції ВУАН і Всеукраїнського Історичного Музею в Києві, яку я зорганізував 1932 року і якою керував, був надто обмежений і, будь-що-будь, мало сприятливий, а умовини праці були досить важкі, навіть небезпечні.

Головними наслідками моєї роботи над історією правобережно-української металюргії, а частинно й інших галузей місцевої промисловости, були (я називаю тільки головніші): а) монографія "Історія металюргії Правобережної України XVI-XIX століть" (понад 20 друкованих аркушів), закінчена р. 1937, яка залишається й досі неопублікованою; б) низка розвідок і статтей, пов'язаних з цією проблемою, що їх я опублікував частково на Україні, а частково вже на еміграції; в) археографічна збірка (зі вступною статтею) "Матеріяли до історії залізорудної промисловости Правобережної України XVI-XVIII століть" (понад 20 друкованих аркушів), яка була здана до друку (до Центрального Архівного Управління УССР) в 1933 році, але видана не була; г) "Рудні Правобережного Полісся XVI-XIX стол." (реєстр коло 500 рудень з історичними відомостями про кожне підприємство) (1936 р.); г) "Залізні руди Правобережного Полісся (І. Історія розшуків і знахідок. ІІ. Картотека родовищ залізної руди)" (1937р.); д) монографія "Доменні заводи Правобережної України XVIII-XIX стол." (коло 6 друк. арк.), написана в 1938 році. Не була опублікована; е) "Промисловість Правобережного Полісся XVI-XX стол." (історичні нариси скляної, порцеляно-фаянсової, текстильної, паперової й мідно-ливарної промисловости та історія поодиноких підприємств цих галузей). Закінчена в 1933 році, ця праця (понад 20 друк. арк.) залишилася неопублікованою; є) "Праці Поліської історично-економічної експедиції ВУАН і Всеукраїнського Історичного Музею в Києві р. 1932", де мені належали: вступна стаття, загальна редакція й докладний коментар. Ця праця була зладжена до друку в 1933 році, але також залишилася неопублікованою; [18] і нарешті низка інших більших і менших моїх праць, пов'язаних з цією проблемою. [19] В цілому вони дали картину промислової історії Правобережного Полісся від XVI століття і до 1917-

го року, а зокрема історії, економіки, техніки і побуту старого рудництва, як одної з головних галузей національної української промисловости тої доби.

Мої історично-економічні досліди закінчилися, а властиво були обірвані у другій половині 1930-их років. Захоплений іншими проблемами (переважно з політичної і культурно-ідеологічної історії України XVII-XIX століть), я вже не повернувся до економічної історії. Щоправда, вона й надалі дуже цікавила й цікавить мене, і я уважно стежу за відповідними публікаціями, як в СССР, так і закордоном. Раз-у-раз доводиться мені виступати то з доповідями, то з консультаціями, то з рецензіями на історично-економічні теми. Але все ж цю добу моєї наукової діяльности вважаю вже закінченою. Вона дала багато мені, як історикові. Шкодую лише за тим, що мені не пощастило створити нової наукової школи в цій царині, хоч початок її в 1920-их роках був добрий і надійний.

Сучасна совєтська історично-економічна наука, в кращому випадку, дає лише новий фактичний матеріял. Наукова вартість відповідних праць здебільшого невисока. І я глибоко переконаний, що праці українських істориків-економістів 1920-их років залишаються й досі в українській історіографії безконкуренційними і дуже важливими для майбутніх наукових поколінь.

III

Я думаю, що кожний історик, а історик України й поготів, не може не цікавитися *політичною історією*. Звичайно, не міг уникнути цього і я. Зрештою, студії над економічною історією України давали дуже добру нагоду для цього. Мало того, вони змушували мене ставити низку питань історично-політичного характеру, зокрема щодо проблеми українсько-російських взаємин, починаючи від Хмельниччини і більш-менш до нашого часу. Але щоб перейти — і то, мабуть, цілковито й остаточно — до студій над політичною історією, потрібні були спеціяльні обставини і особливі стимули.

Почалося з Хмельниччини. Університет нічого не дав мені для цієї (та й пізнішої) доби нашої історії. Довнар-Запольський блискуче читав історію Московщини XVII століття і провадив семінар з Литовського Статуту. Смірнов мав обов'язковий курс історичної географії і семінар з історії і топографії княжого Києва. З приват-доцентів Володимир Олександрович Пархоменко читав цікавий спеціяльний курс, присвячений початкам Київської держави. Георгій Андрійович Максимович, щойно тоді обраний на катедру історії України, єдиний фахівець з історії України-Гетьманщини XVIII століття, здається, прочитав — і досить не цікаво — кілька лекцій. А на лекціях Олександра Сергійовича Грушевського з історії Литовської доби бував один-єдиний

студент, і то не завжди, бо Грушевський, молодший брат Михайла Сергійовича, читав неймовірно нудно й зовсім невиразно, з очима, закритими не лише двома парами окулярів, але й власними повіками, так що, здавалося, що професор говорить крізь сон. А в той час дуже цікаво читав методологію історії і історію Середньовіччя професор М. М. Бубнов. Цікаво, хоч і нуднувато читав історію Стародавнього Сходу та античного світу професор О. І. Покровський і нову історію професор П. М. Ардашев. А головне, 1918 рік привів до Київського університету, як гостей-професорів (формально на правах приват-доцентів) таких славнозвісних учених і блискучих професорів, як соціолог Богдан О. Кістяковський, історик Ервін Д. Ґрімм, історик мистецтва Дмитро В. Айналов, філософ Л. Шестов та інші, лекцій яких я не пропускав.

Але вертаюся до Хмельниччини. Я знав її з Костомарова, Соловйова і деяких монографічних праць. Коли восени 1920 року я, на той час викладач Київського Робітниче-Селянського університету, оголосив там свій перший курс, я почав його з Хмельниччини. Це так вразило мого колишнього університетського керівника, проф. П. П. Смірнова, який все сподівався зробити з мене історика Росії, що він зірвав зі мною добрі стосунки, які потім, хоч ми й працювали з ним разом в університеті (я керував катедрою історії України, він— катедрою історії Росії), вже ніяк не могли наладнатися.

Зайняття Хмельниччиною ввели мене в широке коло джерел, як літературних (т. зв. козацькі літописи), так актових — українських, польських і московських. Найбільше зацікавила мене проблема відродження української державности в XVII столітті. Десь у 1922-му році дістав я книгу Вячеслава Липинського *Україна на переломі,* [20] яка справила на мене величезне враження. Тоді ж я познайомився і з іншими, давнішими працями Липинського, і, коли до мене звернулася редакція нового петроградського історичного журналу *Русское Прошлое,* запрошуючи до співпраці, я написав і надіслав їм статтю "Ідея української державности в добу Хмельниччини" (звичайно, російською мовою). Вона не була там надрукована, бо, як повідомив мене один із редакторів журналу, Юлій Ісидорович Гессен, не відповідала завданням цього журналу. [21]

З проблемами історії Хмельниччини і Руїни мені довелося мати діло й далі, в процесі роботи над *Літописом Самовидця,* а також над біографією генерального судді Михайла Вуяхевича-Височинського (згодом києво-печерського архимандрита Мелетія).[22] Якраз працюючи над останньою темою, натрапив я на знахідку, що на кілька десятиліть і, мабуть, до кінця вирішила мою долю, як історика Мазепинської доби. Це був повний текст, доти неопублікований і недосліджений, договору Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692-го року, одного з найяскравіших документів української державницької ідеології взагалі, а тої

епохи зокрема. Я знайшов його в Рукописному відділі Бібліотеки Київського університету (св. Володимира), у збірці Судієнка, в одному із збірників українських актів XVII-XVIII століть, в копіях, зроблених десь у другій половині XVIII століття. Мазепинська доба вабила мене віддавна. З дитячих літ я був оточений мазепинськими пам'ятками у Києві, зокрема на моєму Подолі, де був Братський манастир і та скарбниця української культури — Могилянська Академія, що колись пишалася також іменням Мазепи. Мій пращур Семен Тихонович Тищенко-Лашкевич в часи Мазепи (і пізніше) був видним членом Стародубівського міського уряду і війтом Стародубівським.[23] Я досліджував біографію Мазепиного приятеля, Захарії Корниловича, Києво-Михайлівського Золотоверхого ігумена й єпископа Переяславського. А в моїй збірці рукописів було чимало документів Мазепинської доби, і серед них оригінальні універсали Мазепи.[24] Вага Мазепинського ренесансу була для мене ясна.

Я знав Петра Іваненка (Петрика) з творів Костомарова і Яворницького, і, правду кажучи, його особа та й його акція (повстання проти Мазепи) цікавили мене мало. Але той припадково знайдений мною документ – договір Петрика з Кримом — цілком перевернув моє уявлення про цього історичного діяча. Мені мало було опублікувати (1927 р.) розвідку про договір 1692 року. [25] Треба було дослідити цілу історію Петрикового повстання та його вождя на тлі його доби –- Мазепинської доби. Бо "Українсько-Кримський договір 1692 року, укладений *противником Мазепи,* антигетьманом Петром Іваненком, в своїй глибокій основі був політичною програмою й ідейною підготовою *Мазепиного* виступу проти Москви в 1708 році". [26]

Кілька років тривала моя робота над цією темою. Спочатку в Києві, а потім у московських архівах знайшов я велику кількість актів і документів з історії повстання Петрика, в тому числі низку його власноручних листів та оригіналів його універсалів. Кілька спеціяльних розвідок про Петрика опублікував я у виданнях ВУАН (їх перевидано у збірці *Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)* (1929 р.), [27] а пізніше в інших наукових виданнях (і окремо), зокрема на еміграції. [28] Дещо залишилося в рукопису. Все було готове для написання великої монографії про Петрика. Але знялася совєтська хуртовина –- і з кінця 1920-их років дальша *наукова* праця над цією проблемою, а разом з тим над історією Мазепинської доби стала неможливою. Всі архівні матеріяли, зібрані мною, залишилися в моєму київському архіві. Я зміг взяти з собою лише деякі фрагменти, зокрема фотокопії Петрикових листів та універсалів (з кол. Московського Архіву Міністерства Закордонних Справ).

Праця над Петриком (1926-1929 рр.) була початком моїх ширших студій над Мазепинською добою. Я збирав нові й нові матеріяли для цієї теми, дещо друкував (у виданнях ВУАН), [29] але після 1930-го року годі було й думати про нормальне продовження наукової роботи над цією вельми небезпечною (фактично забороненою) темою. І коли я повернувся до неї, властиво, *змушений* (дослівно) був повернутися в 1937 році, бо це було моїм пляновим завданням в Інституті історії України АН УССР, то, як я згодом писав: "Український дослідник, позбавлений волі наукового досліду і наукової думки, приневолений був писати про цю небезпечну для совєтського режиму добу те, що не було й не могло бути за тих умовин — правдивою історією..." [30] І я щасливий, що мені судилося — в умовах вільного світу, хоч і далеко за межами Батьківщини, завершити свої студії над "добою Мазепинського ренесансу"[31] й хоч у формі монографічного нарису (*Гетьман Іван Мазепа та його доба,* 1960), сказати правду про цю величну й трагічну добу нашої історії.

Поруч з дослідами над історією гетьманування Мазепи, цікавився я, звичайно, й добою гетьманів Івана Скоропадського та Павла Полуботка, в меншій мірі часами гетьманів Данила Апостола і Кирила Розумовського. Все ж і тут зібрано було чимало документального (переважно архівного матеріялу) і написано кілька невеличких статтей, частково опублікованих. Здебільшого вони, так чи так, торкалися проблеми української державницької ідеології того часу.

Інтерес української історіографії 1920-их і почасти (поза межами УССР) 1930-их рр. до періоду Козацько-Гетьманської держави XVII-XVIII стол. цілком зрозумілий. В добу ІІІ Української (модерної) держави, її майже чудесного постання й особливо швидкого падіння, увага історика, природно, зверталася до її попередника — ІІ Української (козацько-гетьманської) держави XVII-XVIII стол., яка постала в наслідок національно-визвольної революції Хмельницького і 135 років пізніше загинула під навалою російського імперіялізму. Історія Хмельниччини була тоді центральною проблемою української історіографії і в УССР (М. Грушевський), і в Галичині (І. Крип'якевич), і на еміграції (В. Липинський). Але треба було вже йти далі, в часи Руїни, Мазепи, XVIII століття — доби Гетьманщини, де довелося "орати перелоги", бо бракувало монографічних дослідів, і добирати нових джерел, яких було аж забагато. Роботи було понад край — і для істориків-економістів, і для істориків права, і для істориків культури. Характерно, що київська школа М. Грушевського, який сам раніше мало цікавився Лівобережжям, а тим паче добою Гетьманщини, чи не найбільшу увагу приділила історії Гетьманщини. Так само робили й

харківська школа Багалія, і одеська школа Слабченка, і київська історично-юридична школа Василенка, і численні дослідники (зокрема льокальні), що формально не належали до цих шкіл. Без всебічного дослідження історії Козацько-Гетьманської держави неможливо було прокласти шлях і навести мости до новітньої історії України.

Тою ж дорогою монографічного дослідження й у тому ж державницькому напрямку йшли мої тогочасні досліди над політичною історією України. Правда, вже й тоді відчувалося *прагнення синтези,* робилося навіть поважні спроби її, дещо зробив і я, зокрема у зв'язку з академічною працею в Київському університеті (загальний курс історії Гетьманщини, семінари до цього курсу, спеціяльний курс історії державного права Гетьманщини тощо). Але все це були тільки перші кроки на шляху до майбутньої синтези, яка, з огляду на совєтські умовини 1930-их р. р., дуже затрималася і, властиво, почала набирати конкретного наукового вияву щойно на еміграції.

Приводом до цього було 300-ліття Хмельниччини (1948 р.), а потім 300-ліття Переяславської угоди 1654 року. Історія Хмельниччини була для мене не нова. Ціла моя концепція її, а зокрема історична оцінка Богдана Хмельницького і Переяславської угоди 1654 р. в загальних рисах була створена мною, не без значного впливу Липинського, ще в 1920-их роках, головно, в процесі моєї академічної праці в Київському університеті. Наступні десятиліття наукової праці, досліду і досвіду — особистого й громадського — звичайно, додали чимало корективів і досить нових думок, щоб можна було спробувати втілити їх в рамці монографії про Переяславську угоду, яка вийшла в світ 1954 року, [32] і особливо — збірки статтей *Думки про Хмельниччину* (1957 р.) [33] Більш поважним кроком у цьому процесі створення синтези II Української держави була моя монографія *Гетьман Іван Мазепа та його доба* (1960 р.). [34] З цим пов'язана була й моя праця над Актами української державности (на жаль, і досі ще не закінчена), а головно мої студії над проблемою зросту і занепаду Козацько-Гетьманської держави XVII—XVIII століття, які тривають і дотепер. Якщо раніше моя увага була сконцентрована на проблемі зросту тої держави та її провідної верстви (отже, переважно XVII і початку XVIII століття), то тепер я працюю над другою частиною цієї проблеми — причинами і умовами занепаду її і "уступання" (термін покійного Михайла Олексійовича Вєтухова) її провідної верстви, отже над серединою і другою половиною XVIII століття. Головна проблема *для мене* вже розв'язана. Лишається опрацювати деталі і розв'язати цю проблему для української історіографії, що я вважаю за одне з своїх чергових завдань.

Проблема українського автономізму другої половини XVIII століття

постала переді мною в зв'язку з проблемою початків українського національного відродження, що захопила мене, починаючи приблизно з 1939 року. Приводом до цього були мої студії над *Історією Русів* (про це далі). Вони ввели мене досить скоро в коло Новгородсіверського патріотичного гуртка кінця XVIII століття, з якого згодом вийшла *Історія Русів*. В пошукуваннях справжнього автора цього твору, що його досі нікому не пощастило знайти, я опинився думкою на своїй рідній Новгородсіверщині, з якою в мене зв'язано стільки особистих і наукових спогадів. Виявилося, на мою думку, безсумнівно, що *Історія Русів* була новгородсіверського походження. Треба було знайти джерела тих ідей, що їх втіленням був цей вікопомний твір, і тих людей, що були надхнені цими ідеями. Навколо, в науковій літературі, нічого не було видно. Треба було йти глибше і глибше в архіви, вивчати різноманітні неопубліковані матеріяли, визбирувати з них ті зернятка, що потрібні були для створення мозаїчного образу української політичної думки в добу занепаду і ліквідації Козацько-Гетьманської держави.

Вже перші досліди над українським громадським життям Новгородсіверщини другої половини XVIII століття, зокрема 1780-1790-их рр. показали мені, що те життя було багате і різноманітне, що український патріотичний дух його був досить високий, і національна опозиція проти російської централістичної політики була дуже гостра. Почасти це було відомо й раніше (акція Капніста та інших). Але Новгородсіверський патріотичний гурток, як я назвав умовно коло українських патріотів, що там зібралося під кінець XVIII століття, дивився не тільки назад, домагаючися реституції української державної автономії, [35] але також і вперед, висуваючи питання про відродження української національної культури, зокрема про надання українській мові повноти літературних прав (Опанас Лобисевич). Популярне в українській історіографії народницької доби уявлення про українську провідну верству, "малоросійське шляхетство" (як себе називали нащадки козацької старшини), як лише про звичайних шукачів прав російського дворянства і "лицарів маєткового збагачення" коштом зради національних інтересів, почало розвіюватися, як дим. Немовби свіжим вітром повіяло на мене від тих архівних порохів. Стало ясним, що українське національне життя не вмерло з ліквідацією Гетьманщини, а, навпаки, запалало з новою силою і надією на краще майбутнє. І тоді зродилася в мене ідея немов би воскресити науково тих "людей Старої України", які справді почали українське національне відродження, що відкрило нам шлях до нової України. Гарячково збирав я в тяжкі роки німецької окупації потрібні мені для цієї праці матеріяли в київських архівах і бібліотеках. Моя первісна тема -- питання про авторство *Історії Русів* -- поширилася до

розмірів великої й нової теми, українського автономізму в другій половині і в кінці XVIII століття, для якої в мене було запляновано приблизно чотири томи. Але часу було обмаль, і умовини були більш, ніж несприятливі. Дальші архівні досліди довелося припинити. [36] У Львові 1943-44 р.я закінчив монографію про Опанаса Лобисевича, розпочатку в Києві.[37] Замість суцільної монографії про *Історію Русів* довелося обмежитися "Студіями над *Історією Русів*", які я закінчив у Баварії 1946 року.[38] На жаль, ще не вдалося мені закінчити монографії про Новгородсіверський патріотичний гурток. А втім, хоч і фрагментарно, але основна проблема початків українського національного відродження і — ширше — історичної тяглости української державно-політичної думки до початку XIX століття, гадаю, висвітлена мною у згаданих вище працях.

Проблема українського національного відродження в XIX столітті, як підвалини Нової Української держави XX століття, цікавила мене з початку 1930-их років. Але, з огляду на тодішні політичні обставини, годі було й думати про систематичні студії над цією проблемою. Я змушений був обмежитися деякими спеціяльними питаннями, маскуючи їх про совєтське око відповідними назвами, іноді зовсім чудернацькими, бо лише цим шляхом можна було дістатися до архівних матеріялів, на той час вже досить забльокованих, а навіть "забронірованих" (чи "засекречених") в архівах та рукописних відділах бібліотек УССР. Далеко не всі архівні фонди (це були здебільшого так звані "особисті фонди" українських культурних, наукових і громадських діячів XIX й початку XX століття) були мені приступні, та й ті вдалося використати лише частково, бо з 1934-го року (і принаймні до 1938-1939-их років) доступ до архівів був закритий не тільки для мене, але й для багатьох інших дослідників. Отже, моїм головним завданням на той час було познайомитися з якомога більшим колом відповідних джерел і зібрати бодай найголовніший матеріял. Чимало того матеріялу (виписки) накопичилося в мене, але тільки частину зміг я вивезти з собою на еміґрацію. Хронологічно ці матеріяли охоплюють останню чверть XIX й початок XX століття (до 1917-1920 рр.). Вони надто фрагментарні й можуть бути використані для деяких спеціяльних питань, над якими я працював і працюю тут, в Америці.

Окремі проблеми, які мене у зв'язку з тим цікавили й цікавлять, це: 1) український консерватизм XIX — початку XX століття; 2) українська провідна верства другої половини XIX століття. Вони частково пов'язані між собою. Над другою з них я працюю, починаючи з 1962 року. В процесі цієї роботи виявилася конечна потреба простудіювати українську національно-політичну думку першої половини XIX століття і проблему

тогочасної провідної верстви, а також низку спеціяльних питань, в тому числі проблему масонства на Україні, починаючи з XVIII століття. Але ці досліди ще в початковій стадії, і хто знає, чи судилося мені довести їх до кінця.

IV

Історіографічні питання цікавили мене спочатку у зв'язку з окремими проблемами моїх історичних студій або пов'язані були з вивченням джерел. Але незабаром історіографія як процес розвитку національно-історичної думки, втілений в історичній науці, почала становити для мене спеціяльний науковий інтерес. Почасти це зв'язане було з курсом української історіографії, який я вперше (і, мабуть, вперше в історії Київського університету взагалі) прочитав у Київському університеті в 1924-1925 академічному році. Та ще раніше, а саме р. 1922 я багато працював над Лазаревським, якому присвячені були моя доповідь (з нагоди 20-ліття його смерти) і спеціяльна стаття, що залишилася в рукопису.

Значною подією в моєму науковому житті було знайомство з славнозвісною працею Дмитра Івановича Дорошенка *Огляд української історіографії.* [39] Книжка досить скоро, мабуть, 1924 року, дісталася до Києва, і я просто захоплений був нею. Мене привабила не так бібліографічна частина її, зрештою мені більш-менш відома, як новий підхід і до самої історіографії, що її Дорошенко вважає наукою про розвиток історичної думки на тлі національної ідеї, і до критичної оцінки історіографічних явищ XIX — початку XX століття. Особливо важлива для мене була дефініція нової державницької школи в особах Вячеслава Липинського і Степана Томашівського. Я вже знав про неї з відомої статті І. Кревецького в *Записках* Наукового Товариства ім. Шевченка,[40] але щойно Дорошенко визначив історіографічну вагу, традицію й перспективи нової історичної школи. Звичайно, я в своїх курсах і семінарах широко спопуляризував як працю Дорошенка, що стала моєю настільною книгою, так і нову державницьку концепцію української історіографії. Тоді це ще було можливе. Покута за це прийшла пізніше.

Ясна річ, що я був дуже радий, коли, прибувши до Америки, одержав р. 1951 пропозицію покійного Михайла Олексійовича Вєтухова (УВАН) і професора Філіппа Мозлі (Columbia University) зайнятися підготовою англійського видання праці Дорошенка з моїми додатками (й деякими поправками) і, головне, продовженням її до половини XX століття. Ця робота трохи затяглася (зокрема тому, що мій додатковий розділ перетворився на чималенький самостійний огляд української історіографії XX століття. — Див. далі), і книга[41] вийшла щойно в 1957 році, як спеціяльний випуск *The Annals* УВАН.

Першою дослідною проблемою моєю в царині української історіографії був *Літопис Самовидця*. Почалося, звичайно, з його авторства. Зіставляючи автобіографічні дані Самовидця з біографією генерального підскарбія Романа Ракушки, що її так добре опрацював В. Модзалевський, я побачив, що авторство Ракушки *цілком можливе*. Зацікавлений цим відкриттям, я почав спеціяльно студіювати як самий *Літопис,* так і наукову літературу про нього. Незабаром кілька інших авторів (Віктор Олександрович Романовський в 1925 році, а особливо Микола Неонович Петровський у 1926 році), незалежно один від одного, прийшли до аналогічних висновків і опублікували наслідки своїх студій. Моя розвідка про авторство *Літопису Самовидця* побачила світ 1926 року в *Записках* Історично-Філологічного Відділу ВУАН. [42] Не зважаючи на сумніви і заперечення деяких дослідників (Михайло Возняк, Микола Андрусяк, Лев Окіншевич), які висунули інших кандидатів на це авторство, думка про Романа Ракушку, як автора *Літопису Самовидця,* була прийнята більшістю українських істориків, зокрема Михайлом Грушевським, і тепер вона загально визнана в українській історіографії.

Більш серйозний і тривалий характер мали мої студії над *Історією Русів*. Таємнича доля цього вікопомного твору цікавила мене ще з першої половини 1920-их років. Спочатку це був переважно історіографічний інтерес, визначений тим особливим місцем, що його займає *Історія Русів* в українській історіографії. Потім щасливе відкриття автора *Літопису Самовидця* додало мені охоти глибше зайнятися цим пам'ятником (*Історія Русів*), що його справжнього автора ще й досі нікому не пощастило знайти. Саме того часу (1925) Михайло Єлисійович Слабченко висунув сміливу думку про авторство князя-канцлера Олександра Безбородка.[43] Вона здавалася мені цікавою, а в кожнім разі усувала авторство Григорія Полетики, якого до того часу (а почасти й дотепер) вважали в науці за майже безсумнівного автора *Історії Русів*. В нашому жвавому й дружньому листуванні Слабченко радив мені спеціяльно зайнятися проблемою авторства *Історії Русів*. Але тоді — це була друга половина 20-их років — мене займали інші наукові питання, зокрема пов'язані з Мазепинською добою (Петрик), і досліди над *Історією Русів* довелося відкласти до іншого часу, який настав щойно в кінці 1930-их років.

Працюючи в Інституті Історії України ВУАН над офіційною темою "Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII століття" (цебто доба Мазепи, Скоропадського і Полуботка), з обов'язковим урядовим освітленням, оцінкою і осудом Мазепи (ця праця йшла у мене, природно, досить пиняво, перетягаючи й не раз усі визначені дирекцією Інституту терміни), я відчував внутрішню потребу відпружити себе

інтелектуально і морально якоюсь іншою, більш незалежною науково-дослідною темою. Вертатися до історії металюргії чи взагалі до економічної історії мені вже не хотілося. Отут придалася мені *Історія Русів,* і я почав серйозно працювати над нею, спочатку, звичайно, над вічною проблемою авторства, і незабаром, у 1940-му році оголосив свою думку про авторство когось із родини Ханенків. Моя робота зацікавила тодішнього директора Інституту, Сергія Миколайовича Бєлоусова, людину культурну і порядну, який мав справжню пошану до історії. Він підтримав мене, і це дозволило мені широко поставити проблему авторства *Історії Русів* і почати досліди над її добою. Завдяки Бєлоусову дістав я доступ до архівних матеріялів, і, якби не війна, міг би використати багаті архівні збірки як України, так і Росії (в першу чергу Москви і Ленінграду), де й треба, кінець-кінцем, шукати розгадки таємниці авторства *Історії Русів.* Саме напередодні війни мав я дістати з Гомельського Обласного Архіву архів Ханенків (властиво, рештки його), про який були раніше в літературі відомості, нібито він загинув у 1918 році (цей архів тепер, здається, у Києві).[44] Бєлоусов також допоміг мені зголосити доповідь про автора *Історії Русів* на сесію Академії Наук у Львові, в травні 1941-го року.

Моя гіпотеза про авторство Ханенків не знайшла прихильників, і я сам незабаром від неї відмовився. Але студії над нею привели мене до висновку, на мою думку, безперечного, що *Історія Русів* -- новгород-сіверського походження.[45] Встановлення місця і громадського оточення, в якому *Історія Русів* з'явилася, мало величезне значення для моєї дальшої наукової праці, а може навіть і для моєї особистої долі. Відтоді проблема *Історії Русів,* в широкому її маштабі, стала *домінантною* в моїй історіографічній діяльності, і я ніколи не припиняв своїх дослідів над нею, і, мабуть, не припиню до кінця.

Почавши від питання про особу автора, я раз-у-раз поширював рамці проблеми і маштаб дослідів над нею. Один за одним виникали і частково були розв'язані питання про місце й час написання *Історії Русів,* про джерела цього твору, про списки його,[46] про аналізу його вісток (особливо з XVIII століття), про історіографію, про ідеологію *Історії Русів* і так далі, і так далі. З другого боку, виявлення всього цього ближче познайомило мене з добою, з громадським і культурним оточенням, в якому постав цей твір, і в якому жив його невідомий автор, з іншими аналогічними пам'ятниками тої доби, нарешті, з цілою національно-ідейною атмосферою, якою дихали й автор (чи автори) *Історії Русів,* і її перші читачі. Це *Історія Русів* відкрила мені у правдивому світлі той період історії України -- другу половину XVIII і першу чверть XIX століття, що з ним зв'язані були початки українсько-

го національного відродження. Досліди над українською національною історіографією доби гетьмана Розумовського (Григорій Покас, брати Дівовичі та інші) й кінця XVIII століття (проблема *Історії Архипа Худорби)*, над проблемою української політичної публіцистики другої половини XVIII століття (т. зв. промови Полуботка і Мазепи), над першими початками української літератури українською мовою (Опанас Лобисевич, якого я один час уважав за автора *Історії Русів*), над політичною діяльністю українських патріотів того часу (акція Василя Капніста), над Новгородсіверським патріотичним гуртком тощо, — все це дала мені й, гадаю, українській історичній науці *Історія Русів,* а також мої студії над нею. Мені здається, що моїм наступникам буде вже не так важко протягти нитку української національної традиції від Полетики й до Шевченка і збудувати той міст між цими двома переломовими епохами, якого досі бракувало в українській історіографії.

Але студії над *Історією Русів* протягом останнього чвертьстоліття дали мені ще більше. Вони навчили мене вживати й високо цінити *методу мікроаналізи* в дослідженні таких складних явищ, як наприклад, проблема *Історії Русів* і, разом з тим, не переціновати цієї методи, як нібито якогось універсального ключа до пізнання і розуміння історичного минулого. Я глибоко переконаний, що історик-дослідник, який комбінує (в разі потреби) звичайну історичну методу аналізи-синтези (що її можна умовно назвати "макроаналітичною"), з методою мікроаналізи, йде правдивим науковим шляхом до встановлення історичної істини.

Мої досліди над *Історією Русів* ще не закінчені, і — що значно гірше — не можуть вже бути закінчені. Підкреслюю — *мої* досліди, бо всі джерела, потрібні для остаточного розв'язання цієї проблеми, залишилися там, на Батьківщині, де мене вже не буде, бо часу мені вже не залишилося...Ars longa, vita brevis est. І все ж я радий, що мені пощастило з'ясувати ряд спеціяльних, іноді дуже важливих питань, з *Історією Русів* пов'язаних (частково це опубліковано в низці моїх статтей 1940-их — 1950-их років, а здебільшого залишається в рукопису), зокрема в моїх "Студіях над *Історією Русів".* Вважаю за позитивне досягнення нашої історіографії і те, що побачило світ *українське* видання *Історії Русів* у доброму перекладі Вячеслава В. Давиденка, за моєю редакцією і з моєю вступною статтею,[47] а також те, що я поставив (у доповіді в УВАН 1956-го року) питання не лише про авторство, а й про походження *Історії Русів* і вказав низку "ключів" до того "сховища", де укрив своє ім'я невідомий досі автор цього твору. "Insere, Daphni, piros. Carpent tua poma nepotes" (Вергілій, *Буколіки*).

Мої студії над розвитком української історичної науки в XIX — на

початку XX століття пов'язані були насамперед з університетським курсом української історіографії, який я читав кілька разів у Київському університеті в 1920-их роках, а востаннє — напередодні війни. Крім того, десь 1929-го року, на замовлення Харківського Всеукраїнського Заочного Інституту Народної Освіти, я склав (у формі письмових лекцій) короткий огляд української історіографії (переважно нової, від *Історії Русів* починаючи),[48] який потім довелося переробляти в останній частині, присвяченій т.зв. марксистській історичній школі, бо вміжчасі почалася кампанія проти Слабченка (в зв'язку зі справою СВУ) і Яворського (що був тоді виключений з партії). Незабаром черга дійшла й до мене, долю якого віщувала вже погромницька стаття Т. Скубицького в московському журналі *Историк-Марксист* у жовтні 1930-го року, скерована проти всієї тогочасної української історичної науки та деяких окремих, визначніших її представників.[49]

Пізніше, вже напередодні війни, думав я видати ширший курс нової української історіографії XVIII-XIX стол. (до Грушевського), що його я читав у Київському університеті 1939-1940 акад. року. Готовий до друку рукопис (машинопис, приблизно на 15 др. арк.) цієї праці залишився в Києві. Згодом, на еміграції, у другій половині 1940-их рр., я прочитав повний курс української історіографії в Українському Вільному Університеті в Мюнхені.

Поруч з тим мене спеціяльно цікавили деякі визначні українські історики XIX-XX століть, зокрема О. М. Лазаревський, якого М. Грушевський слушно назвав "великим істориком". Він був близький мені і як земляк (чернігівець і киянин), і як історик України-Гетьманщини, моєї батьківщини. Я шанував його знамените, неперевершене знання архівної спадщини Гетьманщини і широко користався з його багатої збірки рукописів, яка до половини 1920-их рр. ще була в бібліотеці кол. Київського університету. А чудова бібліотека Лазаревського, справжня скарбниця українознавства XIX століття, викликала в мене не лише подив і пошану до її фундатора, але й щире захоплення його естетично-мистецьким смаком: такі гарні були кольорові, в українському стилі матерчаті оправи її книжок (подібні, але вже не такі гарні, були в Миколи Прокоповича Василенка й, здається, у Сергія Олександровича Єфремова). Мені мила була любов Лазаревського, як історика, до рідного Лівобережжя, і за це я був готовий вибачити йому й занадто темні фарби його *Описанія Старой Малороссіи,* і нехіть та осуд її провідної верстви XVII-XVIII стол., до якої належали й мої предки. Я завів в університеті справжній культ Лазаревського. Історичний Кабінет, що я його зорганізував і очолював, був названий ім'ям Лазаревського, гарний великий портрет якого, пензля

проф. Г.Г. Павлуцького,[50] висів над масивними дверима авдиторії, де я звичайно читав свої лекції й провадив семінари. А р. 1922, з нагоди 20-ліття смерти Лазаревського, В.І.Н.О., з моєї ініціятиви, влаштував урочисте меморіяльне засідання, де головну доповідь прочитав я. Не зважаючи на те, що згодом я розійшовся з Лазаревським в багатьох питаннях, велике й світле ім'я того, кого вважаю за свого наукового вчителя в царині історіографії Гетьманщини, назавжди залишилося в моєму серці.

Другим істориком Гетьманщини, що захоплював мене з ранніх юнацьких літ, був Вадим Львович Модзалевський, якого я завжди високо цінив і як генеалога, і як історика, а згодом полюбив заочно як людину. Я не був особисто знайомий з Модзалевським і, мабуть, ніколи його не бачив (він помер ще молодою людиною на 38-му році життя, 1920 року). Але на початку 1930-их років (точніше 1931 року) я натрапив на архів Модзалевського (частина його була тоді в ВУАН, а частина в Київському Історичному Музеї), де були його цікаві щоденники й не менш цікаве листування, властиво, листи *до* Модзалевського. З *його* листами до Миколи Прокоповича Василенка я познайомився трохи пізніше. Отоді я й "познайомився" з покійним Вадимом Львовичем не лише особисто, але й, мовляв, інтимно, і зміг повніше і ще вище оцінити цього талановитого історика й дуже симпатичну людину, як малюють усі, хто знав його особисто. Я мріяв написати монографію про Модзалевського і видати його щоденник. Але в той час це була нездійсненна річ, а потім еміґрація назавжди розлучила мене з архівом Модзалевського, з якого в мене збереглися тільки деякі виписки, що з них частину розгубив я під час воєнної мандрівки. Кілька доповідей, зокрема в УВАН, і кілька невеличких статтей - ось і все, що пощастило мені досі сказати про Модзалевського.[51] Мрію про те, щоб він побачив світ у колі моїх "Людей Нової України" -- це збірка моїх доповідей і статтей, що я її готую до друку.

За сталінських часів, а, зрештою, й пізніше, зайняття українською історіографією XIX-XX століття неминуче пов'язане було з так званою "критикою й самокритикою", а головне -- з "викриванням" "клясово-ворожої" ідеології, як у чужих, так і у власних творах, що було обов'язком кожного історика, який мав нещастя працювати в СССР, зокрема у 1930-их роках. Об'єкт такої "критики" звичайно намічався згори відповідними партійними органами -- і лише дуже рідко вдавалося замінити одне ім'я на інше. Отже, коли після тюрми (1930-1931 рр.) і голобельної критики всієї моєї попередньої науково-академічної діяльности й власного самобичування (1931 р.), мені поставлено було 1933 р. директивну вимогу написати такого ґатунку "критичну" статтю про М.

Грушевського або про М. Слабченка, чого я не міг і не хотів зробити, бо перший був моїм особистим ворогом, а другий -- особистим другом, довелося опрацювати (1934 р.) іншу, менш актуальну політично й менше важку для мене морально тему про М.В. Довнар-Запольського та його школу, до якої почасти й сам я колись належав.[52] За таких умовин годі було й думати про науково-історіографічні студії.

Еміграційні умови найбільш сприятливі для студій над історіографією в широкому розумінні цього слова. Взагалі еміграційний історик, який вже вичерпав привезений з собою з Батьківщини документальний матеріял, абож сам хотів перейти на іншу наукову тематику, мусить або припасувати її до наявних закордоном матеріялів -- справа не завжди можлива і завжди не легка, абож віддатися історіографічним студіям чи, радше, нарисам. Так було за старої еміграції, так воно є й тепер.

Та нова українська еміграція, до якої належу і я, мала ще одне особливе історіографічне завдання, мало того -- *обов'язок* не лише перед власним минулим і українською наукою, але й перед світовою наукою. Маю на увазі правдиве висвітлення тої великої історіографічної роботи, яку виконали історики на совєтській Україні в 1920-их -- 1930-их роках, і яка була обірвана, знівечена, спаплюжена, заборонена й засуджена, а згодом цілковито замовчана совєтською владою. Ця праця та її великі наслідки мало відомі закордоном, а головне, вони приховані від нових українських поколінь за сімома печатками й цілою горою всіляких неправд і наклепів збоку урядової совєтської "критики".

Відкрити, показати цю працю, і не лише те, що вже було зроблене, але й те, що було запляновано і почато, зберегти тогочасні творчі зусилля та їх наслідки для майбутньої української історіографії, нав'язати й, коли можна, продовжити традиційну нитку тисячолітньої української історичної думки, яку обірвала совєтська неволя, — це важливе і почесне завдання вільної української історичної науки.

Дві головні проблеми особливо цікавили мене в моїх повоєнних студіях над українською історіографією. Одна з них -- це, мовляв, генеалогія сучасної української історіографії й пов'язана з нею проблема наукових генерацій. Друга, ясна річ, -- досліди над українською історіографією 1920-их -- 1930-их років, доповнені критичними студіями повоєнної української історіографії як в СССР, так і поза його межами. Саме цим питанням були присвячені мої наукові статті й академічні (зокрема в УВАН) доповіді про О. Лазаревського, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, М. Василенка, В. Модзалевського, М. Слабченка, Д. Дорошенка, Б. Крупницького та інших. Лише невеличка частина їх була опублікована. Вірю, що мені пощастить закінчити й

видати моїх "Людей Нової України", куди ввійдуть ці та інші мої історіографічні праці біографічно-мемуарного характеру, написані на еміграції.

Друга проблема — збереження історіографічної спадщини 1920-их і початку 1930-их років — постала переді мною відразу, коли я опинився поза сферою совєтської влади. Але зайнятися нею як слід можна було щойно на еміграції. Я працював над цими питаннями і в Празі (студії про Грушевського, більша частина яких, на жаль, загинула), і в Баварії, і особливо в Америці. Року 1945 видав у Празі Ю. Тищенко-Сірий мою невеличку книжечку *Як большевики руйнували українську історичну науку*.[53] На жаль, видання було трохи зіпсуте тогочасною німецькою цензурою, але по війні я передрукував цю працю в одному з українських журналів на еміграції.[54]

Крім того, з'явилося в різних виданнях українською і англійською мовами кілька моїх статтей про українську історичну науку 1920-их рр. і совєтський погром її в 1930-их рр., а в Америці мені пощастило видати дві праці про модерну українську історіографію: вже згадану "Ukrainian Historiography 1917-1956" (1957) *і Думки про сучасну українську совєтську історіографію* (1963).[55] На черзі друк статті (властиво, доповіді в УВАН) про повоєнну вільну українську історіографію й видання ширшого "Огляду української історіографії XX сторіччя", над яким тепер я працюю. А взагалі праця історика над історіографічними проблемами ніколи не може припинитися.

Я думаю, що історик-дослідник не може обмежитися перейденим ним шляхом, як не може й про нього забути. Його дослідний зір дивиться вперед, виглядаючи нові проблеми, але думка лишається з тим, що вже йому добре відоме. Працюючи над якоюсь темою, я звичайно вдивлявся або й вже бачив її історичну перспективу — дальший розвиток тих процесів і подій, що їх я вже дослідив і з'ясував. Я шукав продовження доби — ствердження її або й заперечення, себто переходу до нової історичної доби. І разом з тим я майже ніколи не перестаю цікавитися вже розробленою мною темою: вона і в думці зі мною,і в моїх нотатках з новими матеріялами для неї абож з потрібними корективами в світлі дальших моїх або чужих досліджень. Колись М.Є. Слабченко казав мені, що закінчена ним праця його вже не цікавить і, друкуючи її, він навіть ніколи не править коректи (тому, мабуть, у його блискучих працях так рясно прикрих друкарських і недрукарських помилок). У мене зовсім інакше: я ніколи не можу відірватися думкою від своєї теми, яка наче тримає мене в своєму полоні, а тим паче від моїх творів. Іноді хотілося б видати працю ще раз — у переробленому й доповненому вигляді. Але про це здебільшого можна було тільки мріяти... абож вносити ці addenda

й corrigenda до рукопису, що роками, а то й десятиліттями марно чекає на видання.

V.

Проблеми *культурної історії* були в мене, мовляв, на узбіччі моєї наукової діяльности. Але історія української культури цікавила мене протягом цілого мого свідомого життя. Спочатку це було, мабуть, суто емоційне, естетичне сприймання мистецьких пам'яток, хоч воно завжди мало певний історичний аспект. Старовинні церкви Києва і Новгорода-Сіверського, рештки Юрієвої Божниці в Старогородці біля Остра, старі козацькі церквиці Чернігівщини й колишні уніятські церкви Київщини, маєстатичний надгробок князя К. І. Острозького в Києво-Печерській Лаврі, сріблясті бані Растрелієвого собору святого Андрія в Києві, на горі, у підніжжя якої пройшла більша частина мого життя, чудові концерти великого Веделя під час Великопісних „пасій" у Київському Братстві і багато-багато інших мистецьких та культурно-історичних вражень глибоко западали в мою молоду душу. І все, що було пов'язане з тими образами та звуками і тими часами і людьми, які створили ці прекрасні і вічні речі, не залишало мене вже ніколи.

Але наукові інтереси в цій царині з'являлися в мене здебільшого припадково, від часу до часу і найчастіше в зв'язку з іншими, суто історичними проблемами. Чудовий портрет ігумена Інокентія Манастирського, приятеля гетьмана Мазепи, на стіні Києво-Кирилівського Троїцького Собору, зацікавив мене спеціяльно тому, що в літературі панувала думка, ніби це портрет ігумена Василія Красовського, який жив майже сто літ раніше. Отже, виникала проблема походження й датування цього твору та визначення його мистецького стилю. Мій науковий інтерес до Веделя пов'язаний був з дослідами над біографіями Андрія Рачинського, одного з попередників Веделя, і Андрія Леванідова, протектора Веделя, — і взагалі над історією української національно-політичної думки кінця XVIII століття. Так само було і з Капністом. Проблема західніх зв'язків мазепинського барокко була частиною ширшої проблеми історичних і культурних взаємин України і Баварії, яка цікавила мене в кінці 1940-их років, коли я жив у Баварії. Мої статті про Юрія Нарбута були пов'язані з його національною ідеологією і його співпрацею та дружбою з Вадимом Модзалевським. Праця над Шевченком та його українським оточенням, яку я тепер проваджу, перекидала історичний міст від старого українства XVIII-початку XIX століття — до нового, яке підготувало українське державно-національне відродження 1917 року.

Але одна проблема з історії української культури мала для мене

цілком самостійне значення і тримала мою увагу протягом кількох десятиліть. Це — проблема іконографії Мазепи. Ще в 1920-их роках зацікавила вона мене. Хотілося, нарешті, розв'язати питання, що його так заплутано було у попередніх дослідах над ним. Але систематично я працював над цією темою вже на еміграції, в Європі і особливо в Америці. Хоч моя заплянована монографія про портрети Гетьмана ще не закінчена, для мене таємниці *автентичного* портрету (краще сказати, портретів) Мазепи вже не існує.

Якщо історично-культурна тематика була й є мені дуже близька, а праця над нею завжди давала мені велике задоволення, то ледве чи можна сказати це про різні випадкові теми, що вряди-годи траплялися мені як і всякому іншому історикові. Кожен історик має свою улюблену епоху або царину історичного знання, за межі яких виходить звичайно дуже неохоче. А ще важче йому переключатися, хоч би на час, на чужу історію. На щастя, мені це трапилося лише один раз, і, щиро кажучи, я не жалкував за тим, що мені несподівано довелося зайнятися проблемою московського "III Риму", яка була в 1948-1951 рр. предметом дослідів дорогої для мене Церковно-Археографічної Комісії при Апостольській Візитатурі в Мюнхені. Праця над ґенезою теорії III Риму та її розвитком у XVI-XVII стол. справді зацікавила мене, бо дала українському історикові добру нагоду зазирнути критичним оком в ідейну суть старої Московщини й mutatis mutandis сучасної Росії. Зрештою, українська історична наука мусіла колись сказати своє слово про речі, які мали й мають не абиякий вплив і на історію України. Я опублікував лише частину своєї праці (*Московська теорія III Риму в* XVI-XVII *стол., 1951*).[56] Досліди мої над ґенезою цієї теорії залишилися незакінченими (я зробив лише попереднє звідомлення про це в НҐГШ).

Куди більший інтерес, а навіть велике захоплення викликала в мене історично-археологічна праця, якою мені довелося зайнятися в 1930-их роках, в Інституті історії матеріяльної культури АН УССР. Я працював там у Відділі історії техніки (1935-1937) над своєю давньою темою — історією залізорудної промисловости Правобережного Полісся. Маючи безпосередній контакт з Археологічним відділом Інституту, я був у курсі його дослідів і польових експедицій. Мені спало на думку поставити питання про застосування археологічної методи для дослідження пам'яток т.зв. "пізньофевдальної" доби (себто XVI-XVIII стол.), зокрема численних рудництв (і гутищ), які тоді мене цікавили. Колеґи-археологи поставилися до цієї думки трохи скептично, але все ж погодилися спробувати. Як історик-консультант, я допомагав археологам під час Київської й Вишгородської експедицій 1936-1937 років. На мою пропозицію вирішено було зорганізувати влітку 1936 року археологічні дослі-

ди на Коростишівщині, водночас на городищі княжої доби в с. Городську й на місцях старої рудні XVI-XVIII стол. і доменного заводу кінця XVIII — початку XIX стол. в д. Рудні-Городецькій та в її околиці. Місцевість була намічена мною (я спирався на літописне оповідання 1257 року про каральну експедицію кн. Шварна Даниловича проти "людей татарських" у "Городеску" та інших городках на рч. Тетереві), і я ж розробив плян експедиції. Вона дала дуже важливі наслідки. Археологи Городської експедиції відкрили рештки городища XII-XIII ст., яке спалене було під час раптового ворожого нападу, і це цілковито ствердило літописну звістку,[57] а, крім того, зовсім несподівано знайдено городище пізньотрипільської доби, здається, вперше на Правобережному Поліссі. Відтоді Городськ, що його досліджували й пізніше, зайняв почесне місце на археологічній мапі України. Цікаві були також наслідки й знахідки історично-технологічної частини експедиції. Але мене найбільш захопили суто - археологічні досліди, і хоча це не могло зробити з мене археолога, все ж інтерес і любов до археології залишилися в мене назавжди.

Різні наукові питання виникали у мене також у зв'язку з редагуванням численних праць інших істориків абож у процесі рецензування великої кількости (коло 100) дисертацій — докторських і кандидатських, не кажучи вже про рецензії на друковані праці. Особисто я прихильник лише суто фахових, наукових рецензій, де рецензент не тільки переказує думки автора й хвалить чи гудить його працю й не лише критикує й виправляє його помилки або дає йому всілякі — можливі й неможливі — поради, але й вносить щось своє, нове й істотне для даної теми й науки взагалі. Деякі з тих чужих праць залишалися й для мене "чужими" й малоцікавими. Але чимало з них знаходили відгук у моїх матеріялах і думках — і так чи так залишалися в сфері моїх наукових інтересів.

Було ще багато бічних для мене питань, що з'являлися переді мною на різних ділянках моєї роботи археографічної, архівознавчої, музеєзнавчої, бібліографічної та бібліотекознавчої, науково-методичної тощо. Але була ще одна ділянка, якій я приділив і приділюю щораз більше уваги й часу за останні роки. Це енциклопедична праця для *ЕУ* й *АЕУ*. На мою долю припало чимало відповідальности — і авторської, і — ще більше — редакторської. Це дуже нелегка робота, кропітка, іноді навіть марудна. Творчій думці автора тут поставлено певні тематичні межі й просторові ліміти. Не завжди він буває задоволений зі своєї праці, а ще більше з редакторських змін і скорочень, часто-густо неминучих. Але іноді в нього виходять свого роду наукові мініятюри, і завжди радо дивиться він на велику мозаїку енциклопедії, де й його кілька камінчиків придалися.

VI.

Мушу признатися, що я ніколи не любив філософії історії, яка лякала мене своєю, далекою від реального історичного життя абстрактністю і передусім відштовхувала своїм суб'єктивізмом. Так само й соціологічні проблеми були мені далекі. Як історик документальної школи, я стою на ґрунті джерельних фактів і там шукаю історичної істини. Дослід для мене *все,* але лише той дослід, де наслідки аналізи освітлені світлом синтези. Факти без синтези так само недостатні і непереконливі для мене, як і синтеза без фактів. Я абсолютно відкидаю *будь-яку* підпорядкованість історії, як науки, *будь-яким* стороннім цілям та завданням, інтересам та бажанням, навіть найкращим і найшляхетнішим. Я — противник нагинання історичних фактів чи концепцій до якихось політичних, а навіть патріотичних інтересів. І я згоден з тим, хто сказав, що патріотизм — це чеснота, а не наукова методa. *Але історик не може не любити історії.* Вячеслав Прокопович писав: "Потрібна ще любов до свого минулого, почування живого і неперестанного зв'язку з своїми предками, потрібні коріння в рідному ґрунті. Тільки вони можуть оживити високі наукові здібності вченого й справді повернути їх на користь рідному місту, на служення інтересам свого народу".[58] Але ця любов — додам — не повинна переступати порога науки.

Так само заперечую я проти всякого історичного моралізування, а тим паче проти історичних прогнозів і пророцтв. Історик — не суддя, але й не судовий протоколіст. Історик — це слідчий, але не той, що тільки констатує факти і встановлює причини та мотиви їх. Він мусить бачити й розуміти не лише події, інститути, людей — діячів історії, ідеї, якими вони керувалися, традиції, які вони створили й передали наступним поколінням. Якщо історія, як я глибоко переконаний, твориться не "героями", не народами, а *генераціями* — в широкому, історичному розумінні цього слова, й, кінець-кінцем, людьми, чи людиною (homo historicus), то історик повинен повсякчас бачити й розуміти цю тяглість ґенерацій в процесі їх історіотворчої праці.

На всіх шляхах, на всіх етапах моєї творчої наукової діяльности мене цікавила *людина.* Людина, яка робить історію, творить історію — добре чи зле — і, розуміється, людина, яка досліджує й пише історію. Не завжди однаково й завжди неоднаково оцінювалася її роля в історії і в історичній науці. Коли я вчився, людина — *герой* історії вже давно поступився історичній особистості, історичному *діячеві,* щоб згодом бути визнаним лише за коліщатко у величезному і ... надто спрощеному в уяві деяких людей механізмі історичного процесу, а навіть за "продукт" історії певної доби, певного національного й суспільного оточення. Був час, коли вважалося за непристійне, а то й небезпечне

говорити й писати про історичну людину. Це особливо характерне для совєтської історіографії, де конкретний історичний діяч взагалі не існує: його заступає відповідний урядовий ярлик, що раз-у-раз замінюється на іноді цілком протилежний.

Навпаки, для мене історія без людини була б не цікава абож просто неможлива. Так було і на початку моєї наукової діяльности, так ішло воно зі мною далі, чимраз зростаючи і міцніючи, так воно є й тепер, на схилку мого життя. Бо дослідження історичного минулого і досвід сучасного цілковито й остаточно переконали мене в історичній вартості людини, як творця історії. Я скрізь шукав і знаходив його — і в своїх історично-економічних студіях, і ще більше в історично-політичних, а найбільше в історіографічних та історично-культурних, не кажучи вже про генеалогічні. За мануфактурою XVIII століття я бачив її фундатора, її керівника й її робітника. За Мазепинським ренесансом я бачив, як живого, гетьмана Мазепу, його сподвижників, його помічників і його противників, — і, звичайно, насамперед творців і меценатів тогочасного відродження. За руднями Правобережного Полісся я бачив не лише їх техніку та їх вироби, але передусім отих рудників, що будували ці маленькі "фабрики" і працювали там ціле життя, створюючи згодом справжні рудницькі "династії". За горами книжок — історичних праць — я бачив тих більших і менших істориків, що їх написали. Кожний з цих "історичних людей" цікавив мене, і чим більший був вклад його в історію, тим більше та людина, той діяч, той автор мене цікавив. І не лише він сам, його діла, його мотиви, думки й наміри, але й його земля, його предки й ціле оточення, в якому він жив і діяв, — всі ті нитки, які в'язали його з сучасним, минулим і, розуміється, з майбутнім.

Біографічному матеріялові я завжди надавав великого значення в своїх історичних студіях. На ґрунті біографій конкретних історичних діячів того часу склалися в мене й концепція Новгородсіверського патріотичного гуртка, і нове уявлення про українське оточення Шевченка, і виникла проблема української провідної верстви другої половини XIX сторіччя. Я думаю, що не помилився рецензент моїх *Людей Старої України* (проф. Н. Д. Полонська-Василенко), який за 23 біографічними нарисами, що з них складається тая книжка, побачив історичну "стрічку, яка в'ється переможно від Мазепи до наших поколінь". І якщо мені справді вдалося в цих біографіях історичних діячів показати тяглість національно-історичного процесу України XVIII-XIX стол., то хочу надіятись, що мої "Люди Нової України" покажуть тяглість українського національно-історичного процесу за останнє півстоліття. Гадаю, що "біографія" (може, краще було б сказати — біографіка?) не тільки довела своє право на існування, як галузь історичної науки, але вона йде

певним кроком до неминучого і, мабуть, вже недалекого визнання її за окрему наукову дисципліну.

Методологічні проблеми історії повинні бути в центрі уваги історика. Це особливо важливо тепер, коли історична наука переживає певну кризу: втрачається правдиве розуміння історії, історична наука губить своє власне обличчя, а історик з дослідника і творця перетворюється на "виконавця" тої чи тої історичної теми (як говорять в УССР), на свого роду ремісника, а в совєтських умовинах майже на ро́бота. Нині історія зливається не тільки з політичними дисциплінами (які, проте, не зливаються з історією!), з юридичними науками, з економікою (чи статистикою), з соціологією й філософією, що з ними усіма історія більш-менш споріднена, а навіть подекуди з технологією та хемією. Тим часом найближча до історії наукова область — це філологія, в найширшому розумінні цього слова. В кожнім разі, історик у процесі дослідження, а навіть творчости мусить вживати, певною мірою, також філологічної методи.

Мені не легко відповісти на питання про методологію моєї наукової творчости. Звичайно, в основі її, як і в кожного історика, лежить *аналітично-синтетична метода,* цебто дослідження, глибоке і всебічне, відповідної проблеми, на підставі критичної аналізи всього джерельного матеріялу, науково перевіреного й систематизованого, з урахуванням усіх попередніх наукових надбань і з застосуванням *порівняльно-історичної методи.* А синтеза може бути лише на ґрунті аналізи самостійно дослідженого матеріялу — і лише в рамцях цієї аналізи. Таку методу я застосовував завжди в своїй науковій роботі — додержуюся її й тепер.

Але в процесі довгої наукової діяльности прийшов я до висновку, що історик конче мусить, в разі потреби, вживати також різних додаткових, допоміжних метод. Окрім згаданої вище *філологічної* методи (чи комплексу метод), зрештою, досить близької до історичної, треба іноді звертатися до *методи мікроаналізи,* що її доцільність, а часом навіть конечність визначається або й диктується вимогами головної, аналітично-синтетичної методи. Я згадував вже про *археологічну методу,* як допоміжну для історика. Можу додати ще *методу генеалогічну* (в широкому розумінні цього слова), яка має не менш важливе значення для історика.

* *
*

Чи вдалося нам, мені й іншим історикам мого покоління, створити *нову наукову схему* українського історичного процесу від кінця XVIII століття й до нашого часу, що її побудова була нашою *головною метою*

в 1920-их роках? *На мою думку, ні.* Бо наша праця була *гвалтовно* обірвана, а праця тих, хто нас заступив там, на Батьківщині, цілковито загнана тепер у глухий кут *провінціялізму,* на задвірки російської історіографії. Завдання довершити те, що було розпочате нами, залишається *директивою* для наступних поколінь українських істориків *на вільній* Україні. Але, поза всяким сумнівом, українська історіографія 1920-их — початку 30-их років, разом з українськими істориками поза межами тогочасної УССР, зібрала великий *матеріял* для цієї будови і розробила досить детальний науковий *проєкт* її. Готовий був уже фундамент і де-не-де почато виводити мури. Сучасна совєтська історіографія прагне за всяку ціну зруйнувати те, що було зроблене нами, хоч іноді й не може обійтися без нашого матеріялу. Але ж цей матеріял зібраний був нами не для тої благенької й цілком *антинаукової* схеми української історії XIX-XX (і попередніх) століть, яка в готовому вигляді транспортована на Україну з Москви.

У великій роботі української історіографії нашого століття є й моя маленька частка. Зроблено було менше, ніж можна було зробити, і далеко менше, ніж хотілося і думалося зробити. Чи пощастить мені ще трохи збільшити це, — невідомо. "Може я записую останні сторінки у зошиті своїм" (М. Рильський). Але свідомість того, що я пройшов свій науковий шлях не праздно і не марно, стоятиме на сторожі моєї дальшої діяльности і праці над тим, що було і є мрією, метою і щастям мого життя.

Листопад 1964 року*

ПРИМІТКИ

1. У повоєнний період, особливо в 1950-1960-их рр. мої досліди в царині української генеалогії дуже пожвавилися. Вони йшли в кількох напрямках:

1. Генеалогія шляхетських, старшинських, козацьких і патриціянських фамілій Лівобережної України XVII-XVIII стол.; особливу увагу звертав я на ті фамілії на літери Т-Я, що мали ввійти до 5-го тому Родословника В. Л. Модзалевського, який не побачив світу;

2. Генеалогія українських гетьманських родів (зокрема нащадків гетьмана Петра Дорошенка й наказного гетьмана Павла Полуботка);

3. Генеалогія кількох визначних культурних і політичних діячів українського походження (Микола Гоголь, Максим Рильський, Дмитро Дорошенко, Олександер Шульгин, Косачі, Туманські, Ханенки, Драгомирови та інші);

4. Збирання матеріялів до монографії про рід Лашкевичів, моїх предків по матері;

5. Методологічні та історіографічні проблеми української генеалогії; та інші теми.

Деякі з цих дослідів були опубліковані (наприклад, *Предки Миколи Гоголя,* Мюнхен-Нью-Йорк, 1968); інші друкуються або ладяться до друку.

Чимало генеалогічного матеріялу подано в моїй книзі *Люди Старої України,* Мюнхен, 1959, а також у моїх гаслах в *ЕУ* II.

*Деякі додатки у примітках, здебільшого бібліографічного характеру, зроблено пізніше.

2. З них можна згадати, наприклад: "Українська церковна історіографія", *Український Історик,* 1969, кн. 4 (24), ст. 12-29.

3. Л. Білас, "Ідеологія як історія і як поезія. (З приводу двох нових праць О. Оглоблина)", *Сучасність,* 1961. ч. 7, ст. 44.

4. А. П. Оглоблин, *Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика*, К., ГИУ. 1925, ст. 3.

5. *Там же.* ст. 19

6. А. П. Оглоблин, *Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине*, К., ГИУ, 1925, його ж, *Предкапиталистическая фабрика.*

6а. Щойно р. 1971 всі 3 томи Фабрики були видані, як reprint, у Harvard Series in Ukrainian Studies (vol. 12): Oleksander Ohloblyn, *A History of Ukrainian Industry,* München, W. Fink Verlag.

7. Про це див. О. Ohloblyn, "Ukrainian Historiography 1917-1956", *The Annals* of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., Vol. V-VI, No.4 (18) -1, 2 (19-20), 1957. Special issue, pp. 325-326.

8. О. Оглоблин, *Нариси з історії капіталізму на Україні,* Харків-Київ, Пролетар, 1931, I.

9. Виходячи з того, що Україна становила окремий господарчий організм, вважаю український торг з Росією та іншими країнами Російської імперії за частину українського *зовнішнього* торгу.

10. О. Оглоблин, "Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX-XX віків", *Червоний Шлях,* Харків, 1928, IX-X (66-67), ст. 165-179. Передруковано (з деякими змінами) у *Віснику* ООЧСУ, Нью-Йорк, 1953, ч. 8 (62), ст. 10-15; 1954, ч. I (63), ст. 6-8.

11. "Архів Києво-Межигірської фабрики", *Записки* Історично-Філологічного Відділу УАН, К., 1926, кн. IX, ст. 332-342.

12. Згодом, у 1930-их рр. над цими матеріялами працювала проф. Н. Д. Полонська-Василенко.

13. О. Оглоблин, "Архів Бахмутських і Торських соляних заводів (XVIII стол.)", *Архівна Справа,* Харків, 1929, IX-X, ст. 34-48.

14. Частина його, за XIX стол. була в Шостці, а найдавніша -- за XVIII стол. в Артилерійському Музеї в Ленінграді.

15. О. Оглоблин, "Архів Шостенського порохового заводу", *Архівна Справа,* Харків, 1930, I (XII), ст. 3-11 (з додатком замітки Я. Д. Верхівця).

16. Надрукована була в журналі *Архівна Справа,* Харків, 1928, ч. VIII, ст. 3-15.

17. Див. О. Оглоблин, "До історії металургійної промисловости на Правобережній Україні", *Архів Радянської України,* Харків, 1932. I-II, ст. 137-152; його-ж, "К вопросу об исследовании местных железорудных ресурсов Правобережного Полесья УССР", *Советское Краеведение,* Москва, 1935, III-IV, ст. 51-53.

18. Рукопис "Праць" залишився в моєму київському архіві. Документальні матеріяли експедиції були передані до Інституту Історії Матеріяльної Культури (згодом Інститут Археології) АН УССР, де знаходилися ще в 1943 році. Дальша доля їх мені невідома.

19. В рукопису залишилися статті: "Шкляна промисловість Правобережної України XVI-XX стол." (1934 р.); "Порцеляно-фаянсова промисловість Правобережної України XVIII-XX стол. (1934 р.) та інші; крім того, "Матеріяли до історії господарства Полудневої Київщини" (зокрема історичні нариси промислових закладів) (1933 р.), "Знахідки мідних руд на Київщині та Херсоншині (за архівними матеріялами)" (1935 р.) та інші.

20. В. Липинський, *Україна на переломі, 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в* XVII *столітті.* Відень, 1920 (фактично 1921 р.). Передруковано в Нью-Йорку, р. 1954.

21. Оскільки мені відомо, долю цієї статті вирішив головний редактор *Русского Прошлого,* проф. Олександер Пресняков, з яким я нав'язав листовне знайомство в 1919 році. Приводом до нього була відома книга Преснякова *Образование Великорусского*

Государства (Петроград, 1918), де він висловив свою згоду зі схемою історії Східньої Европи, що її запропонував М. С. Грушевський. Ми досить жваво листувалися з Пресняковим в 1919-1920 рр. і обмінювалися книжковими новинками з історії.

22. О. Оглоблин, "До історії Руїни", *Записки* Історично-Філологічного Відділу ВУАН, К., 1928, кн. XVI, ст. 200-215.

23. Про нього див. О. Оглоблин, *Люди Старої України,* ст. 227-237.

24. Зокрема, в мене були універсали Мазепи: 1) Києво-Троїцькому больничному манастиреві р. 1704, і 2) Єпископові Переяславському Захарії Корниловичу р. 1708. У 1940-их рр. вони були у приватних руках, спочатку у Львові, а потім у Баварії. За деякими відомостями, вони знаходяться тепер в США.

25. О. Оглоблин, "Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року, *Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія,* К., ВУАН, 1927, т. І, ст.720-744.

26. О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба,* Нью-Йорк-Париж-Торонто, Вид. ООЧСУ, 1960, ст. 183.

27. О. Оглоблин, *Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика),* К., ВУАН, 1929.

28. О. Оглоблин, "Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII стол. і виступ Петрика", *Записки* Історичного та Філологічного факультетів Львівського Державного університету ім. Івана Франка , І, Львів, 1940, ст. 59-72; його ж, *Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика),* Авгсбург, УВАН, 1949; його ж, "З історії української державницької думки доби Мазепи", *Вісник* ООЧСУ, 1955, ч. 6 (80), ст. 10-15; його ж, "Українсько-Кримський договір 1692 року", *Вісник* ООЧСУ, 1957, ч. 2 (100), ст. 20-25.

29. Зокрема джерельна розвідка "До історії української політичної думки на початку XVIII віку", *Записки* Історично-Філологічного Відділу ВУАН, К., 1928, кн. XIX, ст. 231-241.

30. О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба,* ст. 7.

31. Термін, вжитий мною вперше р. 1927. Див. О. Оглоблин, "Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року", *Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія,* ВУАН, К., т. І, 1927. Передруковано в моїх *Ескізах з історії повстання Петра Іваненка (Петрика),* К., ВУАН, 1929, ст. 18.

32. О. Оглоблин, *Українсько-московська угода 1654 р.* Нью-Йорк-Торонто, Вид. ООЧСУ, 1954; англійське видання: *Treaty of Pereyaslav* 1654, Toronto-New York, 1954.

33. О. Оглоблин, *Думки про Хмельниччину,* Нью-Йорк, Вид.ООЧСУ, 1957. Див. ще: О. Оглоблин, "Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року", *Український Історик,* 1965, 1-2 (6-6), 3-4 (7-8).

34. О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба,* Нью-Йорк-Париж-Торонто, Вид. ООЧСУ, 1960.

35. Мушу пояснити, що термін "український автономізм" я вживаю скрізь у значенні української самостійности. Коли ж мова йде про "автономію", то справа, ясна річ, стосується конкретного історично-правного поняття.

36. Наслідком цих студій було кілька статтей і книга *Люди Старої України,* яка вийшла у світ у Вид."Дніпрова Хвиля", Мюнхен, 1959.

37. Вийшло у світ у Мюнхені, р. 1966, як видання УВАН, у Вид."Дніпрова Хвиля".

38. Згодом, у 1950-1960-их рр. "Студії" були чимало перероблені й доповнені новим матеріялом і додатковими питаннями.

39. Дмитро Дорошенко, *Огляд української історіографії,* Прага, 1923.

40. І. Кревецький, "Українська історіографія на переломі", *Записки* Наукового Товариства ім. Шевченка , Львів, 1924, т. 134-135, ст. 161-184.

41. Dmytro Doroshenko, "A survey of Ukrainian Historiography"; Olexander Ohloblyn, "Ukrainian Historiography 1917-1956"., *The Annals* of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., Vol. V-VI, No. 4 (18) — 1,2 (19-20). (Special issue). New York, 1957.

42. О. Оглоблин, "До питання про автора *Літопису Самовидця", Записки* Історично-Філологічного Відділу ВУАН, К., 1926, кн. VII-VIII, ст. 181-196.

43. М. Слабченко, *Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX стол.*, Одеса, 1925, т. I, ст. 103-105.

44. Див. *Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР.* Указатель, Москва, 1963, том II, ст. 270.

45. O. Ohloblyn, "Where Was *Istoriva Rusov* Written?", *The Annals* of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., 1953, Vol. III, No. 2 (8), pp. 670-695.

46. О. Оглоблин, "Списки *Історії Русів", Науковий Збірник* Українського Вільного Університету, Мюнхен, 1956, т. VI, ст. 167-180.

47. *Історія Русів,* Нью-Йорк, Вид. Вісник ООЧСУ, 1956.

48. Я й досі не знаю, чи той огляд був надрукований. Але згодом, вже на еміграції, чув я від покійного М. М. Глобенка (Оглоблина), який свого часу працював у В. З. І. Н. О., що мій курс був таки надрукований. До речі, я написав тоді ж для В. З. І. Н. О. ще "Короткий курс історії України за Київської й Галицько-Волинської доби та Татаршини", доля якого мені також невідома.

49. Т. Скубицкий,"Классовая борьба в украинской исторической литературе", *Историк-Марксист,* Москва, 1930., XVII.

50. Це була копія з олійного портрету Лазаревського, який зберігався в його родині.

51. О. Оглоблин, "Вадим Модзалевський (1882-1920)", *Наші Дні,* Львів, 1943, X, стор. 3-4; його ж, "Микола Василенко й Вадим Модзалевський. За неопублікованими матеріялами", *Український Історик,* 1966, ч. 3-4 (11-12), ст. 5-25; тощо. Зладжений мною до друку Щоденник В. Л. Модзелевського за 1917 рік, з відповідним коментарем, на жаль, не побачив світу, і цей рукопис загинув у 1945 році. Оригінал щоденника залишився в Києві.

52. О. Оглоблин, "Буржуазна історична школа Довнар-Запольського", *Записки* Історично-Археографічного Інституту ВУАН, К., 1934, ч. I, ст. 157-225.

53. Олесь Мезько, *Як большевики руйнували українську історичну науку,* Прага, 1945.

54. О. Мезько, "Українська історична наука під совєтами в 1920-1930-х рр.", *Визвольний шлях,* 1951, чч. 4-5 (43-44), 6(45), 7(46), 8(47).

55. О. Оглоблин, *Думки про сучасну українську совєтську історіографію,* Нью-Йорк, Вид. ООЧСУ, 1963.

56. О. Оглоблин, *Московська теорія III Риму в* XVI-XVII *стол.* Мюнхен, Вид. Церковно-Археографічної Комісії, 1951.

57. Згодом там знайдено і досліджено ще кілька городищ.

58. Вячеслав Прокопович (С. Черепин), *Під золотою корогвою,* Париж, 1943, ст. 88-89.

Василь Омельченко

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН.
(життя й діяльність).

1974 року українські наукові інституції, громадські установи та українська громада у вільному світі відзначили подвійний Ювілей — 75-ту річницю з дня народження і 55-ту річницю науково-академічної діяльности одного з найвидатніших сучасних істориків України — проф. д-ра Олександра Оглоблина.

Олександер Петрович Оглоблин народився 24-го листопада (ст. ст.) 1899 р. в Києві. Його батьки походили з Новгородсіверського повіту на Чернігівщині: батько — нащадок козацького роду, документально знаного з часів Б. Хмельницького; мати — зі старого шляхетсько-старшинського роду Лашкевичів, відомих меценатів української культури. Олександер Степанович Лашкевич, родич матері Олександра Петровича, був членом Київської Старої Громади й редактором-видавцем (1888-1889) журналу *Кіевская Старина,* що відіграв велику ролю в історії української культури. Фамільні традиції, прив'язання до Новгородсівершини з її героїчною історією і до рідного Києва породили в Олександра Петровича палку любов до української старовини.

Дуже рано вступив Олександер Петрович до Київської III гімназії, яку закінчив із золотою медалею. Одним з його вчителів історії в гімназії був відомий український історик Василь Григорович Ляскоронський, учень В. Б. Антоновича. Ще в гімназії Олександер Петрович почав студіювати історію Сіверщини. Ці студії він продовжує на Історично-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира. Він слухає лекції і працює в семінарах таких визначних учених, як професори М. В. Довнар-Запольський (історія Литовсько-Руської держави й Московщини XVII ст.), П. П. Смірнов (історична географія України), Ю. А. Кулаковський (історія Візантії), С. Т. Голубев (історія Української Церкви), Г. Г. Павлуцький (історія українського мистецтва), В. О. Пархоменко (історія Київської Руси), М. М. Бубнов (історія середніх віків і методологія історії) та ін. 1919 р. Олександер Петрович закінчує університет і починає педагогічну діяльність в середніх школах Києва,

викладаючи історію та українознавство. Того ж року він був обраний на дійсного члена Історично-Етнографічного Товариства при Київському університеті. Наприкінці 1920 р. Олександра Петровича обрано професором Київського Археологічного Інституту на катедрі історії економічного побуту України, а в 1921 р. він дістав катедру історії України в Київському Вищому Інституті Народньої Освіти ім. Драгоманова, що заступив зреорганізований совєтською владою університет. З 1927 р. до 1930 р. проф. Оглоблин керував також катедрою історії українського господарства в Інституті Народнього Господарства в Києві.

1925 року з'явилися в світ два томи (I і III) великої праці Олександра Петровича з історії української фабрики: I) *Мануфактура в Гетманщине* і 2)*Предкапиталистическая фабрика,* за яку автор одержав науковий ступінь доктора історії української культури (Одеса, 1926 р.) У цій праці проф. Оглоблин поставив і обґрунтував тезу про економічну самостійність історичної України. Вже ці твори створили проф. Оглоблинові визначне ім'я в історичній науці.

З 1926 р. Олександер Петрович розпочинає працю в Українській Академії Наук як старший науковий співробітник при катедрі акад. Д. І. Багалія, а згодом як керівник Комісії соціяльно-економічної історії України ВУАН, головою якої був акад. Багалій. Того ж року проф. Оглоблина обрано на дійсного члена Наукового Товариства Краєзнавства в Одесі та Науково-дослідчого Інституту історії української культури ім. акад. Д. Багалія в Харкові.

Року 1927 проф. Оглоблин був обраний на дійсного члена Інституту Економіки РАНИОН у Москві, секція історії народнього господарства. Тоді ж він стає дійсним членом Одеського Наукового Товариства при ВУАН, Історичного Товариства Нестора-Літописця, а згодом ще Археографічної комісії ВУАН.

В 1920-х і на початку 30-х рр. проф. Оглоблин працює в архівах Києва, Харкова, Чернігова, Дніпропетровського, Житомира, Москви, Ленінграду та ін. Наслідком цих студій була низка монографій з економічної та політичної історії України XVII-XIX ст., зокрема: *Нариси з історії капіталізму на Україні (*Харків-Київ, 1931), *Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика* (Київ, 1931). Остання праця була вже майже закінчена друком, але ввесь її наклад совєтська цензура знищила. (Всі три томи *Історії української фабрики* видано в Harvard Series in Ukrainian Studies, vol. 12: Oleksander Ohloblyn, *A History of Ukrainian Industry*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1971. 900 ст.)

Важливе місце в дослідах проф. Оглоблина займали студії над історією української зовнішньої і транзитної торгівлі в XVIII-XIX ст., серед

них: *Транзитний торг України в першій половині XIX ст.* (1927), "Одеське порто-франко" (1928), "Польський капітал і український ринок за першої половини XIX ст." (1929) та низка інших. Проф. Оглоблин був у 20-х роках також піонером у дослідах над фабрично-заводськими архівами України XVIII-XIXст.

Проф. Оглоблин працює одночасно в царині політичної історії України XVII-XVIII ст. та української історіографії XVIII-XIX ст. На підставі зібраного ним великого архівного матеріялу, проф. Оглоблин написав низку праць з історії Козацько-Гетьманської України XVII-XVIII ст., головні з них: "Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом" (1927), "До історії Руїни" (1928), "До історії української політичної думки на початку XVIII ст." (1928), "Мазепа і повстання Петра Іваненка" (1929), *Ескізи з історії повстання Петра Іваненка* (1929) та багато інших, що були опубліковані у виданнях ВУАН, головне в *Записках* Історично-Філологічного Відділу ВУАН.

Року 1926 він опублікував студію: "До питання про автора *Літопису Самовидця*" (*Записки* Історично-Філологічного Відділу УАН, кн. VII-VIII;

Надійшли 1930-ті роки, трагічні в історії української культури. Тяжкими вони були і для проф. Оглоблина. Після кількамісячного ув'язнення в ГПУ в 1930-1931 р., в актовій залі Київського університету відбулася триденна "дискусія" про науково-академічну діяльність проф. Оглоблина. Головною метою цієї "дискусії" було ствердити "буржуазно-націоналістичний" характер наукових праць і академічної діяльности проф. Оглоблина й дискредитувати його перед студентством, серед якого він користувався великим авторитетом і пошаною. В наслідок цієї "дискусії" проф. Оглоблин був визнаний за "клясового ворога, ідеолога української буржуазії", втратив катедру, а його праці були заборонені.

Змушений потім (р. 1933) покинути університет, проф. Оглоблин працює ще який час в Академії Наук (до 1934 р.). Водночас він був науковим заступником директора Всеукраїнського Історичного Музею в Києві (1931-1932 роки), і директором Всеукраїнського Центрального Архіву Стародавніх Актів (1932-1933 роки), звідки його незабаром звільнено, мовляв, "за протаскування українського націоналізму в науковій роботі Архіву".

В 1932 р. проф. Оглоблин зорганізував і очолив Наукову експедицію ВУАН та Всеукраїнського Історичного Музею для дослідження старовинних промислових закладів на Правобережному Поліссі.

В 1934-1935 рр. Олександер Петрович був безробітним. Щойно в кінці 1935 р. проф. Оглоблин був запрошений на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії матеріяльної культури Академії Наук

УССР. В 1936-1937 роках проф. Оглоблин був консультантом археологічних експедицій ВУАН у Городську, Вишгороді та Києві. Це дало йому можливість зібрати цінний архівний та археологічний матеріял до історії залізорудної промисловости Правобережного Полісся, який він використав як у великій монографії "Історія металюргії Правобережної України XVI-XIXст." (залишилися в рукопису), так і в статтях, що були опубліковані в різних наукових виданнях.

В 1937-1941 роках проф. Оглоблин був старшим науковим співробітником і завідувачем Відділу капіталізму Інституту Історії України Академії Наук УССР.

Щойно в 1938 р. проф. Оглоблин міг відновити свою професорську діяльність у Київському університеті й того ж року дістав катедру історії України в Одеському університеті. Року 1939 був обраний дійсним членом Українського Науково-дослідчого Інституту Педагогіки в Києві. На початку 1941 р. Олександрові Петровичу був наданий у Москві вчений ступінь доктора історичних наук (без захисту дисертації).

Того ж 1941 р. закінчилася наукова діяльність проф. Оглоблина у важких умовах совєтської влади. Вибухла німецько-совєтська війна, приходить окупація Києва. Українська громада Києва покликала проф. Оглоблина на відповідальний пост голови Київської Міської Управи й члена Української Національної Ради. В тяжких і дуже небезпечних обставинах виконує він ці обов'язки протягом 6-х трагічних тижнів вересня-жовтня 1941 року. При першій нагоді повертається до улюбленої наукової праці. В голоді й холоді окупованого Києва невтомно працює в архівах та бібліотеках, визбируючи матеріяли з малодослідженої доби історії України-Гетьманщини другої половини XVIII століття. В 1942 р. проф. Оглоблин був директором Музею-Архіву переходової доби Києва, а в 1942-1943 рр. головою Історично-філологічної секції в київському Будинку вчених.

1942 року професора Оглоблина обрано дійсним членом Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Восени 1943 р. Олександер Петрович переїздить до Львова, де провадить наукову роботу в Історичній Комісії НТШ. Св. п. Митрополит Андрей гр. Шептицький, плянуючи створити Церковно-Археографічну Комісію, доручив проф. Оглоблинові скласти проєкт статуту Комісії. Однак, дальші воєнні події стали на перешкоді здійсненню цих плянів Митрополита. Щойно у Мюнхені 1946 р. Комісія розгорнула свою працю, і проф. Оглоблин був обраний заступником голови Комісії.

Навесні 1944 р. Олександер Петрович, обраний професором Українського Вільного Університету, переїздить до Праги.

Після закінчення війни проф. Оглоблин перебував у 1945-1951 рр. в Баварії, де продовжував академічну й наукову діяльність. Він був

звичайним професором і членом Сенату УВУ й Богословсько-Педагогічної Академії УАПЦ в Мюнхені, дійсним членом НТШ (з 1947 р.) та УВАН (з 1948 р.), заступником голови (з 1949 р.) Українського Історично-Філологічного Товариства в Мюнхені (колись Празького). Тоді ж проф. Оглоблин був директором Науково-Дослідчого Інституту Української Мартирології (з 1946 р.), керівником Відділу генеалогії Українського Науково-Дослідчого Інституту Родознавства та Знаменознавства (з 1947р.), дійсним членом Українського Чорноморського Інституту (з 1943 р.).

З 1948 р. проф. Оглоблин працює як член редакційної колегії *Енциклопедії Українознавства* і редактор її історичного відділу в обох виданнях — українському й англійському.

Року 1951 проф. Оглоблин переїхав до США й відразу включився в тутешнє українське науково-академічне життя, ставши головою Історичної секції УВАН у США.

1953 р. проф. Оглоблин був обраний дійсним членом Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres у Парижі.

В 1950-х роках він був головою Іспитової комісії Філософічного факультету УВУ в США й професором Українського Технічного Інституту в Нью-Йорку. В 1960-х рр. проф. Оглоблин був головою Наукової Ради Східньо-Европейського Дослідного Інституту ім. В. К. Липинського (Філадельфія). З 1964 р. проф. Оглоблин — голова Українського Генеалогічного й Геральдичного Товариства, а з 1965 р. — голова Українського Історичного Товариства. В 1968-1970 рр. Олександер Петрович був гостинним професором історії України у Гарвардському університеті, а в 1970-1973 р.р. працював там як науковий консультант для докторантів з історії України. З 1973 р. — почесний член Українського Наукового Інституту Гарвардського університету. З 1970 він є президентом УВАН у США (переобратаний в 1974 р. на другу каденцію). Року 1965 проф. Оглоблин одержує від Українського Вільного Університету почесний докторат права. Року 1974 його було обрано почесним членом Наукового Товариства ім Шевченка в Европі.

Ми вже торкалися головніших праць проф. Оглоблина київського періоду його наукової діяльности.

Ідея національно-державної самостійности України в її історичному розвитку завжди цікавила нашого історика. Цій проблемі присвячено також низку важливих праць проф. Оглоблина, опублікованих у 1950-1960-х роках. Найголовніші з них: монографії — *Українсько-московська угода 1654 р.* (1954, вийшла також англійською мовою), *Думки про Хмельниччину* (1957), *Гетьман Іван Мазепа та його доба* (1960) та інші. Багато статтей проф. Оглоблина опубліковано в різних наукових

виданнях як українських (головне в *Annals* УВАН і в *Українському Історику*), так і в чужинецьких.

Важливою ділянкою наукової праці Олександра Петровича була й є історія української національно-державницької думки й руху другої половини XVIII ст.. Цій проблемі присвячено великий цикл дослідів проф. Оглоблина. Проф. Н. Полонська-Василенко, характеризуючи ці досліди проф. Оглоблина, пише: "Від Мазепинської доби з її боротьбою за незалежність України переходить він до доби онуків тих діячів, людей, які жили тоді, коли російський уряд остаточно знищив незалежність України і всі ті установи, що збереглися від її державности, коли не лише самостійність України, а навіть автономія її була знищена" ("Проф. д-р Оглоблин", *Вісник* ООЧСУ, Нью-Йорк, 1955, ст. 28).

Починаючи з 1940-х років, з'являються документальні нариси проф. Оглоблина про діячів України XVIII-XIX століть, що згодом видані були у збірці *Люди Старої України* (1959). До цього ж циклу належить монографія *Опанас Лобисевич (1732-1805)* (1966). Крім того, проф. Оглоблин опублікував низку студій про *Історію Русів,* зокрема про походження цього твору та особу його автора. Головні висновки цих студій Олександер Петрович подав у вступній статті до зредагованого ним українського видання *Історії Русів* (переклад Вяч. Давиденка, вид. ООЧСУ, Нью-Йорк, 1956).

Серед історіографічних праць проф. Оглоблина особливо важливі: "Українська історіографія, 1917-1956" (*Annals* УВАН, т. V-VI, 1957, англійською мовою) й *Думки про сучасну українську совєтську історіографію* (1963). Проф. Оглоблин є автором переважної більшости історіографічних статтей в *Енциклопедії Українознавства* (та в її англійському виданні). Треба нагадати також, що в *ЕУ* надруковано багато інших статтей і заміток проф. Оглоблина з історії України (разом понад 250).

Улюбленою ділянкою дослідів Олександра Петровича завжди була українська генеалогія, де він "... відкриває перед цією науковою галуззю нові перспективи: з науки, яка переважно вивчала генеалогічні зв'язки вищих верств населення, він перетворює її на складову частину історичних дослідів взагалі й поширює коло досліджень на інші верстви людности XVII-XVIII ст." (Н. Полонська-Василенко. "Проф. д-р Оглоблин", *Вісник* ООЧСУ, 1955, ст. 28). Наслідком цих дослідів були численні праці Олександра Петровича про роди Дорошенків, Ханенків, Туманських та інших. Особливо цінна його монографія *Предки Миколи Гоголя (1968)*, англійською мовою — *Ancestry of Mykola Gogol (Hohol)* in *Annals* УВАН, vol. XII, 1969-72, pp. 3-43. (Separate reprint, 43 p.). Ролю і

місце генеалогії в системі історичних наук визначено в цікавій студії проф. Оглоблина: "Українська генеалогія та її значення для історичної науки" (*Записки* ЧСВВ, Рим, 1960, т. III).

Олександер Петрович працював також над історією Української Церкви. З цієї ділянки можна згадати його давню монографію "Захарія Корнилович, єпископ Переяславський, коадьютор Київської Митрополії" (1920) та кілька статтей, надрукованих в українських наукових виданнях на еміґрації.

Питання історії української культури завжди цікавили Олександра Петровича. Він присвятив низку своїх праць спеціяльним питанням української культури XVII-XIX ст. (проблема іконографії Мазепи, історія українського мистецтва XVII ст. і музики XVIII ст., історія українських бібліотек, архівів тощо), а також Шевченкові.

Хоч уся наукова діяльність проф. Оглоблина пов'язана з історією України, він не уникав також проблем, які стосуються історії цілої Східньої Европи. Про це свідчить, зокрема, його студія *Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст.* (1951).

Загалом проф. Оглоблин опублікував досі понад 300 наукових праць, і понад 250 гасел в *ЕУ,* а коло 100 його праць ще залишаються в рукопису.

Навіть з цього короткого огляду видно, якою плідною була й є півстолітня наукова та академічна діяльність проф. Олександра Оглоблина і яке широке поле його наукових інтересів.

Любомир Винар

НАУКОВА ТВОРЧІСТЬ ПРОФ. Д-РА ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА

Діяпазон наукової творчости професора Олександра Петровича Оглоблина надзвичайно широкий. Хронологічно він охоплює майже всі періоди української історії. Під оглядом тематичним наукові праці Ювілята охоплюють історіографію, економічну історію України, політичну і суспільну історію, історію української Церкви і культури та допоміжні історичні науки.

Поки перейдемо до аналізи творів проф. Оглоблина, треба коротко з'ясувати методологію його історичного досліду. В своєму автобіографічному нарисі Олександер Петрович підкреслює: "як історик документальної школи, стою на ґрунті джерельних фактів і там шукаю історичної істини".[1] Документальна метода історичного досліду полягає перш за все в глибинній аналізі історичних джерел і літератури, а вслід за цим в історичній синтезі. Історична синтеза базована лише на цій аналізі і лише в її рамках. У процесі аналізи проф. Оглоблин застосовує також порівняльно-історичну методу досліду. Як допоміжними методами, він користується філологічною, генеалогічною і археологічною методами, які сприяють повнішій аналізі і інтерпретації досліджуваного явища. На окрему увагу заслуговує застосування мікроаналітичної методи в т. зв. внутрішньому або вищому критицизмі історичних джерел, за допомогою якої встановлюється авторство анонімних праць або творів оспорюваного авторства. Цю методу дуже вдало застосував проф. Оглоблин у своїх дослідженнях авторства *Історії Русів*. Як представник документальної історіографічної школи, він змагає до повного об'єктивізму в історичному досліді. Це він виразно підкреслює у згадуваній науковій автобіографії: "Я абсолютно відкидаю будь-яку підпорядкованість історії, як науки, будь-яким стороннім цілям та завданням, інтересам та бажанням, навіть найкращим та найшляхетнішим. Я — противник нагинання історичних фактів чи

концепцій до якихось політичних, а навіть патріотичних інтересів. Я згоден з тим, хто сказав, що патріотизм — це чеснота, а не наукова метода". Ці думки проф. Оглоблина важливі не лише для зрозуміння його підходу до історії, як науки, та історика, як дослідника історичного життя людини і людських спільнот, але і як напрямні молодій ґенерації істориків, що іноді підпорядковує історичні дослідження іншим, позанауковим цілям. Послідовно в своїх думках про методу і завдання історіографії проф. Оглоблин виразно виступає проти "всякого історичного моралізування, а тим паче проти історичних прогнозів."[2] Досліджувані історичні явища і діячів Оглоблин аналізує на широкому тлі політичних, суспільних і культурних рухів даної доби, встановлюючи й наголошуючи рушійні сили історичного процесу.

Історіографічні праці

Історіографія — історія історичної науки, як спеціяльна історична дисципліна, займає важливе місце в творчості проф. Оглоблина. Розглядаючи його історіографічні праці, можемо поділити їх на дві головні категорії: синтетичні праці, в яких автор досліджує розвиток української історичної науки даної доби у формі історіографічних нарисів. Другу групу становлять аналітичні історіографічні праці, в яких історик аналізує індивідуальну творчість істориків, досліджує авторство анонімних історичних творів і визначає їх вплив на розвиток історичної науки і український історичний процес. Історіографічними дослідами проф. Оглоблин займався ще в ранніх 1920-их роках. В 1923-1924-их рр. проф. Оглоблин читав у Київському університеті курс української історіографії, а рік раніше почав досліди над О. Лазаревським.

Значний вплив на молодого історика в той час мала відома праця Дмитра Дорошенка *Огляд української історіографії,*[3] а також праці Вячеслава Липинського і Степана Томашівського, представників державницької школи української історіографії.

З синтетичних праць Оглоблина згадаємо в першу чергу англомовну працю "Українська історіографія 1917-1956", що появилася в *Аналах* УВАН, т. V-VI за 1957 рік. Вона становить продовження "Огляду української історіографії" Дм. Дорошенка, що, за редакцією і з доповненнями О. Оглоблина, був видрукований в тому самому томі *Аналів*. Автор у хронологічному порядку розглядає творчість українських істориків на Наддніпрянщині, в Галичині, Карпатській Україні і окремий розділ присвячує українській еміґраційній історіографії до 1956 року включно. В цій праці подано не лише характеристику історіографічних шкіл і окремих істориків та їхніх праць, але також проаналізовано загальні обставини, в яких відбувався розвиток новітньої

української історіографії. В цій студії автор проявив себе знаменитим бібліографом української історії, так що ця історіографічна праця водночас править дослідникам як бібліографічний довідник до української історії. Взагалі треба підкреслити, що автор вклав багато праці в бібліографічні доповнення до праці Дорошенка. На нашу думку, цей історіографічний нарис ще довгі роки буде одною з основних українських історіографічних праць англійською мовою. Проф. Оглоблин вмістив також короткий нарис української історіографії в *Енциклопедії Українознавства* ("Історіографія", *Е.У.,* т. 3, ст. 887-891) і в англомовній *Енциклопедії Українознавства* ("Ukrainian Historiography", *Ukraine: A Concise Encyclopedia,* Vol. 1, 1963), в співпраці з Дм. Дорошенком.

На окрему увагу заслуговують історіографічні праці проф. Оглоблина, присвячені сучасній українській совєтській історіографії. З них згадаємо такі: *Як большевики руйнували українську науку* (Прага, 1945, 53 ст.), "Українська історична наука в 1920 рр." (*Сучасник, 1948)* і врешті *Думки про сучасну українську совєтську історіографію* (Нью-Йорк, 1963, 87 ст.). В цій праці автор докладно аналізує окремі етапи розвитку української історіографії під совєтською владою. Він подає таку періодизацію її розвитку: *перший період* -- 1920-ті роки, — коли вона була українською, але не совєтською; *другий період* -- 1930-ті роки, -- коли, внаслідок урядового погрому і терору, не стало української й не постало ще совєтської історіографії; і *третій період* -- повоєнні -- 1940-1950-ті роки, коли заходами партії і уряду "створена була уніфікована... совєтська українська історіографія".[4]

Праці проф. Оглоблина про українську історіографію в УССР мають велику вартість: вони писані з досконалим знанням обставин, в яких перебувала й перебуває українська історична наука на рідних землях. Історик джерельно описує розгром української історіографії в 1930-их роках і ту задушливу атмосферу комуністичного партійного диктату, в якій вона перебуває під сучасну пору. Але, розглядаючи перспективу розвитку української совєтської історіографії, проф. Оглоблин є оптимістом. Він уважає, що проаналізовані ним "ознаки гнилизни, руїни і тління -- це симптоми занепаду не української, а совєтської історіографії. Зло породжує тільки зло, яке неминуче, раніш чи пізніш, повертається проти того, хто його породив. І саме останні роки відкрили нам, що навіть у цій задушливій ідейно-політичній атмосфері, в цьому застояному повітрі наукового недумання й історичної неправди, в якому приневолений жити і працювати український совєтський історик і українська совєтська історіографія, іде велика наукова праця, накопичуються нові, важливі документальні матеріяли, вивчаються

окремі цікаві теми, ростуть нові кадри українських істориків".[5] Це — доказ, що історична наука на рідних землях не вмерла, і можна з часом сподіватися справжнього відродження української історіографії, звичайно, після розвалу того, як каже автор, "темного царства тоталітарної думки".

Розглядаючи аналітичні історіографічні праці Ол. Оглоблина в хронологічному порядку, треба згадати його студію про авторство *Літопису Самовидця,* що появилася в 1926 році.[6] В цій праці автор висунув гіпотезу про Романа Ракушку, як автора *Літопису Самовидця.* Ця думка прийнята тепер більшістю українських істориків.

Центральне місце в історіографічних дослідах проф. Оглоблина займає анонімна *Історія Русів* і питання авторства цього історично-патріотичного пам'ятника, що його Оглоблин називає "декларацією прав української нації" і "вічною книгою України". Питанням авторства *Історії Русів* займалися О. Бодянський, М. Максимович, О. Лазаревський, В. Горленко, Дм. Дорошенко, О. та М. Грушевські, М. Возняк, М. Слабченко, І. Борщак, А. Яковлів та інші дослідники. Були різні гіпотези щодо авторства цього цікавого й важливого твору: згадати хоч би Григорія Полетику (гіпотеза В. Іконнікова і О. Лазаревського), кн. Олександра Безбородька (гіпотеза Мих. Слабченка) й інші. Оглоблин цікавився проблемою авторства *Історії Русів* уже в 1920-их роках, але щойно починаючи з 1939 року мав змогу систематично зайнятися цим питанням. З важливіших його праць, присвячених дослідам *Історії Русів,* згадаємо: "*Аннали Малої Росії* Шерера й *Исторія Русов*" *(Науковий Збірник* УВУ, т. 5, 1948), "Етичні і політичні принципи *Історії Русів"* (англомовна стаття, *Анали* УВАН, ч. 4/6 (1952), "Де була написана *Історія Русів?"* (англ. праця, *Анали* УВАН, ч. 2/8 (1953), "Списки *Історії Русів"* (*Науковий Збірник* УВУ, т. УІ, 1956), вступна стаття до *Історії Русів* в українському перекладі В. Давиденка, за редакцією проф. О. Оглоблина (1956 р.) В цій статті автор подав підсумки історіографічних досліджень над *Історією Русів* і рівночасно свої висновки щодо авторства і ваги цієї історичної пам'ятки.[7]

В першу чергу слід підкреслити, що в цих дослідах проф. Оглоблин послуговувався методою мікроаналізи, з допомогою якої прийшов до висновку, що автор *Історії Русів* походив з Новгородсіверщини і належав до українського патріотичного гуртка, який існував у Новгороді-Сіверському в 1780-1790-их роках. Проф. Оглоблин спершу був висунув гіпотезу про авторство Василя Ханенка або його небожа Олександра Ханенка,[8] а потім Опанаса Лобисевича,[9] але згодом відмовився від цього припущення. Пізніші досліди проф. Оглоблина

вказують на когось з молодших діячів із Новгородсіверщини, зв'язаних родинно й службово з кн. О. Безбородьком. Одночасно проф. Оглоблин, на основі аналізи твору, визначає дату появи *Історії Русів* між 1822 і 1825 роками. В дальшому він досліджує ідеологічно-історичний аспект твору, уважаючи, що основною темою цього політичного трактату була проблема українсько-російських відносин, глибока антитеза: Україна-Москва.[10] Історіографічні досліди проф. Оглоблина не обмежилися *Історією Русів,* але поширилися на досліди політичної і культурної історії України в кінці XVIII і на початку XIX століття, про що докладніше згадаємо в іншому розділі нашої статті.

О. Оглоблин є найвидатнішим дослідником *Історії Русів* і її впливу на національне відродження України. Він має ще не опубліковану монографію "Студії над *Історією Русів*" — і слід побажати, щоб ця праця якнайскоріше була видрукована.

У своїх історіографічних дослідах проф. Оглоблин також присвятив увагу багатьом історикам України, з яких згадаємо М. Грушевського, О. Лазаревського, Дм. Дорошенка, В. Модзалевського, М. Василенка, Б. Крупницького, Н. Полонську-Василенко та інших.[11] Як відповідальний редактор історичної частини *Енциклопедії Українознавства,* О. Оглоблин опрацював майже всі історіографічні гасла.[12]

Під кінець декілька думок про завдання історіографії, так, як їх бачить Оглоблин. В основному він вважає історіографію, як процес розвитку української національно-історичної думки, втіленої в історичній науці. Він гадає, що еміграційні умови особливо сприятливі для студій над історіографією. У своєму автобіографічному нарисі він пише: "Нова українська еміграція, до якої належу і я, мала ще одне особливе історіографічне завдання, мало того — обов'язок не лише перед власним минулим і українською наукою, але й перед світовою наукою. Маю на увазі правдиве висвітлення тої великої історіографічної роботи, яку виконали українські історики на совєтській Україні в 20-30-их роках і яка була обірвана, знівечена, спаплюжена, заборонена і засуджена, а згодом цілковито замовчана совєтською владою. Ця праця та її наслідки мало відомі за кордоном, а головне вони приховані від нових українських поколінь за сімома печатями і цілою горою всіляких неправд і наклепів збоку урядової совєтської "критики". Відкрити, показати цю працю, і не лише те, що вже було зроблене, але й те, що було запляновано і почате, зберегти тогочасні творчі зусилля та їх наслідки для майбутньої української історіографії — нав'язати і, коли можна, продовжити традиційну нитку тисячолітньої української історичної думки, яку обірвала совєтська неволя, — це є важливе і почесне завдання вільної української історичної науки".

Професор О. Оглоблин виконував це відповідальне завдання зокрема рр. 1968-1970 у Гарвардському університеті, де він читав курс про Козацько-Гетьманську Державу XVII-XVIII ст. з широким історіографічним вступом і джерелознавчим семінаром. а також у своїх численних історіографічних працях. Р. 1971 проф. Оглоблин опублікував програмову студію "Проблема схеми історії України XIX-XX століть (до 1917 р.)" (*Укр. Історик,* 1971, 1-2 і окремо: Мюнхен — Нью-Йорк, 1973).

Економічна історія України.

У 1920 році проф. Оглоблин розпочав свої досліди над проблемами економічної історії України. Це заінтересування не було випадковим. Оглоблин, приймаючи в основі схему Грушевського, бачив в ній певні прогалини. Про це він виразно пише в своєму автобіографічному нарисі: "Українська історіографія XIX-XX століть побудувала свою історичну схему, в основі якої була ідея самостійности України, на підвалинах етнічно-мовнокультурного і національно-політичного характеру. Натомість проблема економічної самостійности України в її історичному розвитку не була ані розв'язана, ані навіть науково поставлена. А без того ідея української самостійности, як науково-історична концепція, неначе була позбавлена міцного фундаменту".

Свої дослідження зосередив Оглоблин в той час на історії української фабрики. Цю історію заплянував він на шість томів. Перший том мав бути присвячений історії української мануфактури в XVIII ст.; другий том мав своїм предметом українську кріпацьку фабрику кінця XVIII — першої половини XIX ст.; третій — некріпацьку фабрику першої пол. XIX ст.; четвертий том мав подати внутрішню організацію української фабрики першої половини XIX ст.; нарешті п'ятий і шостий томи мали охопити історію української капіталістичної фабрики до 1917 року включно. В цілому праця мала показати історичний розвиток української фабрики від XVIII до XX століття, отже виповнити значну прогалину в українській історіографії.[13]

Цей плян був зреалізований лише частинно. Перший том, який був зданий до видавництва ще в 1922 році, вийшов у світ щойно в 1925.[14] Того ж року появився третій том: *Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика* (Київ, 1925, 232 ст.). Натомість другий том, присвячений історії кріпацької фабрики, зазнав іншої долі. Його опрацював проф. Оглоблин в 1922-1923 роках і здав до друку на початку 1924 року. Проте, цей том був надрукований щойно в 1931 році, як спільне видання ВУАН і Державного Видавництва України, але він не

побачив книгарських полиць, бо ввесь наклад був заборонений і знищений большевицькою цензурою. В автора зберігся лише коректурний примірник,[15] який разом з іншими двома томами побачив світ у Harvard Series in Ukrainian Studies : *A History of Ukrainian Industry.* München, Wilhelm Fink Verlag, 1971, з ретроспективною статтею (англійською мовою) автора й біо-бібліографічним вступом редактора, проф. О. Пріцака. В першому томі (*Мануфактура в Гетьманщині)* автор досліджує на основі джерельного матеріялу загальні умови розвитку промисловости Гетьманщини в першій пол. XVIII ст., історію окремих мануфактур, організацію мануфактури, а також подає в додатках багатий архівний матеріял. В історіографічно-бібліографічному вступі подано огляд джерел та літератури до історії промисловости Лівобережжя в XVII-XVIII століттях, а також присвячено одну частину вступу виясненню економічної термінології. Цей том в основному був позитивно оцінений істориками в совєтській Україні і поза нею. Академік Дм. Багалій в той час уважав проф. О. Оглоблина за "молодого київського енергійного історика", що "зосередив свою увагу на досліджуванні історії української фабрики, цебто темі, що їй також присвятив один том своєї серії М. Є. Слабченко. Розвідки проф. Оглоблина з історії української фабрики є доповненням і продовженням вказаної праці М. Є. Слабченка".[16]

Проф. Д. Дорошенко, в свою чергу, вказував, що "проф. Оглоблин, даючи огляд історії української фабрики XVIII в., ввесь час зазначає ту ролю, яку відігравала на Україні економічна політика російського уряду, що була звернута цілком до того, щоб позбавити Україну значення самостійного економічного організму й звести на ступінь російської колонії", і вважав цю працю "безумовно цінним вкладом у мало розроблену досі літературу про історію економічного життя Лівобережної України XVIII ст."[17] Третій том праці (*Передкапіталістична фабрика),* що появився того самого року, складався з двох основних частин. В першій автор досліджує загальні умовини розвитку фабрично-заводської промисловости України в першій пол. XIX ст., а в другій докладно аналізує фабрику з вільнонайманою працею. Автор пише, що "треба оцінити різні факти і фактори господарського розвитку України в першій половині XIX ст., виходячи не від Великоросії, не від російського господарства, а перш за все від українського господарства, його маштабу, його інтересів і його розвитку".[18] Цей том написаний також на основі багатого джерельного матеріялу. М. Є. Слабченко в своїй рецензії потвердив цінність цієї праці, зазначаючи, що автор об'єктивно накреслив своєрідність економічного укладу України, а також зв'язок українського економічного життя із всесвітньою економікою.[19] Зі свого

боку Д. Багалій підкреслив, зокрема, заслуги проф. О. Оглоблина в правильному методологічному підході до питання незалежности українського економічного процесу, а також в широкій джерельній базі дослідження. "Він перший поставив перед собою це завдання (написання широкого джерельного нарису історії української фабрики — Л. В.) — пише Д. Багалій — і дає ряд начерків на підставі численних джерел, розпорошених по різноманітних виданнях".[20]

Сумна доля другого тому праці проф. Оглоблина про українську фабрику заважила на його роботі над дальшими томами історії української фабрики. В своєму автобіографічному нарисі автор згадує, що з четвертого тому, присвяченого внутрішній організації української фабрики першої половини XIX ст., він написав лише декілька розділів, і на цьому праця припинилася. Тяжкі умовини совєтської дійсности не дали змоги повністю зреалізувати цього важливого почину. *Історія української фабрики* проф. Оглоблина є основним дослідженням економічної історії України, і вона зберігатиме ще довгі роки наукове значення для сучасних і майбутніх поколінь українських істориків.

Свої дослідження історії українського господарства Олександер Петрович не обмежив лише українською фабрикою. Він досліджував також історію української міжнародньої торгівлі (зовнішньої і транзитної) у XVIII-XIX століттях. З цього циклу згадаємо *Транзитний торг України за першої половини* XIX *ст.* (Київ, ВУАН, 1927), *Одеське порто-франко* (Київ, 1928),[21] "Польський капітал і український ринок за першої половини XIX ст." (1929), "Закавказький транзит і Україна в першій пол. XIX ст." (1932) та інші.[22] Ці та інші студії проф. Оглоблина ввійшли до його книги *Нариси з історії капіталізму на Україні* (Київ, 1931). Ця праця вийшла з передмовою З. Гуревича, в якій засуджено всю наукову і академічну діяльність проф. О. Оглоблина. Ця передмова характеристична для совєтської дійсности, в якій довелося жити й працювати українським історикам. Гуревич намагався довести, що "діялектика ідейної еволюції проф. Оглоблина була скерована своїм політичним вістрям проти нашого пролетаріяту, проти його переможного будівництва, проти марксизму-ленінізму".[23] Він коротко обговорив зміст праць О. Оглоблина, присвячених історії української фабрики й історії капіталізму в Україні, сконфронтував їх з офіційною схемою совєтської історії і прийшов до висновку, що "проф. Оглоблин є типовий об'єктивіст, апологет українського капіталізму, ідеолог української буржуазії", а всі його праці просякнуті духом і "методологічним наставленням" націонал-лібералізму.[24] Виринає засадниче питання, чому все ж таки видали в 1931 році цю працю

"буржуазного націоналіста"? Відповідь на це знаходимо в тій самій передмові, мовляв, "на фронті української історіографії проф. Оглоблин, без сумніву, є один з найсерйозніших наших ворогів, озброєний великою технічною зброєю, і це нам, товариші, треба мати на увазі. Гасло "опанувати техніку" стоїть не лише перед економікою, воно стоїть і перед нами на ідеологічному фронті. В цім відношенні треба вчитися і у проф. Оглоблина для того, аби цього ворога остаточно і цілковито подолати".[25] Не дивно, що *Нариси з історії капіталізму на Україні,* хоч побачили денне світло, але не дійшли до читача, бо розподілювано книгу т. зв. "закритим розпорядком".

Проф. Оглоблин зосередив свою увагу також на історіографічних, методологічних і джерелознавчих проблемах історії української економіки. У 1928 році появилася його праця "Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX-XX віків."[26] Ця стаття, не зважаючи на відносно невеликий розмір, має значну вагу в історіографії української економічної думки. Вона була опрацьована, як вступна лекція до курсу історії українського господарства, що його читав автор у 1927/28 році в Київському Інституті Народнього Господарства.[27] В ній проф. Оглоблин аналізує процес витворення поняття української економіки, пов'язаний не лише з господарськими інтересами України, але також з науковою і громадською (політичною) українською думкою XIX ст. Насамперед поняття української економіки з'явилося на суто практичному ґрунті. Трохи згодом воно оформилося, як поняття "територіяльної української економіки". Черговий етап — утворення поняття "економіки національної" припадає на 1880-ті роки. В цьому періоді проф. Оглоблин підкреслює значення праць Сергія Подолинського і Юліяна Бачинського, які висунули питання української національної економіки. В першій чверті XX століття проблема української національної економіки широко обговорювалась українськими вченими і публіцистами, а також політичними діячами, які не лише протестували проти економічного визиску Росією українського господарства, але й поставили в своїх програмах "певні національно-політичні вимоги, ставлячі на порядок денний автономію або самостійність України". Оглоблин доводить, що в той час у фахових і публіцистичних працях українських учених і політичних діячів проблема української економіки трактується, як проблема національна.[28] Проте, наукове студіювання цієї проблеми починається щойно в 1920-их роках, коли О. Оглоблин, М. Слабченко і цілий ряд інших учених присвятили свою увагу дослідам історії української економіки.

Історично-економічні досліди проф. Оглоблина базувалися головно на студіях малодосліджених фабричних архівних фондів. Тут у першу чергу

треба згадати дослідження проф. Оглоблиним архівів Києво-Межигірської фаянсової фабрики, Бахмутських і Торських соляних заводів, Катеринославської суконної фабрики, Київського арсеналу та інших архівів. Наслідком цих дослідів він опублікував низку джерельних праць, з яких згадаємо "Фабрично-заводські архіви України за кріпацької доби" (*Архівна Справа,* ч. VII, 1928), "До історії будницької промисловости України за часів Хмельниччини" (*Записки* Історично-Філолог. Відділу УАН, кн. X, 1927), "Архів Києво-Межигірської фаянсової фабрики" (*там же,* кн. IX, 1926), "Архів Бахмутських і Торських соляних заводів" (*Архівна Справа,* ч. IX-X, 1929), "Архів Шостенського порохового заводу" (*Архівна Справа,* ч. XII, 1930) тощо.[29] Треба також згадати, що в 1926-1930-их роках проф. Оглоблин провадив спеціяльний архівний семінар при Київському Центральному Історичному Архіві ім. В. Б. Антоновича. Проф. Оглоблин створив свою історично-економічну школу, що складалася з його учнів, які досліджували історію українського господарства. Їм він присвятив третій том *Нарисів історії української фабрики.*

У 1930-их роках з'явилася деяка можливість дослідної праці в цій царині. Як пише в своєму автобіографічному нарисі проф. Оглоблин, увага совєтських господарчих органів була тоді спрямована на дослідження природних ресурсів, зокрема корисних копалин, для потреб народнього господарства. Це дало нагоду українським історикам-економістам відновити дослідну працю. Проф. Оглоблин приділив головну увагу історії металюргійної промисловости Правобережної України в XVI-XIX ст. й узагалі історії промисловости Правобережного Полісся в XVI-XX ст. У 1932 і 1936 роках він очолював дві історично-економічні експедиції ВУАН і Всеукраїнського історичного музею в Києві на Правобережне Полісся. Наслідком експедиції 1932 р. проф. Оглоблин підготовив до друку в 1933 році "Праці Поліської історично-економічної експедиції ВУАН і Всеукраїнського історичного музею в Києві" (2 тт.). В 1937 році проф. Оглоблин закінчив велику монографію "Історія металюргії Правобережної України XVI-XIX ст." і ряд інших праць та археографічний збірник матеріялів до історії промисловости Правобережної України.[30] Ці праці ніколи не були опубліковані. Лише в 1948 році появився один розділ з "Історії металюргії правобережної України,"[31] решта матеріялу залишається неопублікованою. З другої половини 30-их років проф. Оглоблин зосередив свою увагу на дослідженні політичних і культурних аспектів українського історичного процесу, хоч він і далі цікавиться історією українського господарства та розвитку економічної думки.

Підсумовуючи основні ідеї, з'ясовані в працях проф. Оглоблина,

присвячених економічній історії України, можна подати їх у трьох головних тезах. Проф. Оглоблин наголошує насамперед ідею економічної самостійности України. Джерельна інтерпретація самостійности українського господарського організму в його історичному розвитку тягнеться безперервною ниткою в усіх його працях. Включення економічно-господарського чинника в загальну схему українського історичного процесу, на нашу думку, є одним з найголовніших досягнень дослідника.

Другий основний мотив в історично-економічних працях Оглоблина — це загальна концепція розвитку української промисловости, зокрема фабричної в XVIII-XIX віках. Відносно історії української фабрики проф. Оглоблин встановив, на основі своїх дослідів, чітку періодизацію її розвитку. Ця періодизація і концепція не тільки не була спростована, а в багатьох частинах ще більше стверджена в пізніших наукових працях і публікаціях. Зрештою, процес переходу від "казенних" мануфактур Гетьманщини в першій половині XVIII ст. і "вотчинної" (шляхетської) мануфактури на Лівобережній і Правобережній Україні другої половини XVIII ст., через кріпацьку мануфактуру першої чверти XIX ст., до передкапіталістичної фабрики другої чверти й середини XIX ст. (до реформи 1861 року), як переходової форми від фабрики кріпосницької до фабрики капіталістичної, визнаний в історично-економічній науці.[32]

Врешті третя основна теза проф. Оглоблина — це ствердження колоніяльного характеру російської економічної політики щодо українського господарства в XVIII-XIX століттях. Ці основні висновки проф. Оглоблина прийняті сучасною українською науковою історіографією.

Політична історія України

Політична історія України є важливою доменою історичних студій проф. Оглоблина від 1920-их років аж по сьогоднішній день. Безпосереднє зацікавлення його політичним аспектом українського історичного процесу можна пояснити не лише органічним пов'язанням господарського життя України, української економічної думки з відповідними політичними рухами і ідеологіями, але також бажанням дослідника студіювати політичні явища і діячів української історії на основі знайдених ним нових матеріялів. В цьому аспекті він не лише давав нову інтерпретацію досліджуваних явищ, але й знаходив нові архівні джерела.

Розглядаючи історичні праці Оглоблина, присвячені політичній історії України, можемо поділити їх на дві головні групи дослідження історії

Козацько-Гетьманської держави XVII-XVIII вв. і студії над початками та розвитком українського національного відродження в кінці XVIII і в XIX ст. В дослідженні Козацької держави Оглоблин свою увагу присвятив, зокрема, добі Б. Хмельницького, періодові т. зв. Руїни і добі Мазепи.

Додержуючись тематично-хронологічного принципу, спочатку розглянемо праці, присвячені Хмельниччині. Тут треба підкреслити, що в 1922 році проф. Оглоблин познайомився з *Україною на переломі* Вячеслава Липинського, яка мала значний вплив на формування його поглядів на добу Хмельницького. Але ще й перед тим, починаючи свою професорську діяльність в 1920 році,у Київському робітниче-селянському університеті, Оглоблин прочитав там курс, присвячений Хмельниччині. Не підлягає сумніву, що доба Хмельницького, як одна з найвизначніших епох української історії, притягнула увагу молодого дослідника.

На окрему увагу заслуговує інтерпретація проф. Оглоблиним передреволюційного десятиліття — 1638-1648, яке в польській і українській історіографії дістало назву "золотого спокою". Цей період надзвичайно важливий для зрозуміння політичного та ідеологічного підложжя української революції, очоленої Богданом Хмельницьким в 1648 році. Назагал у народницькій і сучасній совєтській історіографії панує думка про тяжкий економічний гніт і занепад українського господарства в тому часі.

Ця концепція, на думку Оглоблина, вимагає основної переоцінки. В тому часі, саме перед всенароднім зривом, на українській землі творяться нові вартості — політичні, економічні, культурні. "Народжені, — пише Оглоблин, — у боротьбі проти чужого гніту, тиску і визиску, вони віщують нову боротьбу, вони готуються і готують до неї".[33] Насамперед автор заперечує господарське виснаження і зубожіння Наддніпрянської України в першій пол. XVII ст. Навпаки, в усіх галузях господарства тієї доби зустрічаємо піднесення і нагромадження дібр. З другого боку бачимо значний колонізаційний процес, постання низки міст і сіл, а також колонізацію Слобожанщини. Все це свідчить про вітальність української економічної експансії. Автор, зокрема, зупиняється над умовами розвитку українського сільського господарства і промисловости. В цих ділянках запримічуємо значний поступ, а не занепад. Те саме можна сказати про українське духовно-культурне життя. Українські історики зосередили свою увагу на церковно-релігійній полеміці і добачали лише негативні сторони церковно-релігійного розбиття, що настало після Берестейської Унії 1596 року. Оглоблин вбачає саме в складності й суперечливості українського церковно-

релігійного процесу відродження української Церкви і взагалі всього духовного життя нації.[34]

Подібно до М. Грушевського, Оглоблин вважає добу Петра Могили — добою великих досягнень не лише в житті української Церкви, але також в розвитку української національної ідеології і української культури. Ідея відродження української державности була поширена в першій половині XVII ст. в Україні і поза нею. "Ідея тяглости українства, — пише О. Оглоблин, — від княжих часів починаючи й козацтвом кінчаючи, від Олега до Сагайдачного, створена в першій чверті XVII ст., була викликана почуттям глибокого органічного й історичного зв'язку козацької України зі старою Київською Руссю. Логічним і психологічним наслідком цього була думка про Україну не тільки, як про осібне державне тіло, але й як про спадкоємця старої Київської імперії, що мусить колись перейняти на себе ту спадщину".[35]

Як бачимо, ця концепція Оглоблина вказує на нерозривність українського історичного процесу від середньовіччя до нової козацької доби. Досліджуючи українську національну ідеологію в першій половині XVII ст., автор вказує на три головні центри, в яких формувалася, у різних видах, ідеологія української державности: Києво-Могилянський гурток, Волинський гурток української протестантської шляхти і найбільш динамічна сила — українська козаччина.

Мабуть, одним із найменш досліджених питань в історії України є роля української протестантської шляхти в утворенні Козацько-Гетьманської держави. Діяльність Юрія Немирича, одного з найздібніших українських дипломатів доби Хмельниччини, дає прямі докази, що роля українських протестантів у будові Козацької держави була активна і творча. Не зважаючи на те, що різні українські політичні осередки доволі часто один одного поборювали, заступали різні погляди і ідеології, вони мали спільний знаменник, спільну мету — відродження української державности. Українська національна революція в 1648 і пізніших роках дала нагоду різним ідеологічним центрам, різним суспільним станам України знайти спільну мову і стати до державотворчої праці.

Під час української національної революції перемогла концепція козацької держави — "козацького панства". Державно-політичне життя України, — пише проф. Оглоблин, — пішло "шляхом Війська Запорізького, як основної форми державної організації України".[36] Досліджуючи добу Хмельниччини, Оглоблин студіює діяльність Богдана Хмельницького, як державного діяча і людини, характер державної влади козацької України і, зокрема, проблему українсько - московської угоди 1654 року.

Вивчаючи біографію Б. Хмельницького, Оглоблин розглядає різні гіпотези відносно місця і року народження Гетьмана. На його думку, гіпотеза М. Петровського щодо Переяслава, як місця народження Хмельницького, дуже правдоподібна через особливі зв'язки Богдана з Переяславом. Рік народження Оглоблин, подібно, як І. Крип'якевич, визначає біля 1595 р. Богдана Хмельницького розглядає Оглоблин у двох аспектах: як людину і як володаря. На основі вісток сучасників, він відтворює психологічні властивості Гетьмана і складність його особистости.[37] Назагал проф. Оглоблин уважає Б. Хмельницького за надзвичайно здібного дипломата, визначного державного діяча і одного з найкращих полководців у всій історії України.

Студіюючи проблему державної влади на Україні за Хмельниччини, Оглоблин аналізує головні концепції тогочасної державно-політичної думки і внутрішню політику Б. Хмельницького. На основі аналізи Зборівського договору з 1649 року і Переяславського договору з 1654 р. проф. Оглоблин констатує дві основні концепції державної влади: в основі Зборівської угоди була покладена ідея двоєвладдя; в основі Переяславського договору — ідея єдиної влади.[38]

Концепція двоєвладдя базувалася на поділі влади між Гетьманом і Військом Запорізьким, з одного боку, та Київським митрополитом С. Косовом і консервативними кругами української спільноти — з другого. На думку Оглоблина, ця програма була складена, правдоподібно, в Києві наприкінці 1648-го або з початком 1649 року. Митрополит київський виступав "не тільки, як репрезентант Української Православної Церкви, але й як речник української шляхти, зокрема тих "православних панів" українських (і білоруських), лідером яких на Україні був тоді Адам Кисіль, воєвода Брацлавський, згодом Київський, і які тоді перебували по той бік греблі, на польському боці".[39] Проте, врешті перемогла ідея єдиновладдя. Ця концепція базувалася, як пише Оглоблин, на визнанні влади Війська Запорізького, на Україні й всенародности та доживотности прав гетьмана Війська Запорізького, як єдиного володаря України. Цікаво інтерпретує автор причину неуспіху ідеї двоєвладдя. Він пише: "Ідея двоєвладдя в революційній Україні не перетворилася в життя не тому, що обидва головні репрезентанти її — Митрополит і Гетьман — не хотіли цього або нездатні були до того. І не тому лише, що вони були речниками відмінних, а навіть протилежних соціяльних інтересів і політичних прагнень. Аджеж Хмельниччина була не соціяльною, а національно-визвольною революцією. І саме тому, що це була національна революція, для двоєвладдя й взагалі будь-якого поділу влади не було й не могло бути місця".[40]

Окрему увагу присвятив Олександер Петрович Переяславській угоді,

зокрема політичним обставинам, у яких вона реалізувалася, і аналізі самого договору.[41] В першу чергу історик підкреслює труднощі в дослідженні цієї угоди методологічного, джерелознавчого й ідеологічного характеру. Справа в тому, що ні в Україні, ні в Москві не збереглося оригінального тексту угоди, а всі копії Переяславського домовлення були зроблені в Москві. Справа ще більше ускладнилася, як слушно зазначає автор, фальсифікатом з 1659 року, продуктом тогочасної московської політики, який під неправдивим іменням "Статті Богдана Хмельницького" був визнаний московським урядом за нібито автентичний текст Переяславської угоди 1654 року.

Дослідами Переяславської угоди 1654 року займалися українські і чужинецькі історики і правники. Згадати хоч би Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича, Михайла Слабченка, Андрія Яковлева, Венедикта Мякотіна, бар. Бориса Нольде та інших. В історіографії були заступлені два різні погляди на правний характер цієї угоди: концепція, на основі якої Переяславський договір уважали за рівнозначний з інкорпорацією українських земель Московщиною, і концепція мілітарного союзу двох самостійних держав. Проф. Оглоблин вважає, що "Переяславська угода 1654 року була договором мілітарного союзу двох самостійних держав — України і Московщини, ґарантованого протекцією московського царя над Україною й оформленого новим — українським титулом царя".[42]

У своїй монографії *Українсько-московська угода 1654* Оглоблин дає широку картину передумов Переяславської угоди, а також докладну історію й аналізу переговорів у Переяславі і в Москві. На думку автора, Б. Хмельницький був заінтересований в цьому договорі з огляду на важкі зовнішні і внутрішні обставини, в яких перебувала тоді молода козацька держава. Головною проблемою для українського уряду, як пише проф. Оглоблин, залишалася проблема остаточної перемоги над Польщею. З цього погляду мілітарний союз з Москвою був цілком природний. Якщо йдеться про московську сторону, то Переяславська угода не тільки забезпечувала мілітарні інтереси Московської держави, але й сприяла реалізації московської концепції III Риму,[43] а також поширенню московських економічних інтересів на Україні, зокрема в царині торгівлі й транзитного торгу через Україну на південь і захід.

Підсумовуючи значення праць проф. Оглоблина, присвячених Хмельниччині, хочемо насамперед підкреслити їх синтезуючий характер. Автор на основі джерел і літератури висуває нові гіпотези, дає нову інтерпретацію й характеристику тодішньої державно-політичної думки українських керівних кіл і діячів. Майже на всіх працях Оглоблина з цього циклу позначився ідейний вплив Вячеслава Липинського, репрезентанта державницької течії в українській історіографії. Оглоблин

продовжує і розвиває його концепції, а також дає свої, нові інтерпретації Хмельниччини. Зокрема, він наголошує монархічну ідеологію Б. Хмельницького, а також органічний зв'язок між традицією княжої України і новою козацькою державою.

* *
*

Розглядаючи історичні праці Олександра Оглоблина, присвячені другій половині XVII і початкам XVIII століття, можемо їх розділити під оглядом тематичним на три основні цикли: праці, присвячені добі т. зв. Руїни, студії про діяльність Петра Іваненка (Петрика) і досліди над добою Івана Мазепи.

У 1928 році появилася студія проф. Оглоблина "До історії Руїни",[44] присвячена діяльності Михайла Вуяхевича-Височинського (бл. 1625-97), визначного політичного діяча (ген. писар у гетьмана Сомка, ген. писар у гетьмана П. Дорошенка, ген. суддя в Самойловича та Мазепи) і архимандрита Києво-Печерської Лаври (1691-97). Ця студія, базована на широкому джерельному матеріялі (включаючи нові архівні матеріяли), вносила багато нового в інтерпретацію тодішнього політичного життя в Україні. Тут треба згадати, що постаттю Вуяхевича, ворога московської політичної орієнтації, займалися також наші історики-письменники П. Куліш у *Чорній раді* і Костомаров у *Чернігівці*. Досліджуючи історію України часів Івана Мазепи, проф. Оглоблин присвятив численні студії Петрові Іваненкові (Петрикові),[45] одному з найбільш динамічних діячів цієї доби. Вивчення політичної і дипломатичної діяльности Петрика надзвичайно важливе, щоб зрозуміти внутрішні відносини на Україні в кінці XVII століття, а також розвиток політичної думки того часу. Вже в першій своїй праці з цього циклу "Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року" автор показав себе першорядним знавцем тієї доби. Ця праця базувалася на новому архівному матеріялі, що його знайшов він у збірці М. Судієнка, в рукописному відділі бібліотеки Київського університету. Згодом проф. Оглоблин працював в архівах Москви, де зберігаються важливі матеріяли до доби Мазепи, а зокрема про повстання Петрика. На основі докладної аналізи історичних джерел Оглоблин доводить, що Петрик у своєму виступі був пов'язаний з певною суспільною верствою, з певними політичними колами, які не були задоволені з внутрішньої і зовнішньої політики Москви і (в той час) Мазепи в Україні. На чолі цієї опозиції стояв В. Кочубей, родичі колишнього гетьмана Самойловича, Полуботки, миргородський полковник Д. Апостол і численні інші знатні роди України. "Політична

програма старшинської опозиції, — пише О. Оглоблин, — безперечно продовжувала колишні традиції української політики. „Вічний мир" з Польщею 6/v 1686 р. і утворення антитурецької ліги зустріли були в українських політичних колах надзвичайно вороже. Трактат 1686 року назавжди стверджував той поділ України, що його визначила Андрусівська угода; отож цілком нищилося всі пляни української політики щодо об'єднання українських земель й реставрації держави Б. Хмельницького. Не кажучи вже про Західню Україну, територія старої козаччини — правобережні наддніпрянські староства відтепер втрачені були для Гетьманщини й мали залишатися як вічна пустеля. Старі шляхи південної торгівлі України (на Молдавію) було перетято. Ще гостріше поставилися на Гетьманщині до антитурецької ліги. Це переносило театр воєнних дій на українські землі, збільшувало тут військову й політичну перевагу Московщини, наражало Україну на неминучу руйнацію, висувало в авангарді сили Української держави".[46]

Самого Петрика дослідник характеризує, як "репрезентанта і оборонця української політичної думки, спадкоємця давньої політичної традиції". З його численних універсалів і листів видно, що Петрик був надзвичайно енергійною, сміливою і завзятою людиною. "Глибоке розуміння політичної ситуації, — пише Оглоблин, — добра обізнаність і орієнтування в міжнародніх відносинах того часу, певна освіченість і життьовий досвід, нарешті відданість громадським справам і вогненний патріотизм — все це надавало акції певної моральної сили і національної свідомости."[47] Старшинська опозиція сподівалася на допомогу Криму. Проте, коли надії на Крим і Запорізьку Січ не виправдались, а на Україні почалися збоку Мазепи репресії проти опозиції, Петрик починає орієнтуватися на нижчі суспільні верстви в Україні. Акція Петрика не вдалася тому, що військовий союз з Кримом був непопулярний серед українського населення, а соціяльну програму Петрика, як речника нижчих верств суспільства, не приймала козацька старшина.[48]

Надзвичайно важливою є докладна аналіза договору Петрика з Кримом у 1692 році, а також численних його універсалів і листів. Цей договір, укладений між двома "вільними державами" — Україною і Кримом, був скерований проти Московщини. Основним його мотивом була ідея державної незалежности України, визволення українських земель з-під московської влади і створення незалежного Українського князівства. Проф. Оглоблин пише, що після Коломацької угоди з Москвою 1687 року "українська політична думка мала виразну концепцію державної самостійности України, прагнула її незалежности, добре розуміла повну суперечність і непримиренність українських національних інтересів супроти Московщини і Польщі. Договір 1692

року був безперечним доказом того, що Україна ідейно готова була до зриву з Москвою, до рішучої боротьби з нею за свою незалежність".[49]

Проф. Оглоблин плянував написати велику монографію про Петрика, для якої зібрав багатий архівний матеріял, але, як він згадує в своєму автобіографічному нарисі, з кінця 20-их років "дальша праця над цією проблемою, а разом з тим над історією Мазепинської доби стала неможливою". Вважаємо, що студії Олександра Петровича, присвячені Петрикові і політично-державницькій думці українських патріотів тої доби, становлять тривкий вклад в українську історіографію. Проф. Оглоблин дав, на основі нового архівного матеріялу, численних друкованих джерел та літератури, нову інтерпретацію українського історичного процесу Мазепинської доби.

* *
*

"Доба Мазепи — це часи відродження України політичного, економічного, культурного — по Руїні, що знищила великі пляни Хмельницького, Виговського і Дорошенка, обмежила Українську державу тереном Лівобережжя, поставила гетьманську владу віч-на-віч з ростучою силою старшинської аристократії й залишила Україну на поталу московського імперіялізму".[50]

Так прецизно характеризує епоху Івана Мазепи в українській історії Олександер Оглоблин, який досліджував цю добу протягом кількох десятиліть. Ще в 1920-х роках він назвав її "добою Мазепинського ренесансу"[51] й присвятив їй численні праці. Завершенням його дослідів являється велика монографія *Гетьман Іван Мазепа та його доба,* що появилася в 1960 році. Ця історична студія базована на великому архівному матеріялі (новому й опублікованому), що його зібрав автор під час своєї праці в архівах Києва й Москви в 1920-1930-их роках. На нашу думку, ця монографія Оглоблина є одною з найпомітніших праць української історіографії, що появилися по Другій світовій війні. Наукова критика високо оцінила цю працю. Надзвичайно докладно й яскраво змалював автор діяльність Івана Мазепи і політичне, суспільне та культурне підложжя його доби. Проте, автор правильно зазначив у передмові, що ще не можна дати повної історії Мазепинської доби ні на Україні, де наукові студії, пов'язані з ім'ям виклятого Москвою Гетьмана, заборонені, ні за межами України, де немає всіх потрібних архівних матеріялів. Тому він свою працю скромно називає "загальним монографічним нарисом Мазепинської доби".

В першу чергу треба підкреслити строгий об'єктивізм О. Оглоблина в насвітленні діяльности І. Мазепи, його оточення і взагалі тодішньої

складної політичної ситуації. Автор, насвітлюючи життьовий шлях Гетьмана і характеристичні риси його особистости, пише, що цей шлях не був простий і легкий, але був виповнений низкою труднощів і небезпек. Мазепа "мав чимало прихильників — і мало друзів. Надто високо стояв він над своїм оточенням, над своєю добою. Своєю кар'єрою Мазепа був зобов'язаний передусім самому собі, своїм особистим прикметам і здібностям. Розумний і спритний ("был бѣглецъ во всяких ръчахъ" — каже Величко), відважний і тактовний, людина високої культури й освіти, з глибоким досвідом західньо- і східньоевропейського світу... Але понад усе він мав надзвичайний хист *володаря*. І тридцять років догетьманського життя Мазепи — то була не лише звичайна людська школа й незвичайно вдала старшинська кар'єра. Це була школа формування господаря Української держави й володаря дум української нації".[52] Оглоблин докладно аналізує й висвітлює внутрішні й зовнішні обставини, в яких перебувала Україна під кінець XVII і на початку XVIII ст. Гетьман Мазепа дістав від своїх попередників сумну спадщину: напруження соціяльних відносин і боротьби серед українського населення, опозиційні настрої української страшини, поділ українських земель, непорозуміння із Запоріжжям і врешті послідовну політику Московської держави, яка змагала до знищення Козацько-Гетьманської держави. Крім того він мав діло з Польщею, Кримом і іншими державами, які активно встрявали в політичне життя України. В цій складній ситуації основним політичним пляном Мазепи було "об'єднання Правобережжя й Лівобережжя в єдиній Українсько-Гетьманській державі".[52a] Цю свою концепцію Гетьман реалізував послідовно, не зважаючи на надзвичайно несприятливі політичні обставини: вистачить лише згадати повстання Петрика і конфлікт з Семеном Палієм, що закінчився ув'язненням його і засланням на Сибір. Не підлягає сумніву, що Гетьман був прихильником, як пише Оглоблин, міцної гетьманської влади на засадах властивого тоді передовим европейським країнам абсолютизму. Це виявилося не лише в його "залізній руці" при розв'язуванні конфліктів з старшинською верствою, але також у питаннях наступництва по Мазепі.

Після докладного обговорення зовнішньої політики Гетьмана до 1700 року, внутрішньої політики, повстання Петрика і гетьманської політики супроти Правобережної України, автор присвячує дальші розділи Україні та Північній війні, у зв'язку з кризою українсько-московських відносин, зривові Мазепи з Москвою і його союзові з Карлом XII і врешті українсько-московській війні, що закінчилася шведсько-українською поразкою під Полтавою, а також мазепинській еміграції і Бендерській конституції 1710 року.

Оцінюючи діяльність Мазепи, проф. Оглоблин пише, що "Мазепа у засаді не був ні москвофілом, ні ворогом Москви, хоч добре знав трагічну історію українсько-московських взаємин. Він провадив щодо Москви *двоторову* політику, коли це було потрібне для здійснення його головних політичних цілей, і, звичайно, доки це було можливе" (ст. 5). Перший тор політики Мазепи, як пише автор, завів його врешті "в глухий кут" і створив велику небезпеку для Української держави. Другий тор -- це був шлях зриву з Москвою. Він став на цей шлях, на думку дослідника, тоді, "коли перший тор був уже закритий для нього, як володаря України і українського патріота, і коли на його (і не лише на його) думку були найвідповідніші умовини для того: не польський чи турецько-татарський союз, а союз з наймогутнішим тоді ворогом Москви -- Швецією".[52б]

Немає сумніву, що І. Мазепа був одним із найздібніших дипломатів того часу. Проте, треба також підкреслити, що він не зумів психологічно підготовити українське населення (старшинські круги і інші суспільні верстви населення) до його шведської концепції. Ми цілком погоджуємося з автором, що перемога Мазепи була узалежнена від "повної національної і соціяльної солідарности, якої тоді на Україні не було, а також від "шведської перемоги, якої не сталося". І саме тому, що Мазепі, на нашу думку, не вдалося запевнити цю національну солідарність, з'єднати опозиційні групи козацької старшини ще перед переходом на шведську сторону і одержати беззастережну підтримку і відданість рядового козацтва та простолюддя — його політична концепція не зреалізувалася. В ситуації внутрішніх політичних напружень і суспільних антагонізмів годі було очікувати нової Хмельниччини. Допомога запорожців прийшла запізно. З другого боку, цілком погоджуємося з автором, що Мазепа зумів піднести на високий щабель українське господарство і культуру — ці головні атрибути української державности і національної самобутности.

З недрукованих праць проф. Оглоблина, присвячених І. Мазепі, згадаємо "Реєстр універсалів гетьмана Івана Мазепи (1687-1709)" і "Труди і дні гетьмана Мазепи (хронологічний показник)." Праці проф. Оглоблина про Мазепинську добу, без сумніву, свідчать про нього, як про найвизначнішого тепер знавця цієї важливої доби в історії України.

* *
*

Проф. Оглоблин не обмежується в своїх дослідах добою Мазепи. Він студіював діяльність і добу гетьманів Івана Скоропадського і Павла

Полуботка, а також часи Данила Апостола і Кирила Розумовського. Певну увагу присвятив історик діяльності мазепинської еміґрації, зокрема Пилипа Орлика.[53] Дальші досліди проф. Оглоблина поширилися на другу половину XVIII століття. Про це виразно він пише у своїй автобіографії: "Якщо раніше моя увага була сконцентрована на проблемі зросту тої (козацько-гетьманської — Л. В.) держави та її провідної верстви, отже переважно на XVII і початках XVIII століття, то тепер я працюю над другою частиною цієї проблеми — причинами і умовами занепаду тої держави, отже над серединою і другою половиною XVIII стол.".

Окремий цикл праць проф. Оглоблина присвячений проблематиці українського автономізму в другій половині XVIII ст. і в початках XIX століття, пов'язаного безпосередньо з українським національним відродженням. Ці досліди внесли дуже багато нового матеріялу в українську історіографію і причинилися до нового насвітлення української новітньої історії. У своїй автобіографії Олександер Петрович пише, що "проблема українського автономізму другої половини XVIII століття постала передо мною в зв'язку з проблемою початків українського національного відродження, що захопила мене, починаючи приблизно з 1939 року. Приводом до цього були мої студії над *Історією Русів*". Він концентрує свої досліди на діяльності Новгородсіверського патріотичного гуртка, з якого вийшов анонімний автор *Історії Русів.* Проф. Оглоблин досліджує питання української провідної верстви в тому часі, як також українські консервативні течії кінця XVIII і початку XIX ст. На увазі маємо українське дворянство, яке по суті було колишньою українською шляхтою, що втратила свої політичні права. У передмові до *Людей Старої України,* Олександер Петрович згадує, що Лазаревський, один із найкращих знавців Лівобережної України XVII і XVIII ст., присвятив низку своїх праць *Людям Старой Малороссіи.* Лазаревський надто суворо засудив українське панство і його нащадків, що збайдужніли до свого народу, його сучасного й минулого. Олександер Петрович не погоджується з цим вироком. На його думку, Лазаревський "не помітив серед них *Людей Старої України,* тих, що не пили крови свого народу, а, навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та державної незалежности".[54] Їм саме й присвятив він свою працю *Люди Старої України* (1959). Тут ми бачимо Олександра Петровича в ролі оборонця української аристократії того часу, її політичної, суспільної і культурної діяльности. На нашу думку, авторові, на основі глибокої історичної аналізи, базованої на нових архівних матеріялах і літературі, вдалося реабілітувати кращих представників

української провідної верстви XVIII століття. Оці Гудовичі, Капністи, Туманські, Полетики, Ханенки і чимало інших знатних українських родів, що їх виводить у своїх працях історик, провадили політичну і ідеологічну боротьбу з російським централізмом. Олександер Петрович стверджує, що це було "продовження (хоч у змінених формах) ідеологічної праці української політичної еміґрації, що майже до 1760-их років діяла в Европі, починаючи з часів визвольних змагань гетьманів Івана Мазепи (1687-1709) та Пилипа Орлика (1710-1742) і мала певний ідейний, а подекуди й організаційний контакт з автономістичним рухом на Україні-Гетьманщині".[55] Встановлення проф. Оглоблиним існування Новгородсіверського гуртка українських патріотів стверджує політичну і культурну діяльність української провідної верстви кінця XVIII ст. Немає сумніву, що таких гуртків на Україні було більше.

Ці праці мають *переломове значення* для української історичної науки. В першу чергу прийнятий дотепер українськими істориками погляд на кінець XVIII і початки XIX ст., як на "пропащий час", коли нібито замерла ідея української державности, не витримує історичної критики. Досліди проф. Оглоблина вказують на зовсім протилежне явище: діяльність українських патріотичних осередків під кінець XVIII ст. продовжує тяглість українських державницьких аспірацій. З другого боку, праці Оглоблина вказують на безперервність українського національно-політичного процесу. Українське національне відродження у XIX і XX століттях не зродилося "з нічого" — воно мало свої основи в попередній добі, а своїм корінням сягало до Козацько-Гетьманської держави XVII-XVIII століть.

Як відомо, проф. Оглоблин працює й далі над окремими проблемами української політичної історії XVIII і XIX століть. Зокрема він досліджує проблему українського національного відродження в XIX стол., ролю української провідної верстви в другій половині XIX і в початках XX стол. та інші питання з історії української національно-політичної думки і руху тієї доби.

Інші ділянки історичних студій.

Важливе місце в науковій творчості Оглоблина займають проблеми історії української Церкви, історії культури й допоміжних історичних наук.

Досліджуючи історію України, проф. Оглоблин у численних працях аналізував ролю української Церкви і церковних діячів у державному й культурному будівництві України. Церква завжди грала важливу ролю в історії України. Треба згадати, що одною з перших праць Оглоблина

була монографія "Захарія Корнилович, єпископ Переяславський, коад'ютор Київської митрополії (1700-1715)" (1920), яка, на жаль, не була опублікована. Звичайно, в підсовєтській дійсності годі було займатися дослідами з історії української Церкви. Щойно в 1940-их роках бачимо активну участь проф. Оглоблина в Церковно-Археографічній комісії, (ініціятором створення якої був Митрополит Андрей Шептицький), а згодом він став професором Української Православної Богословської Академії в Мюнхені, де читав курс української церковної історіографії. Він опрацював також низку гасел з церковної історії в обох енциклопедіях НТШ (*ЕУ* і *АЕУ).*

Із окремих праць Оглоблина з царини історії Церкви згадаємо: "До історії архіву Київської митрополії XVIII стол." (*Записки* ЧСВВ, т. І. 1950), "До історії українського духовенства на Гетьманщині XVIII ст." *(Богослов,* кн. І, 1951), "Неопублікований лист Митрополита Іпатія Потія з 1603 р." (*Записки* ЧСВВ, т. II, 1956), "Чудо Дегтярівської Божої Матері в *Историіи Русов"* (*Наша Культура,* ч. 12, 1952), "Великій і світлій пам'яті Митрополита Андрея Шептицького" (Спогади), (*Логос,* т. IV, 1955), "Українська церковна історіографія" (*Український Історик,* ч. 4/24, 1969) і кілька критичних рецензій на праці з історично-церковною тематикою. Поважною монографією Оглоблина, присвяченою церковно-політичній тематиці, була *Московська теорія III Риму в XVI-XVII стол.*[56] В цій праці історик дослідив ґенезу і розвиток ідеї III Риму, яка стала в XVI ст. доктриною московської держави й московської Церкви і мала безпосереднє відношення до історії України. Надзвичайно цінні зауваги автора щодо московсько-українсько-грецьких церковно-політичних взаємин у часи Хмельниччини. Грецьке духовенство дало не лише моральну підтримку Богданові Хмельницькому, але й було заінтересоване в сильній українській козацькій державі, яка невтралізувала б впливи Москви з її месіянською ідеєю III Риму.

Інша ділянка дослідів проф. Оглоблина — це історія української культури. "Проблеми культурної історії, — пише він у своїй автобіографії, — були в мене, мовляв, на узбіччі моєї наукової діяльности. Але історія української культури цікавила мене протягом цілого мого свідомого життя". Інакше й не могло бути. Досліджуючи Козацько-Гетьманську Державу XVII-XVIII століття, проф. Оглоблин належну увагу присвятив духовому життю України. В монографії *Гетьман Іван Мазепа та його доба* окремий розділ приділений історії культури, що охоплювала освіту, науку, літературу і мистецтво. Проф. Оглоблин в низці своїх праць досліджує проблеми українського барокко і його зв'язків з сучасними течіями в Західній Европі, питання української музики і малярства того часу, історію поодиноких бібліотек і

архівів. Спеціяльну увагу він присвятив проблемі іконографії Мазепи. Він опрацював монографію, в якій остаточно розв'язує спірне питання автентичности портретів Гетьмана.[57] Досліди над історією української культури безпосередньо пов'язані з окремими генеалогічними і біографічними працями історика, присвяченими діячам української культури XVII-XX століття. З методологічного і історіографічного погляду ці досліди становлять також частину проблематики допоміжних історичних наук.

Генеалогія, як допоміжна історична наука, мала завжди важливе місце в науковій творчості проф. Оглоблина і тому заслуговує на окремий розгляд. В першу чергу треба ствердити, що Олександер Петрович виявив інтерес до генеалогії ще з гімназійних літ.[58] Згодом думки про генеалогію і її значення для історичної науки подав він у своїй статті "Українська генеалогія та її значення для історичної науки".[59] Ця праця займає виняткове місце в українській історіографії. Автор уперше систематично дослідив історичний розвиток української генеалогії, визначив її місце в загальних історичних дослідженнях, проаналізував тематичну і методологічну сторони генеалогії, як історичної науки, і дав свої дезидерати відносно її дальшого розвитку.

Оглоблин стверджує, що сучасна українська генеалогія значно поширила рамці своїх студій і джерел. Вона не обмежується лише дослідженням шляхетських родів, але займається також історією деяких козацьких, міщанських і навіть селянських фамілій. Автор ілюструє своїми працями значний вплив генеалогічних студій на розроблення окремих проблем соціяльно-економічної, політичної й культурної історії України.

Генеалогічні матеріяли і досліди становили, як ми вже підкреслювали, нероздільну цілість в історичних студіях проф. Оглоблина. Вони були також частиною його історично-біографічних досліджень. З циклу генеалогічно-історичних дослідів історика згадаємо: "Матеріяли до родословної Косачів" (*Рід та Знамено,* ч, 2, 1947), "Олександер Лазаревський (1834-1902) і українське родознавство" (*Рід та Знамено,* ч. 4, 1947), "Нарбут-мазепинець. Нові матеріяли до біографії Юрія Нарбута" (*Арка,* ч. 2, 1948), *Ханенки* (1949), *Люди Старої України* (1959),[60] *Опанас Лобисевич* (1966), "Микола Василенко й Вадим Модзалевський" *(Український Історик,* ч. 2-3, 1966, "Проблема предків Миколи Гоголя" *(Український Історик,* ч. 3-4, 1967, ч. 3-4, 1968 і окремо: *Предки Миколи Гоголя,* (1968)[60a] та низка дрібніших генеалогічних і біографічних публікацій, присвячених українським діячам XVII-XIX ст.[61]

З інших дослідних ділянок проф. Оглоблина треба згадати історичну географію, яку він досліджував, починаючи від 1919 року. Щоб вивчити

історичну творчість Оглоблина, ця ділянка важлива ще й тому, що перша його наукова праця була присвячена спірним питанням з історії східньослов'янського розселення (деревлянське і сіверянське питання).

Треба зазначити, що проф. Оглоблин, як редактор історичного відділу *Енциклопедії Українознавства,* опрацював багато гасел, які тематично й хронологічно охоплюють майже всі періоди української історії.

Провідні ідеї творчости Олександра Оглоблина

Підсумовуючи наші уваги про історичні праці проф. Оглоблина, хочемо коротко застановитися над провідними ідеями його історичної творчости. Ми повністю здаємо собі справу, що це завдання не легке, якщо взяти до уваги тематичну різноманітність зацікавлень Оглоблина, а також хронологічний діяпазон його творчости, що охоплює майже всі періоди української історії.

В першу чергу короткий коментар до історичної схеми проф. Оглоблина. В основі він прийняв традиційну українську історичну схему, що її науково обгрунтував Михайло Грушевський. На її підставі Оглоблин творить нову схему українського історичного процесу від кінця XVIII століття до нашого часу. Ця схема конкретно віддзеркалена в його працях з економічної, політичної та культурної історії України.

Мабуть, було б важко охопити основні проблеми та ідеї історичної творчости Оглоблина без його розуміння і інтерпретації рушійних двигунів історичного процесу. Хоч проф. Оглоблин у своїй науковій автобіографії виразно зазначав: "я ніколи не любив філософії історії, яка лякала мене своєю, далекою від історичного життя, абстракцією" — проте він увесь час мав свою власну концепцію природи історичного процесу, що становить частину його історіософії. В тій самій автобіографії Олександер Петрович пише: "Якщо історія, як я глибоко переконаний, робиться не героями, не народами, а генераціями — в широкому розумінні цього слова — і кінець-кінцем людьми, чи людиною (homo historicus), — то історик повинен повсякчас бачити і розуміти цю тяглість генерацій в процесі їх історіотворчої праці. На всіх шляхах, на всіх етапах моєї творчої наукової праці мене цікавила *людина.* Людина, яка робить, творить історію, добре чи зле, і, розуміється, людина, яка досліджує і пише історію". Отже, за рушійну силу історичного процесу Оглоблин визнає людину, *як творця історії.* Звичайно, ця людина була пов'язана з певним оточенням, родом, землею і вкінці з "духом епохи", в якій вона діяла. Всі ці історичні елементи брав до уваги Оглоблин у своїх дослідах діяльности історичної людини.

Першим основним елементом - ідеєю в історичній творчості проф. Оглоблина є *земля-рід-людина.* Численні історично-біографічні, генеалогічні та історично-географічні досліди Оглоблина конкретно віддзеркалюють цю ідею. Вона органічно пов'язана з його історіософічним розумінням історичного процесу.

Ідея економічної самостійности України в її історичному розвитку червоною ниткою проходить через праці проф. Оглоблина, присвячені історії фабрики і промисловости, історії торгівлі України, проблемам економічних відносин України з Росією, Польщею й Західньою Европою, а також у працях, присвячених проблемі української економіки в науковій і громадській думці XIX і XX століття.

Ідея національно-державної самостійности України в її історичному розвитку становить центральний елемент у творчості Оглоблина. Тут в першу чергу треба згадати його праці, пов'язані з історією Козацько-Гетьманської держави XVII-XVIII ст. (проблеми її зросту й занепаду: Хмельниччина, Мазепинська доба, політичні пляни 1730-их років). Студії, присвячені початкам українського національного відродження — українському автономізмові другої половини XVIII ст. і початку XIX століття, становлять інтегральну частину дослідження ідеї самостійности України. Те саме стосується дослідів Оглоблина над українським національним відродженням XIX століття, з окремим підкресленням ролі української провідної верстви в тому часі.

Виняткове значення в творчості проф. Оглоблина мають історіографічні дослідження. Він уважає історіографію, як *процес розвитку української національно-історичної думки,* втіленої в історичній науці. Численні історіографічні праці, присвячені її розвитку в XVII-XX століттях, безпосередньо пов'язані з загальною історичною схемою Оглоблина, яка охоплює період нової української історії (XVII-XIX ст.). На нашу думку, основну ідею історичної творчости проф. Оглоблина можна визначити з допомогою багатовимірної формули: *земля-рід-держава-нація-людина.*

ПРИМІТКИ

1. Олександер Оглоблин, *Мій творчий шлях українського історика* (рукопис).

2. Усі цитати взяті з наукової автобіографії проф. Оглоблина, яка переховується в архіві УІТ.

3. Про цю працю Дм. Дорошенка О. Оглоблин пише: "Книга *Огляд української історіографії,* яку видав Український Вільний Університет у Празі р. 1923, дуже зацікавила мене... і справила на мене надзвичайне враження. Вона не тільки стала моєю настільною книгою, але й покладена була мною в основу курсу української історіографії, що його читав я в Київському університеті (на той час І.Н.О.) в 1920-их роках". (О. Оглоблин, "З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина", *Український Історик,* 1965, ч. 3-4, ст. 84).

4. О. Оглоблин, *Думки про сучасну українську совєтську історіографію,* Нью-Йорк, ст. 6.

5. *Цит. пр.,* ст. 79-80.

6. О. Оглоблин, "До питання про автора *Літопису Самовидця", Записки* Історично-Філологічного Відділу УАН, 1926, кн. VII-VIII, ст. 181-196.

7. О. Оглоблин, "Вступна стаття", *Історія Русів,* Нью Йорк, В-во *Вісник* ООЧСУ 1956, ст. V-XXXI.

8. О. Оглоблин, *Ханенки. (Сторінка з історії українського автономізму* XVIII *століття),* Кіль, 1949.

9. О. Оглоблин, *"*До питання про автора *Историіи Русов". Україна* (Париж), 1949, ч. 2.

10. О. Оглоблин, Передмова, *цит. пр.,* ст. 23.

11. *Бібліографія праць О. Оглоблина* (друкується в цьому збірнику).

12. "Антонович, В." (т. I.), "Багалій, Дмитро" (т. I.), "Грушевський, Михайло" (т.II.), "Дорошенко, Дмитро" (т. II.), "Кордуба, Мирон" (т. III.), "Крип'якевич, Іван" (т. III.), "Лазаревський, Олександер" (т. IV.), "Левицький, Орест" (т. IV.) і багато інших, *Енциклопедія Українознавства* (словникова частина). Повний список гасел поданий в нашій бібліографії.

13. Досліди проф. Оглоблина не включали історії української фабрики в Галичині, Басарабії, Буковині, Закарпатській Україні й Криму. Вони охоплювали Велику Україну з її 8-ма губерніями.

14. Олександер Оглоблин, *Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине,* Киев, Гос. Изд. Украины, 1925, 270 ст.

15. Олександер Оглоблин, "Про деякі загублені праці і видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві", *Науковий Збірник* УВАН, 1953, т. II, ст. 198.

16. Д. І. Багалій, *Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті,* Київ, 1928, т. I, ст. 115.

17. Дм. Дорошенко, *Суспільство* (Прага), 1926, т. III, ст. 171-172.

18. О. П. Оглоблин, *Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика,* Киев, Гос. Изд. Украины, 1925, ст. 18.

19. М. Є. Слабченко, *Записки* Історично-Філологічного Відділу УАН, Київ, 1926, кн. VII-VIII, ст. 557-560.

20. Д. Багалій, *цит. пр.,* ст. III.

21. Це була відбитка з праці, видрукованої в *Наукових Записках* Київського Інституту Народнього Господарства 1928, т. IX, ст. 37-47.

22. Докладий бібліографічний опис цих публікацій поданий в нашій праці *Олександер Оглоблин. Біо-бібліографічні матеріяли,* Рим, 1958, ст. 14-16.

23. З. Гуревич, "Замість передмови", в: О. Оглоблин, *Нариси з історії капіталізму на Україні,* Київ, 1931, ст. VII.

24. З. Гуревич, *цит. пр.,* XIII-XIV.

25. *Там же.*

26. О. Оглоблин, "Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX-XX віків", *Червоний Шлях,* 1928, IX-X (66-67), ст. 165-179. Передруковано в *Віснику* ООЧСУ (Нью-Йорк), 1953, ч. 8 (62), 1954, ч. 1 (63).

27. Треба зазначити, що цей курс згодом появився циклостилевим виданням (на правах рукопису): *Курс історії українського господарства (до XX стол.).* Київ, Видання студентів Київського Інституту Народнього Господарства, 1929.

28. "Виходячи з того, що Україна являє собою окремий господарчий терен, суцільний господарський організм, українські політичні діячі, публіцисти і вчені доводили, що інтереси української економіки вимагають нових, самостійних форм політичного життя України. М. Грушевський у своїх публіцистичних творах не раз зупиняється на питаннях української економіки. У статті, присвяченій Україні, в збірнику *Форми національних рухів сучасних держав* (за ред. Костелянського) він визначав не тільки культурно-національні, а й суто економічні умови українського життя. На думку Грушевського, вони

"такі, що вимагають самостійної української господарчої політики, зважаючи на те, що ці умови в корені відмінні від умов північно-східніх країн Росії". О. Оглоблин, *цит. пр.*, ст. 7-8.

29. Докладний бібліографічний опис згаданих вище та інших праць з цієї ділянки читач знайде в нашій праці *Олександер Оглоблин. Біо-бібліографічні матеріяли,* Рим, 1958, ст. 12-16. Також у бібліографії, що друкується в цьому збірнику.

30. Див. Л. Винар, *цит. пр.* ("Праці, що залишилися в рукопису"), ст. 28.

31. О. Оглоблин, "Хмельниччина й залізорудна промисловість Правобережної України", *Записки* НТШ, 1948, т. 156, ст. 129-142.

32. О. Оглоблин, "A Retrospect", *A History of Ukrainian Industry,* 1971, pp. XVI.

33. О. Оглоблин, "Золотий спокій", *Арка,* 1948, ст. 3-4.

34. "Змагаючися між собою, поборюючи один одного й тим самим послаблюючи в даний момент силу їх усіх супроти чужих і ворожих національних чинників, різні релігійно-церковні напрями саме в цій боротьбі кували могутню ідейну зброю майбутнього, готуючи грядучу перемогу української нації". Олександер Оглоблин, *Думки про Хмельниччину,* Нью-Йорк, 1957, ст. 16.

35. О. Оглоблин, *цит. пр.*, ст. 21-22.

36. О. Оглоблин, *Хмельниччина і українська державність,* Нью-Йорк, 1954, ст. 21.

37. "Своєю вдачею й поводженням Хмельницький був дуже складна людина. Він міг бути привітний, простий, скромний, міг навіть імпонувати цією простотою і скромністю, але міг бути маєстатичним, гнівним, грізним, навіть лютим -- і також імпонувати...". О. Оглоблин, *Думки про Хмельниччину, цит. пр.*, ст. 39.

38. О. Оглоблин, *Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року,* Мюнхен, УІТ, 1966, ст. 3.

39. О. Оглоблин, *цит. пр.*, ст. 7.

40. О. Оглоблин, *цит. пр.*, ст. 15.

41. О. Оглоблин, *Українсько-московська угода 1654,* Нью-Йорк, 1954. (Англомовний переклад цієї праці, *Treaty of Pereyaslav 1654,* появився також у 1954 році).

42. О. Оглоблин, *цит. пр.*, ст. 77-78.

43. Справі московської концепції III Риму проф. Оглоблин присвятив окрему монографію *Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст.*, Мюнхен, 1951.

44. О. Оглоблин, "До історії Руїни," *Записки* Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, 1928, кн. XVI, ст. 200-215.

45. Олександер Оглоблин, "Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р"., *Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія,* Київ, ВУАН, 1927, т. І. ст. 720-744; "До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)", *Записки* Історично-Філологічного Відділу УВАН, 1928, кн. XIX, ст. 226-230; *Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика),* Київ, ВУАН, 1929, 65 ст.; "Мазепа і повстання Петра Іваненка (Петрика)", ЗІФВ ВУАН, Київ, 1929, кн. XIII, ст. 189-219; "Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика", *Записки* Істор. і філолог. факультетів Львівського Держ. Ун-ту ім. І. Франка, 1940, т. І, ст. 59-72; *Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика),* Авґсбурґ, УВАН, 1949, 14 ст; "Українсько-кримський договір 1692 року", *Вісник* ООЧСУ, 1957, ч. 2/100/, та інші праці.

46. О. Оглоблин, "Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року," *Ювілейний Збірник...,* ст. 727.

47. *Цит. пр.*, ст. 722-23.

48. О. Оглоблин," З історії української державницької думки доби Мазепи", *Вісник* ООЧСУ, 1955, ч. 6/8/, ст. 11.

49. О. Оглоблин, "Українсько-кримський договір 1692 року," *Вісник* ООЧСУ, 1957, ч. 2/100/, ст. 20.

50. О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба,* Нью-Йорк, Вид. ООЧСУ, 1960, ст. 5.

51. О. Оглоблин, *Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика),* Київ, ВУАН, 1929, ст. 18.

52. О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа...,* ст. 19-20.

52а. *Цит. пр.,* ст. 124.

52б. О. Оглоблин, *цит. пр.,* ст. 6.

53. " 'Вивід прав України' Гетьмана Пилипа Орлика", *Вісник* ООЧСУ, 1954, ч. 5/67/ "Маніфест гетьмана Пилипа Орлика", *Вісник* ООЧСУ, 1956, ч. 12 /98/ "Українські політичні пляни 1730 років", *Записки* ЧСВВ, 1956, т. II., ч. 3-4.

Ці праці порозкидані по різних періодичних виданнях. З основних згадаємо: *Люди Старої України,* Мюнхен, Дніпрова Хвиля, 1959; "Ukrainian Autonomists of the 1780s and 1790s and Count P.A. Rumyantsev-Zadunaysky", *The Annals* of the Ukrainian Academy, 1958, v. 6; "The Ethical and Political Principles of Istoria Rusiv", op. cit., 1952 Vol. 2; *Ханенки (Сторінка з історії українського автономізму XVIII* століття), Кіль, 1949; "Американська революція та український національно-визвольний рух кінця XVIII сторіччя", *Вісник ООЧСУ,* 1955, ч. 7-8/81-82/; *Опанас Лобисевич 1732-1805,* Мюнхен, Дніпрова Хвиля, 1966. Численні праці, згадувані раніше у зв'язку з дослідами проф. Оглоблина над *Історією Русів,* мають безпосереднє відношення до цього циклу. Інші праці подані в нашій *Бібліографії.*

54. О. Оглоблин, *Люди Старої України,* ст. 6.

55. О. Оглоблин, "Американська революція та український національно-визвольний рух кінця XVIII ст.", ст. 12.

Треба підкреслити, що він уживає термін "український автономізм" у значенні української самостійности.

56. О. Оглоблин, *Московска теорія III Риму в XVI-XVII ст.,* Мюнхен, Церковно-Археографічна Комісія Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі, 1951.

57. З цього циклу згадаємо: "Пам'ятка українського церковного малярства часів Гетьмана Івана Мазепи", *Бюлетень* Богославсько-Педагогічної Академії УАПЦ, 1946, ч. 2, "До проблеми іконографії гетьмана Івана Мазепи", *Україна,* 1952, ч. 8, "Іконографія гетьмана І. Мазепи", *Український Історик,* 1966, ч. 3-4, (резюме з доповіді), "Два портрети діячів Мазепинської доби", *Український Історик,* 1972; ч. 3-4 і окремо: 1973; "Федір Туманський і його проєкт Академічної книгарні в Глухові", *Науковий Збірник* УВАН, Нью-Йорк, 1953, т. II, "Western Europe and the Ukrainian Baroque. An Aspect of Cultural Influences at the Time of Hetman I. Mazepa", *The Annals,* 1951. V. I. No. 2.

58. У своїй автобіографії Олександер Петрович згадує, що "інтерес до історії на той час, властиво генеалогії, історії родів, і насамперед мого роду, з'явився в мене дуже рано. Я був тоді ще малим, у перших клясах гімназії". Згадуючи про пізніші часи, він пише, що "генеалогія була моїм інтимним науковим куточком у 1920-их — 30-их роках".

59. Олександер Оглоблин, "Українська генеалогія та її значення для історичної науки", *Записки* ЧСВВ, 1960, т. III/IX/, ст. 321-347.

60. В цей твір включено генеалогічно-біографічні нариси таких діячів: Андрій Гудович, Семен та Олекса Дівовичі, Григорій Долинський, Тимофій Калинський, Василь Капніст, Григорій Кологривий, Павло Коропчевський, Андрій Леванідов, Опанас Лобисевич, Михайло Миклашевський, Максим Мосціпанов, Григорій Покас, Андрій Полетика, Андрій Пригара, Андрій Рачинський, О. Рігельман, Петро Симоновський, Семен Тищенко-Лашкевич, Туманські, Ханенки, Архип Худорба, Варлаам Шишацький.

60а. Англійський переклад цієї студії ("Ancestry of Mykola Gogol (Hogol)") надрукований в *The Annals* УВАН у США, 1969-1972, V, XII. 1-2/33-34/ і окремо).

61. Докладний опис історично- біографічних і генеалогічних праць читач знайде в нашій *Бібліографії праць О. Оглоблина.*

Любомир Винар

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ПРОФ. Д-РА ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА (1920-1975)

Вступ

Перша повна бібліографія праць професора Олександра Оглоблина появилася в 1958 році[1] з нагоди відзначення 35-ліття його наукової праці в 1955 році. З нагоди 75-ліття його життя й 55-ліття науково-академічної діяльности, для утривалення цього знаменного Ювілею, ми опрацювали нову й повнішу бібліографію, що охоплює роки 1920-1975 включно.

Наша бібліографія поділена на чотири основні частини: 1) друковані праці, 2) статті й замітки в *Енциклопедії Українознавства* II,3) праці, що залишаються в рукопису, 4) список праць про Ювілята.

Треба підкреслити, що через брак багатьох совєтських видань поза межами СССР деякі бібліографічні описи неповні. Також нам не вдалося зареєструвати всі статті й замітки, що появилися про проф. О. Оглоблина в українських періодичних виданнях, у зв'язку з його діяльністю, а також список рецензій на праці Ювілята не є повним.

Наша перша бібліографія була доведена до 1957 року включно й охоплювала 213 друкованих праць і понад 80 праць, що залишалися в рукопису. Теперішня бібліографія охоплює 635 друкованих праць[2] і 60 праць в рукопису. Наше хронологічно-статистичне зіставлення дає таку картину друкованих праць Ювілята за роки 1920-1975:

Роки	*Окремі видання*	*Статті й рецензії*
1920-1930	5	34
1931-1940	4	24
1941-1950	4	62
1951-1960	9	85
1961-1975	8	63
Разом	30	268

Гасла *ЕУ* II (1955-1975). . . . . .337.

Разом . . . . . 635.

Праці Олександра Оглоблина друкувалися українською, англійською, німецькою, білоруською й російською мовами.

Книжки мають свою долю — каже латинське прислів'я. Не оминула лиха доля й деяких праць Олександра Петровича. Це в першу чергу стосується його праць, які не могли побачити світу в совєтських умовинах. Для прикладу згадаємо *Нариси з історії капіталізму на Україні,* видані 1931 року. Ця праця не появилася на книжковому ринку, лише розподілялася по наукових бібліотеках "закритим розпорядком", що фактично визначало заборону книги. Незабаром ця праця була формально заборонена разом з іншими працями Ювілята. Ще більше нещастя спіткало одну з основних студій проф. Оглоблина — *Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика.* (284 ст.). Ця праця була видрукувана, як спільне видання Всеукраїнської Академії Наук і Державного Видавництва України в 1931 році. Увесь її наклад був знищений, так що в автора залишився лише один коректурний примірник. З приємністю треба відмітити, що ця праця тепер видана разом з іншими томами цієї серії, завдяки ініціятиві Українознавчого центру при Гарвардському університеті.

Значна частина праць історика не побачила світу. Деякі з них загинули. Інші залишилися на Україні, в архіві автора або в архівах різних наукових установ і видавництв УССР. Серед них в першу чергу треба згадати "Історію металюргії Правобережної України XVI-XIX ст."— монографію на 20 друкованих аркушів, зладжену до друку ще в 1937-38 роках. Зокрема не побачили світу "Матеріяли Поліської історично-економічної експедиції 1932 року." Це видання, підготовлене проф. О. Оглоблиним до друку в 1933 році, мало вийти, як видання ВУАН. Збірник, крім коментарів проф. О. Оглоблина, як керівника експедиції, також мав його вступну статтю "Історичний нарис розвитку промисловости Правобережного Полісся," а також його історичні нариси всіх підприємств скляної (гутницької), залізорудної, порцеляно-фаянсової, паперової, суконної і мідно-ливарної промисловости, що їх обстежила експедиція в 1932 році.

Частина праць проф. О. Оглоблина зберігається в рукопису в архіві Ювілята. Майбутній дослідник українського наукового життя поза межами поневоленої Батьківщини буде дивуватися, що ми не спромоглися досі видати недруковані праці проф. О. Оглоблина. Можливо, що відповідь на це питання дав покійний проф. Б. Крупницький, який, аналізуючи українську історичну науку на еміграції у світлі сучасної культурної кризи, писав, що наша трагедія на культурному полі частинно полягає в тому, що "у власних архівах" письменників лежала і лежить сила високоталановитих праць, що тільки

зрідка, ніби випадково, появляються на світ Божий". Причину цього явища Крупницький бачив в тому, що "не було відповідного зрозуміння серед українського громадянства, не було культурної атмосфери, без якої неможлива поява визначних творів."[3] Не зважаючи на те, що заввага Б. Крупницького безпосередньо стосувалася до 1945-1949 років, його думки у великій мірі актуальні по сьогоднішній день.

Відзначаючи Ювілей проф. Олександра Оглоблина виданням його бібліографії, бажаємо Достойному Ювілятові швидкого видання його недрукованих праць, кріпкого здороз'я й многих літ творчої праці в його улюбленій царині науки — українській історіографії.

Пояснення бібліографічних скорочень

АН — Академія Наук
Analecta OSBM — *Analecta* Ordinis S. Basilii Magni
The Annals — *The Annals* of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S
ББПА — *Бюлетень* Богословсько-Педагогічної Академії.
ВУАН — Всеукраїнська Академія Наук.
ВЗІНО — Всеукраїнський Заочний Інститут Народної Освіти.
ВШ — Визвольний Шлях
ДВОУ — Державне Видавниче Об'єднання України.
ДД — Державницька Думка.
ЕУ I або II — *Енциклопедія Українознавства,* частина 1 або 2.
ЗІАІ — *Записки* Історично-Археографічного Інституту.
ЗІФВ УАН — *Записки* Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук.
ЗНТШ — *Записки* Наукового Товариства ім. Шевченка.
КВ — Краківські Вісті.
ЛНЗб — Літературно-Науковий Збірник.
НЗб — *Науковий Збірник.*
НД — Наші Дні.
N.R. — *The New Review*
НУС — Нове Українське Слово.
ПНБІ - *Праці* Науково-Богословського Інституту.
ПП — Пролетарська Правда.
УВУ — Український Вільний Університет.
УД — Українська Дійсність.
UQ — *The Ukrainian Quarterly*
UR — *The Ukrainian Review*
УІ — Український Історик
ЧЗб — Чорноморський Збірник.
Цкль — Циклостиль.

1920

"Київський Робітниче-Селянський Університет." *Вісті,*[4] Київ.

1923

"Рабочие на Топальской мануфактуре в 1771 году." *Архив истории труда в России,* кн. VI-VII, Петроград, ст. 41-51.

1925

Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. Киев,[5] Гос. Изд. Украины, 270 ст.

Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. Киев, Гос. Изд. Украины, 232 ст.[6]

"Старовинна українська фабрика. (З приводу книги проф. М. Є. Слабченка, *Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны.* т. II. *Судьбы фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII-XVIII* ст. Одесса, 1922)," *Червоний Шлях,* VIII (29), Харків, ст. 91-100.

1926

"До питання про автора *Літопису Самовидця." Записки* Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, кн. VII-VIII, Київ, ст. 181-196.

"М.Є. Слабченко, *Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX ст.* т. I., ДВУ, 1925, VIII, 318 ст." (Рецензія). ЗІФВ УАН, кн. VII-VIII, Київ, ст. 560-571.

"Архів Києво-Межигірської фабрики." ЗІФВ УАН, IX, Київ, ст. 332-42.

1927

Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя. Київ, УВАН, 48 ст.

"Справа Дараганенка (1728-29 рр.)." ЗІФВ УАН, кн. X, Київ, ст. 299-303.

"До історії будницької промисловости України за часів Хмельниччини." ЗІФВ УАН, кн. X, Київ, ст. 303-310.

"Вадим Модзалевський, *Гути на Чернігівщині (Monumenta et Fontes artis ucrainicae, Fontes* v. 1. Київ, УАН, 1926, 191 ст." (Рецензія)." ЗІФВ УАН, кн. X, Київ, ст. 369-375.

"Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя." *ЗІФВ* УАН, кн. XII, XV, Київ, (XII-ст. 234-252, XV - ст. 166-195).

В. А. Фесенко, "К истории возникновения города Луганска." *Радянська Школа,* 1926, жовтень, ст. 85-100. Його ж таки," К истории возникновения г. Луганска." *Ibid.,* II, III, 1927, II - ст. 93-97, III - ст. 104-

120. Його ж таки, "Художественное литье на старом Луганском литейном заводе." *Ibid.,* VI-VII, 1927, ст. 93-100 (Рецензія). ЗІФВ ВУАН, кн. XV, ст. 257-260.

"Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року." *Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія,* т. І. Київ, ВУАН, ст. 720-744.

"Бібліотека Волинського Ліцею." *Бібліологічні Вісті,* IV, Київ, ст. 47-59.

1928

"До історії Руїни."[7] ЗІФВ УАН, кн. XVI, Київ, ст. 200-215.

"До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)." ЗІФВ УАН, кн. XIX Київ, ст. 226-230.

"До історії української політичної думки на початку XVIII віку." ЗІФВ УАН, кн. XIX, Київ, ст. 231-241.

Проф. А.П. Оглоблин. *Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине.* Киев, 1925, 270 ст. — Його ж, *Предкапиталистическая фабрика.* К., 1925, 324 ст. (sic!).[8] (З приводу рецензії, вміщеної в журналі *Україна* за 1928, ч. 1, за підписом Миколи Ткаченка). ЗІФВ УАН, кн. XIX, Київ, ст. 286-304.

"Вірші Н. Поплонського р. 1691." ЗІФВ УАН, кн. XXI-XXII, Київ, 1928 (1929), ст. 310-317.

"Одеське порто-франко." *Наукові Записки* Київського Інституту Народного Господарства, т. IX. Київ, ст. 37-47.

"Фабрично-заводські архіви України за кріпацької доби." *Архівна Справа,* VII, Харків, ст. 3-15.[9]

"Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX-XX віків." *Червоний Шлях,* IX-X (66-67), Харків, ст. 165-179.

1929

Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Київ, ВУАН 65 ст.

Курс історії українського господарства (до XX ст.) Київ, Видання студентів Київського Інституту Народного Господарства. Циклостиль.

"Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика)." ЗІФВ УАН, кн. XXIII, Київ, ст. 189-219.

"Орлик і Петрик . (До історії повстання Петра Іваненка)." ЗІФВ УАН, кн. XXV, Київ, ст. 301-307.

"Мануфактура на Правобережній Україні за останньої чверти XVIII ст." Окрема відбитка з ЗІФВ ВУАН, кн. XXVI-XXVII,[10] Київ.

"Михайло Єлисійович Слабченко." *Матеріяли до виборів нових академіків ВУАН,* Київ, ВУАН.

"Архів Бахмутських і Торських соляних заводів (XVIII ст.)." *Архівна Справа,* IX-X, Харків, ст. 34-48.

"Бавовняна промисловість на Україні в XVIII-XIX ст." *Червоний Шлях,* III *(72),* Харків ст., 117-135.

"Записки Одеського Наукового Товариства при УАН Секція Соц. - Історична. Чч. I-III, 1927-1928. За ред. М. Слабченка." (Рецензія). *Червоний Шлях,* VII (76), Харків, ст. 243-249.

"М. Яворський. *Нариси з історії революційної боротьби на Україні.* Т. II, ч. I. Харків, 1928, 167 ст." (Рецензія). *Прапор Марксизму,* III, Харків, ст. 145-151.

"Польський капітал і український ринок за першої половини XIX ст." *Прапор Марксизму,* VI, Харків, ст. 147-177.

"Донбас в історії українського господарства." *Масовик,* IX-X, Сталіне, ст. 14-16.

1930

"Вірші смоленського шляхтича Н. Поплонського р. 1691 на честь Перекопського бея." *Студії з Криму ;* збірник Історично-Філологічного Відділу УАН, ч. 89, Київ, ст. 32-38.

"Петрик — ханський гетьман України (1692)"[11] *Студії з Криму ;* збірник Історично-Філологічного Відділу УАН, ч. 89, Київ, ст. 39-104.

"Архів Шостенського порохового заводу." *Архівна Справа,* I(XII), Харків, ст. 3-11.

1931

Нариси з історії капіталізму на Україні. Вип I. Харків — Київ, ДВОУ Пролетар, 174 ст.

Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика. Харків-Київ, ВУАН - ДВОУ Пролетар,[12] 284 ст.

"За марксо-ленінську методологію в історичній науці." *Пролетарська Правда,* Київ, 1931, I.XII.[13]

1932

"До історії порцеляно-фаянсової промисловости на Україні." *Нариси з соціяльно-економічної історії України. Праці* Комісії Соціяльно-Економічної Історії України. Т. I. За ред. акад. Д. І. Багалія. Київ, ВУАН, ст. 273-277.

"Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX століття." *Там же,* ст. 278-293.

"Пам'яті акад. Д. І. Багалія (1857-1932)." *Україна,* ч. 1-2, Київ, ВУАН, ст. 167-170.

"Дмитро Іванович Багалій." (Некролог). *Вісті* ВУАН. ч. 2, Київ, ст. 86-87.

"До історії металюргійної промисловости на Правобережній Україні." *Архів Радянської України,* І-ІІ. Харків, ст. 137-152.

"Проблема металюргійної промисловости на Правобережній Україні. *ПП,* ч. ... Київ.

1934.

"Буржуазна історична школа Довнар-Запольського. (До генези бльоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії)." ЗІАІ ВУАН. ч. 1, Київ, ст. 157-225.

1935

"К вопросу об исследовании местных железорудных ресурсов Правобережного Полесья УССР." *Советское Краеведение,* III-IV, Москва, ст. 51-53.

1938

"Київ (історичний нарис)." Київ[14].

"Семен Палій." *Комуніст,* ч. ... Київ.

"Семен Палій." Харків.[15]

1939

Україна в часи Петра І. Київ, Академія Наук УРСР, 58 ст.

Полтавская битва. Москва, Воениздат. СССР, ст. ...

"Шевченко і його епоха". *Пам'яті Т. Г. Шевченка.* Збірник статтей до 125-ліття з дня народження, 1814-1939. Київ, АН УРСР, ст. 31-52.

"К истории металлургии на Правобережной Украине в первой половине XIX ст." *Труды* Исторического Факультета Киевского Государственного Университета им. Т. Г. Шевченка, т. І, Київ, 1939 (1940), ст. 41 - 69.

"Шевченко та його доба."[16] *Збірник пам'яті Т. Г. Шевченка.* До 125-ліття з дня народження, 1814-1939. Київ-Харків, Радянська Школа, ст. 5-28.

"Боротьба російського і українського народів проти шведського вторгнення в 1708-1709 рр." *Більшовик України,* ч. 7, Київ, ст. 55-65.

"Полтавська битва." Харків.[17]

"Тарас Шевченко." Менськ.[18]

"М. Петровський. *Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654).* Київ, 1939." (Рецензія). *Комуніст,* ч. ..., Київ.

(С. Бєлоусов, О. Оглоблин, М. Петровський). "Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі." *Комуніст,* ч. ..., Київ.

1940

"Західна Україна. (Історичний нарис)." *Західна Україна;* збірник, Київ, АН УРСР, ст. 9-31.

"Боротьба російського і українського народів проти шведського вторгнення в 1708-1709 роках". *Полтавська битва.* Труди Наукової Сесії Інституту Історії України, присвяченої 230-літтю Полтавської битви. Київ, АН УРСР, ст. 21 - 40.

"Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика." *Записки* Історичного та Філологічного Факультетів Львівського Державного Університету ім. Івана Франка, I, Львів, ст. 59-72.

"А. Шестаков, *Материалы для истории СССР.* Часть II.[19]" (Рецензія) *Комуніст,* ч. ..., Київ.

1941

"Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст." Київ, АН УРСР, 282 ст.; [20]

"3. Україна в кінці XVII — на початку XVIII ст. 4. Україна в Північній війні. 5. Реформи Петра I і колоніяльна політика царизму на Україні." *Історія України. Короткий курс.* Під редакцією С. М. Бєлоусова і др. Київ, АН УРСР, ст. 106-118.

"К вопросу об измене Мазепы". *Историк-Марксист,* V(93), Москва, ст. 47-60.

1942

"Німецька колонізація на Лівобережній Україні." *Нове Українське Слово,* ч. 41 (56) Київ.

"Бернгард Рейт." *НУС,* ч. ... Київ.

"Німецькі промислові колонії на Лівобережній Україні. Німецька промислова колонія в Кременчуці." *НУС,* ч. 104 (119). Київ.

(Без підпису). "Музей-Архів переходової доби м. Києва." *НУС, ч. ..., Київ.*

1943

"Андрій Рачинський. (До історії української музики XVIII століття)." *Наші дні,* IX, Львів, ст. 6.

"Вадим Модзалевський (1882-1920)." *НД,* X. Львів, ст. 3-4.

(Проф. Ол. Ог-ин). "В. Січинський, *Юрій Нарбут, 1886-1920.* Краків-Львів, 1943," ст. 63. (Рецензія). *НД,* X, Львів, ст. 15.

"Хто був автором *Историіи Русов?" НД,* XI, Львів, ст. 6-7.

"До питання про місію Капніста 1791 року. (З історії українсько-німецьких взаємин)." *Краківські Вісті,* ч. 129 (867), Краків.

"Німецький історик України."[21] *КВ,* ч. 195 (933), Краків.

"Історія України, Худорби." *КВ,* чч. 238 (976) - 239 (977), Краків.

"Тимофій Калинський. (З історії української громадської думки XVIII-XIX ст.)." *КВ,* чч. 293 (1031) - 294 (1032), Краків.

"Внучка двох гетьманів." *Українська дійсність,* чч. 3, 4. Прага.

"D. Antonowytsch, *Deutsche Einflüsse auf die ukrainische Kunst.* Leipzig, 1942." (Рецензія). *УД,* ч. 4, Прага.

"D. Antonowytsch, *Deutsche Einflüsse auf die ukrainische Kunst.* Leipzig, 1942." (Рецензія). *Нове Українське Слово.* ч. ..., Київ.

"Німецькі промислові колонії на Полтавщині." *НУС,* ч. 32 (351), Київ.

"Німецькі промислові колонії на Чернігівщині." *НУС,* ч. 33 (352), Київ.

"Залізна промисловість Правобережної України." *НУС,* ч. ..., Київ.[22]

"Шкляна промисловість Правобережної України." *НУС,* ч. ..., Київ.[23]

"Експедиція берґ-гауптмана фон Гельмана на Полісся." *НУС,* ч. ..., Київ.

"Німецькі суконні фабрики в Коростишеві." *НУС,* ч. ..., Київ.

"Німецька праця на Коростишівщині в минулому." *Коростишівські Вісті,* ч. ..., Коростишів.[24]

1944

"Історичний архів Чорноморського Флоту. (До історії архівної справи на Україні)." *Чорноморський Збірник,* IV, Одеса,[25] ст. 31-36.

"Псевдо-Безбородько проти Лобисевича." *НД,* II. Львів.

"Михайло Грушевський." *Український Вісник,* ч. 31-33 (155-157), Берлін, ст. 7-10.

"Михайло Грушевський." *Вояцька Слава,* X-XI, (Німеччина).

1945

(Олесь Мезько). *Як большевики руйнували українську історичну науку.* Прага, Вид. Ю. Тищенка, 53 ст.

1946

"Пам'ятка українського церковного малярства часів Гетьмана Івана Мазепи." *Бюлетень* Богословсько-Педагогічної Академії УАПЦ, ч. 2, Мюнхен, ст. 22 - 24. Цкль.

(Проф. О. Лашкевич), "Аркадій Казка. (Сторінка з історії новітньої української літератури)." *Рідне Слово,* XII, Мюнхен, ст. 66-77. Цкль.

1947

"Українська генеалогія та її значення для історичної науки." (Конспект). *Бюлетень* УВАН, ч. 11-12, Авґсбурґ, ст. 21 - 22.

"Українсько-шведський союз 1708 року". (Конспект). *Бюлетень* УВАН, ч. 11-12, ст. 24-26. Цкль.

"*Історія Русов.* (До століття видання: 1846-1946)." (Конспект). *Бюлетень* УВАН, ч. 11-12, ст. 30-31. Цкль.

"Варлаам Шишацький (1751-1820)." *ББПА* УАПЦ, ч. 3, ст. 28-33. Цкль.

"Чорноморська проблема в українській політиці часів гетьмана Івана Мазепи (1687-1709)." *ЧЗ,* XI, ст. 27-30. Цкль.[26]

"Матеріяли до родословної Косачів." *Рід та знамено,* ч. 2, ст. 19 - 21;[27] Цкль.

"Олександер Лазаревський (1834-1902) і українське родознавство." *Рід та знамено,* ч. 4, ст. 20-24. Цкль.

"Андрій Леванідов." *Арка,* ч. 2-3, Мюнхен, ст. 35 - 37.

"Династична ідея в державно-політичній думці України - Гетьманщини XVII-XVIII ст.." *Український Літопис,* ч. 5-6, Авґсбурґ, ст. 11 - 19. Цкль.

(Без підпису). "Українська мартирологія й завдання її наукового дослідження." *Завдання Української Мартирології.* Науково-Дослідчий Інститут Української Мартирології, (НДІУМ), Мюнхен, ст. 3 - 11.

1948

"Хмельниччина й залізорудна промисловість Правобережної України." *ЗНТШ,* т. 156, Мюнхен, ст. 129-140.[28]

"Інститут Української Мартирології (НДІУМ)." *Сьогочасне й Минуле,* т. I, НТШ, Мюнхен — Нью-Йорк, ст. 69-70.

Annales de la Petite - Russie Шерера й *Історія Русов." НЗб* УВУ в Мюнхені (ювілейне видання), т. V. Мюнхен, ст. 87-94.[29]

"Опанас Лобисевич (1732-1805)." *ЛНЗб,* ч. 3. Корюген-Кіль, ст. 3-10. Цкль.

"Нарбут - мазепинець. Нові матеріяли до біографії Юрія Нарбута." *Арка,* ч. 2, ст. 9-11.

"Золотий спокій." *Арка,* ч. 3-4, ст. 1-5.

О.М. "Українська історична наука в 1920-их роках." *Сучасник,* I, (Новий Ульм), ст. 76-84.

"Михайло Грушевський. (З нагоди 50-річчя *Історії України-Руси)." Українська Трибуна,* ч. 21 (143) Мюнхен.[30]

"1709 рік." *Українська Трибуна,* чч. ..., 1948 (7.XI і II.XI).[31]

1949

Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Авґсбурґ, УВАН, 14 ст.

Ханенки. (Сторінка з історії українського автономізму XVIII ст.). Кіль, Вид. Т. Омельченка - Ю. Тищенка, 12 ст.

"До питання про автора *Историіи Русов". Україна,* ч. 2, Париж, ст. 71-75.

"The Ukrainian Humanities and the Soviets." *The Ukrainian Quarterly,* Vol. V, Number I, New York, pp. 10-19.

"1709 рік". *Календарець Української Трибуни на рік 1949.* Мюнхен, ст. 17 - 38.

"Хмельниччина і українська державна ідея." *Народній Календар на рік Божий 1949.* Париж, ст. 31-36.

"Історичний обов'язок української еміґрації." *Українські Вісті,* ч. 61/318. Новий Ульм.

"Історичний обов'язок української еміґрації." *Наша Доба,* ч. 4 (13), Париж, ст. 21-24. Цкль.

1950

"Джерела". *ЕУ,* I, НТШ. Мюнхен-Нью-Йорк, ст. 396 - 399.

Д. Дорошенко і О. Оглоблин, "Історіографія." *ЕУ,* НТШ, Мюнхен-Нью-Йорк, ст. 399-405.

"Рання історія України." *ЕУ,* I, НТШ, Мюнхен-Нью-Йорк, ст. 406-411.

"До історії архіву Київської митрополії XVIII століття." *Analecta* OSBM, Vol. I (VII), Fasc. 2-3, Romae, ст. 385-392.

"Соневицький Леонід, *Український єпископат Перемиської і Холмської Єпархій в* XV-XVI *ст.* (Докторська дисертація в УВУ, Мюнхен, 1948)."[32](Рецензія). *Analecta* OSBM, Vol. I (VII). Fasc. 2-3, Romae, ст. 428-432.

"Три невидані листи В. Соловйова (1887)." *Україна,* ч. 4. Париж, ст. 270-276.[33]

"Листи Юрія Нарбута до Вадима Модзалевського." *Праці* Українського Науково-Дослідного Інституту Родознавства та Знаменознавства," т. I., ст. 21 - 39.[34] Цкль.

1951

Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст. Мюнхен, Вид. Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Европі, 55 ст.[35]

"Western Europe and the Ukrainian Baroque an Aspect of Cultural Influences at the Time of Hetman Ivan Mazepa". *The Annals* of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., v. I, No 2, New York, pp. 127 - 137.[36]

1)" Sphragistic studies by Vyacheslav Prokopovich (a written report)... A posthumous work edited by Professor A. Yakovliv, and summarized by Professor O. Ohloblyn." 2) "Pechat' Malorossiyskaja" (The Little Russian Seal) by Vyacheslav Prokopovich..." (резюме О. Оглоблина). *Proceedings* Історично-Філософічної Секції НТШ, т. I, New York-Paris, pp. 67-75.

І. Витанович, В. Дорошенко, Г. Махів, М. Міщенко, О. Оглоблин. "Українська наука на Центральних і Східніх Землях в XX ст. і Українська Академія Наук." *ЕУ,* І, НТШ, Мюнхен-Нью-Йорк, ст. 906-911.

"До історії українського духовенства на Гетьманщині XVIII ст." *Богослов,* кн. І. Нью-Йорк, ст. 57-64. Цкль.

"Перша друкована звістка про *Историю Русов." Наша Культура,* ч. 2 (167), Вінніпеґ, ст. 28-35.

"Генерал Павло Скоропадський і Українська Центральна Рада в 1917 р." *Державницька Думка,* ч. 2, Філядельфія, ст. 43-47.

"Два документи з часів Української Держави 1918 р." *ДД,* ч. 2. Філядельфія, ст. 48-50.

"Праця Юрія Нарбута над утворенням українського Державного Герба і Державної Печаті. З архіву Ю. Нарбута." *ДД,* ч. 3, Філядельфія, ст. 47-50.

"Династична ідея в державницько-політичній думці України - Гетьманщині XVII-XVIII ст." *ДД,* ч. 4, Філядельфія, ст. 40-52.[37]

(О. Мезько), "Українська історична наука під совєтами в 1920-1930-х рр." *Визвольний Шлях,* чч. 4 - 5 (43 - 44), Лондон, ст. 36 - 41, 6(45), ст. 27 - 33, 7(46), ст. 17 - 22, 8(47), ст. 9 - 12.[38]

1952

"Василь Капніст (1756-1823)" *ЛНЗб,* ч. І. УВАН, Нью-Йорк. ст. 177-194.

"Григорій Покас та його *Описаніе о Малой Россіи* (1751)." *НЗб,* І, УВАН, Нью-Йорк, ст. 61-73.

"The Ethical and Political Principles of *Istoriya Rusov." The Annals* UVAN, Vol. II, No 4 (6), pp.388-400[39]

"З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893-1905). (Вступ і примітки проф. О. Оглоблина)." Чч. 7, 8, *Україна,* Париж, ст. 556 - 569, 658 - 676.

"Чудо Дегтярівської Божої Матері в *Историіи Русов". Наша Культура,* ч. 12 (177), жовтень, ст. 25-28, ч. 13 (178), листопад, ст. 25-30.

"До проблеми іконографії гетьмана Івана Мазепи." (Резюме доповіді в НТШ, Нью-Йорк, 7.VI.1952). *Свобода,* ч. 201. Див. *Україна,* ч. 8, Париж, ст. 692.[40]

1953

"Федір Туманський і його проєкт Академічної книгарні в Глухові кінця 1770-их років." *НЗб,* II. УВАН, Нью-Йорк, ст. 106-114.

"Про деякі загублені праці й видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві." *НЗб,* II, УВАН, Нью-Йорк, ст. 196-198.

"Where Was *Istoriya Rusov* Written?" *The Annals* UVAN, Vol. III, No 2 (8), pp. 670-695.

"Рід і Земля Дмитра Дорошенка." *Український Літопис, ч. 1,* Авґсбурґ, ст. 67-76.

"Етичні й політичні засади *Історії Русів."* *Вісник* ООЧСУ, ч. 2 (56) Нью-Йорк, ст. 16-20.

"Трагедія Батурина." *Вісник* ООЧСУ, ч. 4-5 (58-59). Нью-Йорк, ст. 19-21.

"Московський проєкт 1714 року 'про удержання України Черкаської'." *Вісник* ООЧСУ, ч. 6 (60), Нью-Йорк, ст. 13-15.

"Проблема[41] української економіки в науковій і громадській думці XIX-XX в." *Вісник* ООЧСУ, ч. 8 (62), Нью-Йорк, ст. 10-15.

"З давніх архівів." *Вісник* ООЧСУ, ч. 8 (62), Нью-Йорк, ст. 21 - 22.

"Петро Симоновський (1717-1809)." *Ювілейний Календар — Альманах,* Провидіння, Філядельфія, 1953, ст. 109-114.

"Московська теорія III Риму в XVI-XVIIст." *Українська Думка,* ч. 14 /315, Лондон.

1954

Українсько-Московська угода 1654. Нью-Йорк — Торонто, Організація Оборони Чотирьох Свобід України - Ліґа Визволення України, 100 ст.[43]

Treaty of Pereyaslav 1654. Toronto-New York, Canadian League for Ukraine's Liberation, Organization for Defense of Four Freedoms for Ukraine, 104 p.[43]

Хмельниччина і українська державність. Український Народний Університет. Лекція I. Нью-Йорк, 24 ст.

"Élie Borschak. *La légende historique de l'Ukraine. Istorija Rusov.* Paris, Institut d' Études Slaves, 1949." (Рецензія). *Analecta* OSBM, Серія II, Секція II, vol. II (VIII), Fasc. 1-2, Romae, pp. 267-278.

"До питання про джерела *Исторіи Русов* у справах церковних". *Віра і Знання.* Праці Науково-Богословського Інституту УПЦ в ЗДА, I, Нью-Йорк, ст. 46 - 52.

"Петро Калнишевський і Києво-Видубецький манастир. (Два неопубліковані документи)." *Віра і Знання, П*НБІ УПЦ в ЗДА, I, Нью-Йорк, ст. 117-118.

"Григорій Долинський — український автономіст XVIII ст." *Український Літопис,* ч. 2 (32), Авґсбурґ, ст. 40-45.

"Проблема українс кої економіки в науковій і громадській думці XIX-XX в. " (Закінчення). *Вісник* ООЧСУ, I (63), Нью-Йорк, ст. 6-8.

"Вивід прав України Гетьмана Пилипа Орлика (р. 1712)." *Вісник*

ООЧСУ, ч. 5 (67) Нью-Йорк, ст. 11-14.

"Soviet Historiography". *Academic Freedom under the Soviet Regime.* (A Symposium). New York, pp. 69-77.

"The Pereyaslav Treaty and Eastern Europe". *The Ukrainian Quarterly,* Vol. X, No 1, New York, pp.41-50.

"Переяславсько-московські переговори." *Крила,* ч. I (17). Нью-Йорк, ст. 10-13.

"Чорноморська проблема в українській політиці часів гетьмана Івана Мазепи (1687-1709)." *Український Самостійник,* ч. 8 (214). Мюнхен.

"Переяславський договір." (Резюме доповіді проф. О. Оглоблина, що її він виголосив на III Здвизі СУМА в Бавнд-Бруку, Нью-Дж., 15. VIII. 1954). *Шлях Молоді* ч. 8. (Додаток до *Свободи,* ч. 161).

1955

"Великій і світлій пам'яті Митрополита Андрея Шептицького." (Спогади). *Логос,* т. VI, кн. 2, ст. 144-150.

"Семен та Олекса Дівовичі." *Розбудова Держави,* 1 (16), ст. 1-6.

"З історії української державницької думки доби Мазепи." *Вісник* ООЧСУ, ч. 6 (80), Нью-Йорк, ст. 10-15.

"З історії українсько-російських економічних відносин. Тариф 1822р. і Україна." *Вісник* ООЧСУ, ч. I (75), Нью-Йорк, ст. 16-21.

"Американська революція та український національно- визвольний рух кінця 18 ст." *Вісник* ООЧСУ, ч. 7-8 (81-82), Нью-Йорк, ст. 11-16.

"American Revolution and Ukrainian Liberation Ideas During the Late 18th Century." *The Ukrainian Quarterly,* Vol.XI, No 3, New York, pp. 203-212.

"Іван Халанський." *На Слідах,* ч. 3, Онтаріо, Каліф., ст. 5-7.

"Андрій Полетика." *За Єдність Нації,* ч. 6 (10), Лондон, ст. 3-4.

"Великій і світлій пам'яті Митрополита Андрея Шептицького." (Спогад). *Америка,* чч. 199, 200. Філядельфія.

" о. Ісидор Нагаєвський: *Кирило-Методіївське Християнство в Русі-Україні. Записки* ЧСВВ, серія II, Секція I, Рим, Видання ОО. Василіян, 1954, 178 ст." (Рецензія). *Шлях,* ч. 27. Філядельфія.

"Люди Нової України." (Передмова до книжки: Степан Микитка, *Володимир Дорошенко; з нагоди 75-річчя визначного вченого й громадянина.* Філядельфія, 1955). ст. 5-6.

1956.

Історія Русів. Редакція і вступна стаття Олександра Оглоблина, ст. V-XXIX. Переклад Вяч. Давиденка. Нью-Йорк, Вид. Вісник ООЧСУ.[44]

"Українські політичні пляни 1730-их рр." *Analecta* OSBM, Ser. II, Sectio II, Vol. II (VIII), Fasc. 3-4, Romae, ст. 393-409;

"Неопублікований лист Митрополита Іпатія Потія з 1603 р." *Analecta* OSBM, Ser. II, Sectio II, Vol. II (VIII), Fasc. 3-4, Romae, ст. 470-472.

"Borys Krupnyckyj, (1894-1956)." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* Band 4, Heft 2. München, S. 232-234. u. Sonderdruck, S. 1-2.

"Вадим Михайлович Щербаківський. (З нагоди 80-ліття)." *Вісник* ООЧСУ, ч. 3, Нью-Йорк, ст. 17-21.

"Маніфест Гетьмана Пилипа Орлика." *Вісник* ООЧСУ, ч. 12 (98), Нью-Йорк, ст. 8-11.

"Українські гуманітарні науки під Совєтами в 1920-1930 рр." *Альманах-Календар Гомону України на 1956 рік.* Торонто, ст. 70-79.

"Тисячоліття Християнської України." (Промова на святочній Академії з нагоди 1000-ліття Християнства в Україні. Гартфорд, Конн., 10.VI.1956)." *Америка,* ч. 140.

"Борис Крупницький (1894-1956)". Вступна стаття до книги Б. Крупницького: *Гетьман Пилип Орлик (1672-1742), його життя і діла.* Мюнхен, 1956, ст. 5-8.

"Списки *Історії Русів". Науковий Збірник* Українського Вільного Університету, Ювілейне видання, т. VI, Мюнхен, 1956, ст. 167-180.

1957

Думки про Хмельниччину. Нью-Йорк, В-во ООЧСУ, 88 ст.[45]

"Василь Капніст (1756-1823)," *Збірник Української Літературної Газети 1956 року,* Мюнхен, ст. 167-196.

"Українсько-кримський договір 1692 року." *Вісник* ООЧСУ, ч. 2 (100), Нью-Йорк, ст. 20-25.

"Золотий спокій." *Вісник* ООЧСУ, ч. 7-8 (105-106), Нью-Йорк, ст. 3-10.

"Пам'яті Антона Степановича Синявського (1864-1948?)." *Українська Літературна Газета,* ч. 4 (22), Мюнхен, ст. 5.

"Вічна книга України." *Визвольний Шлях,* кн. 5 (115), ст. 527-535.

"Михайло Грушевський." *ЕУ,* частина II, т. 2. Париж-Нью-Йорк, НТШ, 1955-1957, ст. 453-455.

"Дмитро Дорошенко." *ЕУ,* частина II, т. 2. Париж-Нью-Йорк, НТШ, 1955-1957, ст. 583-584.

"Hetman Orlyk's Manifesto." *The Ukrainian Review* ,No 3,London, pp. 42-47.

"Research Studies on *Istorija Rusiv." Proceedings* of Historical-Philosophical Section of Shevchenko Scientific Society, Vol. II, New York — Toronto, pp.32-36. "Clarence A. Manning, *Hetman of Ukraine Ivan Mazepa.* New York, 1957." *The Ukrainian Quarterly*, Vol. XIII, No 3, 1957, pp. 272-273. (Review)

"Ukrainian Historiography 1917-1956." *The Annals* of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., Vol. V-VI, No 18-20, pp. 305-435.[46]

1958

"Михайло Миклашевський." *Українська Літературна Газета,* ч. 12 (42), ст. 1-2.

"Варлаам Шишацький," *Християнський Голос,* ч. 11(478), Мюнхен, ст. I-II.

"Зрив з Москвою Гетьмана Івана Мазепи." *Альманах-календар Гомону України,* Торонто, ст. 125-132.

"Книга проф. Маннінга про гетьмана Мазепу." *Українська Літературна Газета,* ч. 10 (40), ст. 9. (Рецензія).

"Ukrainian Autonomists of the 1780's and 1790's and Count P. A. Rumiantsev-Zadunaysky." *The Annals* of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US, Vol. VI, No. 3-4 (21-22), pp. 1313-1326.

"Borys Dmytrovych Krupnytsky." *Ibid,* pp. 1443-1446.

1959

Люди Старої України. Мюнхен, В-во Дніпрова Хвиля, 327ст.[47]

"Гетьман Іван Мазепа і українська промисловість." *Календар Свободи на Мазепинський рік 1959,* Нью-Йорк, ст. 102-109.

"*Дума* Гетьмана Івана Мазепи." *Український Православний Календар на 1959 рік,* Бавнд Брук, Н. Дж., УПЦ в США, ст. 94-96.

"Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини." *Батьківщина,* чч. 3-4, 5-6, 7-8. Торонто.

"Гетьман Мазепа і великостаршинська опозиція в кінці XVII століття." *Вісник* ООЧСУ, ч. 11 (133), Нью-Йорк, ст. 9-13.

"1709 рік." *Вісник* ООЧСУ, ч. 2 (124), ч 3 (125) ст. 7-10, 6-9.

"The Year 1709." *The Ukrainian Review,* Vol. IV, pp. 19-30.

1960

Гетьман Іван Мазепа та його доба. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 170, Нью-Йорк — Париж — Торонто, В-во ООЧСУ — ЛВУ, 410 ст.[48]

"The Year 1709." *Ivan Mazepa: Hetman of Ukraine.* New York, The Ukrainian Congress Committee of America, pp. 47-56.

"Українська генеалогія та її значення для історичної науки." *Analecta* OSBM, Romae, Vol. III (IX), Fasc. 3-4, pp.321-347.

"Бендерська конституція 1710 року." *Вісник* ООЧСУ, ч. 5 (139) ст. 4-11.

"До 'Козацької гостини' ". *Наше Життя,* ч. 3, ст. 6

"Історіографія." (Відбитка з *Енциклопедії Українознавства,* т. III, ст. 887-891).

1961

"The Theory of Moscow as the Third Rome in 16th and 17th Centuries." *The Ukrainian Review,* Vol. III, pp.52-57.

1962

"Еволюція старого українського рудництва в світлі топоніміки." *Записки* НТШ. (*Збірник на пошану Зенона Кузелі*), т. 169, ст. 556-567.

"Галицько-Волинська Держава. З приводу праці Павла Грицака *Галицько-Волинська Держава.*" *Овид,* ч. I (120), Чікаго, ст. 62-63.

"333-річчя народження Івана Мазепи." *Українське Життя,* ч. 13 (273).

"Передмова до книги Любомира Винара: *Андрій Войнаровський.* Мюнхен, В-во Дніпрова Хвиля, ст. 5-7.

"Das Jahr 1709." *Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart,* No 10, S. 57-69.

1963

Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью-Йорк, В-во ООЧСУ, 87 ст.[49]

"Н.Д. Полонська-Василенко." *Наукові Записки* (Український Вільний Університет), ч. 7, Мюнхен, ст. 95-100.

"Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича". *Безсмертні. Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй- Хмару.* Мюнхен, Інститут літератури ім. Михайла Ореста, ст. 213-230.

"Завдання української історіографії на еміграції." *Український Історик,* т. I, ч. I, ст. 1-3.

"Пантелеймон Ковалів, *Лексичний фонд літературної мови київського періоду* X-XIV ст., том I. Основний Фонд . НТШ, Ню-Йорк, 1962." *Київ,* чч. 1-2 (76-77), Філядельфія, ст. 70-71." (Рецензія).

"Study of Ukrainian Economic History." *The New Review,* Vol. III, No 6 (13), Торонто, pp. 13-18.

"The Early History of Ukraine." *Ukraine. A Concise Encyclopedia,* Vol. I, Toronto, University of Toronto Press, pp. 575-581.

"Ukrainian Historiography." *Ukraine. A Concise Encyclopedia,* Vol. I, Toronto, University of Toronto Press, pp. 559-574. (With D. Doroshenko).

1964

"Михайло Грушевський і українське національне відродження." *Український Історик,* т. I, ч. 2-3, ст. 1-6.

"Рід Драгомирових." *Овид,* т. XV, ч. 2 (129) ст. 56-57.

Масонство . (Відбитка з *Енциклопедії Українознавства.* Словникова частина). Париж-Ню-Йорк, 4 ст. (Співавтор Б. Кравців).

Мемуарна література . (Відбитка з *Енциклопедії Українознавства.* Словникова частина), Париж — Ню-Йорк, 6 ст. (Співавтор Б. Кравців).

1965

"Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й

Переяславська Угода 1654 року." *Український Історик,* т. II, ч. 1-2, (5-6), ст. 5-13, ч. 3-4 (7-8), ст. 11-16.

Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська Угода 1654 року. Мюнхен, Українське Історичне Т-во (Серія Історичні студії, ч. 2), 16 ст.

"З листів Дмитра І. Дорошенка до О. П. Оглоблина." *Український Історик,* т. II, ч. 3-4 (7-8), ст. 84-88.

"Передмова" до книги: Наталія Полонська-Василенко, *Запоріжжя XVIII століття та його спадщина.* Том І. Мюнхен, Дніпрова Хвиля, ст. 7-10.

Місто. (Відбитка з *Енциклопедії Українознавства.* Словникова частина. Париж-Ню-Йорк, 19 ст.) Співавтори: В. Голубничий, Б. Кравців, В. Кубійович.

"Theodor Mackiw, *Masepa im Lichte der Zeitgenossischen Deutschen* Quellen. *Записки* НТШ, т. 174, Мюнхен, 1963," *Український Історик,* ч. 3- 4 (7-8), 1965 ст. 97-98. (Рецензія).

1966

Опанас Лобисевич 1732-1805. Мюнхен, В-во Дніпрова Хвиля, 99 ст.[50]

"Михайло Сергієвич Грушевський (1866-1934)." *Український Історик,* т. III, ч. 1-2 (9-10), ст. 6-14.

"Микола Василенко й Вадим Модзалевський. За неопублікованими матеріялами." *Український Історик,* т. III, ч. 3-4 (11-12), ст. 5-25.

"З листів Дмитра І. Дорошенка до О. П. Оглоблина " *Український Історик,* т. III, ч. 1-2 (9-10), ст. 102-106.

"Семен Підгайний (1907-1965)." *Український Історик,* т. III, ч. 3-4 (11-12), ст. 68-71.[51]

"Леонід Соневицький (1922-1966)." *Український Історик,* т. III, ч. 3-4 (11-12), ст. 66-67.

"Передмова"до книги Дмитра Дорошенка *Нарис історії України.* Том І-ІІ, Мюнхен, В-во Дніпрова Хвиля, ст. VII-IX.

Михайло Сергійович Грушевський (1866 - 1934). Мюнхен, Українське Історичне Т-во (Серія: Історичні студії ч. 4), 11 ст.

Міщани. (Відбитка з *Енциклопедії Українознавства.* Словникова частина). Париж-Ню-Йорк, 3 ст. (Співавтор І. Витанович).

"Michael Hrushevsky — Foremost Ukrainian Historian. On the Centennial of His Birth (1866-1966)." *The Ukrainian Quarterly,* Vol. XXII, No 4, pp. 322-333.

1967

"Проблема предків Миколи Гололя." *Український Історик,* ч. 3-4 (15-16), ст. 78-94.

Theodore Mackiw, *Prince Mazepa, Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications, 1687 - 1709.* Chicago, 1967, p. 11.

"Semen Pidhainy as a Historian". *The New Review,* Vol. VII, No 3, (28). pp. 1-7.

1968

Предки Миколи Гоголя. Мюнхен, Українське Історичне Товариство, 38 ст.

Микола Василенко й Вадим Модзалевський. Мюнхен, Українське Історичне Товариство (Серія Історичні студії ч. 7), 23 ст.

"Проблема предків Миколи Гоголя." *Український Історик,* ч. 1-4 (17-20), ст. 19-36.

"Ігор Соневицький, *Артем Ведель і його музична спадщина."* *Український Історик,* ч. 1-4 (17-20), ст. 157-161. (Рецензія)

1969

"Предки Олександра Яковича Шульгина (1889-1960)." ЗНТШ, т. 186, ст. 67-73.

"Передмова" до книги Лева Биковського: *Від Привороття до Трапезунту (1895-1918). Спомини.* Мюнхен, Українське Історичне Т-во, ст. 6.

"Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (З нагоди 85-ліття)." В: Наталія Полонська-Василенко, *Видатні жінки України,* Вінніпег-Мюнхен, 1969, ст. 9-16.

"Українська церковна історіографія." *Український Історик,* ч. 4 (24).

"W.A. Serczyk, *Koliszczyzna* , Cracow, 1968." *American Historical Review,* Vol. LXXV, No. 1, pp. 163-164. (Review).

1970

"Студії з історії України в Гарвардському університеті в 1968-1969 і 1969-1970 акад. роках." *Український Історик,* т. VII, ч. 4 / 28, ст. 132-134.

"Передмова" до видання: *Кіндрат Рилєєв, Войнаровський. Історична поема.* Переклад з російської мови Святослава Гординського. Клівленд-Торонто, Сьомий Курінь УПС ім. А. Войнаровського, ст. 7-10.

1971

A History of Ukrainian Industry. München, Wilhelm Fink Verlag, pp. I-XIX, + 270 + 284 + 311. (Harvard Series in Ukrainian Studies, Vol. 12).[52]

"Ukrainian Church Historiography." *Ukraine. A Concise Encyclopedia,* Vol. 2, Toronto, University of Toronto Press, pp.120-130.

"The Orthodox Church in Ukraine in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries." (Co-author I. Korovytsky) . *Ibid,*. pp. 161-167.

"Проблема схеми історії України XIX-XX ст. (до 1917 року)." *Український Історик,* т. VIII, ч. 1-2 (29-30), ст. 5-16.

"Рід Драгомирових." *Овид,* т. 22, ч. 4 (159), ст. 13-14.

"Любомир Винар, *Андрій Войнаровський,* історичний нарис, Мюнхен, 1962." *Записки* Чину св. Василія Великого, т. VII (XIII), фасц. 1-4, ст. 470-477. (Рецензія).

1972

"Два портрети діячів Мазепинської Доби." *Український Історик,* т. IX, ч. 3-4 (35-36), ст. 7-23. (Також окрема відбитка, 1973, 18 ст.).

"Кіндрат Рилеєв і його поема *Андрій Войнаровський". Вісник ООЧСУ,* ч. 11 (284), ст. 19-20.

"Святочна промова на закінчення ювілею 70-ліття проф. д-ра Володимира Кубійовича." *Вісті із Сарселю,* ч. 14, Париж-Мюнхен, ст. 1 - 5.

"Ancestry of Mykola Gogol (Hohol)". *The Annals* UVAN, Vol. XII, No 1-2 (33-34), 1969-1972, pp. 3-43 (Separate reprint, 43 p.)

"Domet Olyanchyn (1891-1970)". *Ibid.,* pp. 288-290.

"The Kapnist Mission to Berlin in 1791. Historiography and Methodology." *Minutes* of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University During the Academic Year 1971-72, No 2, 1971-1972, pp. 49-50, 52.

1973

Проблема схеми історії України XIX-XX століття. Мюнхен-Нью-Йорк, Українське Історичне Товариство (Серія: Історичні Студії, ч. 10), 14 ст.

"Проблема українських зв'язків Шевченка." *Український Історик,* т. X, ч. 3-4 (39-40), ст. 38-53. (Також окрема відбитка).

"Наш науковий доріст. Оцінка дисертації Ореста Субтельного." *Свобода,* ч. 154, 23 VIII.

1974

"Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія питання. (З приводу нової "теорії" проф. Вільяма Еджертона.") *Український Історик,* т. XI, ч. 1-3 (41-43) ст. 85-103.

"Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934)." *Український Православний Календар* Р. Б. 1974, So. Bound Brook, 1974, ст. III-115.

"Володимир Кубійович — науковець і громадський діяч", *Свобода,* ч. 44 (7.III.1974), ст. 2, 4.

1975

"Росія і Україна (XIV-XX ст.)". *Енциклопедія Українознавства,* т. VII, вип. 33, ст. 2600 - 2608.

On the Eve of Poltava: the Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704-1708. Edited and annotated with an introduction by Orest Subtelny. Preface by Oleksander Ohloblyn. New York, UVAN, pp. 12-14.

Численні статті і замітки Олександра Оглоблина появилися в *ЕУ* II за повним підписом, спільним підписом з іншими авторами, криптонімом О. О., іноді Р.М. (редакційний матеріял) або дуже часто без підпису. Енциклопедичні гасла містимо за хронологічним порядком видання.

Том I (1955)

"Антонович Володимир", ст. 50-51, "Багалій Дмитро", ст. 80, "Бутовичі" — (рід), ст. 199, "Вуяхевич-Височинський Михайло (Мелетій)", ст. 330, "Гамалії (рід) і Гамалія Григорій", ст. 352-353, "Гермайзе Осип", ст. 375, "Герцик Григорій" і "Герцики (рід)", ст. 376.

Том II (1955-57)

"Грабянка Григорій", ст. 422, "Грушевський Михайло," ст. 453-455, "Гудович Андрій", "Гудович Василь" і "Гудовичі (рід)", ст. 457, "Ґалаґан Гнат", "Ґалаґан Григорій", "Ґалаґани (рід)", ст. 471-472, "Дівовичі," ст. 520, "Довнар-Запольський Митрофан", ст. 557, "Долинський Григорій", ст. 559, "Дорошенко Дмитро," ст. 583-584.

Том III (1959)

"Іваненко Петро", ст. 852, "Іскрицькі (рід)", ст. 886, "Історіографія", ст. 887-891 (також окрема відбитка), *"Історія Русів",* ст. 891-892, "Калинський Тимофій", ст. 924, "Кандиби (рід)", ст. 949, "Капніст Василь," ст. 956, "Капністи (рід)", ст. 956, "Карновичі," ст. 963, "Катерина I", ст. 985, "Катерина II", ст. 985, "Квітки (рід)", ст. 985, "Кенігсек Фридрих", ст. 993, "Кіевская Старина", ст. 1000, "Київська Археографічна Комісія", ст. 1033, "Кологривий Григорій," ст. 1083, "Коломацька рада," ст. 1083, "Коломацькі чолобитні", ст. 1084, "Конотопські статті", ст. 1107-1108, "Кордуба Мирон", ст. 1131-1132, "Кордт Веніямин", ст. 1131, "Коровки-Вольські (рід)", ст. 1139, "Коропчевський Павло", ст. 1140-1141, "Кочубей Василь", "Кочубеївна Мотря", "Кочубеї (рід)", ст. 1155-1156, "Кревецький Іван", ст. 1167, "Крип'якевич Іван", ст. 1189-1190, "Крупницький Борис", ст. 1194.

Том IV (1962)

"Куліш Пантелеймон", ст. 1231-1233, "Кулябка Іван", "Кулябки (рід)", ст. 1233, "Лазаревський Олександер", "Лазаревський Борис", "Лазаревська Катерина", "Лазаревські (рід)", ст. 1253-1255, "Лашкевич Олександер", "Лашкевичі (рід)", ст. 1259, "Лебединцев Константин", "Лебединцев Петро", "Лебединцев Теофан", ст. 1260-1261, "Леванідов Андрій", ст. 1263, "Левенці (рід)", ст. 1263, "Левицький Орест", ст. 1269, "Левченко Микола", ст. 1271. "Лесевичі (рід)", ст. 1288, "Лизакевичі (рід)", ст. 1289,

"Лизогуби Андрій,Дмитро, Федір, Яків", "Лизогуби (рід)", ст. 1289-1290, "Лизогубівський літопис", ст. 1290, "Линевичі" (рід)", ст. 1291, "Линниченко Андрій", "Линниченко Іван", ст. 1291. "Лисенки (рід)", ст. 1295, "Лисиці (рід)", ст. 1295, "Лисиця Іван", ст. 1295, "Лобисевич Опанас", ст. 1373, "Ломиковський Василь", "Ломиковський Іван", "Ломиковські (рід)", ст. 1375, "Лукашевич Василь", "Лукашевичі (рід)", ст. 1384, "Лукомські-Володислав, Степан, Юрій", ст. 1385, "Лучицький Іван", ст. 1389, "Любавський Матвій", ст. 1390, "Ляскоронський Василь", ст. 1402, "Мазапети (рід)", ст. 1430, "Мазаракії (рід)", ст. 1430, "Мазепа Іван", ст. 1430-1432, "Мазепа Степан-Адам", ст. 1433, "Мазепи (рід)", ст. 1433, "Максимейко Микола", ст. 1440, "Максимович Михайло", ст. 1442-1443, "Максимовичі Дмитро, Іван, Юрій", "Максимовичі (рід)", ст. 1441, 1443-1444, "Малама Павло", "Малами (рід)", ст. 1445, "Малашевич Іван", ст. 1447, "Малоросійська Колегія", ст. 1451, "Малоросійське Таємне Товариство", ст. 1451-1452, "Малоросійський Приказ", ст. 1452, "Манастирський Інокентій", ст. 1459, "Мануйлович Іван", ст. 1464, "Маркевич Микола", ст. 1468-1469, "Марков Михайло", ст. 1469, "Марковичі-Андрій, Олександер, Олексій, Яків", "Марковичі (рід)", ст. 1469-1471. "Мартоси-Іван, Іван, Олексій", "Мартоси (рід)", ст. 1480, "Масонство", ст. 1486-1488 (також окрема відбитка), "Мгарський Спасо-Преображенський манастир", ст. 1504, "Межигірська фаянсова фабрика", ст. 1511-1512, "Межигірський Спасо-Преображенський манастир", ст. 1512, "Мемуарна література", ст. 1516-1519 (також окрема відбитка). "Меншиков Олександер", ст. 1520, "Миклашевські-Іван, Михайло, Михайло", "Миклашевські (рід)", ст. 1529-1530, "Микола I", "Микола II", ст. 1530-1531, "Милорадович Григорій", ст. 1534, "Милорадович Леонід", ст. 1535, "Милорадовичі (рід)", ст. 1535, "Милюков Павло", ст. 1576, "Мировичі-Іван, Іван, Федір", "Мировичі (рід)", ст. 1578, "Мито", ст. 1556-1557, "Мишецький Семен", ст. 1564, "Мищенки Федір і Федір", ст. 1565, "Міллер Дмитро", ст. 1575, "Мініх Бургґард-Христофор", ст. 1579, "Мірза-Авак'янц Наталя", ст. 1580 - 1581, "Міллер Гергард-Фрідріх", ст. 1575.

Том V. (1966)

"Місто" ст. 1585-1596 (також окрема відбитка), "Міщани", ст. 1617-1619 (також окрема відбитка), "Многогрішні-Василь і Дем'ян", ст. 1621-1622, "Могила Андрій", ст. 1631. "Могила Петро", ст. 1632, "Модзалевський Вадим", ст. 1634-1635, "Мокієвський Константин", ст. 1636, "Мокрієвичі-Карпо, Самійло", "Мокрієвичі (рід)", ст. 1644-1645, "Молчановський Никандр", ст. 1644-1645, "Московські статті", ст. 1654, "Муравйови-Апостоли-Іван, Іполит, Матвій, Сергій", "Муравйови-Апостоли (рід)", ст. 1667, "Мякотін Венедикт", ст. 1671, "Наказний гетьман", ст. 1679-1680,

"Намісництво", ст. 1681,"Нахимовський Федір", ст. 1721, "Нащинський Давид", ст. 1746, "Неживий (Мусієнко) Семен", ст. 1749, "Некрасов Ігнат", ст. 1750, "Немирич Степан", "Немирич Юрій", "Немиричі (рід)", ст. 1751, "Нестеренко Дмитро", ст. 1756, "Нечаї-Данило й Іван", ст. 1757, "Новгород-Сіверський", ст. 1780-1781, "Новгородсіверський патріотичний гурток", ст. 1781, "Новгородсіверський Спасо-Преображенський манастир", ст. 1781-1782, "Новицькі-Віктор, Григорій, Іван, Ілля, Микола, Яків", ст. 1784-1786, "Новиков Михайло", ст. 1786, "Нольде Борис", ст. 1790, "Норманська теорія", ст. 1792-1793, "Оболонський Олександер", "Оболонські (рід)", ст. 1804-1805, "Оглоблини Микола й Микола", ст. 1812, "Одинець Дмитро", ст. 1828, "Одорський Гедеон", ст. 1828, "Олександер I", ст. 1839, "Олександер II", ст. 1839, "Олександер III", ст. 1839-1840, "Олександрович Митрофан", ст. 1841, "Олексій Михайлович", ст. 1842-1843, "Олизари (рід)", ст. 1846. "Остроградські-Матвій, Михайло, Федір", "Остроградські (рід)", ст. 1900, "Отамановський Валентин", ст. 1905, "Павло I", ст. 1918, "Павловський Іван", ст. 1919, "Падалка Лев", ст. 1922, "Палій Семен", ст. 1927, "Пам'ятники Київської Археографічної Комісії", ст. 1929, "Папроцький Бартош", ст. 1947, "Пархоменко Володимир", ст. 1957. "Паскевичі (рід)", ст. 1958, "Пассек Вадим", ст. 1959, "Пассеки (рід)", ст. 1959, "Пашуто Володимир", ст. 1967, "Пасторій Йоахим", ст. 1960, "Пащенко Дмитро", ст. 1967.

Том VI (1970)

"Переяславська угода 1630", "Переяславська угода 1654", "Переяславські статті 1659","Перовські (рід)","Пероговський Василь", "Петрановський Ярема", "Петро I", "Петро II", "Петро III", "Петровський Микола", "Петрункевичі (рід)", "Петрунь Федір", "Петрушевич Антін", "Пилипенко Борис", "Південна Україна" (співавтор), "Піхно Дмитро", "Пічета Володимир", "Плевако Олександер", "Плохинський Михайло", "Площанський Венедикт", "Покас Григорій", "Пободайло Степан", "Поклонський Кость", "Покровський Олексій", "Половець Семен", "Половці" (рід), "Полтавська Губерніяльна Вчена Архівна Комісія", "Полтавщина" (співавтор), "Полуботки" (рід), "Полуботок Леонтій", "Полуботок Павло", "Полухин Леонід", "Польща й Україна" (співавтор), "Поляки на Україні" (співавтор), "Поль Олександер", "Поміщики" (співавтор), "Посяда Іван", "Похилевич Лаврентій", "Пресняков Олександер", "Прокопович Сава".

Том VII (1973).

"Рагузинський Сава", "Ракушка-Романовський Роман", "Рангові маєтності", "Рачинський Андрій","Рачинський Гаврило", "Рєпнін Микола", "Рибаков Борис", "Рибаков Іван", "Ріґельман Микола", Ріґельман Олек-

сандер", "Рклицький Михайло", "Рклицький Сергій", "Робітництво" (співавтор), "Родзянки (рід)", "Родзянко Михайло", "Розумовський "Кирило","Розумовські (рід)","Ролле Антоній-Йосиф","Ролле Михайло", "Рославець Петро", "Росія й Україна" (співавтор), "Росіяне на Україні" (співавтор), "Рубан Василь", "Рубач Михайло", "Руліковський Едвард", "Рум'янцев-Задунайський Петро", "Рум'янцівський Опис", "Рюриковичі", "Рябінін-Скляревський Олександер", "Савицький Степан", "Савицькі (рід)", "Савичі (рід)", "Самовидця Літопис", "Самойлович Іван", "Самойловичі (рід)","Самусь Самійло","Самчевський Осип", "Сафонович Теодосій", "Сбитнев Іван", "Свічка Леонтій", "Святополк-Четвертинські", "Селецький Петро", "Селецькі (рід)", "Сербин", "Сердюки", "Сибір" (співавтор).

Том VIII (1975). (Друкується).

"Силич Оникій", "Симоновський Петро", "Синявський Антін", Сінельників Іван", "Сірко Іван", "Січкареви Іван і Лука", "Скальковський Аполон", "Скаржинські (рід, Катерина)", "Скляна промисловість", "Скоропадська Анастасія", "Скоропадський Іван", "Скоропадський Павло", "Скоропадські (рід)","Слабченко Михайло","Слабченко Тарас", "Слободищенський трактат","Смірнов Павло","Смоленська шляхта", "Сокальський Володимир", "Соловйов Сергій", "Солонина Костянтин", "Соляна промисловість (Бахмутські й Торські заводи)", "Сомко Яким", "Соневицький Леонід", "Сорочинський Петро", "Сотенний уряд", "Сотня", та інші.

Праці, що залишаються в рукопису

1. Спірні питання з історії східньо-слов'янського розселення. І. Деревлянське питання. ІІ. Сіверянське питання. 1919 р.
2. Захарія Корнилович, єпископ Переяславський, коадьютор Київської Митрополії (1700-1715). 1920 р.
3. Громадсько-політичні погляди Михайла Драгоманова. 1921 р.
4. Олександер Матвієвич Лазаревський (1834-1902). 1922 р.
5. Російсько-турецька війна 1735-1739 рр. і господарство Гетьманщини. 1922 р.
6. Ідея української державности в добу Хмельниччини. 1922 р.
7. Матеріяли до української генеалогії XVII-XVIII ст. (родоводи низки шляхетських, старшинських, козацьких, духівницьких і міщанських фамілій Гетьманщини). 1923 р.
8. Труд і робітництво в промисловості Гетьманщини XVIII ст. 1923 р.
9. Економічна думка Речі Посполитої другої половини XVIII ст. і Правобережна Україна. 1923 р.

10. Бібліотека гр. Хрептовичів і Київський університет св. Володимира. 1923 р.

11. Матеріяли до історії великопанського господарства на Гетьманщині XVIII ст. Топальске господарство гр. Владиславичів-Рагузинських. (Вступна розвідка і збірка архівних документів). 1924 р.

12. Матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика) 1691-1696 рр. (Археографічна збірка). 1929 р.

13. Українська історіографія (Лекції для Всеукраїнського Заочного Інституту Народної Освіти — ВЗІНО в Харкові). 1929 р.

14. Стародавня історія України (Курс лекції для ВЗІНО).

I. Київська доба.

II. Галицько-Волинська доба.

III. Татарщина. 1929 р.

15. Петриківці. (До II випуску Ескізів з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). 1929 р.

16. Року 1663. (Привілей короля Яна Казимира Київському і Остерському міщанинові Богданові Войничу, наданий в Острі р. 1663. 1930 р.

17. До проблеми Юрася Хмельницького. 1930 р.

18. Лівобережно-українська мануфактура XVIII ст. (Історичний нарис). 1931 р.

19. Щоденник Сергія Васильківського. 1932 р.

20. Праці Поліської історично-економічної експедиції ВУАН і Всеукраїнського Історичного Музею в Києві р. 1932. (Редакція і коментар). 1933 р.

21. Промисловість Правобережного Полісся в минулому і в сучасному. (Вступна стаття до Праць Поліської експедиції 1932 року). 1933 р.

22. Промисловість Правобережного Полісся XVI-XX ст. (Історичні нариси підприємств залізорудної, скляної, порцеляно-фаянсової, текстильної, паперової й мідно-ливарної промисловости, обстежених Поліською експедицією 1932 року). 1933 р.

23. Матеріяли до історії залізорудної промисловости Правобережної України XVI - XVIII ст. (Археографічна збірка зі вступною статтею). 1933 р.

24. Матеріяли до історії господарства Полудневої Київщини (зокрема історичні нариси промислових закладів). 1933 р.

25. Скляна промисловість Правобережної України XVI-XX ст. (Історично-економічний нарис). 1934 р.

26. Порцеляно-фаянсова промисловість Правобережної України XVIII-XX ст. (Історично-економічний нарис). 1934 р.

27. Знахідки мідних руд на Київщині та Херсонщині (за архівними матеріялами). 1935 р.

28. Рудні Правобережного Полісся XVI-XIX ст. (Реєстр коло 500 рудень з короткими історичними відомостями про кожне підприємство. 1936 р.

29. Історія назв вулиць м. Києва. 1936 р.

30. Історія металюргії Правобережної України XVI-XIX ст. (Монографія). 1937-1938 рр.

31. Залізні руди Правобережного Полісся.

I. Історія розшуків і знахідок.

II. Картотека родовищ. 1937 р.

32. Історія села Городська на Коростишівщині. 1937 р.

33. Курс української історіографії XVIII-XIX століття (до Грушевського). 1940 р.

34. Реєстр універсалів гетьмана Івана Мазепи (1687-1709). 1940 р.

35. Труди і дні гетьмана Івана Мазепи (хронологічний показник). 1940 р.

36. Студії над *Історією Русів*. (Монографія). 1940-1970 рр.

37. Україна в часи гетьманів Івана Скоропадського й Павла Полуботка (Монографія). 1941 р.

38. Герб міста Києва. 1942 р.

39. Чергові проблеми київознавства. 1942 р.

40. Щоденник В. Л. Модзалевського р. 1917. (Вступна стаття й коментар). 1943 р.

41. Німецькі колонії на Лівобережній Україні XVIII-XIX століття. 1943 р.

42. Проблеми мови, нації, народности, раси в працях Михайла Грушевського. 1944 р.

43. Проблема історії українсько-російських відносин в освітленні М. Грушевського. 1944 р.

44. Ідея федералізму в творах Грушевського. 1944 р.

45. Спогади. Частина І. Рід. 1945 р.

46. Реєстри губерніяльних і повітових маршалів шляхетства Лівобережної України кінця XVIII-першої половини XIX ст. 1946 р.

47. Руйнація історичних пам'яток м. Києва в 1930-их роках. 1947 р.

48. Нариси з української історіографії XX-го століття. 1954 р.

49. Іконографія гетьмана Івана Мазепи. 1966 р.

50. Рід і нащадки гетьмана Петра Дорошенка. 1970 р.

51. Рід Максима Рильського. 1970 р.

52. Проблема української провідної верстви другої половини XIX-початку XX ст. 1970 р.

53. Люди Нової України (нариси й спогади). 1950-70 р.

54. Україна й Грузія в першій чверті XIX ст. Друкується в *Українському Історику* .

55. НТШ в історії України. Друкується в *Зап.* Н.Т.Ш.

56. Проблема зросту й занепаду Української Козацько-Гетьманської Держави XVII-XVIII ст.

57. Мій творчий шлях українського історика. Друкується в цьому Збірнику.

58. Матеріяли до української генеалогії XVII-XIX ст.

59. Рецензії на докторські, магістерські і кандидатські дисертації (1937-1974), (понад 60 рецензій).

Бібліографія праць про Олександра Оглоблина

Ця частина бібліографії уложена в абетковому порядку за авторами. Ми не мали змоги включити всіх статтей про проф. О. Оглоблина, які друкувались в українських часописах і журналах — тому цей список є неповний.

L. B. "Oleksander Ohloblyn." Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N. F. B. 3, H. 2, 1955, S. 215-216.

Биковський, Лев, "Чорноморські спогади про проф. д-ра Олександра Оглоблина". *Визвольний Шлях,* кн. 4 (217), 1966, ст. 447-450.

Бойко, Юрій "Проф. д-р О.П. Оглоблин, як історик духово-політичного розвитку Козацької України", *Український історик,* I-II (45-46), 1975, ст. 13-28.

Винар, Любомир. "Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина." *Український Історик,* ч. 1-3 (25-27), 1970, ст. 5-32.

Винар, Любомир, "Олександер Оглоблин. Біо-бібліографічні матеріяли." *Записки* Чину Св. Василія Великого, т. III, вип. 1-2, 1958, ст. 148-171. (вийшла також окрема відбитка накладом *Записок* ЧСВВ, Рим, 1958, 30 ст).

Винар, Любомир. "Олександер Оглоблин." *Свобода,* чч. 239-242, 1964.

Винар, Любомир, "Олександер Петрович Оглоблин." *Новий Шлях,* ч. 72, 1955.

Винар, Любомир. "Олександер Петрович Оглоблин. З нагоди 65-ліття і 45-ліття наукової праці." *Український Історик,* ч. 4, 1964, ст. 20-26.

Винар, Любомир. "Політична історія України", *Українське Слово* (Париж), чч. 1726-1729, 1975.

Вінтоняк, Олекса. "Олександер Оглоблин." *Сучасна Україна,* ч. 8(110), 1955.

Лизогуб, Володимир. "Проф. др. О. Оглоблин (В тридцять-п'ятиріччя науково-академічної діяльности)." *Український Прометей,* ч. 5, 1956.

О. Нагаєвський, Ісидор. "Олександер Оглоблин — каменяр рідної науки." *Америка.* 13 - 14.IV,1955.

"Олександер Оглоблин." *Енциклопедія Українознавства.* Словникова частина. Париж, Наукове Т-во ім. Шевченка, 1966, ст. 1812.

Омельченко, Василь, "Подвійний ювілей проф. д-ра Олександра Оглоблина." *Свобода,* чч. 221-222, 1969.

Омельченко, Василь. "Проф. д-р Олександер Оглоблин (з приводу подвійного ювілею)." *Вісті* УВАН ч. I, 1970, ст. 38-44.

Pidhainy, Oleh S.." Oleksander Petrovych Ohloblyn." *The New Review,* Vol. X, No 4 (41), 1970, pp. 167-174.

Полонська-Василенко, Наталія. "Олександер Петрович Оглоблин в очах сучасниці." *Український Історик,* ч. 1-3 (25-27), 1970, ст. 33-37.

Полонська-Василенко, Наталія, "Професор д-р О. Оглоблин." *Вісник* ООЧСУ, ч. 5 (79), 1955, ст. 25-29.

Полонська-Василенко, Наталія. "Свято української науки. З приводу ювілею Олександра Петровича Оглоблина." *Наукові Записки* УВУ, ч. 8, 1965-1966, ст. 55-60.

Pritsak, Omeljan. Editor's Preface in O. Ohloblyn, *A History of Ukrainian Industry.* München, Wilhelm Fink Verlag, 1970, pp. VII-X.

С. Ю. "Проф. др. О. Оглоблин (До 60-річчя життя й 40-ліття наукової праці." *Батьківщина,* чч. 33-34 (1017-1018), 1960. Торонто.

Men of Achievement. 1976, Cambridge, England, v. 3, p.532; *Notable Americans of the Bicentennial Era.* 1776-1976. Vol. I. Raleigh, N. C.,1976, p. 597; *Who's Who in the East.* 15 th ed. 1975 - 76, p. 541; *Ukrainians in North* America, 1975, p. 227.

ПРИМІТКИ

1. Любомир Винар, *Олександер Оглоблин. Біо-бібліографічні матеріяли,* Рим, Накладом *Записок* ЧСВВ, 1958, ст. 12-30.
2. Сюди включені й енциклопедичні гасла.
3. Б. Крупницький, *Історіознавчі проблеми історії України,* Мюнхен, Український Вільний Університет, 1959, ст. 127.
4. Восени 1920 р.
5. Передмова має дату 1922 року, коли книга була прийнята до друку. Рецензія проф. Д. Дорошенка — *Суспільство,* ч. III-IV, Прага, 1926, ст. 171 - 172.
6. Рецензія проф. М. Слабченка. *Записки* Історично-Філологічного Відділу УАН, VII-VIII, Київ, 1926, ст. 557-560.
7. Про Михайла — Мелетія Вуяхевича-Височинського.
8. Справжня кількість ст. 232.
9. Була відбитка.
10. Цей том ЗІФВ ВУАН був видрукований, але в світ не вийшов і був знищений. Замість нього був виданий, під тим же числом, інший збірник.
11. Сюди ввійшли розвідки: 1) "Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року" (ст. 40-63). 2) "Мазепа і Петрик" (ст. 64-94). 3) "Ще до історії Петрика" (ст. 95-99). 4) "Орлик і Петрик" (ст. 100-104).
12. Книга, майже закінчена друком, була знищена совєтською цензурою.
13. Передруковано (стисло) у *Вістях* ВУАН ч. I (січень-лютий), 1932, ст. 44-46.) (Засід. Сесії Ради ВУАН 28.-29.XI. 1931).
14. Стаття надрукована в київській газеті для дітей.
15. Стаття надрукована в харківському журналі для юнацтва.
16. Заголовок статті подано приблизно.

17. Стаття надрукована в харківському юнацькому журналі.
18. Стаття (назва подана приблизно) надрукована білоруською мовою в менській газеті.
19. Заголовок приблизний.
20. Книга в світ не вийшла.
21. Про Олександра Ріґельмана.
22. Передруковано в *Наступ*, Прага, 1943.
23. Передруковано в *Наступ*, Прага, 1943.
24. Назва дана німецькою цензурою. Авторська назва була: З минулого м. Коростишева.
25. Варшава.
26. Видано на еміграції в Німеччині.
27. Була відбитка.
28. Резюме: англійською мовою, ст. 141; німецькою мовою, ст. 142.
29. Резюме: англійською мовою, ст. 224. німецькою мовою, ст. 242-243.
30. Див. *Українська Трибуна*, ч. 26 (148), Мюнхен, 1948, ст. 6.
31. Передруковано в газеті *Національна Трибуна*, Нью-Йорк, 1951.
32. Праця вийшла в світ у Римі р. 1955, 105 ст. як т. VI секції I, серії II *Записок* ЧСВВ.
33. Див. ще репліку "В. Соловйов" в ч. 6, *Україна*, Париж, 1951, ст. 496.
34. Була відбитка.
35. Рецензії: Dmytro Buchynskyj, *Revista Oriente*, No 3, Vol. II, pp. 185-186; B. C., *Oriente Europeo*, No 21, Vol. VI, pp. 84-85.
36. Була окрема відбитка.
37. Головні друкарські помилки, як рівно ж і назву (треба: державно-політичній) виправлено в *ДД*, ч. 5, 1952, ст. 64.
38. Чч. 4-6 -- цкль; чч. 7-8 -- друк.
39. Була відбитка.
40. Див. ще *Україна*, ч. 4, Париж, 1950, ст. 268..
41. Надруковано помилково: Проблеми.
42. Рецензії:
Н. Полонська-Василенко, *Український Літопис*, ч. 2 /32/, Авґсбурґ, 1954, ст. 45-51.
о. др. А. Г. Великий. ЧСВВ, *Analecta* OSBM, серія II, секція II, т. II (VIII), вип. 1-2, Рим, 1954, ст. 293-295.
43. Рецензія проф. Н. Полонської-Василенко, *The Annals* UVAN, Vol. V, No 2,3 (16-17), 1956, pp. 1224-1226.
44. Рецензії на *Історію Русів:*
Н. Полонська-Василенко, *Наукові Записки* УВУ, 1957, ст. 63-69.
Любомир Винар, *Українська Літературна Газета*, ч. 3 (21), 1957, ст. 8, 10.
Р. Літ.,"Яка ціль популяризувати цю історію", *Вільна Україна*, ч. 10, 1956, ст. 59-61.
О. М-о., *Записки* ЧСВВ, т. III, ч. 1-2, 1958, ст. 285-286.
Л. Луців, "Найвпливовіша історія України невідомого автора", *Свобода*, ч. 20, 1956, ст. 3.
М. П., "Крамольна книга *Історія Русів*", *Америка*, ч. 52, 1956, ст. 3.
Роєн (Р. Єндик), "Книга про хоробрих", *Шлях Перемоги*. 4 березня, 1956.
Олександер Наріжний, "Огляд *Історії Русів* (твору прихильного московській великодержавності в Україні)." *Новий Шлях*, чч. 73-77, 1956.
Митроп. Іларіон, *"Історія Русів", Український Прометей*, ч. 40, 1956, Його-ж *"Історія Русів", Віра й Культура*, ч. 12 (36), 1956, ст. 20 - 22.
V. Derzhavyn, "The History of the Rus." *The Ukrainian Review*, No 11, 1957, pp. 24-31.
M. Chubaty, *The Ukrainian Quarterly*, No 3, 1956, pp. 277-278.
E. Borschak, *Revue des Etudes Slaves*, 1957, p. 289.
Н. Полонська-Василенко, "До ідеології *Історії Русів*," *Вісник*, ООЧСУ ч. 12 (98), 1956, ст. 12-17, ч. I (99), 1957.
45. Рецензії:
Analecta OSBM, Vol. III (IX), Fasc. 3-4, Romae, 1960, p. 605.
Любомир Винар, "Нові думки про Хмельниччину" *Свобода*, ч. 135, 1957, ст. 3.

Любомир Винар, *Новий Шлях,* ч. 93 (2388), 1957, ст. 2.

Роєн (Ростислав Єндик), "Іскра вогню великого", *Шлях Перемоги,* ч. 43, (192), 1957, ст. 3, 6.

М. Волинський, "Проф. О. Оглоблин про Хмельниччину", *Визвольний Шлях,* XI/47 (121), 1957, ст. 1316-1317.

46. Рецензії:

John S. Reshetar, Jr. *The American Historical Review,* Vol. 64, No 1, 1959, pp. 448-449; *American Slavic and East European Review,* Vol. 18, (Feb. 1959), p. 123.

V.D. (V. Derzhavyn) *The Ukrainian Review,* Vol. VI, No 2, 1959, pp. 78-80.

Б. Кравців, "Актуальна і потрібна книжка," *Свобода,* ч. 41, 1958, ст. 2.

Лев Ростиславич (Лев Білас), "Проблеми української історіографії", *Українська Літературна Газета,* ч. 9 (39), 1958.

Володимир Державин, "Чи *Українська Історіографія* Дмитра Дорошенка відповідна сучасним науковим потребам", *Визвольний Шлях,* кн. 2 (62/136), 1959, ст. 151-157.

Лев Ростиславич, "Відповідь Володимиру Державину," *Українська Літературна Газета,* ч.3 (45), 1959, ст. 6.

Любомир Винар, "За тяглість української історичної науки", *Свобода,* ч. 47, 1959, ст. 2,4.

Олександер Шульгин. "Проблеми української історіографії", *Українська Літературна Газета,* ч. 5 (47), 1959, ст. 4, 10.

В. Г. Сарбей, "Пан Оглоблин в ролі фальсифікатора української історіографії," *Український Історичний Журнал,* ч. 5, 1960, ст. 150-152.

о. Атанасій Григорій Великий, *Analecta* OSBM, Vol. III, 1958, pp. 305-308.

47. Рецензії:

Любомир Винар, *Свобода,* ч. 130, 1960, ст. 2.

Митрополит Іларіон, *Віра і Культура,* ч. 9 (81), 1960, ст. 30.

Історик, "Невдала спроба реабілітації українського шляхетства", *За синім океаном,* ч. 4, 1960, ст. 16-18.

Д. Олянчин, *Християнський Голос,* ч. 33 (604), 1960, ст. 6.

Н. Полонська-Василенко, *Український Самостійник,* ч. 43, 1961, ст. 38-44.

П. Ковалів, "Про нову працю проф. О. Оглоблина", *Київ,* ч. 4, 1961, ст. 44.

Лев Білас, "Ідеологія як історія і як поезія", *Сучасність,* ч. 7, 1961, ст. 44-62.

Микола Галів, *Овид,* ч. 1 (120) 1962, ст. 63-64.

Ігор Костецький, *Україна і Світ,* ч. 24, 1962, ст. 58-59.

Анонім, *Наше Життя,* ч. 5, 1960.

Н. Полонська-Василенко, *Analecta* OSBM, Vol. III(IX), ч. 3-4. 1962.

V. Swoboda, *The Slavonic and East European Review,* Vol. XLI, No 96, 1962, pp. 271-274.

Zygmunt Markiewicz, *"Ludzie Starej Ukrainy", Zeszyty Historyczne,* No 4, 1963, pp. 208-209.

48. Рецензії:

Б. Кравців, "Нова праця про гетьмана Івана Мазепу", *Свобода,* ч. 51, 1960.

Микола Чировський, "Праця проф. О. Оглоблина про Мазепу," *Свобода,* ч. 64, 1960.

Дмитро Бучинський, "Монографія про Мазепу та його добу", *Українська Думка,* ч. 18 (683), 1960.

О. І. Нагаєвський, "На шляхах української державности", *Америка,* чч. 132, 133, 134, 1960.

Ю. Тис-Крохмалюк, "Вартісна праця", *Визвольний Шлях,* ч. 9 (155), 1960, ст. 1075-1076.

Митрополит Іларіон, *Віра і Культура,* ч. 8/80, 1960.

Григор Лужницький, *Київ,* ч. 6, 1961, ст. 47-48.

Лев Білас, "Ідеологія як історія і як поезія (з приводу двох нових праць О. Оглоблина)", *Сучасність,* ч. 7, 1961, ст. 44-62.

М. Добрянський, "*Гетьман Мазепа та його доба.* Говорить Радіо Свобода", Мюнхен, 1962, ст. 203-205. (Радіопрограма 13.V.1961).

Vasyl Mudry, *The Ukrainian Quarterly,* Vol. XVI, No 1, 1960, pp. 81-83.

Jaroslaw Pelenski, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* Bd. VIII, H. 3, 1960. S. 387-388.

Yar Slavutych, *The Slavic and East European Journal.* Vol. IV, No 3, 1960.

Marie Scherer, *Révue des Études Slaves,* t. XXXIX, 1961, p. 58.

Constantine Zelenko, *The Slavonic and East European Review,* Vol. XLV, No 104, pp. 242, 244-248.

Н. Полонська-Василенко, *Analecta* Ordinis S. Basilii Magni, Vol. VII (XIII), Fasc. 1-4, Romae, 1971, ст. 444-451.

49. Рецензії:

Vasyl Mudry, *The Ukrainian Quarterly,* Vol. XIX, No 2, 1963, pp. 179-182.

Любомир Винар, *Київ,* ч. 3-4, 1963, ст. 62-64.

Любомир Винар, "Нова праця про українську совєтську історіографію", *Український Історик,* ч. I, 1963, ст. 16-17.

М. Чировський, "Думки про сучасну українську історіографію, *Свобода,* ч. 85, 1963, ст. 2.

Юрій Тис-Крохмалюк, "Звичайна схема історії", *Гомін України,* ч. 7 (122), 1963, ст. 3.

Юрій Лавріненко, "Нова праця Олександра Оглоблина", *Листи до приятелів,* ч. 9-10 (127-128), 1963, ст. 46-48.

50. Рецензії:

Любомир Винар, *Український Історик,* ч. 1-2 (13-14), 1967, ст. 119-121.

о. Семен Гаюк, "Монографія проф. Оглоблина про Опанаса Лобисевича," *Свобода,* ч. 154, 1967, ст. 6.

Григор Лужницький, "Цікава монографія", *Америка,* ч. 20, 1968, ст. 3.

51. Передруковано в газеті *Українські Вісті,* ч. 37-38, 1967.

52. Рецензія: Богдан Винар, *Український Історик,* ч. 3-4 (35-36), 1972, ст. 131-134.

Частина II

Статті

Марко Антонович

КОЛИ ПОСТАЛИ ГРОМАДИ?

Незвичайно яскравим, але водночас надто мало вивченим рухом на Україні, а почасти й поза її межами після Кримської війни (1853-1856) були т. зв. громади. Їх діяльність стала доказом того, що розпачлива праця окремих відчайдухів, які серед безпросвітньої ночі занепаду першої половини XIX ст. йшли дослівно "з мотикою на сонце", не пропала марно. Діяльність цих одиниць дала багаті жнива, які стали базою для дальшого розвитку нації в усіх сферах її життя. Після 1860-х років могли приходити, під тягарем важкої дійсности, довгі антракти, але сумнівів у тому, що українська нація вже раз назавжди відродилася, не могло бути ні в кого, хто вмів відкритими очима дивитися на дійсність.

Правда, офіційним чинникам царської Росії пощастило придушити багато відомостей про 1860-ті роки. З цензурних причин не то, що не можна було писати правди, — з нею треба було ховатися. Коли ж про ту дійсність і писали очевидці (напр. в *Кіевской Старине)*, то вони згадували різні речі лише натяками, що були зрозумілі в той час, однак людям необізнаним з дійсністю "дуже інтересного часу і дуже інтересного настрою"[1] нічого не казали.

Цю ситуацію таку характерну для цілого XIX ст. з'ясував нам М. Грушевський: "Ми й досі розпоряджаємо ще дуже малим матеріялом для пізнання внутрішнього інтимного українського життя, захованого від урядових зазирань і від показного парадування в офіціяльній російській культурі. Через те навіть те, що ми знаємо, часто не розуміємо відповідно, і тільки поволі відкривається нам то одне, то друге..."[2]

Щойно після революції 1905 р. можна було трохи вільніше писати про минуле, але ж тоді вже багато учасників громад повмирало, багато дечого забулося та й охочих до писання спогадів не було надто багато. Найцікавіші спомини з кінця 1850-х і початку 1860-х років лишили нам

або такі діячі як В. Антонович, К. Михальчук і Б. Познанський, які прийшли в українське життя з польського, або принаймні спольонізованого суспільства, абож О. Русов — з російського. Усі ці діячі намагалися в першу чергу пояснити, чому і як вони опинилися в українському рухові.

Після подій початку 1917 р. відкрилися щоправда закриті до того часу архіви III відділу і з того часу досить багато цікавого матеріялу було надруковано в *Нашому минулому, Літературно-Науковому Вістнику, Книгарі,* а пізніше в *Україні* і в *За сто літ* та інших журналах.

Все ж таки ми дотепер не маємо не то що монографії про громади як цілість, але й про окремі громади в нас нема відповідних розвідок. Трохи краще ми ознайомлені з діяльністю Київської ,[3] Полтавської,[4] Чернігівської,[5] а також частково, Харківської Громад.[6] Дуже мало ми знаємо про первісно саму головну Петербурзьку Громаду,[7] деякі з них нам зовсім невідомі.[8] На це вплинув характер наших джерел — таємні до 1917 р. архіви III відділу, в яких збереглися лише справи, що стали відомі жандармам. Отже лише тоді, коли був якийсь провал внаслідок нещасливого випадку, доносу чи необережности, III відділ попадав на слід якоїсь таємної діяльности і притягав до відповідальности винуватих чи просто обвинувачених.

Перед лицем влади кожний, кому доводилося зізнавати або взагалі відмовлявся від вини, або применшував її, або врешті намагався показати свою діяльність і свої ідеї в льояльному, благонадійному світлі. Усе це примушує нас до кожного слова обвинувачених підходити дуже обережно, критично. Багато матеріялів перебуває ще в архівах і тому вони не можуть бути належно використані нами.[9]

Наші дослідження утруднює також той факт, що організаційні зв'язки всіх наших товариств минулого століття були дуже неясні, структура їх невизначена. На це явище свого часу вказав у своїй праці про Кирило-Методіївське Братство З. Гуревич, коли писав:

> "Початкова форма організації, невиразність та розпливчастість організаційних границь — чи то організація, чи то "група лиц", напівтовариство, напівбесіда, напів "зговор идей", напів "тайне товариство", існування на грані між "так" і "ні", або точніш, сполучаючи в собі і "так" і "ні", характер організації, що дозволяє одним членам товариства твердити про існування його, іншим — заперечувати його".[10]

Таку ж саму картину подають нам зізнання досить відомого члена Київської Громади Василя Курлюка, який 2 лютого 1865 року зізнав перед слідчою комісією в Києві таке:

"...в так называемую малороссийскую громаду, как в общество, хотя и неизвестное правительству, но не имеющее никакой организации и даже нескрывающееся в тайне, имел право входить всякий, кого интересовал этот или какие бы то нибыло вопросы касающиеся украинского народа..."

Подібне виходить і з зізнань В. Антоновича поданих тоді ж:

"...Распорядителем Громады я никогда не был — по простому поводу — что распорядителя не нужно было и что такого звания никогда не бывало..."

За таких умов зокрема нелегко уточнювати дату постання такої „організації," в даному випадку громад. Навіть між членами її в цьому питанні могли існувати розходження, оскільки в пам'яті одного могло зберегтися щось одне, у пам'яті другого щось інше, що характеризувало початок діяльности даного товариства. III відділ тут також нам не допоможе, бож поліційні чинники могли про існування громад довідатися щойно багато пізніше, коли діяльність їх уже себе широко проявила. За тодішніх умов це могло тривати довгі місяці. І дійсно ми маємо доказ, що від 1861 р. влада і справді ознайомлена, хоч і дуже поверхово з діяльністю громад.

Досить яскравим доказом існування Київської Громади були проводи тіла Т. Шевченка в Києві 6-7 травня 1861 р. З того часу урядові кола застосовують заходи на придушення українського руху, хоч на перших порах це робиться обережно. Ось, напр., цивільний губернатор Павло Гессе пише генерал-губернатору Іларіону Васильчикову 23 липня з Канева в Київ таке:

"З моїх розслідувань, тут у Каневі, приходжу до переконання, що дії Честаховського хилились до (того, щоб) оживити в народі українську національність і що він такий же хлопоман як ті, яких ми знаємо в київському університеті..."[11]

Тут, мабуть, і треба шукати пояснення того факту, що і в історію дата 1861 року перейшла як дата заснування громад принаймні на Україні. Від цього року в Києві, Чернігові, Харкові й Полтаві громади виступають настільки явно, що їхнього існування уже ніяк заперечити не можна. Громади утримують недільні школи, збирають гроші на видання книжок для народу, заохочують своїх членів чи прихильників ходити в народній ноші, говорити українською мовою, а в житті дуже яскраво відмежовуються від росіян з одного і поляків з другого боку.

У всякому разі 1861 р. виступає в багатьох дослідників як рік постання громад, принаймні на Україні. Так, напр., саме з привезенням тіла Т. Шевченка в Київ пов'язує перший виступ Київської Громади В.

Міяковський.[12] І. Житецький відносить цю подію ще на декілька місяців пізніше, десь наприкінці літа чи напочатку осени 1861 р. [13] За І. Житецьким пішов і Д. Дорошенко.[14] Путанина в цьому питанні існує в працях надто вже необ'єктивного партійного історика Г. І. Марахова. Він твердить, що Київська Громада стала 1861 р. самостійною організацією,[15] хоч на попередній сторінці тої ж праці згадує, що ця Громада постала на два роки раніше. М. П. Рудько уважає, що "в другій половині 1861 р. оформлюється так звана Київська Громада".[16] О. Мицюк схиляється до думки, що Київську Громаду заснували 1860 р.[17]

На ще пізніший час відносить заснування Київської Громади М. Драгоманов, який від 1863 р. сам був членом її. Він говорить спершу про студентські кружки і додає, що українофільські студентські кружки "...в 1862 р. злились у велику громаду, душ в 250-300".[18] У спогадах інших діячів громади не згадано конкретного року заснування громади і лише В. Антонович вказує на те, що "після розриву з польською корпорацією ми вирішили прилучитися до української громади, котра вже тоді існувала, а також завести правильні стосунки з редакцією *Основи*... [19] Як відомо це може відноситись або до кінця 1860 р. абож до початку 1861 р.

Подібна розбіжність думками про час заснування Київської Громади існує також серед інших дослідників, при чому деякі совєтські учені пишучи про 1860-ті роки на Україні взагалі не помічають діяльности громад.[20] Ідеологічно вона їм не по нутру, а тому вони намагаються вийняти з рамок громад окремих діячів і пов'язати їх з штучно витвореним поняттям "революційних демократів"[21], скреслюючи і факти і перспективу тодішнього життя в Україні.[22]

Трохи менше в нас розходжень щодо часу заснування Петербурзької Української Громади, тільки ж у нас взагалі надто мало відомостей про цю Громаду. Крім двох статтей цитованих у примітці 7, ми маємо побіжні згадки про Петербурзьку Громаду українців лише в біографіях Шевченка, та й то далеко не в усіх. Павло Зайцев подає 1860 р. як час заснування цієї Громади.[23] У найбільшій дотепер біографії Шевченка, автори її вирішили взагалі промовчати участь Шевченка у праці громади.[24]

Однак, як побачимо далі, деякі українські совєтські вчені таки вміють добачити правду там, де її чомусь хоче скривати Є. Кирилюк, який, очевидно, краще інших ознайомлений з працею Петербурзької Громади, оскільки він ще наприкінці 1920-х років займався тепер уже засудженим і майже забороненим П. Кулішем, а останні десятиліття присвятив свою увагу Т. Шевченкові.

Оскільки й про інші громади ми не маємо багато інформацій,

вистачить кількома словами згадати час заснування трьох лівобережних українських громад, як про це згадують дослідники. Лише про Полтавську Громаду ми маємо вичерпну монографію М. Гніпа. Наскільки наші учені були переконані, що громади постали в 1860-1861 р. бачимо з того, що й Гніп не входячи ближче в це питання просто стверджує, що "Полтавська Громада виникла десь улітку 1861 р., коли стали відбуватися постійні щотижневі її збори..." [25]

Також над датою постання Чернігівської Громади дослідники спеціяльно не застановляються, [26] хоч і тут по традиції панує думка, що і ця Громада існує з 1861 р., хоч, як ми побачимо, ще О. Соловій висловлював у 1918 р. правильнішу думку щодо цього чи принаймні зближався до неї. Лише про Харківську Громаду її дослідник І. Житецький визнавав іншу думку: "З кінця 50-х років Потебня приятелював з гуртком харківських студентів, переконаних українців" і називає в цьому зв'язку дев'ять відомих членів Харківської Громади. [27] Ту саму думку він висловлює ще раніше. [28]

Якщо ж ці дані І. П. Житецького порівняти з тим, що він, наприклад, заснування Київської Громади відсуває аж на другу половину 1861 р., тоді виходило б, що першою українською громадою взагалі була Харківська. Це ж зовсім неправдоподібне і суперечить усьому тому, що ми знаємо про громади. Правда, ми знаємо, що в Харкові в першій половині 1850-х років існував гурток Неговського (Ніговського), який займався збиранням "дум та іншого етнографічного матеріялу" [29] чи літературною діяльністю, як зазначає інший дослідник. [30] З цього гуртка вийшли деякі пізніші члени Харківської Громади включаючи і О. Потебню, а все ж таки від цього гуртка до Харківської Громади ще довгий шлях розвитку. Те саме можна сказати і про київський гурток Степана Даниловича Носа. Будучи студентом київського університету (1849-54), він мав гурток з 18-20 таких же молодих студентів як і він (т. зв. "Носівська партія"). Вони жили разом досить подібно, як пізніше відвідувачі його куреня в Чернігові, де був центр місцевої громади. І хоч ця група складалася з більш-менш свідомих українців і патріотів, все ж таки і цей гурток не був ні громадою, ні навіть попередником її. [31]

У другій половині 1850-х років цікавий український гурток існував наприклад в Астрахані, як про це повідомляв Т. Г. Шевченка Олексій Теофілактович Писемський, російський письменник і етнограф: "Я бачив на одному вечорі чоловік 20 Ваших земляків, які, читаючи Ваші вірші, плакали з захоплення і вимовляли побожно Ваше ім'я: я сам письменник і більше такої заочної чести не бажав би собі іншої слави..." [32] Рік пізніше сам Шевченко відвідав цей гурток, який зробив на нього велике враження. [33]

Однак, ні ці гуртки, ні краще відомий Харківський пасквільний комітет [34] не перетворилися в громади і не мали з ними безпосереднього зв'язку, [35] хоч без сумніву були передвісниками громадського руху кінця 1850-х і початку 1860-х років.

Коли ж постали громади? Шевченко вів свої щоденні записки до 20 травня 1858 р. і там немає нічого про якийсь організований гурт українців у Петербурзі. Однак це ще не доказ. Ф. Ястребов правильно вказує на те, що в журналі Шевченка можна знайти лише натяки на існування революційної організації [36] (краще було б сказати просто підпільної і не пов'язувати Шевченка хоч на цей раз з Добролюбовим і Чернишевським).

Група українців у Петербурзі мусіла з'єднатися — до цього її штовхали і зовнішні і внутрішні обставини. Зовнішні, бож комусь треба було обороняти українців проти виявів великодержавного шовінізму з одного, а проти зазіхань поляків з другого боку. Внутрішні — підказували працю для добра народу, зокрема шляхом друкування своїх українських книжок (друкарня Куліша) включаючи підручники, підготовки кріпаків до волі, науковим обґрунтуванням окремішности українського народу тощо.

Придивляючися пильно до діяльности українців у Петербурзі ми знаходимо докази на те, що Українська Громада в столиці Росії діяла вже від осени 1858 року, а може й трохи раніше. Покищо першою уточненою датою сходин Української Громади в Петербурзі можна уважати зібрання, яке відбулося 21 листопада 1858 року на квартирі у Ф. І. Черненка. [37] Однак ці сходини напевно не були першими взагалі. Можливо, що одною з перших дій новоствореної громади був збір грошей з ініціятиви Шевченка, за які раннім літом 1858 р. куплено Марії Марковичці (Марко Вовчок) золотий браслет. У серпні цього ж року до Петербурґу, правда на короткий час, заїхав М. Костомаров, а восени прибув П. Куліш. Знаємо також, що відразу після приїзду в Петербурґ Шевченко відвідав В. Білозерського, з яким і опісля часто зустрічається. Усі ці факти вказують на те, що ядром Петербурзької Громади стали колишні кирило-методіївські братчики.

У всякому разі Петербурзька Громада має багато спільного з Кирило-Методіївським Братством, становить черговий крок вперед. Те, що в середині 1840-х років можна було лише теоретично обговорювати, тепер у значно поширених рамках можна було попробувати здійснювати на практиці. [38] У всякому разі жадні інші згадані нами попередньо гуртки не пов'язані так безпосередньо з пізнішими громадами, як Петербурзька з Кирило-Методіївським Братством.

Нам відомі принаймні три точки "порядку денного нарад" того

зібрання Петербурзької Громади 21 листопада: 1) Запрошення Шевченка до співпраці в журналі *Парус,* 2) образа українців редакцією *Паруса* і 3) читання віршів Шевченка. [39] У всякому разі не підпадає сумнівам, що Громада в Петербурзі існувала від осени 1858 р., а може вже й раніше. Ця дата може стати орієнтиром при визначуванні дат заснування інших громад.

Якщо заснування Чернігівської Громади пов'язувати з приїздом на посаду в Чернігів С. Д. Носа, тоді доведеться її початок віднести чи то до кінця 1858 року чи до початку 1859 р. Як знаємо С. Д. Носа призначено на посаду оператора Чернігівської лікарської управи 30 жовтня 1858 р. [40] Ще пізніше до Чернігова переїхав Л. Глібов (1859). З уваги на те, що душею Чернігівської Громади в 1860-х рр. був Ніс, є підстави пов'язувати його приїзд з постанням громади. Проте, Чернігівська Громада могла вже існувати і до приїзду Носа, хоч тоді вона мусіла б мати зовсім інший характер як за його діяльности.

Про постання Полтавської Громади ми маємо свідоцтво її члена О. Я. Конисього. У другому томі своєї монографії про Шевченка, Кониський твердить ні більше, ні менше, що взагалі першою українською громадою була Полтавська, бо вона існувала вже в 1858 р.[41] Звичайно це льокальний патріотизм члена Полтавської Громади, який переносить заснування Петербурзької Громади аж на кінець 1859 р. З другого боку немає підстав сумніватися в правдомовності О. Конисього, який ясно твердить, що Полтавська Громада існувала від 1858 р.

Менше матеріялу ми маємо про час заснування Харківської Громади, однак, як ми вже бачили дослідник І. Житецький твердить, що вона існувала від кінця 1850-их років. П. Єфименко, який від 1858 р. в Харкові не жив, пише, що українські кружки в Харкові постали знов 1861-62 рр. Житецький ближчий до правди, однак при такому бракові матеріялів ми не можемо уточнювати дати постання Харківської Громади.

Перейдемо до складного і запутаного питання коли постала Київська Громада? Цей же П. Єфименко говорить про існування гуртка у Києві в 1858-59 рр. Він відрізняє цей кружок від гуртка, який діяв у 1861-62 рр., мовляв, "під впливом напрямку українського журналу *Основа.*[42]

Під час короткого перебування Т. Шевченка в Києві в першій половині серпня 1859 р. він мав багато зустрічей з студентською молоддю і обговорював з нею справи, які входили в засяг діяльности громад. [43] Ми можемо припускати, що Т. Шевченко був знайомий з передовими студентами, а серед них і з членом громади Ф. Вороним, ініціятором першої недільної школи в Києві (11 жовтня 1859 р.). Були з ним знайомі також інші київські студенти [44] і хоч про громаду з конспіративних причин ніде не згадується, однак усе вказує на існування громади в той

час у Києві. Натякає на це і лист Агрипіни Ніколаєвої до Куліша від 9 вересня 1859 р. [45] і страх Хильчевського, до якого вона прийшла з сестрою і таке місце з її листа: "Наступного разу, будучи в Києві, ми бачили свято — випущення з каземата нашого українського поета. З нього зняли портрети в кількости "п'яти сот" примірників (у нас один, а чому Вашого не можна роздобути?), його скрізь приймали з захопленням, зокрема студенти; натовпи бігли дивитися на нього, з Чернігівської губернії поміщики приїхали його просити до себе, і нарешті він виїхав у Петербург..." [46]

Якщо мова про хронологію постання Київської Громади, то дотепер всі дослідники звертаються до статті В. Міяковського "Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича". [47] Однак вона дає лише дату ante quem. В. Антонович згадує, що "після розриву з польською корпорацією ми вирішили прилучитися до української громади, котра вже тоді існувала..." [48] В. Антонович говорить тут про час, коли він уже скінчив університет, отже мова про кінець 1860 або про початок 1861-го року.

На превеликий жаль, діячі, які належали до громади перед тим, як в неї влилася група "хлопоманів" (факт, який дуже посилив діяльність громади, її авторитет і силу), не залишили нам своїх спогадів. Маємо тут на увазі таких як Ф. Панченко, В. Беренштам, О. Стоянов, А. Свидницький, який виїхав наприкінці 1860 р. в Миргород та інших. Це не дає нам змоги докладно вивчити генези Київської Громади. За цих умов ми можемо лише припустити, що ця Громада існувала вже принаймні влітку 1859 р., хоч і вела скромнішу працю, ніж у 1861-62 рр.

Ми не маємо покищо ніяких даних про існування Київської Громади в 1858 році, однак ми б не здивувалися, коли б майбутні дослідження виявили, що вона існувала вже й тоді. У такому разі твердження П. Єфименка, що "також у Києві український кружок, що існував у 1858 і 1859 рр. мав лише літературні цілі" [49], треба було б розглядати як згадку про громаду, хоч рамки її були тоді ще дуже скромні.

У всякому разі ми поза всяким сумнівом виявили, що українські громади існували задовго до 1861 р., хоч більшість учених уважає, що вони саме тоді постали. З п'яти громад, які ми тут згадували, Петербурзька і Полтавська напевно існували вже в 1858 році, Київська правдоподібно, а Чернігівська і Харківська можливо. У всякому разі на базі наявних даних можна сміло твердити, що в 1859 році всі згадані громади вже існували.

ПРИМІТКИ

1. І. Франко, "Із поетичної спадщини. Пісні А. Свидницького", *ЛНВ*, 1901, кн. 4, ст. 43.

2. М. Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні,* Львів, 1925, ст. 102.

3. В. Мияковский, "Киевская Громада", *Летопись Революции,* 1924, ч. 4, ст. 127-150; І. Житецький, "Київська Громада за 60-тих років", *Україна,* 1928, кн. І і окремо.

4. М. Гніп, *Громадський рух 1860 рр. на Україні.* Книга перша. Полтавська Громада, ДВУ, 1930, 236 ст.

5. О. Соловій, "Нові дані до біографії С. Д. Носа", *Наше Минуле,* 1918, ч. 2, ст. 120-140; Б. Шевелів, Тижневик *Черниговский Листок* за редакцією Л. І. Глібова, *Чернігів і Північне Лівобережжя,* 1928, ст. 443-462; М. Возняк, "З життя чернігівської громади в 1861-63 рр.," *Україна,* 1927, кн. 6, ст. 114-124 та ін.

6. І. Житецький, "Шевченко і харківська молодь", *Україна,* 1925, ч. 1-2, ст. 143-148; його ж, "О. Потебня і харківська громада в 1861-63 рр.," *За сто літ,* кн. І, Київ 1927, ст. 73-76.

7. З. Недоборовский, "Мои воспоминания", *Кіевская Старина,* 1893, т. 40, ч. 2, ст. 189-208, А. Михалевич, "Костомаров в Петербурзькій громаді 1860-х р. З споминів Вл. Менчица", *Україна,* 1925, кн. 3.

8. Напр. катеринодарська, одеська та ін.

9. Це торкається в першу чергу *Щоденника В. Гнилосирова,* тодішніх рукописних журналів та інших матеріялів.

10. З. Гуревич, *Молода Україна.* До 80-их роковин Кирило-Методіївського Братства, Харків, ДВУ, 1928, ст. 23.

11. Переклад з російського. Документ досі неопублікований. Оригінал переховується в Державному Музеї Шевченка, Справа 123.

12. *Праця цит.* в прим. 3/, ст. 136.

13. *Праця цит.* в прим. 3, ст. 5-6 (окремої відбитки).

14. Д. Дорошенко, *В. Антонович,* Прага, 1942, ст. 37.

15. *Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине,* Киев, 1967, ст. 130.

16. *Історія київського університету,* Київ 1959, ст. 265.

17. *Українські хлопомани,* Чернівці, 1933, ст. 17 і далі.

18. Австро-руські спомини. Цитуємо за М. П. Драгоманов, *Літературно-публіцистичні праці,* Київ, 1970, т. 2, ст. 157.

19. В. Міяковський, "Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича", *"Україна",* 1924, ч. 1-2, ст. 159.

20. Напр. Ф. Ястребов, *Революционные демократы на Украине,* Киев, 1960, 307 ст.

21. Термін існував і за 1860 р., однак Ленін і його послідовники вкладали у це поняття інший зміст, протиставляючи рев. дем. всім іншим колам.

22. Тодішня громадськість розрізняла між демократами і ліберадами.

23. *Життя Тараса Шевченка,* Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1955, ст. 346.

24. Є. П. Кирилюк, Є. С. Шабліовський, В. Є. Шубравський, *Т. Г. Шевченко; біографія,* Київ, 1964, 675 ст.

25. Пор. прим. 4, ст. 7.

26. Крім літератури поданої в прим. 5 можна ще згадати численні статті і замітки в *Кіевской Старине* і хоч би велику розвідку В. Білого, "Судова справа Ст. Носа за матеріялами III отделения", *Записки* Іст.-Філол. Відділу УАН, 1927, кн. 10, ст. 1-47.

27. *За сто літ,* 1927, кн. І, ст. 73.

28. *Україна,* 1925, ч. 1-2, ст. 143.

29. *Там же.*

30. Петро Ефименко, "Из эпохи крестьянской реформы на юге России", *Кіевская Старина,* 1886, т. 14, січень, ст. 102.

31. О. Соловій, "Нові дані до біографії С. Д. Носа", *Наше Минуле,* 1918, ст. 123.

32. *Листи до Шевченка,* Київ 1962, ст. 88.

33. Г. Шевченко, *Щоденні записки* (Журнал), Київ, Харьков 1928, ст. 80-81. У цьому гуртку Шевченко провів цілий тиждень і писав потім про це як про "таке світле і прекрасне свято, якого не було в моєму житті..." ст. 81.

34. Б. Козьмин, *Харьковские заговорщики 1856-58 годов,* Харьков, 1930 та багато інших праць Ф. Ястребова, А. З. Барабоя та ін.

35. За винятком "харківських змовників" у Києві після 1858-го року.

36. Ф. Ястребов, *Революционные демократы на Украине*, Киев, 1960, ст. 16.

37. П. Жур, *Третя зустріч. Хроніка останньої мандрівки Т. Шевченка на Україну*, Київ, 1970, ст. 8-9.

38. В цьому випадку блискуче підтверджується теорія В. Міяковського, що громади — дальший етап Кирило-Методіївського Братства.

39. На цю тему писатимемо окремо.

40. О. Соловій, "Нові дані до біографії С. Д. Носа", *Наше Минуле*, 1918, ч. 2, ст. 123.

41. О. Кониський, *Тарас Шевченко-Грушівський*, Львів, 1901, т. II, ст. 327, прим. 2.

42. П. Е. "Из єпохи"... *Кіевская Старина*, 1886, т. 14, ст. 102.

43. *Спогади про Шевченка*, Київ, 1958, ст. 50.

44. *Цит. твір*, ст. 467.

45. *Шевченко* р. I, Нью-Йорк, 1952, ст. 24-25.

46. *Цит. праця*, ст. 25.

47. *Україна* 1924, ч. 1-2.

48. *Цит. праця*, ст. 159.

49. *Кіевская Старина*, 1886, т. 14. ст. 102.

Yurij Bojko — Blokhyn

DANTE UND DIE UKRAINE

Dante wurde zu einer Zeit geboren, als die Ukraine nach dem furchtbaren Tatarensturm in Trümmern lag. Zerstört waren Städte und Dörfer, Bibliotheken und Schulen, die materiellen Voraussetzungen für die Entwicklung einer Kultur, spärlich war die führende Schicht der Gesellschaft, der in der Epoche des Feudalismus entscheidende Bedeutung für die Entwicklung der Kultur zukam. Neunzehn Jahre nach dem Tode Dantes geriet der letzte, bis zu diesem Zeitpunkt noch unabhängige Teil des altukrainischen Staates — das Fürstentum Galizien — unter polnische Herrschaft. Unter der polnisch-litauischen Herrschaft schritt die Erneuerung des ukrainischen kulturellen Lebens nur mühsam und langsam voran. Die kulturellen Beziehungen waren sehr gehemmt und gelangten erst gegen das XVI. Jahrhundert stufenweise wieder zum Erblühen. Als Giovanni Boccacio als Erster begann, sich mit dem Werk Dantes auseinanderzusetzen und damit erste Grundsteine für eine Dantekunde legte, war selbst der Name Dante Alighieri in der Ukraine unbekannt. Die westeuropäische Renaissance fand in ihr nur geringen Widerhall, und die Begeisterung, die Ariosto und Tasso für den Autor der "Göttlichen Komödie" erfaßte, hinterließ keine Spuren in der Ukraine. Ein bedeutender kultureller Aufschwung, der dort mit dem Ende des 16. Jahrhunderts begann, fiel bereits in die Epoche des Barock. Die Verbindung mit der westeuropäischen Kultur wurde hergestellt, aber für die Kultur des Barock blieb Dante sogar in Italien ein Fremder, ganz zu schweigen von der Ukraine.

Es besteht Grund zu der Annahme, daß auf ukrainschem Boden das Interesse für Dante zuerst in dem Begründer einer neuen ukrainischen Literatur, I. Kotljarevs'kyj (1769-1838) erwachte, der einen entscheidenden und neugestaltenden Durchbruch in der ukrainischen Sprache schuf. Seine kernige, sich der lebenden Volkssprache zuwendende Darstellung entsprach einer westentlichen Forderung der Zeit; auch die mit Herder begonnene vorromantische Epoche in den europäischen Literaturen bot Kotljarevs'kyj genügend Argumente für seine Sprachreform; man kann bei Dante ("Über das Dichten in der Muttersprache") kaum Impulse für dieses große Reformwerk finden. Die Spuren einer Rezeption Dantes bei Kotljarevs'kyj können wir in

dessen "Eneida" beobachten. "Eneida" stellt eine bedeutende burlesk-travestische Nachdichtung der "Äneis" des Vergil dar. Die Dichtung Kotljarevs'kyj's lößt auf Grund ihres hervorragenden Charakters die Travestien des Scarron und Blumauer weit hinter sich und wird auch in der Gegenwart dank ihrer meisterhaften Form und Fülle farbiger ukrainischer historischer Inhalte mit großem Interesse gelesen. Aus dem Grundstoff des Sujets Vergils führt uns Kotljarevs'kyj Personen und Ereignisse des stürmischen Kosakenlebens der Ukraine des XVIII. Jahrhunderts vor. Äneas, verkörpert durch einen Kosaken, ähnlich dem Helden Vergils, macht sich zum Treffen mit seinem verstorbenen Vater auf, wobei ihn der Weg durch die Hölle führt. In der Darstellung der Hölle weicht Kotljarevs'kyj sehr stark von Vergil ab, der ukrainische Dichter verwischt beinahe vollkommen die im lateinischen Original enthaltenen Elemente der klassischen Mythologie und füllt die Hölle mit Ukrainern seiner Zeit auf, denen verschiedene Fehler anhafteten. Bei Kotljarevs'kyj sind alle in der Hölle Untergebrachten eng mit der irdischen Wirklichkeit verbunden, aus der sie stammen. Das läßt sich deutlich in den ukrainischen Volksquellen, Legenden und Apokryphen durch das überall eingestreute Kolorit des Volkes erkennen. Und trotzdem, wenn wir die Aufzählung der verschiedenen Kategorien von Sündern im 11. Lied von Dantes "Hölle" lesen, so erinnert sie uns unwillkürlich an dieselbe Nomenklatur der Sünder gegen die Moral bei Kotljarevs'kyj. Gemeinsam erscheint die schichtenweise Aufeinanderfolge der Gesichter der Sünder. Beide Autoren klassifizieren sie, wobei Kotljarevs'kyj so tut, daß er die Arten des Verbrechens wie aus einem Füllhorn fallend verstreut. Gleich Dante, schont auch Kotljarevs'kyj die Personen des geistlichen Standes nicht: sobald sie gegen das Gesetz Gottes verstießen, ereilte sie in der Hölle eine schwere Strafe. Bei Dante finden sich dort nicht nur tatsächliche Sünder, sondern auch solche, deren Sünden auch vom Geisichtspunkt des Mittelalters noch problematisch sind: klassische Schriftsteller und Philosophen treffen sich bei ihm im Limbus. Kotljarevs'kyj versetzte ironisch die Philosophen in die tiefste Hölle, weil sie gelehrt hatten, wie man klügelt. Hier fühlt man deutlich eine ironische Umdeutung Dantes im Sinne der Meinungen Voltaires und im Geiste seines "Essays sur les moeurs"; aber Kotljarevs'kyj las nicht umsonst Voltaire als ein Sohn der Epoche der Aufklärung, die sich herablassend-humorvoll auf Dante bezog. Die Beziehung Kotljarevs'kyjs zu Dante zeigt sich sporadisch als das Lächeln eines Menschen, der in den Kategorien des abstrakten Rationalismus des XVIII. Jahrhunderts denkt, auf "den Aberglauben" des Mittelalters herabschaut und in der Hölle auch die Träger des "Aberglaubens" mittelalterlicher Philosophen unterbringt. Der talentierte Vertreter des "niederen Stils" des Pseudolkassizismus Kotljarevs'kyj bewegte sich auf dem Gleise Dantes schöpferischer Gegenüberstellung dort, wo sich

dieser auf die Höhen philosophischen Denkens erhebt und von hehrem Lyrismus umwehte Bilder schafft. Aber die Künstlerpalette Dantes zeigte auch klare naturalistische Farben, der Palette Kotljarevs'kyjs durchaus verwandt. Die zornige Satire einzelner Darstellungen der "Hölle" Dantes wird als vollkommener Gegenstaz zur Satire Kotljarevs'kyj aufgefaßt, die von einem mächtigen, unaufhaltsamen Lachen erfüllt ist.

Viel eindringlicher erfaßten die ukrainischen Romantiker Dante. Unter ihnen gebührt der erste Platz dem genialen ukrainischen Dichter Ševčenko, dessen Name in der Ukraine von größerer Verehrung umwoben ist als in Italien der Name des Verfassers der "Göttlichen Komödie".

Die Kultur der Romantik erweckte nicht nur in Westeuropa große Aufmerksamkeit für Dante, trug vielmehr dessen Beachtung weiter nach Polen und Rußland. Auch der *Dantekult* gelangte dorthin und blieb in der Ukraine bestehen.

Ševčenko, zunächst Leibeigener, dann vielseitiger tiefgründiger Dichter und Künstler, erreichte unter übermenschlichen Mühsalen die Höhe europäischer Kultur, organisch erfaßte er die romantische literarische Bewegung und damit auch den romantischen Reiz an Dante.

Ševčenko studierte die großen Künstler der Epoche der Renaissance, ihn fesselten die Schöpfungen des Michelangelo; das Buch des G. Vasari, der mit Ehrufurcht über Dante schrieb, war das Handbuch Ševčenkos. Aus Ehrerbietung vor den Künstlern der italienischen Renaissance entstand in Ševčenko gegenüber Dante auch die Vorstellung vom großen Autor der "Göttlichen Komödie" und die kultische Einstellung zu ihm.

Wie bekannt, wurde Ševčenko wegen seiner revolutionären Werke, die sich gegen den russischen Despotismus, die Leibeigenschaft und nationale Unterdrückung der Ukraine richteten, inhaftiert und als einfacher Soldat mit dem Verbot zu schreiben und zu malen nach Mittelasien verschickt. In seinem in der Verbannung geheim geschriebenen Tagebuch notierte Ševčenko: "Augustus — *der Heide* verbannte (Ovid) Naso ..., verbot ihm aber nicht zu schreiben und zu malen. Doch der Christ N(ikolai) verbot mir dies und anderes. Beide sind sie Henker. Aber der eine von ihnen ist Christ, und zwar ein Christ des XIX. Jahrhunders, vor dessen Augen das mächtigste Reich der Welt emporgewachsen ist, emporgewachsen auf den Grundlagen des christlichen Gebotes. Die Florentinische Republik — eine halbwilde, fantische mittlealterliche Christin — verfuhr immerhin als materielle Christin mit ihrem widerspenstigen Bürger Dante Alighieri. Möge mich Gott vor jeglichem Vergleich mit diesen großen Märtyrern und Leuchten der Menschheit bewahren. Ich vergleiche nur den materiellen groben Heiden und die halb erleuchtete mittelalterliche Christin mit dem Christen des XIX. Jahrhunderts."[1])

In einem Brief Ševčenkos vom 15.XI. 1852 an den Historiker O. Bodjans'kyj finden wir folgende Zeilen: "Der verstorbene Dante spricht, daß es in unserem Leben keinen schlimmeren Kummer gibt, als im Unglück an das vergangene Glück zu denken. — Die Wahrheit sprach der verstorbene Florentiner, ich empfinde das nun an mir selbst."[2])

Es ist aber unschwer zu erkennen, daß Ševčenko hier die Anfangsworte der Erzählung Francescas da Rimini über seine unglückliche Liebe im V. Lied der "Hölle" vor sich sieht:

"Es gibt kein größeres Leiden,
Als sich der frohen Zeiten zu erinnern
Im Elend."[3])

Ševčenko benutzt ebenfalls die Bilder der bedrückenden Erwartung aus dem "Fegefeuer" Dantes, er wendet sich auch an die Periphrase der bekannten Worte Dantes im XVII. Lied des "Paradies" darüber, "wie salzig schmeckt das fremde Brot und wie so herb ist der Pfad, den man auf fremden Stiegen auf- und absteigt."[4])

Die Erwähnungen Dantes im Briefwechsel und im Tagebuch Ševčenkos zeigen, daß der ukrainische Dichter die Biographie des italienischen Genies kannte, daß ihm aus der "Göttlichen Komödie" der Inhalt der "Hölle" vertraut war, den er nach einer im Jahre 1842 erschienenen russischen Prosaübersetzung von F. Fan-Dim las; er kannte auch den Inhalt der übrigen Teile der "Göttlichen Komödie", doch war diese Kenntnis indirekt, da zu seinen Lebzeiten weder in ukrainischer, noch in russischer oder polnischer Sprache eine vollständige Übersetzung des "Fegefeuers" und des "Paradies" erschienen waren;die Lektüre der französischen Übersetzung, wenn auch Ševčenko sie benutzte, war für ihn nur schwer zu verstehen. Die übrigen Werke Dantes waren noch weniger zugänglich im Osteuropa der damaligen Zeit, und über ihre mehr oder weniger vollständige Rezeption Ševčenkos bleibt nichts zu sagen.

Im Sammelband der Dichtungen Ševčenkos, dem "Kobzar", stoßen wir auf Stellen, die mit Dante in Verbindung stehen:

"Nicht schlimmeres gibt es, als in Ketten
Der Freiheit zu gedenken."[5]

Das sind wiederum Worte, die an die Klage der Francesca da Rimini erinnern. In seinem Gedicht "Iržavec'" beklagt Ševčenko in einer lyrischen Digression Leiden der Ukraine:

Mein Land du, mein reiches, gesegnete Stätte,
Wer hat deinen Leib nicht gemartert, gequält?
Es wird selbst die Hölle einmal erschrecken,
Wenn auch die Geschichte die Wahrheit erzählt
Von jenen Magnaten...[6]

Und der Dichter stellt die Verbindung her: "Den alten Dante könnte unser kleiner Gutsbesitzer in Bewunderung versetzt haben." Hier hat er Verbrechen der polnischen Landbesitzer im Sinn, Kandidaten, die Dante dafür in seine Hölle verbannt hätte.

In den Gedichten "Traum" und "Große Gruft" ist der Einfluß Dantes deutlicher zu spüren. Ševčenko kommt einigen Prinzipien der künstlerischen Vorstellung Dantes noch näher. Läßt man Dantes Einfluß außer Betracht, so ist nicht zu verstehen, warum Ševčenko sein Gedicht "Traum" als "Komödie" bezeichnet hat. Wie kompliziert die Frage nach dem Genre der "Göttlichen Komödie" ist, erhellt aus dem Aufsatz von Benedetto Croce, der dieses Problem speziell behandelt.[7]) Zur Zeit Ševčenkos wurde das Genre des Hauptwerkes des großen Florentiners in einem Aufsatz F. Schellings "Über die Göttliche Komödie Dantes in philosophischer Weise" ausgedeutet und im "Moskauer Telegraf" veröffentlicht.[8]) Nach der Ausdeutung Schellings hatte Dante ein Genre-Bild entworfen, das in sich die Elemente der Lyrik, des Dramas und des Epos vereinte. Das epochale Werk spiegelt das Zeitalter seines Schöpfers wider und gibt eine allgemeine Weltsicht. Die einzelnen Elemente streben nach Einheit. Die Allgemeinheit wird durch Allegorien ausgedrückt. Das Allegorische verbindet sich mit dem Historischen. Die Welt wird in drei Reiche aufgeteilt. Alle diese Besonderheiten der "Göttlichen Komodie", nicht in ihrer lebendigen dichterischen Eigenart, sondern in den allgemeinen Prinzipien der Vorstellung, finden wir im Gedicht Ševčenkos.

Der ukrainische Dichter sieht — gleichsam in einen Traum versenkt — ein synthetisches weiträumiges Bild des Russischen Imperiums, dessen Schrecken mit den Schrecken von Dantes Höllen wetteifern, wenn dieses im Gedicht auch keine Erwähnung findet. Die Seele des Dichters fliegt über die Räume des Russischen Imperiums, ihr Führer ist bei diesem Flug die Eule, Symbol der Weisheit. Der Dichter fühlt den Hauch mächtiger Winde, ihn umgibt quälende Finsternis, und wir werden an den zweiten Höllenkreis von Dante erinnert. Als Pendant der höllischen Wundertiere erscheint ein unklares Gespenst, eine Schlange, die Feuer speit.

Das Gedicht "Der Traum" besteht aus einer philosophisch-ironischen Einleitung und drei Teilen: Bilder von der Unterjochung der Ukraine; Sibirien, wo die verschickten Revolutionäre in der Zwangsarbeit der Unterwelt leiden; das uniforme Rußland mit dem Zarenhof an der Spitze, Zar und Zarin in Tönen zornigen Sarkasmus dargestellt; schließlich der Zar in der allegorischen Figur eines Bären. Das Ende ist freudig-erleichtert, es zeigt sich die Überzeugung eines künftigen Unterganges der Herrschaft des Bösen und der Knechtschaft.[9])

In seinem historiosophischen Werk, dem Mysterium "Große Gruft", betrachtet Ševčenko die Vergangenheit und die Gegenwart und schaut

prophetisch in die Zukunft der Ukraine, wobei er ihre nationale, revolutionäre Befreiung voraussagt.[10]) In diesem Mysterium ist konsequent die mystische Bedeutung der Zahl III enthalten: Die Dreiheit durchdringt wie bei Dante die Konstruktion und alle Einzelheiten des Werkes, bezeugt die Herrschaft Gottvaters (der zugleich die Ukrainer für die Gleichgültigkeit gegenüber den Interessen ihres Staates schrecklich straft), Jesu Christi (dessen großer Nachfolger in der Ukraine in der Gestalt eines symbolischen zukünftigen nationalen Revolutionärs geboren wird, verkündet durch einen Kometen am nächtlichen Firmament, und die gesamte Natur, finstere und helle Kräfte erwarten diese Geburt voller Hoffnung und Ängste), des Heiligen Geistes (der die tägliche Trivialität der Ukrainer besiegt und ihren Geist in die Sphären idealer Kühnheit emporhebt). Das Spiel der Lichttöne, die Folge der Farben begleiten die Musik des Verses und erinnern an das "Fegefeuer" und "Das Paradies" Dantes, wenngleich wir auch hier keine direkten Entlehnungen aus der "Göttlichen Komödie" spüren.

Ein universaler Künster, Verfasser des historisch-philosophischen Romans "Schwarze Versammlung", der als Gegensatz zu Gogols "Taras Bul'ba" zu betrachten ist, der ukrainische Romantiker Pantelejmon Kuliš (1819-1897), der einmal auch Italien besuchte, kannte die italienische Sprache und schrieb das Gedicht "An Dante", das von einer ehrfüchtigen Pietät gegenüber dem großen Italiener durchdrungen ist. Das Gedicht ist unmittelbar nach der Lektüre der "Hölle" geschrieben worden. Kuliß verbindet persönliche Leiden Dantes mit Martern, die in der "Hölle" dargestellt werden; wer die Leiden des florentinischen Verbannten nicht kennt, der begreift auch das Werk nicht; in einem gerechten Herzen lodert dieses Feuer, das die abtrünnigen Seelen verbrennt; die Kälte tötet die feurigen, wohlduftenden Rosenblüten, und sie vergehen ohne Spur, vergehen gleichsam wie ein Traum und lassen im Herzen einen unerträglichen Schmerz zurück; mögen alle Völker wissen, wie die großen Seelen am Weltschmerz leiden.

Das besondere Augenmerk Kuliš's gerade auf Dantes "Hölle" nähert die Ansicht dieses ukrainischen Romantikers den Meinungen Leopardis, der "Hölle" ebenfalls den Vorzug vor dem "Fegefeuer" und dem "Paradies" gibt und die "Hölle" als ein großes *lyrisches* Werk betrachtet.

Die Übersetzung des monumentalen Werkes Dantes bedeutete unter den schlimmen politischen Verhältnissen und Zensurbedingungen für die ukrainische Literatur eine besonders schwer lösbare Aufgabe. Die hervorragenden ukrainischen Schriftsteller widmeten sich den Übersetzungen, für die niemand etwas bezahlen konnte: die ukrainische ebenso nationale wie demokratische Bewegung verfügte über fast keine Mittel. So bildete die von dem Dichter Volodymyr Samijlenko Anfang der 90-er Jahre unternommene Übersetzung der "Göttlichen Komödie" ein mutiges Unternehmen. Der

Übersetzer beschränkte sich nur auf die ersten zehn Gesänge der "Hölle", die dann auch in der Lemberger Zeitschrift "Pravda" in den Jahren 1892-1896 erschienen. Samijlenko kannte die italienische und lateinische Sprache gut, arbeitete sehr sorgfältig an der Übersetzung und nutzte dabei Ergebnisse der westeuropäischen Danteforschung, was auch die Eigenart der Übersetzung zeigt, in der sich die Meinungen verschiedener Danteforscher widerspiegeln. Die Übersetzung gelang in leicht beschwingter Sprache, sie gibt fast überall das System der Danteschen Bilder zutreffend wieder, in großem Umfang werden die ukrainische Idiomatik und der Reichtum der ukrainischen Synonymik ausgenutzt, was alles die "Göttliche Komödie" dem ukrainischen Leser sehr nahe bringt.

L. Kosač (1871-1913), bekannt unter dem Pseudonym L. Ukrainka — eine Neuromatikerin, die mit ihren Dramen die geistige Problematik der europäischen Gegenwart im Lichte der hellenistisch-romanischen Traditionen zu lösen versuchte — machte eine Übersetzung von nur einem Abschnitt aus dem 5. Gesang der "Hölle", genauer der Verse 25-51.[11]) Als große Dichterin verstand sie es, die lyrische Kraft, die Plastik der Bilder des Danteschen Originals kongenial wiederzugeben. Sie schrieb auch das bedeutsame Gedicht "Der vergessene Schatten", das sie Dantes Gemahlin Gemma Alighieri widmete. Wie bekannt, gibt es in der Biographie Dantes viele unklare Punkte, die biographischen Angaben sind sehr spärlich. Zu den am wenigsten geklärten Fragen der Biographie gehört die Beziehung Dantes zu seiner Frau. Das Wenige, was wir über Gemma Alighieri, geborene Donati, wissen, besagt, daß sie ihren Mann liebte.[12]) Es gibt Veranlassung genug anzunehmen, daß die Frau den Verbannten auf seinen Wanderungen nicht begleitet hat, aber auch nicht nach eigenem Willen in Florenz zurückgeblieben ist. L. Ukrainka las nicht nur die "Göttliche Komödie" im italienischen Original, sie orientierte sich auch über den Stand der Danteforschung. Und sie ging von der Hypothese aus, daß Gemma ständig Dante begleitet habe, als er sich auf der Wanderschaft in Italien befand. So spitzte sich für L. Ukrainka Gemmas Schicksal als das einer Dichtergefährtin zu, deren Namen er mit Schweigen in seinen Werken überging.

In dem Gedicht "Der vergessene Schatten" entwirft die Dichterin vor unseren Augen mit wenigen impressionistischen Strichen ein Bild der strengen Gestalt Dantes, skizziert mit einigen Worten seine "Divina Commedia" und entwirft mit glänzenden punktierten Linien das mystische Bild seiner Beatrice Portinari, jener Frau, die für den aus Florenz Verbannten zur himmlischen Frau im Reiche seiner Träume wird, gekrönt mit einem Ruhmeskranz, wie er noch nie einer Frau auf dieser Welt vergönnt war. Die Farben aber verbleichen und verdichten sich wie Meeresnebel. Vor dem geistigen Auge der Dichterin tritt aus dem Nebel eine armselige, bescheidene Gestalt, die Gestalt jener anderen, irdischen Frau des Dante, jener, von der die Überlieferung schweigt, jener Frau, die im Dunkel der Geschichte geblieben ist. Sie, Gemma Alighieri, geb. Donati, war kein Leitstern, sie war der treue, unlösbare

Schatten des Dichters, sie kümmerte sich rührend um ihn in seinen schweren Tagen des Umherirrens, sie entfachte für ihn das Herdfeuer in einem fremden Hause, opferte sich still und voll Hingabe für die Leuchte Italiens. Sorge, Schlaflosigkeit, Not, Einsamkeit, Tränen in ihren Augen... Auf diesen Tränen ging Beatrice wie auf smaragdenem Tau in die Welt des Ruhmes ein! Diese Gegenüberstellung der strahlenden Idealfrau Dantes, die für ewige Zeiten triumphierend am Himmelsgewölbe zu sehen sein wird, mit der unglücklichen Frau dieses Erdenlebens, die Tag für Tag in Leid und im Dienste an ihrem Manne aufgeht, wirkt durch ihre künstlerische Überraschung und legt die ewige Dramatik menschlicher Schicksale bloß.

Ivan Franko (1856-1916), "ukrainischer Zola und Verlaine zugleich", Dichter, Übersetzer und Wissenschaftler, Ehrendoktor der Charkover Universität, dessen 30-bändiges Sammelwerk weniger als eine Hälfte seiner Arbeiten umfaßt, beleuchtete als erster Leben und Schaffen Dantes in seiner Gesamtheit für den ukrainischen Leser.

Franko beschäftigte sich bereits in jungen Jahren mit der "Göttlichen Komödie" und begann schon damals die Übersetzung der "Hölle". Bereits in den 80-er Jahren träumate er davon, das Werk des großen Florentiners dem ukrainisschen Volke zugänglich zu machen, aber erst zu Beginn des XX. Jahrhunderts konnten diese Träume verwirklicht werden.

Im Jahre 1907 wurde im Lemberger Journal "Literarisch-wissenschaftlicher Bote"[13]) eine Arbeit I. Frankos über Dante unter der Bezeichnung "Das Mittelalter und sein Dichter" veröffentlicht, in der die Übersetzungen von Fragmenten der "Göttlichen Komödie" erschienen.

Diese Arbeit kam im Jahre 1913 in erweiterter Form als Buch in Lemberg heraus.[14]) Es enthielt auch eine Menge von Fragmenten aus allen drei Teilen der"Komödie" (vorwiegend aus der "Holle", am wenigsten aus dem "Paradies"), einen Teil der Verse aus der "Vita Nuova", "Convivio" sowie Fragmente aus dem dichterischen Briefwechsel zwischen Dante und Giovanni di Virgilio; berührt wurde auch das Buch "De vulgari eloquio". Außerdem gab Franko im Jahre 1913 eine kleine Broschüre "Die zweite Liebe Dantes"[15] heraus (ein Nachdruck seiner Studie, die im Journal "Die Woche" bereits 1912 erschienen war).

Franko schrieb im Geiste einer positivistischen Richtung der Danteforschung. Er konzentrierte sein Interesse auf eine Epoche, auf die vielseitige Charakteristik des Mittelalters, dessen Geist und Existenz, seine Geschichte und hervorragenden Persönlichkeiten, all das verband er mit den Werken Dantes. Nicht weniger als E. Gorra hat er recht, wenn er sagt, daß Dante seine phantastische Welt auf der Grundlage der äußeren Realität aufbaut.[16]

Franko benützte eine Reihe von Forschungen, unter ihnen übernahm er vieles von Karl Federn.[17] Ungeachtet der Tatsache, daß Buch Frankos für

breite Leserkreise bestimmt ist, beschränkt der Autor seine Darlegungen nicht auf die Ergebnisse der Danteforschung, sondern verfaßt Kommentare und erwägt eigene Interpietationen. Seine Bewertungen und analytischen Bemerkungen zu einzelnen Stellen in den Werken Dantes sind deshalb aufschlußreich, weil sie ein hervorragender Dichter und Denker gemacht hat. Diese Aussagen verdienen in einer Spezialuntersuchung behandelt zu werden.

Beurteilt man das Traktat "Convivio", so bemerkte Franko eine "revolutionäre Bedeutung" dieses Werkes, wobei er mit der Betrachtung der Sprache beginnt; er unterstreicht, daß Dante das Edle des Menschen nicht in der Herkunft, sondern im Ausmaß der menschlichen Qualitäten sieht. Die Bereitschaft Dantes, für diese Wahrheit mit dem "Messer" zu kämpfen, schätzte Franko hoch ein: "...Dieser orthodoxe Katholik und geniale Poet hatte manchmal auch hajdamakische Gedanken."[18] Interessant ist auch Frankos Charakteristik der literarischen Eigenart und Bedeutung, die der "Göttlichen Komödie" in Beziehung zu einer allgemeinen Entwicklung der Wetliteratur zukommt.

"Die Dichtung Dantes — das ist nur das Bild eines gegebenen Winkels der existierenden Welt, die Dante mit eigenen Füßen abgelaufen hat, ein Bild einer historischen Epoche mit ihren Helden und Katastrophen, die Dante durchlebt hat; das ist nicht nur das Bild einer kosmischen Ordnung, die die damalige Wissenschaft in der Welt mit ihrer Teilung in Erde, Hölle und Himmelssphären sah; das ist nicht das Bild eines individuellen Seelendramas, das sich in der Seele Dantes abspielte, das ist etwas viel Größeres, viel Belastenderes: das ist das Bild eines Bruches in der Seele jedes Menschen, eines Bruches, der von der Sünde ausgeht, von der Verletzung der menschlichen Ordnung und des ethischen Gesetzes, und durch die Abgründe der Hartnäckigkeit, der Enttäuschung und der Verzweiflung nähert er sich dem Bedauern, der Reue und endet mit der Freude der Harmonie, der seelischen Wiedergeburt und Ruhe. Das ist die ewige Geschichte eines jeden von uns, eines jeden, der dachte, liebte und sich irrte, seelisch verfiel und sich erneuerte. Dennoch ist diese Geschichte nicht ewig: die griechisch-römische Welt kannte sie fast nicht; die altchristliche Literatur schuf ihre ersten spärlichen Anfänge. Dante baute mit der Kraft seines Genies auf diesem spärlichen Boden die erste psychologische Erzählung der neueren Zeit, die erste Studie einer Seele der neuen Zeit, herausgerissen aus der Harmonie und beständig strebend, sie zu finden."

Für die Übersetzungen aus dem Werke Dantes wählte Franko jenes aus, was die Danteforschung seiner Zeit besonders hoch schätzte, und das, was keine besonders komplizierten und womöglich anfechtbaren Kommentare erforderte.

In der Übersetzung bemühte er sich, Inhalt und bildhafte Elemente genau

wiederzugeben. Bewußt vermied er, den musikalischen Reichtum der Poesie Dantes, ihre Rhythmen und ihr Versmaß nachzubilden. Aber immerhin merkt man überall die Hand des hervorragenden Ubersetzers. Frankos Übertragungen sind nicht ohne künstlerische Pracht.

Nach der Revolution 1917 stoßen wir nur noch selten auf poetische Reminiszenzen, verbunden mit dem Namen Dantes (Tytčyna, Geo Škurupij). Dafür aber wurde die ukrainische Literatur in den 40-er Jahren durch ein Werk bereichert, das mit den Ideen und der poetischen Form der "Göttlichen Komödie" verbunden ist.

Ich habe dabei die Epopöe des Jurij Klen (1891-1947) im Auge: "Die Asche der Imperien". Jurij Klen ist das Pseudonym eines Ukrainers deutscher Herkunft, eines glühenden ukrainischen Patrioten: Oswald Burghardt war ein Kiewer Neuklassiker, der u.a. das klassische Altertum, das europäische Mittelalter, Jeanne d'Arc und Beatrice in seinen Werken besang. Er glaubte fest an die große Aufgabe der Ukraine in einer künftigen Welt.

Im Jahre 1931 fand er die Möglichkeit, die UdSSR zu verlassen; während des Zweiten Weltkrieges kehrte er als Offizier in den Reihen der deutschen Wehrmacht zurück und verfiel so dem Schicksal, die Leiden der Ukraine und des ukrainischen Volkes unter dem Joch Hitlers mit zu ertragen, gleichzeitig aber auch voller Trauer über das Schicksal des deutschen Volkes, das die Bestialitäten des Hitlerschen Wahns zu bezahlen hatte...

Klen übersetzte einen Teil des Nibelungenliedes, einige Gedichte Rilkes, Georges, Verlaines und Mallarmes ins Ukrainische. Er war nicht nur Dichter, sondern, wie er sich einmal selbst charakterisierte: "Bettler, Pilger, Ritter". Das Ende seines Lebens widmete Klen-Burghardt seinem Werk "Die Asche der Imperien" — das wegen des frühen Todes des Autors unvollendet blieb.

Dieses Poem umfaßt die Epoche vom Ersten Weltkrieg bis zum Jahre 1946. Klen zeichnet darin auf breiter Leinwand die russische, deutsche und vor allem die ukrainische Wirklichkeit jener Zeit. Dieses Poem ist reich an tiefsinnigen Reflexionen, philosophischen Verallgemeinerungen und einer Vielzahl verschiedenartiger literarischer Reminiszenzen, über denen vor allem der Schatten Dantes schwebt.

"Die Asche der Imperien" stellt den 1917 beginnenden Zerfall des russischen Imperiums dar und besingt die jubelnde Gründung des ukrainischen neuen Staates. Aber über der ukrainischen Wiedergeburt wehen kalte Winde vom Norden. Die russische Okkupation überfiel Land und Volk mit neuen Schrecken: der Mensch ging seines Glaubens an Gott verlustig und wurde in ein Werkzeug der Tyrannen verwandelt. Der freie Geist verschwand, überall herrschte das Urchaos. Der Dichter spricht mit seiner eigenen Seele, welche ihn davon überzeugt, daß der Sieg des Todes nur ein vorübergehender sei: der

Weg der Seele und der Nation ist in himmlischen Sphären vorgezeichnet – zu den Sternen und zum Triumph wird dieser Weg führen!

Und nun geht der Poet vom Gebiet chaotischer Bilder der Zerstörung des Geistes, vom Wirbel verschiedener poetischer Versmaße in die Sphäre der Poesie hinüber, die in Formen der Terzinen organisiert ist. Er selbst sagt, daß er zu Dante geht, zu dessen gewaltigem Verstehen des Weltalls, zum Wege der Leiden, Buße und Belohnung, zu jenem Wege, an dessen Ende ihn Wiedergeburt und ewiges Leben seiner Nation erwarten, zu seiner "Beatrice"...

Der zweite Teil des Poems ist die "Hölle", die mit den Worten beginnt: "Ich ging ins wuchernde Unterholz, und ringsumher war dunkeldrohender Wald, in dem sich einst Dante um die Mitte seines Lebens verirrt hatte..." Dante trifft unseren Poeten, um ihn durch alle neun Kreise der Hölle, durch die totalitäre Wirklichkeit gigantischer Imperien hindurchzuführen. "Meine Zeiten waren furchtbar" sagt Dante zu seinem Begleiter, "aber sie waren doch noch nicht so gemein wie die jetzigen, die so taub gegenüber Klagen und Protesten sind..." Die Hölle hat sich seit Dantes Zeiten verändert: in ihr leiden nicht jene, die Verbrechen begingen, sondern jene, die sich passiv verhielten anstatt gegen das Böse anzukämpfen; oder jene, die zu einsam waren, um die Kraft des Teufels überwinden zu können.

Die mächtigen Winde, die bei Dante im zweiten Kreis wehen (im 5. Gesang des ersten Teiles des Poems und auch im 34. Gesang), wehen bei Klen ununterbrochen. Diese Winde tragen Dante und den Autor der Dichtung in nächtlichen Schrecken durchs ganze Land, vom Amur bis zur Newa. Die Bilder, eines makabrer als das andere, erstehen vor den Augen. "Der schwarze Rabe", das gewisse schwarze Auto, das lautlos durch die Straßen der Stadt kriecht und das ununterbrochen vollkommen unschuldige Menschen verschlingt, um sie in den Abgrund der Kerker hinabzuspeien... Überfüllte Gefängniszellen, in welchen eng aneinander gepferchte Menschen stehen müssen, ohne die Möglichkeit, sich wenigstens bewegen zu können. Folterungen — ganze Serien von Folterarten: grelles blindmachendes Licht, eiskaltes Wasser, glühende Hitze, Ersticken... Unendliche Züge, die ihre Opfer in sibirische schneesturmüberbrauste Verbannung, in Konzentrationslager und Kerker transportieren. Der sibirische Fluß Petčora, über den Charon, der Fährmann der Toten, dorthin fährt, von wo nimmer Rückkehr ist... Grauenhafte KZ-Larger. Je weiter der Flug, um so mehr ist alles in ewiges Eis gebannt, so wie in den letzten Gesängen der "Hölle" Dantes. Und endlich der neunte Kreis: Beelzebub schwingt seine schwarzen Flügel... Ein roter Saal, in dem ein vielmauliges Ungeheuer Menschen zernagt: "die alte bolschewistische Garde" — Kamenev, Bucharin, Rykov...

Ein Schwarm von Teufeln stürzt sich auf den Dichter, um ihn dem obersten Satan zum Fraß zu übergeben. Aber in diesem Moment ertönt die laute

Stimme Dantes: "Ad Astra!" und der Wind umwölkt Jurij—Oswald dicht und unsichtbar und trägt ihn aus der Hölle. Wohin? In die verwüstete Ukraine. Von hier aus, so scheint es, führt der Weg zum Fegefeuer. Hier verabschiedet sich Dante von seinem Begleiter:

"Dich werden sichere, gerade Wege
Weg von dem Lande führen..."

Der zweite Teil des Poems endet mit den Zeilen:

"In jener Nacht verließ ich gleich wie Dante
Der aus der Heimatstadt Verbannte
Mein eigenes Florenz — die Ukraine..."

Und nun ist der Vertriebene im Europa des Jahres 1931. Er ist von Freude und Hoffnung ergriffen. Er wandelt zwischen Wäldern, an den Ufern der Seen, wo uralte Schlösser stehen, die ihn irgendwie verwirrend berühren. Inmitten geheimnisvoller Stille der Natur trifft er plötzlich einen Ritter auf weißem Rosse. Der müde und bleiche Ritter reitet langsam dahin. Sein Gesichtsausdruck ist traurig. Die Lanze hält er nach unten. Es ist nicht schwer, in ihm Parsival zu erkennen. Sein Weg ist ohne Ende, denn bisher gelang es ihm nicht jenen Berg zu entdecken, wo sich die heilige Grals-Schale befindet. Der Umriß des Ritters schmilzt im Zwielicht dahin, aber der Dichter folgt seinen Wegen, um auch sich zu reinigen und so ewige Seligkeit zu erlangen. Hat sich Dante nicht etwa doch geirrt? Denn dies ist doch alles andere als eine Reinigung! In den Städten flattern die roten Fahnen Thälmanns. Sie werden von Hakenkreuzfahnen abgelöst. Ganze Wolken von Teufeln schweben über der Erde und erfüllen die Luft mit ihren das Blut zum Erstarren bringenden Weissagungen. Und schon donnert der Krieg, schon ergießen sich die Armeen Hitlers in die Ukraine. Der Autor ist bereits deutscher Offizier geworden und findet sich in Poltawa wieder. Hier trifft er den Schatten des unsterblichen Kotljarevs'kyj, den Autor der ukrainischen "Eneida". Der gibt dem Wanderer Äneas zum Begleiter. Und dieser zeigt dem von Entsetzen gepackten Dichter die neue Hölle in der Ukraine und in Deutschland, Dachau und Buchenwald...

Das Poem ist unvollendet, und unzweifelhaft sollte das Poem eine philosophische Perspektive in die Zukunft geben. Aber leider verstarb Klen-Burghardt in Deutschland schon 1947, durch Krankheiten und Hunger ausgemergelt, am Ende seiner physischen Kräfte...

Auf dem Gebiete der Danteforschung der Nachrevolutionszeit ist der Forscher Alexander Iwanowitsch Bilec'kyj (1884-1961) der bedeutendste. Ein großer Kenner der ukrainischen, russischen wie auch westlichen Literatur, studierte und erforschte er sein Leben lang Dantes Werke.[19] Von ihm stammen die Kommentare zur "Hölle", welche die besten nicht nur in der ukrainischen, sondern auch in der russischen Literaturwissenschaft sind. In

ihnen ist die westliche Erfahrung der Danteforschung so weit mit ausgenützt, wie es die Bedingungen des totaitären Regimes des Landes überhaupt zuließen.

Die religiösen Momente der "Göttlichen Komödie" konnten daher allerdings in den Kommentaren Bilec'kyjs (wie auch in seinen Artikeln) nicht die notwendige Beleuchtung finden. Der Artikel "Das Poem Dantes" (1956) war seine wichtigste Arbeit über das Werk Dantes. Hier sammelte der Autor alles, was Marx und Engels über Dante gesagt haben, und zwar im Sinne der kommunistischen Forderungen nach Parteilichkeit der Literatur. Diese Auflage durchzieht wie ein roter Faden seine Forschungsarbeit. Charakteristisch für den ganzen Artikel ist folgender Absatz:

"Liest man die "Komödie" Dantes, so wird man notgedrungen mit dem ganzen Gewucher mittelalterlicher Literatur bekanntgemacht, die in seinen Werken höchster künsterischer Überarbeitung unterworfen ist. Die Vorbilder und Gestalten dieser Literatur lebten in der Phantasie ihrer Schöpfer und Leser im Laufe vieler Jahrhunderte. Und man kann nicht behaupten, daß sich die Menschheit unserer Tage vollkommen von ihrer drückenden Schwere befreit hat...

Dante war in seiner Thematik nicht so sehr erfinderisch, sondern eher ein "Systematisator" damals üblicher Ansichten. Die furchtbaren und außergewöhnlichen Bilder in den Erzählungen über die jenseitige Welt sammelten sich in Unordnung an. Die Autoren verfügten nicht über genügend Farben, kaum gelang es, Konturen anzudeuten. Dante aber schuf aus diesem Material etwas erstaunlich Geordnetes. Er verwandelte in lebendiges Fleisch und Blut jenes, was in der vorangegangenen Literatur nur Schatten war...[20]

Zur Mystik der Zahl der Dichtung sagt Bilec'kyj: "Für uns erscheint natürlich diese ganze Mystik als vollkommen sinnlos. An sie braucht man aber gar nicht denken, wenn man die Dichtung liest. Aber sie hat dem Poem einen außergewöhnlichen Aufbau gegeben, und daß sich der Dichter ihr so hingab, ist möglicherweise von dem Wunsch hervorgerufen gewesen, den Stoff streng zu organisieren von der formalen Seite her..."[21] Immerhin ist dieser Artikel Bilec'kyjs — im Vergleich zu jenen der russischen Autoren wie z.B. Friče, Lunačarskij und in letzter Zeit auch Deič – viel besser, gibt er doch dem ukrainischen Lesser mehr Informationen über Dante als jene Obenerwähnten.

Hier wären noch zwei populäre Broschüren Kiewer Verlage über Dante in ukrainischer Sprache zu nennen: Ver: "Dante, Leben und Werk des Dichters," 1941, und H. Modestowa: "Dante Alighieri" (Zum 700. Geburtstag), 1965.

In den 60-er Jahren schwächten sich für eine kurze Zeit die harten ideologischen Normen etwas ab, die in der Ukraine die Gedanken einkerkerten. Dank dieser Tatsache erschien 1965 ein hervorragender Artikel

des ukrainischen Dichters Ivan Drač: "Grenzenlosigkeit Dantes", der vor allem der "Vita Nuova" gewidmet war.

Wenn der Autor darin auch keinerlei neue Erkenntnisse auf dem Gebiet der Dantekunde bekanntgibt, so hat er immerhin talentiert in Essay-form das von westlichen Danteforschern Gesagte beleuchtet.

Ein großer Erfolg für die ukrainische Literatur war die vollständige Übersetzung der "Hölle" durch M. Ryl's'kyj (1895 - 1964) and P. Karmans'kyj (1878 - 1956) aus dem italienischen Original.

Beide Übersetzer sind hervorragende ukrainische Dichter, Menschen schöngeistiger Kultur, Kenner europäischer Literatur. Daher ist es nicht besonders erstaunlich, daß sich in ihrer Übersetzung der "Hölle" engste Anlehnung an das italienische Original mit ausschließlich künstlerischem Empfinden vereinen. Die Übersetzer halten sich voll an die Strophen der Terzinen, die italienischen syllabischen Verse geben sie in fünffüßigen Jamben wieder, so daß sie ununterbrochen die weiblichen Reime erhalten. Wie bekannt, sind einige sonst recht gute Übersetzungen in verschiedenen Sprachen mit den strngen Ansprüchen solcher Anforderungen nicht zurechtgekommen. (Die beste russische Übersetzung von Lozinskij z.B. benützt abwechselnd weibliche und männliche Reime, wogegen die deutsche Übersetzung von Philaletes den Reim überhaupt ablehnt und nur die weiblichen Endungen der Zeilen bewahrt.) Die plastischen Bilder, die Stimmung einzelner Teile, die Anlage zum Naturalismus in einigen Beschreibugen, — dies alles entspricht ganz dem Original, bis hin zu den einzelnen Details der Dinge, Vergleichen und stilistischen Wiederholungen. Und für italienische Sprichwörter werden adäquate ukrainsche herangezogen (z.B. Gesang XXII, 13-15.)

Unklare, rätselhafte Aussprüche Dantes werden mit Hilfe der Kommentare europäischer Danteforscher erfaßt. Beim Lesen der Übersetzung bleibt ein tiefer künstlerischer Eindruck zurück.

Die im Jahre 1968 erstmals veröffentlichte vollständige Übersetzung des "Fegefeuers" direkt aus dem Italienischen in die ukrainische Sprache schuf Jevhen Drobjazko (geb. 1898). Er übersetzte, nebenbei bemerkt, auch Werke F. Schillers, J. Slowacki's u.s.w. 1972 folgte seine Publikation des "Paradieses". In beiden Übersetzungen spürt man die Nachschöpfung der Schönheit des Originals. Die tief religiosen Stimmungen Dantes sind von seinem ukrainischen Verehrer vortrefflich wiedergegeben, was vermutlich unter der kommunistischen Ideologie-Kontrolle gar nicht leicht gefallen sein dürfte; jedenfalls mußte Drobjazko das Wort "Gott" immer mit kleinen Anfangsbuchstaben schreiben. Die lateinischen Kirchenlieder gibt er kirchenslavisch wieder. Er bemüht sich um die Erhaltung des erhabenen Danteschen Stils. Die philosophische Fülle des Originals und ihre Andeutungen zwingen den Übersetzer nicht nur dazu, die breite Skala der ukrainischen literarischen

Sprachmöglichkeiten zu mobilisieren, sondern auch Neologismen zu schaffen.

Mit großem Erfolg versucht Drobjazko jede Dantesche Terzine inhaltlich und künstlerisch genau ins Ukrainische umzuformen.

Die Vorteile dieser höchst künstlerischen Arbeit erscheinen besonders deutlich, wenn wir die russische Übersetzung der "Göttlichen Kommödie" von M. Losinskij zum Vergleich nehmen: Die Ukrainische Fassung ist manchmal noch exakter als die russische und allgemein der deutschen Arbeit von Hermann Gmelin adäquat, aber Gmelin vermochte nicht den Reim der Terzinen einzuhalten, was Drobjazko konsequent gelungen ist. Leider ist zu sagen, daß die Kommentare in den ukrainischen Veröffentlichungen nicht hinreichend ausführlich sind. So bleibt das Mystische des Werkes verschleiert, aber das ist sicher eine Tributpflicht gegenüber dem herrschenden kommunistischen System.

1959 (München) wurden im Gedichtsammelband des Dichters und Emigranten M. Orest[22] (1901-1963) einige sehr gute Übersetzungen aus der Lyrik Dantes — hauptsächlich aus der "Vita Nuova" — veröffentlicht, allerdings ziemlich frei gestaltet.

Eine Gesamtübersetzung des Buches "Vita Nuova" aus der italienischen in die ukrainische Sprache stellten die zumeist sehr bekannten Dichter M. Bažan, I. Drač, V. Žytnyk, V. Korotyč und D. Pavlyčko her. Den Prosatext übersetzte A. Perepadja. Die Redaktion des gesamten Buches übernahm der sehr erfahrene Übersetzer G. Kočur, übrigens unlängst verhaftet. Das Buch wurde in Kiew zum Dante-Jubiläum 1965 herausgegeben. Die Übersetzer schufen diese Gesamtübersetzung sehr gewissenhaft und hatten damit großen Erfolg. Die Melodik der Danteschen Liebespoesie erklang in all ihrem Reichtum in ukrainischer Sprache, einschließlich aller ihrer klanglichen Nuancen.

Zum Abschluß muß gesagt werden, daß das Interesse der Ukrainer an Dante mit dem gleichen Interesse anderer slawischer Völker vergleichbar ist. Und wie bei der Mehrheit der Slawen, so erwachte auch bei den Ukrainern das Interesse an Dante und seinen Werken mit der Epoche der Romantik im XIX. Jahrhundert. Wie bei den Polen, Russen, Bulgaren, Kroaten, Tschechen und anderen war auch bei den Ukrainern besonders die "Göttliche Komödie" Dantes populär und vor allem "Die Hölle". Die ukrainische Danteforschung befindet sich noch im Anfangsstadium. Aber wenn man von der Qualität der ukrainischen Übersetzungen sprechen will, über ihre künstlerische Höhe und ihr wissenschaftliches Niveau, so kann sie den Vergleich mit den besten slawischen Arbeiten gleicher Art jederzeit bestehen.

Die Muse der ukrainischen Poeten Ševčenko, L. Ukrainka, Jurij Klen und anderer verband sie mit der poetischen Welt Dantes. Und in dieser Hinsicht standen sie gewissermaßen in einer Reihe mit den Polen Julius Slowacki

("Anhelli", "Poema Piast Dantyszka") und Z. Krasin'ski ("Nie-Boska Komedia"), mit dem tschechischen Dramatiker Jan Neruda ("Franceska da Rimini"), dem montenegrinischen Dichter P. Njegoš ("Luča Mikrokozma") und dem Russen V. Brjussov ("Dante", "Dante v Venecii").

FOOTNOTES

Über Kotljarevs'kyj in deutscher Sprache J. Bojko: "I.P. Kotljarevs'kyj und die westeuropäische Literatur," Die Welt der Slaven, 1963, H. 2, S. 136-148.

1. T. Ševčenko, Povne zibrannja tvoriv v šesty tomach, Kyiv 1963, S. 22-23.
2. T. Ševčenko, Povne zibrannja tvoriv v desjaty tomach, Kyiv 1957, t. VI, S. 71.
3. Dante Alighieri, Göttliche Komödie. Deutsch von Philaletes, München-Zürich 1960, S. 58.
4. Ibidem. S. 480.
5. J. Bojko und Koschmieder, T. Ševčenko, Sein Leben und Werk, Wiesbaden, 1965, S. 121.
6. T. Ševčenko, Sein Leben und Werk, S. 121.
7. Benedetto Croce. Der Aufbau der "Comödie" und die Dichtung. Sammelband "Dante Alighieri. Aufsätze zur Divina Comedia. Hgb. und eingeleitet v. H. Friedrich, Darmstadt, 1968, S. 53-70.
8. 1828, No. 21.
9. Ausführlicher über das Werk "Traum" — Ju. Bojko u. E. Koschmieder: Taras Ševčenko, Sein Leben und sein Werk, Wiesbaden 1965, S. 57-58.
10. Ibidem, S. 51-56.
11. L. Ukrainka, Tvory v desjaty tomach, Kyiv, 1963. Bd. 2, S. 325-326.
12 D. Mereschkowski, Dante. Zurich, 1939, S. 94.
13. Literaturno-Naukovyj Vistnyk, 1907, H. 6, 7, 8-9, 10, 11, 12.
14. I. Franko, Dante Alighieri, L'viv 1913.
15. I. Franko, Dantova druha lubov, L'viv 1913.
16. E. Gorra, Ii soggettivismo di Dante, Bologna, 1899.
17. Karl Federn, Dante. Leipzig, Berlin und Wien, 1899.
18. Hajdamaky — so nannten sich die ukrainischen Insurgenten des 18. Jhds., die für religiöse, soziale und nationale Freiheit kämpften.
19. R. Samarin, "Dante v Trudach A. J. Beleckogo", Dantevskie čtenija, 1968.
20. O. Bilec'kyj, Zibrannja prac' u pjaty tomach, Kyiv, 1966, Bd. 5, S. 287.
21. Ibid., S. 285.
22. M. Orest, "More i mušla," Munchen, 1959.

Олекса Вінтоняк

КИЇВ 1770-х РОКІВ В ОПИСІ АКАДЕМІКА Й. А. ҐЮЛЬДЕНШТЕДТА

До визначних подорожників по Україні в другій половині XVIII ст. належить академік Петербурзької Академії Наук Йоган Антін Ґюльденштедт. [1] У другому томі своїх подорожей він описує досить докладно міста, села, фортеці, шляхи, оповідає про рільництво, промисел і ремесло, про внутрішню та зовнішню торгівлю тощо. У своїх мандрівках не оминув він і Києва. [2] і дав його докладний опис.

Місто Київ складалося тоді з трьох частин: Печерське, Старий Київ і Поділ. Найважливішою частиною Печерського, за словами Ґюльденштедта, є Печерська твердиня, яку перебудував у 1707 році цар Петро І. Вона стоїть на високому пласкому горбі, що стрімко спадає до Дніпра. Цей горб має сорок сажнів висоти, міряючи від рівня води в Дніпрі.

Печерська твердиня має дві верстви [3] в обводі, обведена сухим ровом та високим валом, на якому вкопані гармати і міни. До твердині провадить подвійна брама. Увійшовши в неї, опиняємося серед кріпосних будівель, яких немає від сторони Дніпра, бо сама ріка є вже укріпленням. Всередині Печерської твердині знаходяться три великі дерев'яні будинки: один для губернатора, другий для головного командувача військ, стаціонованих на Україні, а третій для генерала артилерії; крім того, шість мурованих будівель: це помешкання для сторожів, військові казарми й маґазини.

Найкращою будівлею на Печерському є Печерський манастир, назва якого пішла від Теодосія Печерського. Манастир обведений міцним муром, посередині якого стоїть церква Успіння Пречистої Богородиці. Це велика квадратова будівля, один бік якої має шістнадцять сажнів (фаден), [4] висота стін має десять сажнів і на них підносяться на один сажень сім позолочених бань. За кілька кроків [5] перед входом до церкви стоїть двоповерхова дзвіниця. На першому її поверсі висять три великі дзвони, а на другому уміщений годинник, який одним ударом вказує

захід сонця. Висота дзвіниці — чотирнадцять сажнів, дах її позолочений. Між церквою й дзвіницею стоїть високий чотирикутний п'єдестал з соняшним годинником з кожного боку. З південного боку церкви міститься трапезна для монахів, збудована на зразок церкви з позолоченою банею. Побіч неї, але за кілька кроків далі на південь, двоповерховий дім архимандрита: по один його бік на невеликій віддалі велика та глибока криниця. З північно-східнього боку церкви розташовані довгі одноповерхові будинки — це були келії для монахів.

Печерський манастир з головною (соборною) церквою належить до найстаріших будівель на Україні (Русі). Збудував його в XI стол. великий князь Ізяслав Ярославич. Перші будівлі були дерев'яні. Брат Ізяслава Святослав перебудував Печерський манастир і головну церкву в камені. У середині XIII ст. татарський хан Батий спустошив манастир і соборну церкву. Печерський манастир відновив литовський київський князь Семен Олелькович.

Недалеко Печерського манастиря стоїть церква Всіх Святих, побіч неї мала каплиця, а з північно-західньої частини Трисвятительська церква, збудована в XII ст. На невеликій віддалі на захід від Печерського манастиря розташований жіночий манастир (Вознесенський), але він уже не чинний.

При підніжжі Печерського манастиря, на узбіччі гори, простягнувся овочевий сад, звідки розкривається прекрасний вид на Дніпро та його околиці. На Печерському стоять ще чотири мурованні церкви, але вони щодо архітектурної будови нічим не відзначаються.

За триста кроків на захід від Печерської твердині, на тій самій висоті, високо над Дніпром стоїть мужеський манастир св. Миколая з двома гарними, мурованими церквами посередині, обведений міцним муром. На південь, за яких сто кроків від Печерської твердині, на тій самій висоті, розтягається передмістя Печерське, з близько сотнею домів, в яких мешкали старшини військової залоги, солдати, купці. Була там базарна площа з крамницями і дві дерев'яні церкви.

На віддалі якої верстви від Печерського й дещо нижче від нього над самим Дніпром простягнувся Видубецький манастир з церквами св. Михайла, Трапезною й ще одною церквою, (св. Георгія), всі з каменю. Церкву св. Михайла збудував у 1080 році великий князь Всеволод Ярославич і її звуть тепер св. Михайло з Видубеч на відрізнення від іншої церкви такої самої назви у Києві. Ще на одну верству нижче, над Дніпром стоїть дерев'яний Голосіївський манастир, а ще одну верству нижче від цього манастиря — мурований Китаївський манастир.

На віддалі двох сот кроків від головної церкви (Успіння Пресвятої Богородиці) Печерського манастиря, на північний схід і двадцять сажнів

нижче на похилому узбіччі Дніпрового берега стоїть церква св. Антонія, а побіч неї вхід до Ближніх печер. За триста кроків на схід від церкви св. Антонія і п'ятнадцять сажнів вище на похилій площині височіє церква св. Теодосія, а побіч неї вхід до Дальніх печер. Обидві церкви — це радше великі каплиці з позолоченими на банях шпилями.

Печери — це підземні ходи на три стопи [6] завширшки і один сажень заввишки. У деяких місцях ці проходи ширші і вищі, і тут уладжені малі каплиці або камери для монахів. Печери тягнуться горизонтально з різними вигинами та бічними ходами. Площа, яку займають печери св. Антонія, має двадцять сажнів у квадраті. Печери св. Теодосія простягаються на п'ятдесят сажнів, проходять круто і мають окремий вихід. У деяких місцях у стінах печер видовбані заглибини на дві стопи від землі, у яких були поставлені домовини з нетлінними тілами. Таких заглибин було в печерах св. Антонія сорок сім, а в печерах св. Теодосія двадцять три. На кожній домовині висить табличка з написом, хто в ній лежить, наприклад: високодостойний Літописець Нестор; блаженний Онуфрій Мовчазливий; блаженний Симеон, єпископ Суздальський; блаженний Йоан — дитина; мертвонароджені діти й ін. Всі мерці лежать у відкритих домовинах, а їх тіла вкриті дорогими тканинами різного кольору. У Великий Піст блаженним відкривають лиця, стопи, а декотрим лише руки. Крім домовин з нетлінними тілами, лежали в заглибинах печер людські черепи, з яких краплями спливала олійна речовина. Яким праведникам належали ці голови, ніхто не знає.

Ще в інших склепіннях печер домовини з нетлінними тілами мерців були замуровані, лише залишений був малий отвір на одну стопу. На дощинці домовини були виписані імена померлих, наприклад: блаженний Панкратій Замурований і т. д. При багатьох замурованих прізвищ на домовині не подано. Були такі заглибини в печерах, в яких були зложені лише кістки мерців. Треба мати на увазі, що протягом сотень років ці печери були кладовищем київських монахів.

Площі Ближніх і Дальніх печер знаходились на висоті двадцяти сажнів від позему води в Дніпрі і видовбані в них заглибини завдяки високій та стрімкій площині завжди були сухі, що сприяло висиханню людських тіл. Геологічний склад ґрунту: твердий пісковик з малою домішкою глини дуже сприятливий також для висихання тіл померлих, і навіть у найбільше вогкі пори року, як весна і осінь, тіла не розкладалися. Для ще кращого бальзамування бічні стіни й дно печер обсипали вапном. Засушені тіла були менші від живих людей, бо шкіра на них стягнулась і стала брунатного кольору, тому не потребували багато місця для переховування. Ґюльденштедт свідчить, що печери й заглибини в

стінах збереглися в доброму стані, мощі можна добре розпізнати, і при кожних виразно написано на таблиці ім'я небіжчика.

Оглядини печер відбувалися кожного дня вранці, після Богослуження. Прочанин спочатку звертався до монаха, який сидів перед церквою, вмочав три пальці в посвячену воду й три рази христився потім одержував просфору і клав на стіл кілька копійок. Звідси провадила дорога до входу в печери. Там стояв інший монах, і йому треба було подати імена святих, що їх прочанин хотів відвідати. Ці імена монах виписував на карточці, і прочанин давав йому ще кілька копійок. Коли збиралося вже близько десяти прочан, монах-провідник давав у руку кожному засвічену малу воскову свічку, за яку треба було заплатити півкопійки, і обводив по печерах. Перед мощами померлих монах затримувався, називав їх імена та коротку історію тих реліквій. Побожні прочани хрестилися, робили глибокий уклін та цілували їх схрещені руки. Часом кидали в ноги мощей кілька копійок. У певному місці печери стояла в дзбанку посвячена вода, монах давав її прочанам напитися, і за це треба було також покласти на стіл кілька копійок. Оглядини печер тривали близько години. Найбільші паломництва відбувалися у Великий Піст.

Старе місто Київ

Старий Київ лежить на віддалі двох верст на північний захід від Печерського і на десять сажнів нижче від нього, тобто на висоті тридцяти сажнів над рівнем води в Дніпрі. Площа міста дуже нерівномірна, стрімко спадиста в напрямі низин і лише на одну верству віддалена від Дніпра. Колись місто було обведене великим земляним валом та глибоким сухим ровом на яких три верстви в обводі. Оборонні споруди тепер понищені, лише тут і там видно будки для вартових, що не служать уже для воєнних цілей. Від сторони села на валах Старого Києва стояли великі залізні гармати. У Старому Києві було два манастирі, п'ять мурованих і п'ять дерев'яних церков та близько сотні дерев'яних, у злому стані житлових будинків. У них мешкали старшини армії, солдати та обслуга церков.

Найбільш величний манастир у Старому Києві — це св. Софія. Його звуть: Катедральний Києво-Софійський манастир, і він є резиденцією митрополитів київських і галицьких. Манастир обведений міцним муром, а вхід до нього провадить через дзвіницю висотою на десять сажнів. За мурами манастиря посередині стоїть церква Різдва Пресвятої Богородиці (Die Kirche zur Marien-Geburt, це, властиво, церква св. Софії, і в дальших своїх описах Ґюльденштедт так її й називає), розміром вісімнадцять сажнів у промірі. Бані на ній різної висоти, округлі, сім з

них позолочені, а на чотирьох бляшаний дах помальований зеленою фарбою. Побіч стоїть трапезна для монахів — будівля у формі церкви, і чотирикутний з каменю будинок для митрополита та монахів. На південь від св. Софії стоїть церква св. Георгія, а по лівій стороні церква — св. Ірини. Обидві церкви були збудовані з каменю.

Собор св. Софії збудував великий князь Ярослав Мудрий на зразок собору тієї самої назви в Константинополі. Він збудований на тому місці, де Ярослав переміг печенігів. У цій церкві він і похований у мармуровому саркофагу.

На початку XII ст. князь Михайло Святополк Ізяславич побудував манастир св. Михайла, що його тепер звуть Києво-Михайлівський Золотоверхий манастир, або храм св. Михайла на горі. Манастир обведений міцним муром, а баня церкви позолочена. Він лежить уже поза мурами Старого Києва, але охоплений ще оборонними спорудами зі східнього боку, де терен міста починає спадати до Дніпра.

За кількасот кроків на схід від Михайлівського манастиря стоїть Троїцька церква, на північний захід — мурована церква Трьох Святителів, а за кілька кроків на захід від неї — церква св. Андрія. Ця церква була знищена в половині XII ст., і відбудована за цариці Єлисавети Петрівни італійськими архітектами в їхньому стилі. Вона стоїть високо над кручею, що спадає до Дніпра, має високе підмурування, а сходи до неї ведуть на три сажні вгору. Її можна бачити добре з середини Старого Києва і з Подолу. На схід від церкви св. Андрія, на віддалі п'ятнадцяти сажнів стоїть Десятинна церква, або церква Найсвятішої Богородиці. Її збудував св. Володимир Великий; на неї складали його піддані десяту частину свого маєтку, і з цього, мабуть, пішла її назва. У цій церкві ніби похований Володимир Великий у мармуровому саркофагу. Десятинну церкву зруйнували татари, і в пізнішому часі збудовано на тому місці зовсім малу церкву завдовжки три сажні і завширшки два сажні, але в ній кожного дня відправляється Богослуження. Гюльденштедт зауважує, що Десятинну церкву треба було б відбудувати й нею заопікуватися, як церквою св. Андрія, бо вона належить до важливих будівель руської церковної історії.

Старий Київ населення зве містом св. Софії. Тут є багато добрих криниць, а житлові будинки стоять над Дніпром так тепер, як і колись (за княжих часів). Коло Десятинної церкви залишилися ще старі фундаменти, які вказують на те, що там стояли палаци київських князів. Поза валами Старого Києва, з західнього боку є великий яр, званий Гончари. Назва його пішла, мабуть, від ганчарів, які мешкали в цій частині міста. Між їхніми будинками стояли дві дерев'яні церкви. Цей яр тягнувся аж до Подолу.

Поділ

Поділ — це третя частина Києва, розташована на низині, між підніжжям Старого Києва і пласким берегом Дніпра. Його форма трикутна, найдовший бік на дві верстви прилягає до підніжжя кручі, другий, довжиною на одну верству, межує з рікою Дніпром, третій, довжиною також на одну верству, тягнеться від підніжжя кручі до Дніпра. Він оточений частоколом. Південносхідньою частиною Подолу веде вгору дорога на Печерське, а серединою найдовшого боку трикутника провадить дорога вгору до Старого Києва. Дорога на Печерське має одну верству, а висота гори доходить до двадцяти п'яти сажнів; вона проходить коло Царського саду, біля царського палацу і твердині Печерське.

На Подолі було близько трьох сот дерев'яних домів, критих ґонтою, а також кілька мурованих. Коло кожного дому був овочевий сад і невелике подвір'я. Обійстя було огорожене. Паркан був з дощок, такий високий, що з-за нього ледве видно було хату. Головні вулиці були широкі та викладені дошками. Бічні та менш важливі вулиці були такі вузькі, що заледве розминалися два повози. По деяких вузьких вулицях спливала з горбів вода, і вони були вогкі та брудні. Посередині Подолу був базар у формі чотирикутника, довжина боку якого становила двісті кроків, а посередині його височіла ратуша. Це був двоповерховий будинок на сімнадцять сажнів довжини і вісім ширини. Посередині довгої стіни ратуші стояла вежа висотою до двадцяти сажнів, де був годинник, з якого виходили на всі чотири сторони циферблати. Він видзвонював чверті й повні години. З ратушної вежі трубач трубив кожного дня схід, полудень і захід сонця.

На віддалі кількох кроків від ратуші була мурована криниця під кам'яним склепінням. Посередині криниці стояла статуя на п'єдесталі, що тримала в правій руці глечик, з якого безперервно спливала вода. До криниці вода доходила підземними рурами з джерела, яке випливало з кручі. З головної криниці плила вода рурами до інших криниць, які стояли при дорогах цієї частини міста. Вони побудовані були з дощок у формі чотирикутника, бік якого мав один сажень, а висота три стопи, щоб вигідно було черпати воду. Через Поділ проходив невеликий канал, яким вода спливала до Дніпра.

З коротшого боку ратуші, на віддалі кількох кроків, стояв громадський шинок. Це був мурований будинок довжиною одинадцять сажнів, а шириною — сім. На краях базарної площі містилися крамниці з різними товарами та м'ясивом. На базарній площі стояли ще вага і шефель [7] та мурований магазин.

До найвеличніших будівель на Подолі належить Братський манастир, який кияни звали — Києво-Братський Училищний-Богоявленський манастир. У ньому була гарна церква Успіння Пресвятої Богородиці довжиною сімнадцять сажнів і шириною десять. Побіч церкви стояла школа: двоповерховий будинок довжиною тридцять три сажні і шириною сім. Поблизу школи були дерев'яні будинки для директора школи, вчителів і монахів. Манастир разом з належними до нього будинками, б в обведений муром і туди вела вулиця від ратуші.

У школі вчилося п'ятсот учнів, з них двісті мешкали в манастирських будівлях і там харчувалися. На їх прохарчування йшли гроші з добровільних датків суспільства, з заповітів, а решту докладав манастир: гарнець [8] каші і пайку [9] борошна на місяць. Решта учнів жили на приватних мешканнях і харчувалися власним коштом.

Наука в школі відбувалася за таким пляном: латинську мову, поезію, реторику і філософію Арістотеля, теологію Грецької Церкви вчили по-латині; три частини математики: аритметику, геометрію і тригонометрію по-руськи (українськи). Окрім латини, вчили ще: грецьку, гебрайську, німецьку і французьку мови. Для кожної дисципліни й кожної кляси був окремий учитель. Ректором школи був архимандрит манастиря, а вчителями переважно монахи. У школі відбувалися часом диспути на теми філософські та теологічні, а на свята учні проповідували. Ця школа, на думку Ґюльденштедта, була не університетом, а радше вищого типу гімназією. Це була єдина школа на Україні (в оригіналі Kleinrussland), з якої виходили вчені. Всі інші школи, так у Києві, як і по цілій Україні, були церковні. У них вчили по-українськи (в оригіналі по-руськи) читати, писати, вивчали євангелію й напам'ять молитви.

На Подолі були: ще один мужеський манастир св. Петра і Павла, що його народ звав Грецьким манастирем, та вісім мурованих церков: Воскресіння, Пречистої, Миколая Набережного, Миколая Доброго, Миколая Притиського, Покрови, Бориса і Гліба, царя Константина; шість дерев'яних церков: Різдва, Духа Святого, Спаса, Введення в храм Богородиці, Василія Великого і Єпископський двірець.

До кращих жіночих манастирів Подолу належав Фроловський. Він стояв посередині міста з гарною кам'яною церквою і житловими будинками, обведений муром. Інший жіночий манастир — Києво-Подольський святої великомучениці Катерини з двома мурованими церквами й житловими будинками розміщався між мешканевими будинками. У долішній частині Подолу, за частоколом, на узбіччі гори, простягався ряд будинків довжиною до двох верст, де було багато

гуралень, два жіночі манастирі, дерев'яні, один коло одного: Йорданський і Богословський. Недалеко від цієї частини Подолу, на віддалі верстви, коло підніжжя гори стояв Кирилівський манастир з мурованою церквою, добрими житловими будинками, обведений муром.

Мешканцями Печерського, його передмістя і Старого міста були духовні, обслуга церков, люди, що належали до правління губернатора, військової залоги, що мала до шістьох батальйонів, чи до артилерійської команди. Губернаторові підлягали його урядовці і магістрат, загін прикордонників і команда нагляду над 20 тисячами розкольників, що мешкали на Стародубщині. У всіх інших справах розкольники підлягали владі гетьмана. Залога стояла під командою оберкоменданта, якому підлягали також залоги і коменданти в Чернігові, Переяславі, Переволочні, на Самарі, в Ізюмі і в Торі. Місто Київ належало до Малоросійської Колегії. Духовні підлягали митрополитові.

На Подолі мешкали переважно купці, ремісники та козаки. Купці і ремісники адміністративно були підпорядковані магістратові. На чолі магістрату стояли війт, шість бурґомістрів і шість радників. Козаки підлягали канцелярії сотника.

Торгівля в Києві була слабо розвинена. У крамницях продавали переважно харчові продукти, ґалянтерійні товари, домашнє начиння та різного роду дрібні речі. Більший вибір товарів можна було бачити на річних ярмарках. Вони відбувалися на Печерському три рази на рік: на Зелені свята, на Петра і Павла та на Успіння Пресвятої Богородиці, а на Подолі два рази на рік: у першу суботу Великого Посту і на Вознесіння.

Головний прибуток промисловці і купці мали з гуральництва і продажу горілки по шинках. На Печерському горілчані вироби були монополією держави. Купці продавали ще борошно та хліб. Зерно мололи на вітряках, яких було багато в околицях Києва.

У Києві не бракувало також і жебраків: сліпців, без рук, без ніг, але були й такі, які могли б ще працювати, якби ними хтось заопікувався. Жебраки сиділи перед манастирями, церквами, при дорогах і просили милостиню. Міське начальство не турбувалося лікарською опікою над ними, бо й лікарів на той час у Києві було мало. Один лікар був при губернаторстві, один головний військовий хірург і кілька його помічників. Була також одна приватна аптека на Подолі.

Німецький подорожник Ґюльденштедт, в описі України вживає часто на означення її, крім офіційної назви Малоросія (Kleinrussland), також назву Україна. [10] Хоча Україна втратила свою самостійність (1764), але батьківська назва цього краю лежала ще так глибоко в серцях українського населення і в пам'яті чужинців, що часто її вживали.

ПРИМІТКИ

1. Йоган Антін Ґюльденштедт народився 1745 року в Ризі. Початково вчився в ліцеї у Ризі, а в 1763-67 роках студіював медицину в Берліні й у Франкфурті над Одрою.

У 1768 році, на пропозицію Петербурзької Академії Наук, Ґюльденштедт відбув наукову подорож по північносхідніх областях Кавказу. У 1768-70 роках він вивчав околиці Астрахані, Кізляру, Тереку, Сунджі, Аксая, Койси. У 1771 році мандрував через Осетію і дійшов до Тбілісі, а далі аж до Малої Кабарди. У 1772 році мандрував по Кахетії та Імеретії. 1773 року побував у Малці, далі відвідав Велику Кабарду і річкою Кумою поїхав аж до Бештау. Звідти через Черкаськ, Озів у 1775 році повернувся до Петербургу. У поворотній дорозі (1774-75) побував на Україні.

По смерті Ґюльденштедта (1781) академік Палляс видав описи його подорожей у двох томах: Johann Anton Güldenstädt: *Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge*, Band II, St. Petersburg 1791.

2. J. A. Güldenstädt: *Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge,* Band II, S. 341-359.

У нашій статті опис Києва подаємо так, як насвітлюється в Ґюльденштедта, без жадних пояснень і коментарів.

3. Верства — староукраїнська одиниця виміру — 1066,8 метра.

4. Сажень (фаден) — староукраїнська одиниця довжини — 2,134 метра.

5. Крок — староукраїнська міра відстані — 0,77 метра.

6. Стопа — староукраїнська міра довжини — 0,298 метра.

7. Шефель (Scheffelmass) — міра для сипких тіл, уживана тоді в Пруссії (54,96 л.); уважаємо, що вона прийнялась також і на Україні, бо Гетьманська Україна мала тісні торговельні зв'язки з Пруссією.

8. Гарнець — староукраїнська міра для сипких тіл — 3,28 літра.

9. Пайка — міра для сипких тіл — 52,47 літра.

10. ...Bettler sitzen, zür Schande der reichen Klöster, überall häufig an den Wegen in Kiev, so wie überall in allen *ukrainischen* Städten.

Michael H. Voskobiynyk

THE PERSECUTION OF JEWS AS AN ISSUE IN THE FIRST RUSSIAN DUMA

Since the beginning of Alexander II's reign, the tsarist government had persecuted the Jew of Russia with a policy of discrimination, political suppression, and ruthless oppression. The regime's conservative bureaucracy refused to loosen the "old screws of legal and administrative discrimination"[1] that functioned in education, in civil-service employment, travel and migration, and entry into the professions of law and medicine. In reaction, Jewish identity and political awareness manifested itself in a determination to take political action against the increasingly numerous pogroms and other forms of repression and violence that were breaking out all over the Empire.

Most prominent among the anti-Semitic organizations was the so-called Union of Russian People with its paramilitary groups known as the "Black Hundreds." The Union was a reactionary movement drawn from all classes of the population which was established late in 1905, and included a great many military men often led by bonafide army generals. The Black Hundreds propagated the theory of a Jewish world conspiracy, blamed the Jews for every evil that had befallen the Empire, and argued that if the Jews were eliminated, all subversive elements would disappear. Significantly, the Union of the Russian People enjoyed the toleration and benevolence of Nicholas II and his cabinet. The tsar accepted for himself and his son honorary membership in the organization, and it was even understood that he would favorably adjust the sentences of any found guilty of being pogrom participants.[2] Each of the tsar's successive Ministers of the Interior also supported the Black Hundreds in varying degrees either by tacit toleration or by overt cooperation with them.[3]

Recognizing that official protection and legislation would not be forthcoming on their side, Russian Jews organized their own defense in the cities and villages and became more politically sophisticated within the revolutionary movement.

In the area of the Pale of Settlement (Poland, Ukraine, Lithuania,

Belorussia, Moldavia) with its small Jewish domestic industries and artisan handicrafts, the most active were the Jewish artisans.[4] Strikes, both economically and politically inspired, swept through city after city, as new hopes for equality stirred the masses with the beginning of the 1905 Revolution. It was widely believed that any general change could only result in an improved situation for the Jews.

The Jewish Bund, the oldest and most experienced of the Social Democratic organizations of the Russian Empire, put the separate uncoordinated Jewish groups under its control. In the majority of cities and towns a coalition of all Jewish revolutionary parties was formed under the Bund's leadership. The cities of Vilnius, Minsk, Gomel, Kovno, Vitebsk, and Mogilev became centers of the strike movement. Strikes and street demonstrations were continuous between January 12 and January 17. The declaration of the Bund that had proclaimed the beginning of the revolution, included a list of demands. These called for an end to the Russo-Japanese War,pressed for a constituent assembly which would be elected by universal suffrage, and demanded complete equality for all peoples, the formation of a democratic republic, the establishment of the eight-hour working day, and a guarantee of Jewish cultural autonomy.[6]

However, as soon as the first wave of strikes and sporadic revolutionary outbursts had passed and after the tsar, on February 18, had proclaimed the right to petition, more moderate Jewish elements came forward. A conference of sixty-seven leading Jews, Zionists, liberals, assimilationists, and socialists met illegally in Vilnius on March 25-27 to organize the League for the Attainment of Full Rights for the Jewish People of Russia. The league was intended to be non-partisan and had as its basic purpose "the realization in full measure of civil, political and national rights for the Jewish people."[7]

The leaders of the league were initially assimilationist, but under pressure from numerous Zionist and nationalist delegates they soon came out for self-determination in the form of a national-cultural autonomy[8] that included the freedom of national-cultural self-determination in all its manifestations, but, particularly, in the broadest possible autonomy of the communities, in freedom of language, and in freedom of schooling.[9] They acknowledged that equality would be possible only when a constitutional government had been established in Russia, and they demanded that its constitution include the inviolability of persons and home, a legislative assembly elected on the principles demanded by the Bund, and the basic freedoms — speech, press, organization, and assembly — guaranteed to all free peoples.[10]

The league was headed by a twenty-two-member bureau located in Petersburg. It included the outstanding Jewish leaders and authors M. M. Vinaver[11] (Chairman) and G. Sliozberg (both of whom also belonged to the Central Committee of the Kadets), L. Bramson, S. Levin, S. M. Dubnov, and M.

Ratner. Because the Bund and other Jewish socialists refused to work with it, the league tended to be politically moderate and cooperated with the Russian liberal organization — the Union of Unions[12] — and later with the Kadets.

The Jewish socialist groups, including the most influential, the Bund, paralleled the Russian Social-Democratic Labor Party and other socialist parties in their rejection of parliamentarianism. They were convinced that the present revolution would overthrow the tsarist regime and result in a democratic republic. In any case, the Jews were optimistic, though not all the events during the early months of the revolutiion held out much promise for the Jewish community. Anti-Jewish riots organized by the Black Hundreds recurred, as, for example, on April 23-27. But the activities of Jewish revolutionaries in Lodz, Odessa, and elsewhere kept hopes high.

The guiding organization — the League for the Attainment of Full Rights for the Jewish People — was concerned with using parliamentary methods for achieving Jewish rights. After the proclamation of the October 17, 1905 Manifesto by the tsar that established a semi-constitutional regime in Russia, including a State Duma that was to become the Russian equivalent of the legislative assemblies known in the West, the league met in Petersburg on February 10-13, 1906, for its Third Convention. Against objections from the left, this convention accepted the policy of participation in the Duma since it would "help strengthen the progressive elements in that body."[13] Subsequently, an agreement was concluded with the all-Russian Kadet party to form an electoral bloc; similar agreements were made with other nationalities in various cities.

The twelve Jews elected to the Duma ranged in the Jewish political spectrum from fervent Zionists to conservative assimilationists, and they held widely divergent opinions regarding the solution of the Jewish question. All were either lawyers or doctors, and all had at least some Jewish religious education and knew at least some Hebrew. They did not form a faction, but rather a "consultative group" of twelve deputies on the question of equal rights for the Jews. There were five Zionists, who were also affiliated with the league, two uncommitted members, and five members of the league only. The general directives of the consultative group were worked out in joint sessions with the Central Committee of the league.[14] The league, which represented the more articulate members of Russian Jewry (with the exception, again, of the Jewish socialists) came to serve as the nucleus of Jewish participation in Russian parliamentary acticity.[15]

Although the majority of Jewish deputies belonged to the Jewish national organizations, at the same time they also belonged to the all-Russian parties. Nine of them were Kadets, and three joined the Trudoviki (laborites). The most prominent was Maxim M. Vinaver, the chairman of the league and one of the Kadet leaders. Others were Shmaria Levin, and S. Y. Rosenbaum, both

leading Zionists, and Leon Bramson, a distinguished Jewish nationalist but not a Zionist. The question of whether there should be a separate Jewish faction in the Duma raised a long bitter discussion among the Jews both before and during the Duma. Vinaver, who considered Jewish nationalism undesirable in any form, opposed it, but the Zionists and their constituents told the deputies "that their duty was to fight not only for the civic rights of Jews, but also for their recognition as a distinct nationality."[16] Finally a compromise formula prevailed: the Jewish deputies met together, consulted one another on tactics, and kept in close touch with the Central Bureau of the league,"[17] but they agreed not to deliver speeches on Jewish questions without first clearing them with the Central Bureau.[18] The brevity of the Duma's term prevented the Jews from making any practical gains, but it, at least, provided a platform for informing the Russian people about Jewish problems.

In contrast to the Polish question, the problems of the Jews were not brought up in the initial discussions of the Duma nor in the Address to the Throne. This was probably because they themselves were restrained and less inclined to be bold and vociferous regarding their problems than were the other nationalities. There appeared to be two reasons for this initial timidity. In the first place, the Jews had been elected from various provinces, and thus represented different religious and national constituences. They may also have felt the time was not ripe for furthering strictly Jewish interests, so they concentrated their efforts on the programs of the Russian parties and on fulfilling their obligations to their constituents. They were also comparative newcomers to the political arena. Their very presence in the Duma encouraged them to believe that the Jewish question would be presented in the normal course of events. Only when they were mentioned neither in the Address nor in the reply to it, did they finally break their silence.

Their speeches for Jewish rights took place against a background of shocking pogroms court-martials, and terror organized by the Black Hundreds. The pogroms organized by the reactionaries had never been so numerous, effective, and cruel as they were in those constitutional times.[19] The only strong weapon against these outrages was the right of the Duma to interpellate ministers concerning charges of illegal activity involving themselves or their subordinates.[20] The liberal majority of the First Duma was quick to realize the value of these interpellations to fight against an arbitrary government by arousing wide resentment among the population.[21] But this weapon was limited. According to Paragraph 58 of the Law on the Establishment of the Duma, it could only make interpellations concerning administrative connivance, exceeding authority, or inaction, a device to avoid their questioning matters of general policy. Presenting interpellations with increasing frequency, however, the deputies used them to support the draft bills on civil equality, inviolability, and the rights of minorities. These inter-

pellations, therefore, served to criticize the general policy of the government, especially its policy toward national minorities.

On May 8, 1906, the first interpellation of the Duma to be directed to the Minister of Internal Affairs, Peter Stolypin, was discussed. It referred to "the direct participation of the department of state police in arousing one part of the population against another, the consequences of this being mass murder of peaceful citizens."[22] Though stated in general terms it clearly referred to attacks on the Jews. According to official documents published in the opposition press, the department of the police had set up a special printing press where proclamations, composed and distributed by that department, were printed calling for the massacring of the *inorodtsy*[23] and the intelligentsia. After an official investigation, the members of the police department who had engaged in printing the leaflets were found to have been rewarded instead of punished. In view of the bloody events which had taken place in Vologda, Kaliazin, and Tsarytsyn, "forcing one to think that they were committed with the authorities taking the same criminal attitude." the minister was officially asked whether these facts were known to him and, if so, what measures he was planning to take.

The second part of the interpellation dealt with the accusation that the administration had overcrowded the jails with arrested persons who were held without charge for longer than the legal limit, at times even to the point of starvation. A number of deputies made use of this interpellation to reveal to the Duma and to the public the situation that prevailed in their own provinces.

According to law, a minister had to give an answer to an interpellation within a month. In exactly one month, on June 8, Minister Stolypin gave an explanation for the first interpellation. He declared that "the police department had not set up an illegal printing press"; however, "individual officials of the gendarme corps had allowed themselves, acting completely independently, to meddle in political agitation . . . which was stopped in good time." Stolypin declared: "These acts are improper, and the Ministry has been obliged to take the most energetic measures so that they will not be repeated, and I can guarantee that there will be no repetition of them."[24] Relative to the programs in the cities of Vologda, Tsarytsin, and Kaliazin, Stolypin gave a detailed explanation of what had happened, and then commented, "Unfortunately, the circumstances of the incident in Tsaritsin on the first of May give fundamental cause for censure of the actions of the police; the job of investigation is to elucidate the extent of the respons bility of each official."

Concerning overcrowded jails, he promised to investigate and to protect the prisoners' rights. Stolypin's answers aroused further accusations against the Government. Prince Uruson believed that Stolypin's declarations were sincere:

No one would venture to use the Ministry's building and ministerial funds to organize a pogrom and establish underground printing presses, but the support, the meaning, and the importance of the present interpellation consists of just that, that pogroms and internecine war can occur and continue independently of the attitude of any Minister of Internal Affairs toward them.

Stolypin had delivered his answer while the notorious pogrom at Belostok (Belorussian-Polish border area, Grodno province) was being staged; it had begun on the first of June. The Duma immediately and unanimously charged its committee with an investigation into the irregularities committed by officials at Belostok by gathering information on the spot. They dispatched several deputies to the scene of the pogrom, and appealed to the Minister of the Interior to end the massacre. Although the minister promised immediate cessation, the atrocities continued until late on June 3.

The Jewish deputy Levin[25] remarked that a pogrom was a mass execution without a trial, not of the "guilty," but of innocent citizens. These pogroms were systematically organized; Belostok was "one link in the long chain of Jewish suffering." The Government was making "a scapegoat" of the Jews, directing the people's anger against those least able to resist. He claimed to have documentary proof that the pogroms were planned in advance. The fact that proclamations against the Jews had been printed by the police administration indicated its participation. There was evidence showing that the provincial governors held the Jews "collectively responsible" for the acts of individuals. Jews had always been the lower category of citizenship: now they were required, Levin said, to refrain from participating in the liberation movement and to show no further interest in those liberating ideas that others contemplate. Nor was the claim by reactionary elements that the pogroms were the results of "tribal hostility" anything but a "crude lie." Deputy Poniatovsky (Ukraine) related how, at the time of the pogrom in Kiev,part of the non-Jewish population stood with the Jews, defended them and suffered their fate. The workers of Lugansk (Ukraine) had also defended the Jews and had the same fate.

For the Ukrainian deputy and leader of the Party of the Democratic Reforms, M. M. Kovalevsky,[26] the matter of the condemnation of the pogroms had a more important significance "than the expression of a feeling of humanity" for the Jews: at stake is "the dignity and honor of our native land." It astonished Kovalevsky that anything so basic as the rights of man had still to be defended as the American revolutionaries (Jefferson,et al.) had done, and that the Duma found it necessary to speak "not only of the necessity of freedom, but of the right of man to life." Kovalevsky called upon the nationalities to aid each other in resisting evil.

Rodichev (Tver gubernia, Russia) drew the conclusion that "the decompo-

sition of the country threatens us: either these affairs which are disgracing us will stop or Russia will cease to exist." Prince S. Urusov described how the pogroms were being organized and directed from a center in Petersburg.[27] The Georgian deputies, Ramishvili and Prince Baratov described a similar organization of massive pogroms against Georgians.[28]

On June 22, twenty days after the Duma had resolved to conduct its own investigation of the Belostok pogrom, it heard the report of the deputies who had gone to Belostok: Arakantsev, Shchepkin, and Iakubson.[29] Eighty-two Jews had been killed — including three who had been burned to death — and about seventy had been wounded; of the Christians, six had been killed and twelve wounded. The spokesman marshaled a series of arguments from which it appeared that the local authorities and the governor knew that a pogrom was being planned. Leaflets calling for a pogrom had been passed out among local troops. The main perpetrators were "hooligans" instructed and organized by the authorities. Their actions had been timed to coincide with Orthodox and Catholic religious processions through the town, so that the Jews could be easily singled out. Christians who hid Jews or defended them also suffered. The label "anarchist" was attached to them, and they, too, were killed.[30]

Arakantsev concluded that not the Russian people but the government was guilty. It "had used every means to make the name 'Russian' hateful to other nationalities."[31] The Government had created "dark" forces, "a special misanthropic literature, directed at the Jews in particular, but at other peoples and nationalities as well," and had sent punitive expeditions to the Caucasus, the Baltic provinces, and to Siberia.

In the discussion, in the Duma, which followed on June 26, the government was accused of inflaming national enmity between peoples. Baron von der Ropp saw the pogroms,as well as other evil and injustice, continuing so long as the government protected the non-native governors. Even with the best of intentions, these administrators, having nothing in common with the local people, "coming from Petersburg, Tbilisi, Tobolsk, and from all the ends of Russia, do not know the region and cannot understand its needs."[32] The solution to the problem lies, not in getting rid of a minister (another will come to take his place), but in local self-government. Local rule is necessary, von der Rupp claimed, to put an end to pogroms, to allow a region to develop normally, and to establish peace among all classes and nationalities living in the region. "So long as all local matters and all power are not in the hands of local people, we cannot say that we will be in complete safety from any kind of pogrom."[33]

On June 26, Vinaver introduced excerpts from a proclamation that had been distributed "to all regiments in the entire Jewish Pale of Settlement,"

after it had been "passed by the censor, Odessa, 14 January 1906, from the printing press of the military headquarters of the Odessa district":

> . . . the Yids want to make our Mother Russia not a Russian kingdom, but a Jewish or Zionist one. . . . Away with red flags, away with the Yids' red freedom, away with the Yids' red brotherhood and equality; get up, come to, raise yourself, Russian people! Forward, forward, forward![34]

He introduced examples of policemen receiving promotion in service for their help in organizing pogroms. But Vinaver defended the common Russian people; the Jews were convinced that a clique of ministers was setting the people against the Jews . The Jews have one enormous strength—their desperation, "one ally — the entire Russian people who are filled with true humanity."[35]

A Jewish deputy, Ostrogorsky, representing Belostok itself, pointed out that if hostility had in fact existed between Jews and Christians in the Grodno province, he would not be sitting in the Duma.

> The peasants consciously and freely gave me their votes, not raising any questions about the differences of faith or nationality that separate us; on the contrary, they . . . indicated the solidarity of our interests: "you are unfortunate and we are unfortunate, therefore we must go together."[36]

Deputy Makushin (Siberia) described a pogrom in Tomsk, during which many Russians who had made common cause with the Jews had also perished with them.[37] Thugs had incinerated them in a railroad building in which they had sought refuge.

The chairman of the Ukrainian faction in the First Duma, Illia Shrag, derided a report that the British State-Secretary Grey had declared in the British Parliament "that the central government of Russia had not known what had happened (in Belostok) and had not connived in it," and agreed with von der Ropp that only a local administration in local hands could prevent pogroms. Shrag mentioned the role of the newspaper *Chernigovskie Gubernskie Vedomosti* in the Chernigov pogrom, noting that it was published with government funds. The paper had asserted that the Duma was Jewish; "it is necessary to put an end to the Duma's meetings."

> It is necessary for them (the Jews) that there not be one mighty Russia, but that separate parts be created: the Caucasus, Poland, finally even Little Russia; that the Russian Orthodox Tsar not dominate, but some kind of person elected by them — perhaps a Jew, perhaps an Armenian, perhaps a Pole. For us, Russians, it is necessary to understand this clearly and boldly. . . ."Here is what we say to Jewish rebels and to all Jews and to all their Russian allies: do not bring them (the Russian people) down on your head!"[38]

Then the Octobrist Deputy Stakhovich (Russia, Orel gubernia) rose to deny the charges. He did not believe in the participation of the government; there was no proof. It logically contradicted best interests of the government itself. He categorically denied the committee's conclusions; in particular, he did not believe in the participation of the army. He insisted that the pogrom in Belostok had been a chance occurrence.[39]

In the name of the Russian Social-Democratic faction, Deputy S. Dzhaparidze (Georgia, Kutaisi province),[40] proposed to the population that they "take into their own hands the protection of their lives and property," and propose" to the organs of local self-government. . . that they render to the population full cooperation in the matter of self-defense," and then "urge the population to repulse national persecution, inflamed by the enemies of the people, and to seek equality of rights for all nationalities."[41]

Baron Shteingel (Kiev), drawing a parallel between the Belostok and Kiev pogroms, pointed to Kiev's den of pogrom-makers as the primary one in Russia.[42] In Kiev, a certain notorious Professor Pikhno had operated his reactionary Black Hundred daily newspaper, *Kievlianin,* which conducted an extremely hostile campaign against the Ukrainian and Jewish national movements. Shteingel stated,

> . . . no kind of dissension or centuries-old enmity existed between the Jewish and Ukrainian peoples, and if a strained attitude is noticeable, then it is in such cities as Kiev, where many Black Hundreds organizations are exerting themselves for that purpose.[43]

Finally, F. F. Kokoshkin (Russia) proposed a resolution indicting the government for the action at Belostok. He vindicated the Christian populace, called for immediate trial for those responsible, and demanded the resignation of the Ministry. On July 7, the resolution was accepted by the Duma as a whole.

In evaluating the results of the Duma vis-à-vis the Jewish question, it is well to remember that this was the first occasion in Russia for an open and comprehensive discussion of the problem in public debate. But the position of the Jews was not notably improved, thereby, not one of their political hopes was realized. The failure of the Jews to achieve any measure of success has been laid by the Jews themselves to their refusal to form an organized national faction.[44] However, one must question whether, in any case, a parliamentary group of only twelve Jews would have accomplished any more than they did. Certainly, the more politically homogeous, disciplined and more numerous Polish faction accomplished very little also. The solution could only have been found in close political cooperation among all nationalities in the matter of advocating a self-government. It is obvious that the non-Russian deputies appealed to the Jewry to understand that, instead of the intransigent governmental administration, "only a local administration in local hands could pre-

vent pogroms." Unfortunately, this was unacceptable to the majority of the Jews, who because of their position in society tended to the extremes of the assimilationists,within the dominant Russian nation, on the one side, or the radical socialist centralists, on the other.

FOOTNOTES

1. S. W. Baron, *The Russian Jew Under Tsars and Soviets* (New York, n.d.), p. 63.
2. *Ibid.*, pp. 67-9.
3. *Ibid.* See also L. Greenberg, *The Jews in Russia,* Vol. II, (New Haven, 1951), p. 15.
4. E. Maevsky, "Obshchaia kartina dvizheniia," *Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale XX-go veka,* Vol. II, Part I (St. Petersburg, 1909), p. 52.
5. *Ibid.*, p. 53.
6. *Forvarts,* February 13, 1905, p. 4. Quoted in S. Harcave, "Jewish Political Parties and Groups and the Russian State Duma" (Ph.D. dissertation, University of Chicago, 1943), p. 44 (hereafter referred to as "Jewish Political Parties".
7. *Khronika evreiskoi zhizni,* April 10, 1905, p. 21; S. M. Dubnov, *History of the Jews in Russia and Poland.* Vol. III (Philadelphia, 1920), p. 362.
8. Oscar I. Janowsky, *Nationalities and National Minorities* (New York, 1945), pp. 88-93.
9. Dubnov, *op. cit.* p. 362.
10. *Ibid.*, S. V. Pozner, "Borba za ravnopravie," *M. M. Vinaver i Russkaia obshchestvennost nachala XX veka* by P. N. Miliukov and others (Paris, 1937), pp. 165-86; *Voskhod,* April 6, 1905, p.16.
11. Vinaver was born in Warsaw in 1862, graduated from the University of Warsaw, and became a lawyer in Petersburg; he was considered one of the most eminent jurists in the empire. He was a contributor to and editor of juridical magazines, active in the struggle for equal rights for Jews, and helped with many of the Duma's documents. He did research in the history of Jewry in Russia, but was neither a Zionist nor a Jewish nationalist, although he commanded great respect among the Jews and dominated the Jewish group in the Duma. See P.N. Miliukov et al. (eds.), *M. N. Vinaver i russkaia obshchestvennost* (Paris, 1937), pp. 13-18.
12. An association of the various professional unions — of teachers, engineers, doctors, lawyers, etc. — that formed the Union of Unions in 1905 with the noted liberal Paul Miliukov as president. It became the most powerful voice of the liberal movement, and a base for the Constitutional Democratic Party (Kadets) organized in the fall of 1905.
13. Harcave "Jewish Political Parties," pp. 83-3.
14. Dubnov, *op. cit.*, p. 408.
15. Sidney S. Harcave, *The Jewish Question in the First Russian Duma,* reprinted from *Jewish Social Studies,* Vol. VI, no. 2 (April, 1944), p. 155.
16. *Ibid.*, pp. 156-57
17. *Folks-tzeitung,* May 10/23, 1906, pp. 1-2, quoted in *ibid.*, p. 158.
18. *Voskhod,* May 4, 1906, col. 16; quoted in *ibid.*, p. 157.
19. Edward Lewinsky-Corwin, *The Political History of Poland* (New York, 1917), p. 551.
20. *Polnoie sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii: Sobranie tretie* (SPB, 1885-1916), Vol. XXVI, No. 27, 805, Article 33.
21. Alfred Levin *The Second Duma* (New Haven: Yale University Press, 1940), p.242.
22. Russia, *Gosudarstvennaia Duma: Stenograficheskie otchety. 1906 god. Sessiia pervaia* (SPB., 1906), p. 271 (hereafter referred to as *GDSO*).
23. *Ibid., Inorodtsy* (approximately "aliens") referred to the non-Russian minorities.
24. This and following quotations of Stolypin taken from *ibid.*, pp. 1127-38.
25. For a complete account of these procedings, see *ibid.*, pp. 953-59. Sh. Kh. Levin (Vilnius) Rabbi, journalist, and member of the league, was also a member of the Central Bureau of Russian Zionist Organizations, and of the Kadets.

26. M. M. Kovalevsky, a historian and sociologist, professor at Petersburg, Chicago, Stockholm and Oxford Universities, editor of the *Vestnik Evropy* (The Herald of Europe) and *Strana* (Country), author of *The Origin of Contemporary Democracy,* member of the Ukrainian faction in the Duma, stood for the reconstruction of Russia on the principle of autonomy for the non-Russian peoples. See: Olexander Lototsky, *Storinky Mynuloho,* Part II (Warsaw, 1933), pp. 454-6; M. M. Boiovich, *Chleny Gosudarstvennoi Dumy (Moscow, 1906).*

27. *GDSO.,* pp. 1129-31

28. *Ibid.,* pp. 1158-59, 1187-89.

29. *Ibid.,* pp. 1583-84.

30. *Ibid.,* p. 1594.

31. *Ibid.,* p. 1732.

32. *Ibid.,* p. 1732.

33. *Ibid.,* p. 1733

34. *Ibid.,* p. 1735

35. *Ibid.,* pp. 1739-40.

36. *Ibid.,* p. 1784. Ostrogorsky, a lawyer, Ph. D. and an eniment specialist in jurisprudence, was a member of the Kadets and a Zionist.

37. *Ibid.* pp. 1808-12.

38. *Ibid.,* p. 1813-14. I. L. Shrag, lawyer, one of the leaders of Ukrainian Democratic-Radical Party, was popular among peasants and Jews as a *zemstvo* figure. See Arnold Margolin, *Ukraina i politika Antanty: Zapiski evreia i grazhdanina* (Berlin, 1921), p.20.

39. *GDSO.* pp. 1815-20:

40. *Ibid.,* p. 1823. S. D. Dzhaparidze was a noblemen, lawyer, and Social-Democrat. In January 1905, he was incarcerated for calling for the formation of local revolutionary self-government.

41. *Ibid.,* p. 1825.

42. *Ibid.,* p. 1836. Baron Shteingel, a landowner of German descent, took part in the Ukrainian national movement. He was a member of the Ukrainian faction and member of the Kadets. In 1918 he was ambassador of the Ukrainian government in Berlin.

43. *Ibid.,* p. 1838.

44. Harcave, "Jewish Political Parties," p. 124.

George Gajecky

THE ADMINISTRATION OF THE COSSACK STATE: THE PRYLUKA REGIMENT*

The study of the institutions of the Ukrainian Cossack state, the Hetmanate is still in the early stages. The attention of some scholars, like Iakoviv and Okinshevych, focused on the juridical and legislative forms of the Cossack state; others examined the political and economic history of the Hetmanate, e.g. Hrushevs'kyi, Lazarevs'kyi, Petrovs'kyi, Ohloblyn. Less has been accomplished in the study of Cossack administration, even though Maksymovych, Slabchenko, Krypiakevych and others have described somewhat the administrative division of the Hetmanate into regiments (*polky*) and companies (*sotni*).

This peculiar system came from the transplanting of the Cossack military patterns unto the territory of the Hetmanate in 1648-1649 and it survived throughout its existence, until the end of the eighteenth century. The regimental officers administered whole regions, while company commanders held sway over counties. The Cossack officers were simultaneously military commanders of their units, executive officers of their government, the judicial and legislative bodies. They commanded the Ukrainian populace with the exception of certain priviliged groups and chartered towns.

Several works have appeared that analyze the evolution and development of the Cossack officer class: M. Maksimovych's "Obozrenie gorodovykh polkov i soten, byvshykh na Ukraini so vremeni Bogdana Khmelnitskago", M. Slabchenko's *Malorusskii polk v administrativnom otnoshenii,* I Krypiakevych's "Studii nad derzhavoiu Bohdana Khel'nyts'koho", and L. Okinshevych's *Znachne viis'kove tovarystvo na Ukraini-Het'manshchyni*[1]

*This article comprises a chapter of the study: *Cossack Administration of the Hetmanate.* The author gratefully acknowledges the encouragement given him by Prof. O. Pritsak of Harvard University and the financial grant from the Harvard Ukrainian Research Institute.

However useful, these are not definitive studies. A. Lazarevs'kyi's three volume work, *Opisanie Staroi Malorossii,*[2] was a step in the right direction. He provided a mass of information about three Cossack regiments, the Starodub, Nizhyn and Pryluka, but he was primarily interested in social and economic history of the Hetmanate. The most recent work is by a Soviet Ukrainian historian, V. Diadychenko, *Narysy politychnoho i suspil'noho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy*[3] in which he describes the administrative system of the Hetmanate in the period, 1680-1720.

Therefore, there still exists a need for comprehensive studies of the Cossack state during its entire period, 1648-1783. This work will attempt to remedy the situation somewhat by providing a register of Cossack officers for the duration of the Hetmanate. The information is based on published source material and scholarly monographs.

We are able to provide a comprehensive list of the General Staff, regimental and company officers, at the beginning of the Hetmanate, since the Register of Zboriv (1649) survived.[4] Shafonskii's voluminous study about the abolishing of the Hetmanate and the establishment of three provinces in its place, provides a mine of information about various Cossack offices and administrative units.[5] Shafonskii's division of the Hetmanate became our organizational scheme.

In 1649, the Hetmanate consisted of sixteen regiments and 272 companies; its territory encompassed the former Palatinates of Kyiv, Bratslav and Chernihiv. By the end of the eighteenth century, there were ten regiments and approximately 164 companies in the Hetman State, located mostly in the Left Bank Ukraine. The abolishing of the Hetman's office in 1764 did not automatically destroy the Cossack administration, which survived until 1783.

This article examines the composition of officers that commanded the Pryluka Regiment, an administrative unit which existed throughout the entire Hetmanate period, 1648-1783. The regimental command consisted of the colonel (*polkovnyk*), quartermaster (*oboznyi*), one or two judges (*suddi*), chancellor (*pysar*), two aides-de-camp (*osauly*), and a flagbearer (*khorunzhyi*). The units of the regiment, companies or *sotni* were commanded by a captain (*sotnyk*), who held sway over his company, like the colonel over the regiment.

The commanding military officer and chief administrator of a given region was the colonel. He gained his post by several means: direct election by all the Cossacks of the regiment and ratification by the Hetman; second, appointment by the Hetman and acceptance by the regiment, or last, appointment by the Tsar. Occasionally, the office of colonel passed from father to son, as in the case of Galagany in Pryluka.[6] All colonels of Pryluka were Ukrainians and most of them belonged to the Cossack class, though these were not necessary qualifications for occupying the post of colonel.[7]

The colonel, as military commander, led his regiment in all campaigns, foreign expeditions and served on defense lines, when the whole regiment was summoned to serve by the Hetman or Russian government. In his absence, the colonel's place was occupied by an acting colonel (*nakaznyi polkovnyk*), usually one of the senior regimental staff officers or the captains. The acting colonel was often placed in command over a part of the regiment that saw active service.

In exercising his civilian duties, the colonel was the appellate judge, executor of the Hetman's orders and member of the General Council of Officers (*Heneralna Rada Starshyn*). He presided over the regimental court, in the capital city, hearing cases submitted from various company commanders, city courts, and the regimental judge. His executive duties included the collection of taxes, tolls, rents, and excises, police powers, defense of the regimental territory, upkeep of roads, bridges, forts, fortifications, protection of merchant caravans, quarantine and medical services, and sundry items.

His office entitled the colonel to membership in the advisory body of the Hetman, the General Council of Officers. It was composed of all General Staff officers and colonels of the Hetmanate. This body met regularly, three times annually, and special meetings were held during national emergencies. All matters of policy, national defense, foreign expeditions, and changes in internal government were discussed and decided during these sessions.[8]

The regimental quartermaster (*polkovyi oboznyi*) was the most influential of the regimental staff. He was responsible for the regiment's artillery, munitions and baggage train; he also looked after the fortifications of the villages and towns in the region. The quartermaster, most often, fulfilled the post of the acting colonel in the field. He had a personal headquarters staff composed of junior officers who directed the artillery crews, wagon drivers and other personnel connected with the transportation of the regiments cannon and war material.[9]

Each regiment had one or two judges (*suddi*), who were responsible for carrying out the administration of justice in their region. They arbitrated civil cases, dispensed punishment in criminal proceedings, but reserved the death penalty for the colonel. They also held assize courts in various sections of the regiment.[10]

The chancellor of the regiment (*polkovyi pysar*) was an administrative officer with a numerous staff to aid him in operating the regimental chancellery and fulfilling all his duties. The chancellor usually came from the General Military Chancellery, where he served as an army clerk (*viiskovyi kantselarist*). His duties were manifold: as head of the chancellery he was responsible for up-to-date registers of Cossacks, on active duty, retired, and Cossack helpers (*pidpomichnyky*). He held constant correspondence with the General Military

Chancellery on one end and the company scribes (*sotenni pysari*) on the other end. He registered and passed on down decrees, orders, requisitions, recommendations, memorials and other writs of the Hetman, the General Military Chancellery and the colonel. The chancellor kept records of all land transactions, deeds, testaments, mercantile dealings, reports of the regimental officers, official documents and was responsible for their filing and upkeep in the regimental archives.[11] Some of these chancellors and scribes of the General Military Chancellery were very intelligent men who left behind works that bear witness to their erudition.

The aides-de-camp (*osauly*), usually two in number, were the colonel's military and administrative assistants. In wartime, they commanded detachments of several companies or even served as acting colonels. During periods of peace, they were used by the colonel as trouble-shooters in many executive capacities. They would supervise investigations of complicated land claims, oversee the make-up of regimental service rosters, attend to the training of Cossacks, serve as temporary acting captains, organize posses in hunting down outlaws and rebels or police a county fair.

The last member of the regimental staff was the flagbearer (*khorunzhyi*), who held the regimental banner in battle or on parade. Otherwise, he served wherever the colonel sent him; to muster, assemble and review the troops, organize a campground or bivuac, collect a levy or supervise the construction of a dam or other project. On campaign he led a select body of Cossack officers, the Fellows of the Banner (*Znachkovi Tovaryshi*), composed of former regimental officers or their sons and relatives.

The captains (*sotnyky*) were virtual rulers in their company territories. They had a small staff composed of a scribe, aide-de-camp, flagbearer and lieutenants (*otamany*), who commanded Cossacks in outlying villages or settlements. The captain, like the colonel, was the chief military and civil officer and exercised judicial, police and fiscal powers over all the inhabitants of his county. He belonged to the Regimental Council (*Polkova Rada*) that met occassionally in the regimental capital to decide on matters of importance.[12] The Pryluka Regiment contained from eight to twenty-one companies at various times with the corresponding number of captains.

The above were the typical Cossack officers of a regimental formation in the Hetmanate. The ten regiments which existed throughout most of the Hetmanate are the following: Starodub, Chernihiv and Nizhyn in the northern part; Kyiv, Pryluka, Pereiaslav and Hadiach in the central section; and Lubni, Myrhorod and Poltava in the south.

The presentation of this data is in three columns identifying the tenure of the officer, his name and its variations, and the source. We will attempt to reconcile differences in the dating and collate the various spellings of the

name, whenever possible. In order to determine the tenure of an officer it was necessary to record his every appearance in the sources.

Available data is presented in the following way: full tenures are in boldface with days and or/or months in brackets: e.g. **1689** (2.III) - **1709** (1. VIII) or **1689-1709.** The names of officers are fully given the first time they are mentioned, variations are in parenthesis: e.g. Ivan K. Plotnyk (Ternyk). Occassionally, short notes about an officer are presented. Source references are given according to bibliographical format used in Social Sciences, e.g. Lazarevskii, 1888, I.13. When the author establishes a name or date, it is initialed G.G.

The colonels are listed after the introduction to each regiment, followed by regimental staff officers. The companies follow the regimental staff in alphabetical order, except the headquarters company or companies which come first. The information on each company follows the established format.

The Library of Congress system of transliteration has been used throughout the study.

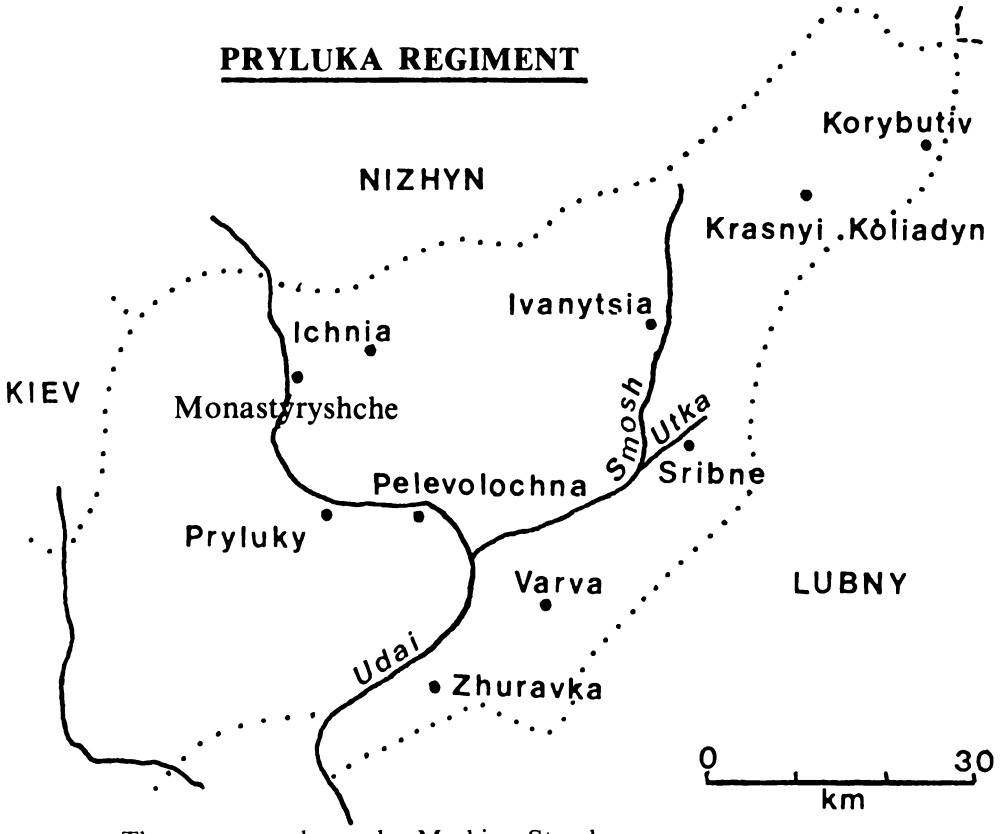

The map was drawn by Markian Stecyk

1. M. Maksimovich, "Obozrenie gorodovykh polkov i soten, byvshykh na Ukraini so vremeni Bogdana Khmelnitskago" in *Sobranie sochinenii,* I, 655-747; M. Slabchenko, *Malorusskii polk v administrativnom otnoshenii,* Odessa, 1909; I Krypiakevych, "Studii nad derzhavoiu Bohdana Khmel'nyts'koho", ZNTSh, 1925-27, 1931; L. Okinshevych, *Znachne viiskove tovarystvo na Ukraini-Hetmanshchyni* XVII-XVIII st., Munich, 1948.

2. A. Lazarevskii, *Opisanie Staroi Malorossii.* NTSh: 3 vols., Kiev, 1888-1902.

3. V. Diadychenko, *Narysy politychnoho i suspil'noho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy, kintsia XVII - pochatku XVIII st.* , Kyiv, 1959.

4. "Reiestr vsego voiska Zaporozhkogo posle Zborovskogo dogovora, 10.X.1649", publ. by O. Bodianskii in *Chteniia* (Moscow), 1874.

5. A. Shafonskii, *Chernigovskago Namestnichestva Topograficheskoe Opisanie,* Kiev, 1851.

6. Slabchenko, pp. 61-66.

7. The Miloradoviches, Raich, Voitsa Serbyn, and Bozhych were Serbian, while Khrushchov, Tolstoi, Durov, Kokoshkin and Pashkov were Russians.

8. See L. Okinshevych, *Tsentral'ni ustanovy Ukrainy — Hetmanshchyny 17-18 st., - Pt. 2. Rada Starshyn,* Kyiv, 1930.

9. Slabchenko, pp. 80-81.

10. See the monograph by A.M. Pashuk, *Sud i sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini v XVII-XVIII st. (1648-1782),* Lviv, 1967.

11. Slabchenko, pp. 156-171.

12. Diadychenko, pp. 249-281.

The Pryluka Regiment

The Pryluka Regiment was formed in 1648 during the Khmel'nyts'kyi Uprising and it existed throughout the period of the Hetmanate.

The regimental strength waxed and waned during the whole period from twenty-one companies to eight companies. In 1649, the regiment contained 20 companies with 2,106 registered Cossacks organized as follows: 4 Pryluka Companies, 2 Ichnia Companies, 2 Varva Companies, and one company in Sribne, Halytsia, Perevolochna, Horodenka, Ivanytsia, Monastyryshcha, Korybutiv, Krasne, Holenka, Huzhiv, Divytsia and Kropyvna (the last town not to be confused with another Kropyvna in Pereiaslav Regiment).[1]

After the Treaty of Pereiaslav (1654), the Ukrainian populace pledged allegiance to the Tsar of Muscovy. According to the reports on the number of people who took the oath of Pryluka Regiment, there were 8,121 Cossacks and burghers in the regiment. Also the following towns served as company headquarters: Pryluka, Monastyryschcha, Halytsia, Ichnia, Ivanytsia, Perevolochna, Varva, Sribne, Krasne, Holenka and Korybutiv.[2]

In the period of Pushkar's Revolt and the ensuing Ukrainian-Muscovite War (1657-59), the territory of the regiment was devastated and the strength of its companies depleted. In 1665, therefore, the following towns existed in the Pryluka Regiment: Pryluka, Krasne, Sribne, Varva, Ivanytsia, Perevolochna, Hunia and the destroyed Zhuravka.[3]

In the first half of the eighteenth century, the Pryluka Regiment consisted of only eight companies: Pryluka, Zhuravka, Varva, Sribne, Ivanytsia, Krasnyi Koliadyn, Ichnia and Monastyryshcha.[4]

The Census of 1721 states that there was a population of 10,338 in the regiment, of which 3,310 were Cossacks and 7,028 peasants.[5] In 1723, the Pryluka Regiment provided 1,627 mounted and 1,075 foot soldiers for the Cossack army,[6] while in 1738 only 1,353 Cossacks were mustered.[7]

By the end of the eighteenth century, however, the territory of the Pryluka Regiment contained a population of 69,169. The regiment was divided into eleven companies and numbered 10, 878 elected Cossacks and 9,673 helpers. The roster of companies was the following: Pryluka, Monastyryschcha, Ichnia, Ivanytsia, Korybutiv, Krasnyi Koliadyn, Sribne, Zhuravka, Perevolochna and 2 Varva Companies.[8]

Several colonels of the Pryluka achieved higher offices in the Hetmanate. Petro Doroshenko became Hetman of Right Bank Ukraine (1665-1676). Tymish Nosach served as General Quartermaster under Hetmans Bohdan Khmel'nyts'kyi, Ivan Vyhovs'kyi and Pavlo Teteria. Dmytro Horlenko joined Hetman Mazepa in exile and was a close collaborator of his successor, Hetman Pylyp Orlyk, hetman in exile.

Pryluka also became seat of two nefarious characters of Cossack history. Ivan Nos earned his colonel's baton by betraying the besieged capital of the Hetmanate, Baturyn, to the Russian army of Menshikov which massacred the entire population of the city. His successor, Hnat Halahan earned his baton by leading the Russian army into the Zaporozhian *Sich,* which was razed to the ground in 1709.

PRYLUKA REGIMENT

1. Reiestr, 1874, 111, pp. 304-320. There is some disagreement over one company. Hrushevs'kyi excludes the Halych Company from the regimental roster, while Maksymovych adds another, Lipovs'kaia Company; Hrushevs'kyi, 1955, VIII/3, p. 280; Maksimovich, 1876-80, 1, p. 732.
2. *AIZR,* X, pp. 294-95.
3. *Ibid.,* VI, p. 20.
4. Lazarevskii, 1902, III, p. 76.
5. Solov'ev, 1963, IX, Appendix, p. 627.
6. Markevich, 1842-43, V, p. 108.
7. Apanovych, 1969, pp. 50-51.
8. Shafonskii, 1851, pp. 77-78; Lazarevskii, 1902, III, p. 77.

1648 (17.VI)	Ivan Mel'nychenko	*Dokumenty Bohdana Khmel'nyts'koho,* No. 13, p. 54
1649-1652	Tymish Nosach	G.G.
1649 (X) - **1650** (X)	"	Krypiakevych, 1925-31, v. 155 p.132
1649 (23.II)	"	*Dokumenty Bohdana Khmel'nyts'koho, No, 51. p. 108.*
1649 (IV)	"	Hrushevs'kyi , 1955, VIII/1, p. 20-1
1649 (VII)	"	Lipinski, 1942, pp. 429-30
1649 (10.X)	"	Reiestr, 1874, III, p.304
1650 (IV)	"	Hrushevs'kyi, 1955, IX, p.21
1650 (18.X)	"	*Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei , II,* No. 181, p. 435

Lazarevs'kyi also mentions Fedir Kisil', as Colonel of Pryluka in 1650. This is doubtful, however, since his corroborating source is only the *Istoriia Rusiv.* (Lazarevskii, 1902, III, p. 4).

1651	T. Nosach (assumed command of the Bratslav Regiment in 1651, later General Quartermaster)	G.G.
1651 (VII)	Ivan Shkurat (killed at the Battle of Berestechko)	Lazarevskii, 1902, III, p.4
1652 (13.II)	Semen Herasymiv	*Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei III, No. 86. p. 188*
1652 (IV)	" (Semen)	Krypiakevych, 1925-31, v. 151,p. 133
1652 - 1657	Iats'ko (Iakiv) Voronchenko	G.G.
1652 - 1656	"	Krypiakevych, 1925-31, v.151, p. 133
1652 (18.V)	"	Hrushevs'kyi, 1955, IX, p.433
1652 (26.XII)	"	*Ibid.,* p.731

Velychko mentions Iakym Somko as Colonel of Pryluka in 1652. Maksymovych and Lazarevs'kyi concur, but this is doubtful (Velychko, 1848-64, I, p.119).

1653 (6.I)	I. Voronchenko	Hrushevs'kyi, 1955, IX, p.471
1653 (15.VI)	"	*Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei, III, No. 166,* p.316
1653 (8.X)	Trokhym Fed'kovych (acting colonel)	*AIZR,* X, No. 39, p. 98
1653 (26.XII)	I. Voronchenko	*Ibid.,* X, p.198
1654 (8.I)	" (Treaty of Pereiaslav)	*Ibid.*
1654 (19.II)	"	*Ibid.,* p.337
1654 (4.XII)	" (acting Hetman in Bratslav campaign)	Hrushevs'kyi, 1955, IX, p.1018;
1656 (28.VI)	"	Lazarevskii, 1902, III, p.6
1657 (spring)	"	*Ibid,* p.5
1657-1659	Petro Doroshenko (later Hetman)	G.G.
1657 (17.X)	"	Kostomarov, 1967, I, p.312
1658 (18.II)	"	*AIZR,* IV, No. 58, p. 100
1658 (7.IX)	" (Treaty of Hadiach)	Hrushevs'kyi, 1955, X,p. 345
1658 (VI/VII)	Iakiv Voronchenko was reappointed Colonel of Pryluka by the Russian voevoda Romodanovskii to replace Doroshenko who left for Chyhyryn.	Hrushevs'kyi, 1955, X, pp. 317-18
1659 (21.IV)	P. Doroshenko (reinstated)	Kostomarov, 1967, I, p.381
1659 (1.VII)	"	Lipinski, 1912, p.92
1659 (6.IX)	Lazar Horlenko (acting colonel)	Lazarevskii, 1875, II, p.249
1659-1661	Fedir Tereshchenko (I tenure)	G.G.
1659 (13.X)	"	Velychko, 1848-64, I, p.404
1659 (19.XI)	"	*Pamiatniki, 1845-59, III, p.425*
1660	"	Lazarevskii, 1902, III, p.7
1661	Lazar Horlenko (I tenure)	*Ibid.*
1661 (I.V)	"	*AIZR,* V, No. 31, p.156
1661 (X)	"	Okinshevych, 1929, p.313
1662	Fedir Tereshchenko (II tenure)	G.G.

1662 (23.IV)	"	Kostomarov, 1967, V, p.154
1662 (4.VII)	" (Council of Kozelets')	*AIZR*, V, No. 56, p. 115
1662-1663	Dmytro Cherniavs'kyi (I tenure, appointed by Somko)	Lazarevskii, 1902, III, p.4
1662	"	*AIZR*, VII, No. 121, p. 343
1663 (7.I)	"	*Ibid.*, p.354
1663 (VII)	"	Stetsiuk, 1960, pp. 238-9
1663-1664	Danylo Pisots'kyi (Briukhovets'kyi's appointee)	Lazarevskii, 1902, III, p.4
1663 (VII)	"	Kostomarov, 1967, V, 182
1663 (18.XI)	"	Okinshevych, 1930, p.22
1664-1668	Lazar Horlenko (II tenure)	Lazarevskii, 1902, III, p.4; Modzalevskii, 1908-1914, I, p.303
1664 (21.X)	"	Kostomarov, 1967, VI, p.39
1665 (V)	"	Lazarevskii, 1902, III, p.4
1665 (IX)	" (in Moscow with Briukhovets'kyi)	*AIZR*, VI, pp. 1-24.
1665 (X)	Stychyns'kyi (acting colonel)	Kostomarov, 1967, VI, p.5
1665 (17.XI)	L. Horlenko	Kurdiumov, 1907, p.102
1666 (19.VIII)	"	Kostomarov, 1967, VI, p.75
1666 (15.X)	"	*AIZR*, VI, No. 55, p. 156
1667	"	Lazarevskii, 1902, III, p.9
1668 (1.I)	"	Kostomarov, 1967, VI, p.105
1668 (VI)	" (revolt against Briukhovets'kyi)	*AIZR*, VII, p. 89

The exact date of Horlenko's removal is uncertain. During the revolt of Briukhovets'kyi against Muscovy, Horlenko fled to the Zaporozhian *Sich* and Shcherbyna became colonel (Lazarevskii, 1902, III, pp. 9-10). However, Kostomarov states that Horlenko stayed on as colonel until April, 1669, when he was replaced by Shcherbyna-Koshovyi, who in turn was soon replaced by Ivan Matsenko (Kostomarov, 1967, VI, p. 152). During this period, three hetmans: P. Doroshenko, D. Mnohohrishnyi and P. Sukhovii vied for the loyalties of different regiments among themselves and appointed their own colonels (Kostomarov, 1967, VI, pp. 142, 155).

1668 (18.XII)	Shcherbyna-Koshovyi (Doroshenko's appointment)	*AIZR*, VII, No. 51, p. 151
1669 (6.III)	Iakiv Trofymiv (acting colonel)	Bantysh-Kamenskii, 1858-59, I, p.217
1669-1671	Ivan Matsenko (appointed by Mnohohrishnyi)	G.G.
1669 (I)	"	Okinshevych, 1930, p.302
1669 (25.VIII)	I. Matsenko	*AIZR*, VIII, p. 179.
1669 (26.X)	"	Lazarevskii, 1902, III, p.11
1671 (7.I)	"	Okinshevych, 1930, pp. 294-96
1671 (5.V)	"	*Ibid.*, p.302
1671 (mid-year) - **1672** (early)	Semen Tretiak	Lazarevskii, 1902, III, pp. 4, 104
1672 -1677	Lazar Horlenko (III tenure, appointed by Samoilovych)	*Ibid.*, p. 4
1672 (3.IV)	"	Okinshevych, 1929, p.368
1672 (17.VI)	"	*Ibid., AIZR* IX, p.946
1674 (14.II)	"	Kostomarov, 1967, VI, p.241
1676 (IX)	"	*Ibid., p.281*
1677 (early)	"	Lazarevskii, 1902, III, p.4
1677-1678	Ivan Matsenko (II tenure)	*Ibid.*, Antonovich, 1885, p.62
1678 (14.IV)	Fedir Movchan	Antonovich, 1885, p.62
1678 (27.VII)	"	Romanovs'kyi, 1930, pp. 10-11
1678 (3.VIII)	" (at the battle of Chyhyryn)	Kostomarov, 1967, VI, p.203
1678 (25.XI)	"	Bantysh-Kamenskii, 1858-59, I, p.277
1678 (25.XI)	Lazar Horlenko (acting colonel)	Modzalevskii, 1908-14, I, p.30
1679-1680	Dmytro Cherniavs'kyi (II tenure)	Lazarevskii, 1902, III, p.4
1679	Iakiv Voronko (acting colonel -GG)	*Ibid.*, 1875, II, p.255
1680-1687	Lazar Horlenko (IV tenure)	*Ibid., 1902, III, p.4*
1681	"	Cherkas'kyi, 1929, pp. 427-457
1687 (25.VII)	" (killed by rebellious Cossacks)	Lazarevskii, 1902, III, p.255
1687-1692	Ivan Storozhenko	*Ibid.*

1687 (2.VIII)	"	(Mazepa's choice)	Okinshevych, 1930, p.85
1689 (XII)	"		*Ibid.*, p.304
1690 (17.II)	"		*AIZR*, No. 196, p.228
1692 (II)	"		Lazarevskii, 1902, III, p.4
1692 (II)	"	(died)	Lazarevskii, 1902, III, p.4
1692-1708	Dmytro Horlenko		Modzalevskii, 1908-14, I, p.305
1692 (10.VII)	"		*Ibid.*, p.153
1697 (15.IX)	"		Lazarevskii, 1875, II, p.250
1708 (28.X)	"	(joined Charles XII of Sweden with Mazepa	Ohloblyn, 1960, p.363
1708-1714	Ivan Nos		Lazarevskii, 1902, III, p.4
1708 (14.XI)	"	(appointed by Peter I)	Ohloblyn, 1960, p.365
1709 (14.II)	"		Modzalevskii, 1908-14, I, p.155
1712 (15.IX)	"	(later General Judge)	Lazarevskii, 1902, III, p.124
1714-1739	Hnat (Ignat) Galagan		*Ibid.*, p.4
1721 (21.VII)	Fedir Markovych (acting colonel)		*Ibid.*, p.323
1722 (21.II)	Galagan (Hnat)		*Diariush*, 1858, p.23
1723 (1.X)	"		Kolomakskiia chelobytniia, 1894, p.108
1728-1729	Petro Nosenko (acting colonel)		Modzalevskii, 1908-14, I, p.155
1728 (17.IX)	"		Okinshevych, 1948, p.138
1728 (28.XII)	"		*Ibid.*, p.109
1730 (18.VI)	Galagan (Hnat)		*Ibid.*, 1930, pp. 313-4
1734 (27.VIII)	"		Kurdiumov, 1907, p.216
1739 (9.XI) - **1763** (25.VIII)	Hryhorii Galagan (son of Hnat)		Modzalevskii, 1908-14, I, p.222
1752 (23.VIII)	"		*Sulimovskii Arkhiv*, 1884, p.85
1758 (IX)	"		Okinshevych, 1930, p.335
1763-1767	Ivan Galagan (acting colonel)		Modzalevskii, 1908-14, I, p. 222
1767-1772	Petro Horlenko (acting colonel)		*Ibid.*, p.307 (Modzalevskii dates Horlenko 1767 only)

1772	Ivan Tarnavs'kyi (Tarnovs'kyi)	Lazarevskii, 1902, III, p.54
1773	Petro Horlenko (full colonel)	Modzalevskii, 1908-14, I, p.307
1773-1781	Alexander Iakubovych	Lazarevskii, 1902, III, p.4
1775 (4.II)	"	*Ibid.*, pp. 420-422
	Shafonskii dates Iakubovych, 1773-85	Shafonskii, 1851, p.513

QUARTERMASTERS OF PRYLUKA REGIMENT

1658	Malosh Vovchenko	Lazarevskii, 1902, III, p.57
1672	Hryhorii Pylypovych	*Ibid.*
1672-75	Vasyl Sebastianovych	*Ibid.*
1672 (25.V)	"	Velychko, 1848-64, II, p.316
1677 (14.IV)	Ivan Nos	Lazarevskii, III, 1902, p.30
1678	Mykhailo Nyz'koliad	*Ibid*.
1685-1699	Hryhorii D. Cherniavs'kyi	G.G.
1685, 1697-1699	"	Lazarevskii, 1902, III, p.57
1706-1708	Ivan Nos (later colonel & General Judge)	*Ibid.*
1708	R. Fedorovych	Diadychenko, 1959, p.216
1709-1716	Semen Fedorovych Rakovych	Lazarevskii, 1902, III, p.57
1717- 1737	Mykhailo Hryhorovych Ohronovych (also called Mykhailo Hryhorovych)	Modzalevskii, 1908-14, III, p. 729
1720 (XII)	"	*Diariush,* 1858, p.10
1723 (1.IX)	"	Kolomakskiia chelobytniia, 1894, p.106
1725	"	Lichnoi sostav, 1904, p.1
1730 (4.XI)	"	Sulimovskii Arkhiv, 1884, p.60
1741 (22.1) - **1758**	Fedir Halenkovs'kyi	Modzalevskii, 1908-14, I, p.226
1758 (22.IV)	"	*Generalne sledstvie Priluts-kago polka,* 1896, p. 8
1760's (c.1763)	Stepan V. Lukoms'kyi	Pritsak, 1972, p.X

1765	Petro Tarnovs'kyi	*Chernigovskie Gubernskie Vedomosti*, 1866:42, p.313
1767-1770	Iakiv M. Ohronovych	Lazarevskii, 1902, III, p.57
1767	"	*Sbornik* RIO, v. 68, p.229
1771-1777	Iakiv D. Kisil'	Lazarevskii, 1902, III, p.57
1779-1781	Mykyta Umyn'	*Ibid.*

JUDGES OF THE PRYLUKA REGIMENT

1659	Fedir Lavrynovych	Lazarevskii, 1902, III, p.60
1669	Buryi	*Ibid.*
1671-1672	Lazar Horlenko (later colonel)	*Ibid.*, p.11
1672-1676	Ivan Matsenko	Miakotin, 1924-26, I, p.104
1672 (25.V)	"	Velychko, 1848-64, II, p.316
1676 (23.V)	"	Lazarevskii, 1902, III, p.30
1677 (14.IV)	Vasyl' Sebastianovych	*Ibid.*
1678	Lazar Horlenko	*Ibid.*, p.60
1680	Ivan Matsenko	*Ibid.*
1684-85, 1687	Iakiv (Ian) Khrystoforovych (also called Ivan Hrek)	*Ibid.*
1688-89, 1690	Taras Kondrativ	Miakotin, 1924-26, II, p.174
1689-1693	Kindrat Tarasovych	Lazarevskii, 1902, III, p.420
1695-1703	Ivan Nos	Ohloblyn, 1960, p.365
1698 (8.IX)	"	Antonovich, 1885, p.74
1707-1709	Trokhym Trotsyna (Trots)	Lazarevskii, 1902, III, p.322
1709-1716	Mykhailo Ohronovych	*Ibid.*, p.60
1714-1719	Andrii Vasylevych Sebastianovych (also known as Vasylevych)	*Ibid.*
1714 (XII	"	*Ibid.*, p.37
1717 (5.VIII)	" (trial of witches)	*Kievskaia Starina, 1883,* XI, p. 390
1719-1724	Ivan Markovych	Modzalevskii, 1908-14, III, p.390
1723 (1.X)	"	Kolomakskiia chelobytniia, 1894, p.106

1724 (10.X)	"	*Heneral'ne slidstvo Lubens'koho polku,* 1931, p.90
1728	Vasyl Zelens'kyi	Lazarevskii, 1902, III, p.60
1728-1741	Mykhailo Iahel'nyts'kyi	Lazarevskii, 1902, III, p.60
1729 (28.V)	"	*Generalnoe sledstvie Priluts-kago polka,* 1896, pp. 8-10
1731 (I)	"	*Heneral'ne slidstvo starodubs'ko-ho polku,* 1929, p.84
1734 (30.V)	"	Okinshevych, 1930, p.322
1741	"	*Kievskaia Starina,* 1886, III pp.624-5
1734-1755	Iakiv M. Ohronovych	Lazarevskii, 1902, III, p.60
1758 (22.IV)	"	*Generalnoe sledstvie Priluts-kago polka,* 1896, pp.8-10
1750's	Ivan H. Galagan (later acting colonel)	Miloradovich, 1901, II/6, p.33
1758 (IX)	Stepan V. Lukoms'kyi	Okinshevych, 1930, p.335
1761-1771	Ivan Aleksandrovych	Lazarevskii, 1902, III, p.60
1763 (26.IX)	"	Luchitskii, 1884, p.130
c.1766	Ivan Romanovych	*Sbornik* RIO, v.68, p.229
1764-1771	Iakiv Kisil' (II judge)	Lazarevskii, 1902, III, p.60
1771-1781	Iakiv I. Aleksandrovych	*Ibid.*

CHANCELLORS OF THE PRYLUKA REGIMENT

1659 (13.X)	Vasyl' Sebastianov (Sebast-ianovych) later judge and quartermaster)	Velychko, 1848-64, I, p.224
1671-1691	Semen Rakovych	G.G.
1671	"	Lazarevskii, 1875,II,p.248
1672-85	"	Modzalevskii, 1908-14, I, p.305
1678 (10.VIII)	"	*AIZR,* XIII, *No.*153, p.653
1688	" (Semen Fedoro-vych)	Lazarevskii, 1901,III, p.57
1691	"	*Generalnoe sledstvie Priluts-kago polka, 1896, p.19*

1690-1692	Petro Patoka	Lazarevskii, 1902, III, p.57
1693, 1696 -1703	Ivan Sebastianovych	Modzalevskii, 1908-14, IV, p. 584
1697-1701	"	Lazarevskii, 1902, III, p.63
1701-1709	Ihnat Lysenevych	*Ibid.*
1707	"	Miakotin, 1924-26, II, p.28
1709	" (became an Orthodox priest)	*Generalnoe sledstvie Prilutskago polka, 1896, p.16*
1709	Semen S, Levchenko	Modzalevskii, 1908-14, III, p.64
1709-1714	(XII) Andrii V. Sebastianovych	Lazarevskii, 1902, III, pp. 37, 63
1710	"	Diadychenko, 1959, p.275
1715-1740	Fedir Halenkovs'kyi	Modzalevskii, 1908-14, I, p.226
1716	"	Miakotin, 1924-26, II, p.58
1719	Zakhar Patoka	Kurdiumov, 1907, p.129
1723 (I.X)	F. Halenkovs'kyi	Kolomakskiia chelobytniia, 1894, p.105
1725	"	Lichnoi sostav, 1904, p.1
1729 (28.V)	"	*Generalnoe sledstvie Prilutskago polka,* 1896, pp. 8-10
1731 (I)	"	*Heneral'ne slidstvo Starodubs'koho polku,* 1929, p.84
1740-1760	Ivan Aleksandrovych	Lazarevskii, 1902, III, p.62
1741	"	*Kievskaia Starina,* 1886, III, pp. *624-5*
1760-1775	Ivan Shnurchevs'kyi	Lazarevskii, 1902, III, pp.63, 420
1767 (9.III)	"	Maksimovich, 1917, p.88
1775 (4.II)		Lazarevskii, 1902, III, p. 422
1776 (9.XII) - **1781**	Andrii F. Halenkovs'kyi	Modzalevskii, 1908-14, I, p.227

During the years 1766 through 1773, Ivan Iahelnyts'kyi held the title of regimental chancellor but did not fulfill its functions (Lazarevskii, 1902, III, pp. 63, 420).

1668 (4.I)	Ivan Matsenko (later colonel)	*AIZR*, VII, p.13
1669	"	Lazarevskii, 1902, III, p.66
1669 (6.III)	Iakiv Trokhymiv (Trofimovych)(also acting colonel)	Bantysh-Kamenskii, 1858-59, I, p.217
1672 (25.V)	Hryhorii Cherniavs'kyi (later quartermaster)	Velyckho, 1848-64, II, p.316
1676	Zinets' Kornienko	Lazarevskii, 1902, III, p.66
1677 (14.IV)	Fedir L. Movchan (later colonel)	*Ibid.*, pp. 12,30
1685,1687,1692	Ivan Nos	Modzalevskii, 1908-14, I, p.154
1684	Ivan (Nos-GG)	*Pomianyk*, p.72
1688, 1691, 1693, 1695	Semen Fedorovych (Rakovych-GG)	Lazarevskii, 1902, III, pp. 57,66
c.1700	Stepan H. Cherniavs'kyi	*Ibid.*, p.422
c.1700	Vasyl' Samoilovych	*Ibid.*, p.66
1708 (XI)	Semen Levchenko (later chancellor)	Diadychenko, 1959, p.216
1711-1741	Mykhailo F. Movchan (I aide)	Lazarevskii, 1902, III, p.66
1723 (IX)	"	Kolomakskiia chelobytniia, 1894, p.106
1725	"	Lichnoi sostav, 1904, p.1
1729 (28.V)	"	*Generalne sledstvie Priluts-kago polka, 1896, p.10*
1741	"	*Kievskaia Starina*, 1886, III, p.624
1714-1729	Hryhorii Panchenko (II aide)	Lazarevskii, 1902, III, p.66
1715	"(Pankevych)	Kozubenko,1928, p.209
1723 (31.X)	"	Lazarevskii, 1875, I, p.320
1725	"(Plykovych)	Lichnoi sostav, 1904, p.1
1729 (22.XII)	"	Modzalevskii, 1908-14, II, p.178
1738-1761	Nykyfor P. Bilets'kyi -	*Ibid.*, I, p.155
1758 (IX)	Nosenko	Okinshevych, 1930, p.335
1767	"	*Sbornik* RIO, v. 68, p.229

1758 (22.IV)	Iakiv Velets'kyi	*Generalnoe sledstvie Prilut s-kago polka,* 1896, *p.8*
1766	Zan'kevych	Maksimovich, 1913, p.29
1741	Mykhailo Velychko	Lazarevskii, 1920, III, p.66
1741	Mykhailo Storozhenko	*Kievskaia Starina,* 1886, III, pp. 624-5
1742-1764	Iakiv Velychko	Lazarevskii, 1902, III, p.66
1764-1771	Iakiv Kysil' (later quarter-master)	*Ibid.*
1765	"	Andrievskii, 1882-85, VIII, p.122
1767	"	*Sbornik* RIO, v. 68, p.229
1771	"	Lazarevskii, 1902, III, p.59
1767	Semen Bilets'kyi-Nosenko	Modzalevskii, 1908-14, I, p.159
1770 (30.IV)-**1771** (14.II)	Hryhorii Mazaraka	*Ibid.*, III, p.271
1771-1781	Mykyta Umyn' (later quarter-master)	Lazarevskii, 1902, III, p.66
1771-1781	Iakiv A. Ianovs'kyi	*Ibid.*

FLAGBEARERS OF THE PRYLUKA REGIMENT

1672 (25.V)	Andrii Semeniv	Velychko, 1848-64, II, p.316
c.1692-1707	Ihnat Lysanevych (later chancellor)	Miakotin, 1924-26, II, p.31
1699	Semen Portianka	Lazarevskii, 1902, III, p.72
1700	Semen Datsenko	*Ibid.*
1708-09	Ivan Nosenko-Bilets'kyi	Modzalevskii, 1908-14, I, p.155
1709-1710	Petro Nosenko	Miakotin, 1924-26, II, p.58
1715-1744	Ivan Semenovych	Lazarevskii, 1902, III, p.72
1723 (1.X)	"	Kolomakskiia chelobytni ia, 1894, p.106
1725	"	Lichnoi sostav, 1904, p.1
1741	"	*Kievskaia Starina,* 1886, III, p.624
1720-1724	Ivan Nosenko-Bilets'kyi	Lazarevskii, 1902, III, p.72

1744	Antin Matsenko	*Ibid.*
1747-1755	Danylo Savyn	*Ibid.*
1749-1751, 1760	Antin Ianovs'kyi	*Ibid.*, pp. 59-72
1757-1764	Iakiv Kysil' (later quartermaster)	*Ibid.*
1767-1770	Mykyta Umyn' "	*Ibid.*, p. 59
1767	" (Utip)	*Sbornik* RIO, v.68, p.229
1767-1771	Fedir Markovs'kyi	Lazarevskii, 1902, III, p.72
1771(5.XII)**-1776**	Andrii F. Halenkovs'kyi	Modzalevskii, 1908-14, I, p.227
1771-1775	"	Lazarevskii, 1902, III, p.422
1771-1781	Ivan Trots'kyi	*Ibid.*, p.72
1781 (10.X) **-1784**	Semen A. Mazaraka	Modzalevskii, 1908-14, III, p.220

CAPTAINS OF THE PRYLUKA COMPANIES

1649 (10.X)	4 companies: Sava Kremenchuts'kyi (I Company), Ivan Skuratovych (Skurat, later colonel) (II Company), Semen Protsenko (III Company), Pavlo Terekh (Tereshchenko, later colonel) (IV Company)	Reiester, 1874, III, pp. 304-08.
1659	Ivan Danyliv	Lazarevskii, 1902, III, p. 112
1661 (2.V)	Avram Lukianiv (I Company) Hnat Tymkiv (II Company)	*AIZR*, V, No. 23, p. 55 *Ibid.*
1666 (22.X)	Sava Tymchenko	Bantysh-Kamenskii, 1858-59, I, p.151
1669	Fedir Semeniv	*AIZR*, VIII, p.61
1683	Ostafii (Matsenko-GG)	*Pomianyk*, p. 72v.
1687-1688	Ostap Matsenko	Lazarevskii, 1902, III, p.112
1690-1709	Iakiv K. Zolotarenko	*Ibid.*
1690	"	Diadychenko, 1959, p.262
1709 (21.III)**-1719**	Ivan Markovych (later judge)	Lazarevskii, 1902, III, p.112
1709 (21.IX)	"	Kurdiumov, 1907, p.167
1718 (7.VI)	"	*Heneral'ne slidstvo Starodubs'koho polku*, 1929, p.86
1718 (7.VII)	"	Kurdiumov, 1907, p.26

1719-1724	Fedir Markovych	Lazarevskii, 1902, III, p.112
1723 (1.X)	"	Kolomakskiia chelobytniia, 1894, p.106
1724-1733	Petro I. Nosenko-Biletsk'yi (later flagbearer)	Lazarevskii, 1902, III, p.112
1725	"	Lichnoi sostav, 1904, p.2
1729 (28.V)	"	*Generalnoe sledstvie Priluts-kago polka,* 1896, p.10
1732	"	Miakotin, 1924-26, III, p.154
1735 (21.I) **-1737**	Stepan V. Lukoms'kyi (acting captain)	Modzalevskii, 1908-14, III, p.214
1737-1744	" (full captain)	*Ibid.*
1741	"	*Kievskaia Starina,* 1886, III, pp. 624-625
1747-1758	Andrii I. Hulenko	Lazarevskii, 1902, III, p.138
1747 (6.VII)	" (appointed)	Kurdiumov, 1907, p.232
1760	Pavlo Hulenko	Lazarevskii, 1902, III, p.143
1760	Heorhii (Iurii) P. Nosenko-Bilets'kyi	*Ibid.*
1767	Fedir Svyrs'kyi	Lytvynenko, 1970, p. 48
1769-1781	Hryhorii Hudyma	Lazarevskii, 1902, III, p.112

Pryluka Company

The town of Pryluka is located on the Udai River, a tributary of the Sula River, about 90 miles east of Kiev.

It was settled in the late sixteenth century and by 1628 numbered 40 households with approximately 200 people.[1] Pryluka became part of the Vyshnevets'kyi (Wisnowiecki) estates in the first half of the seventeenth century and by 1641 contained 366 households.[2]

At the beginning of the Hetmanate, the town of Pryluka became headquarters for four Cossack Companies numbering 410 registered Cossacks in 1649.[3] Five years later, the town itself contained 1,423 Cossacks and burghers.[4] It was plundered in the period of the Ruin and its four companies shrank into one. The Pryluka Company also absorbed the neighboring Perevolochna Company for nearly a century.

Recovery came in the eighteenth century, the town's population expanded and the Census of 1731 shows that Pryluka numbered 134 Cossacks and 1,112 other households with a total population of 3,800.[5] In 1782, the population of Pryluka Company reached 14,112, of which 1,338 were elected Cossacks and 1,295 were helpers.[6]

Several captains reached higher offices in the regimental service, Ivan Markovych, Petro Nosenko-Bilets'kyi, Stepan V. Lukoms'kyi and Pavlo Tereshchenko who became Colonel of Pryluka. Another captain became voevoda of Chuhuiv: Ivan Hulenko.[7]

PRYLUKA COMPANY

[1]Lazarevskii, 1902, III, p.79.
[2]Maksimovich, 1877, II, p.369.
[3]Reiestr, 1874, III, pp.304-08.
[4] *AIZR*, X, p. 204.
[5]Lazarevskii, 1902, III, p. 99; he also gives statistics for 1713, 1729, 1740, and 1753.
[6] Shafonskii, 1851, pp. 77-78.
[7] Lazarevskii, 1902, III, p. 79.

CAPTAINS OF THE HALYTSIA COMPANY

1649 (10.X) Vasyl' Kolos	Reiestr, 1874, III, p. 310-11
1653 (27.XII) Martyn Starukha	*AIZR*, X, p. 20

The village of Haltsia (or Halytsia) is located about 16 km. north-west of Pryluka.

The Cossack Company of Halytsia was organized in 1648 and existed until late 1660's. The Register of Zboriv reveals that in 1649, Halytsia Company contained 101 registered Cossacks.[1] Five years later, it numbered 236 Cossacks and peasants.[2]

The company territory was devastated during Pushkar's revolt in 1658 and its populace scattered. The remainder were attached to the Monastyryshcha Company.[3]

HALYTSIA COMPANY

[1] Reiestr, 1874, III, pp. 310-311.
[2] *AIZR*, X, p. 294.
[3] Lazarevskii, 1902, III, p. 206.

1648 (15.XII)	Petro Holovats'kyi (colonel of Ichnia Regiment)	Lazarevskii, 1902, III, p.224
1649 (10.X)	Ivan Ianovych (I Company) Fedir Hryshchenko (II Company)	Reiester, 1874, III, p.316
1653 (26.XII)	Semen Harasymiv (former colonel)	*Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei,* III, No. 205 p.451
1662 (15.IV)	Matvii Romanovych	*AIZR,* V, No. 55, p. 117
1672 (25.V)	Ivan Bovchenko	Velychko, 1848-64, II, p.316
1681-1687	Ivan F. Storozhenko (later colonel)	Ohloblyn, 1960, p.153
1691	Alexander (surname unknown)	Lazarevskii, 1902, III, p.216
1700 (VI) **-1715**	Andrii I. Storozhenko	Modzalevskii, 1908-14, IV, p.773
1703-1715	"	Lazarevskii, 1902, III, p.216
1709	Harasym Darahan (acting captain)	Modzalevskii, 1908-14, I, p.390
1715-1741	Hryhorii A. Storozhenko	*Ibid.,* IV, p.774
1715-1737	"	Lazarevskii, 1902, III, p.216
1719	"	*Generalnoe sledstvie Priluts-kago polka,* 1896, p.24
1723 (6.I)	"	Lazarevskii, 1880, p.168
1725	"	Lichnii sostav, 1904, p.4
1735	"	Iakovliv, 1948, p.22
1741-1752	Andrii H. Storozhenko	Lazarevskii, 1902, III, p.216
1748	"	*Ibid.,* 1901, p.37
1753-1763	Ivan Novyts'kyi	*Ibid.,* 1902, III, p.216
1772-1778	Ivan Romanovych	*Ibid.*
1780-1781	Petro I. Romanovych	*Ibid.*
1780	"	Miloradovich, 1901, I/2, p.472

The town of Ichnia is located on the Ichen'ka River, about 13 km. northeast of Pryluka. It was founded in the late sixteenth century and numbered 1,494 households by 1641.[1]

In 1648, Ichnia became the headquarters of an independent Ichnia Cossack Regiment (1648-49). During its brief existence, it was commanded by Colonel Petro Holovats'kyi (1648), who later became Colonel of the Pereiaslav Regiment and Stepan Holovats'kyi in 1649.[2] It was merged within the Pryluka Regiment following Khmel'nyts'kyi's reorganization after the Treaty of Zboriv.[3]

Ichnia was reduced to a company town with two Cossack companies in 1649 (October 10): 99 men in the First Company and 100 men in the Second Company.[4] Five years later, Ichnia had a population of 1,798 Cossacks and burghers.[5] By the end of the Hetmanate, Ichnia Company consisted of 7,424 inhabitants, of whom 1,154 were elected Cossacks and 1,404 were helpers.[6]

Ichnia Company was commanded by four generations of the Storozhenko Family and three generation of the Romanovych Family. Captain Ivan Storozhenko served as Colonel of Pryluka.

ICHNIA COMPANY

[1] Maksimovich, 1877, II, p. 369.
[2] Lazarevskii, 1902, III, p. 224.
[3] Hrushevs'kyi, 1955, VIII/3, p. 278; Maksimovich, 1876-80, I, p. 731.
[4] Reiestr, 1874, III, p. 316.
[5] *AIZR*, X, 294.
[6] Shafonskii, 1851, pp. 77-78.

CAPTAINS OF THE IVANYTSIA COMPANY (1649 — 1782)

1649 (10.X)	Stefan Hryshchenko	Reiestr, 1874, III, p.315
1653 (15.XII)	Stepan Stepaniv (Hryshchenko-GG)	*AIZR*, X, p.195
1672-1691	Sava Myshchenko	G.G.
1672 (25.V)	"	Velychko, 1848-64, II, p.316
1691 (10.IV)	"	*Zapysky* Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka, 1913, v. 113, p. 122; *Generalne sledstvie Prilutskago polka*, 1896, p.24

1700 -1709	Pavlo Mynyts'kyi (I tenure)	G.G.
1700	"	Shevchenko, 1959, p.277
1710-1721 (10.VI)	Hryhorii I. Voloshyn (Hryhorash)	Lazarevskii, 1902, III, p.304; Kurdiumov, 1907, p.143
1715	" (Ivanovych)	*Generalnoe sledstvie Priluts-kago polka,* 1896, p.24
1716	Hryhorii Storozhenko (commanded Ichnia & Ivanytsia simultaneously)	Lazarevskii, 1902, III, p.219
1719 (20.VIII)	H. Voloshyn	*Ibid.,* p.305
1721-1727	Ivan Storozhenko	Ibid., Modzalevskii, 1908-14, IV, p.776
1719-1728	"	
1723 (I.X)	Zakharii Dmytrenko	Kolomakskiia chelobytniia, 1894, p.106
1725	I. Storozhenko	Lichnoi sostav, 1904, p.3
1727-1737	Pavlo Mynyts'kyi (II tenure) Mynyts'kyi was appointed but not confirmed by the General Chancellery until May, 1729. For two years Ivanytsia had no captain.	Lazarevskii, 1902, III, p.304
1738 (24.XII) **-1764**	Fedir Svyrs'kyi	*Ibid.*
1751	"	Modzalevskii, 1908-14, II, p. 263
1770-1781	Hryhorii O. Storozhenko	Lazarevskii, 1902, III, p.304

Ivanytsia Company

The town of Ivanytsia lies on the Smosh River, about 43 km. northeast of Pryluka. It was founded in the early seventeenth century and numbered 336 households by 1641.[1]

Ivanytsia Company existed from 1648 through 1782 within the Pryluka Company. In 1649, the company held 100 registered Cossacks on its roster.[2] Five years later, there were 3-18 Cossacks and other inhabitants in the town.[3] By the end of the eighteenth century, Ivanytsia Company numbered a population of 4,467; 462 were elected Cossacks and 794 were Cossack helpers.[4]

Several members of the Storozhenko Family commanded the Ivanytsia Company in the eighteenth century.

[1] Maksimovich, 1877, II, p. 369.
[2] Reiestr, 1874, III, p. 315.
[3] *AIZR*, X, p. 294.
[4] Shafonskii, 1851, pp. 77-78.

CAPTAINS OF KORYBUTIV (HOLENKA) COMPANY (1648-1782)

1649 (10.X)	Les'ko Fedorenko	Reiestr, 1874, III, p. 316-7
1653 (4.X)	Stepan Semenov	*Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei,* III, No. 195, p.382
1654	"	Lazarevskii, 1902, III, p.269
1661 (26.X)	Hnat Pavlovych (captain of Holiantsi)	*AIZR*, V, No. 31, p. 58
1672 (25.V)	Iats'ko Drapika	Velychko, 1848-64, II, p.316
1672-1739	incorporated into Krasnyi Koliadyn Company	
1739	Pavlo Iaslykovs'kyi	Lazarevskii, 1902, III, p.269
1740-1750	Samiilo Levandovs'kyi	*Ibid.*
1751-1759	Pavlo Dembovs'kyi	*Ibid.*, 1873, p.381
1758 (IX)	"	Okinshevych, 1930, p.336
1760-1767	Vasyl' Rudkovs'kyi	Lazarevskii, 1902, III, pp. 269-275
1760	"	Lukomskii, 1914, p.155
1762	"	Lazarevskii, 1902, III, p.65
1767	Sokolovs'kyi	*Ibid.*, 1873, p.338
1767-1777	Vlas Zhurakovs'kyi	Modzalevskii, 1908-14, II, p.57
1777-1781	Stepan Vorotyliak	Lazarevskii, 1902, III, p.269

Korybutiv Company

Korybutiv is located about 80 km. northeast of Pryluka, the farthest removed company from the regimental headquarters.

It was settled in the first half of the seventeenth century and by 1641, it numbered 600 households.[1]

The Korybutiv Cossack Company was organized in 1648 and it existed as an independent formation from 1648 to 1670; 1670-1672 it was known as the Holenka Company, from the neighboring town. From 1672 until 1738, it was incorporated into the Krasnyi Koliadyn Company. It was re-established in 1738. Its headquarters shifted from Korybutiv to Holiantsi, depending on its captains. Thus, from 1751-1781, Holenka again was the headquarters of the company.[2]

Korybutiv Company numbered 100 registered Cossacks in 1649.[3] Five years later, Korybutiv itself contained 101 Cossack and burgher inhabitants.[4] By 1782, the Holenka-Korybutiv Company numbered 6,812 inhabitants, including 1,141 elected Cossacks and 751 Cossack helpers.[5]

The office of the Korybutiv captain became the domain of the General Military Chancellery in the eighteenth century. Four captains were promoted from its senior clerks (*kantseliarysty*): Pavlo Iaslykovs'kyi, Samiilo Levandovs'kyi, Pavlo Dembovs'kyi and Vasyl' Rudkovs'kyi.[6]

KORYBUTIV COMPANY

[1] Maksimovich, 1877, II, p. 370.
[2] Lazarevskii, 1902, III, p. 269.
[3] Reiestr, 1874, III, p. 316-317.
[4] *AIZR*, X, p. 295.
[5] Shafonskii, 1851, pp. 77-78.
[6] Lazarevskii, 1873, I, pp. 381-388.

CAPTAINS OF THE KRASNYI KOLIADYN (KRASNE) COMPANY (1648-1782)

1649 (10.X)	Davyd Derkach	Reiestr, 1874, III, pp. 317-19
1653 (15.VI)	Vasyl' Bohuslavets'	*Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei*, III, No. 166, p.292
1653 (5.X)	Tyshko Havrylenko	*Ibid.*, No.195, p.382
1654	"	Lazarevskii, 1902, III, p. 235
1665 (21.I)	Ivan Samoilovych (later Hetman)	*AIZR*, V, No. 108, p.239
1666 (22.X)	Denys Sych	Bantysh-Kamenskii, 1858-59, I, p.151
1672	Danylo Pechenyi	Lazarevskii, 1902, III, p.235
1672 (25.V)	Pavlo Zahurs'kyi	Velychko, 1848-64, II, p.316
1681-1701	Tymish Iurievych Andrienko	G.G.

1681	"	Lazarevskii, 1902, III, p.252
1687	" (Iurievych)	*Ibid.*, p.235
1689	"	*Generalnoe sledstvie Priluts-kago polka,* 1896, p.235
1701-1708	Kornii Salohub	Lazarevskii, 1902, III, p.235
1710-1717	Leontii Lashchyns'kyi	Lukomskii, 1914, p.93
1712	Ivan Tymoshevs'kyi (acting capt.?)	Lazarevskii, 1901, p. 58
1714	L. Lashchyns'kyi	Diadychenko, 1959, p.253
1723 (1.X)	Ivan Karpenko (acting captain?)	Kolomakskiia chelobytniia, 1894, p.106
1717-1733	Marko Anhelovs'kyi	Lazarevskii, 1902, III, p.235
1725	"	Lichnoi sostav, 1904, p.3
1729 (28.V)	"	*Generalnoe sledstvie Priluts-kago polka,* 1896, p.10
1738-1764	Petro S. Maksymovych	Lazarevskii, 1902, III, p.235
1740	Kupchyns'kyi (acting captain)	*Ibid.*
1764	P. Maksymovych	Modzalevskii, 1908-14, III, p. 308
1764-1780	Ivan P. Mynyts'kyi	Lazarevskii, 1902, III, p.235
1767	"	*Sbornik* RIO, v. 68, p.229
1755 (29.III)	"	Lazarevskii, 1902, III, p.262

Krasnyi Koliadyn (Krasne) Company

Krasnyi Koliadyn Company was orginally known as Krasne Company. Krasne, the first headquarters of this company was settled in the first half of the seventeenth century and numbered 995 households by 1641.[1] In 1649, it contained 100 registered Cossacks.[2] At the time of the Treaty of Pereiaslav (1654).Krasne's population included 447 Cossacks and burghers.[3]

During the second half of the seventeenth century, the territory of Krasne Company included several short-lived companies: Kropyvna, Holenka, Korybutiv, and Krasnyi Koliadyn (Krasne).[4]

In the 1670's the Krasne Company was renamed Krasnyi Koliadyn to differentiate itself from another Krasne, near Konotop.[5] Krasnyi Koliadyn lies 65 km. northeast of Pryluka, on the Romen River.

The company's territory diminished in 1739, when the Korybutiv Company was carved out of its domain. At the end of the eighteenth century, Krasnyi Koliadyn Company had a population of 6,623, including 1,375 elected Cossacks and 133 helpers.[6]

The best known captain of Krasnyi Koliadyn was Ivan Samoilovych, who became Colonel of Chernyhiv (1667-1668), General Judge (1669-72) and Hetman (1672-1687)[7].

KRASNYI KOLIADYN COMPANY

[1] Maksimovich, 1877, II, p. 369.
[2] Reiestr, 1874, III, pp. 316-317.
[3] *AIZ* X, p. 295.
[4] Lazarevskii, 1902, III, p. 235.
[5] *Chteniia* v istoricheskom obshchestve Letopistsa Nestora (Kiev, 1899: XIV, otdelenie 3), p. 153.
[6] Shafonskii, 1851, pp. 77-78.
[7] Modzalevskii, 1908-14, IV, p. 477.

CAPTAINS OF THE MONASTYRYSHCHA COMPANY

1649 (10.X)	Dats'ko Mal'chenko	Reiestr, 1874, pp. 315-316
1650 (2.III)	Ivan Horodenko (Khorodenko)	Evfymovs'kyi, 1927, pp. 29-35
1672 (25.V)	Levko Tarasenko	Velychko, 1848-64, II, p. 316
1672	" (Karasenko)	Lazarevskii, 1902, III, p.199
1721-22, 1724	Pavlo Sokhans'kyi	*Ibid.*
1723 (1.X)	Mykhailo Iahelnyts'kyi (later judge)	Kolamakskiia chelobytniia, 1894, p.106
1725	Pavlo Karas'(Karasenko)	Lichnoi sostav,1904, p. 4
1728 (28.XI)	Hryhorii Zelens'kyi (Zabarnyi)	Lazarevskii, 1902, III, p.199

Zelens'kyi was expelled by his Cossacks for brutality on Nov. 28, and Pavlo Karas' elected captain on December 12, 1728. However, Hetman Apostol invalidated the election and appointed I. Romanovych.

1728-1763	Ivan R. Romanovych	Modzalevskii, 1908-14, IV, pp. 323-7
1763 (4.X)-**1772**	Petro I. Romanovych	*Ibid.*, p.327
1767	"	*Sbornik* RIO, v. 68, p.229
1771 (4.VII)	"	*HRU*, 1970, II, No. 306, p. 544

1772	"	Lazarevskii, 1902, III, p.199
1772 (15.VIII) - **1781** (10.VIII)	Mykhailo P. Romanovych	Modzalevskii, 1908-14, IV, p.328

Monastyryshcha Company

The town of Monastyryshcha was founded in the seventeenth century and numbered 939 households by 1641.[1] It is located along the Udai River, about 18 km.north of Pryluka. The company territory streched along part of the Udai River, with its tributaries Ichenka and Hal'ka.

In 1649 the Monastyryshcha Cossack Company numbered 98 men.[2] At the time of the Treaty of Pereiaslav (1654), its population was composed of 378 Cossacks and burghers (in the town itself).[3] Monastyryshcha Company absorbed the Halytsia Company in the late 1660's and by 1782 the territory of the company encompassed a population of 5,529, of which 355 were elected Cossacks and 205 were helpers.[4]

Monastyryshcha Company was under the sway of the Romanovych Family for nearly sixty years and three generations of Romanovyches commanded the company.

MONASTYRYSHCHA COMPANY

[1] Maksimovich, 1877, II, p. 369.
[2] Reiestr, 1874, III, pp. 315-316.
[3] *AIZR*, X, p. 294.
[4] Shafonskii, 1851, pp. 77-78.

CAPTAINS OF THE PEREVOLOCHNA COMPANY

1649 (10,X)	Ivan Mas'kovych	Reiestr, 1874, III, pp. 311-312
	Ceased its existence from 1650's to 1757	
1757 (12.IX) — **1763** (9.X)	Stepan Vasylevych Lukom-s'kyi (former captain of Pryluka and regimental judge; later regimental quarter-master; one of the compliers of the Cossack legal code)	Modzalevskii, 1908-14, III, p.215

1758 (IX)	Stepan V. Lukom'skyi	Okinshevych, 1930, p.215
1763 (9.X) **1781** (4.V)	Stepan Stepanovych Lukoms'kyi	Modzalevskii, 1908-14, III, p.215
1767	"	*Sbornik* RIO, v. 68, p.229

Prevolochna Company

Perevolochna is located about 10 km. east of Pryluka on the Udai River. It was settled in the early 17th century and numbered 426 households by 1641.[1]

In 1649 the Perevolochna Cossack Company listed 100 registered Cossacks.[2] Five years later, the town itself had a population of 409 inhabitants including Cossacks.[3]

During the 1650's Perevolochna Company merged with the Pryluka headquarters company.[4] It was re-established as an independent formation by Hetman Rozumovs'kyi, who detached a part of the Pryluka Company in 1757.[5] At the end of the eighteenth century, the company territory contained 36 settlements with a population of 5,388, of which 1,153 were elected Cossacks and 1,469 were helpers.[6]

The best known captain of Perevolochna was Stepan V. Lukoms'kyi, one of the compilers of the Cossack Legal Code of 1743, *Prava, po kotorym sudytsia Malorossiiskii narod.*[7] His literary works consisted of the translation of Tytlowski and editing and supplementing Okolski's *Diary*. Lukoms'kyi later served as regimental quartermaster.

PEREVOLOCHNA COMPANY

[1] Maksimovich, 1877, II, p. 369.
[2] Reiestr, 1874, III, pp. 311-312.
[3] *AIZR*, X, 294.
[4] Lazarevskii, 1902, III, pp. 157-158.
[5] Modzalevskii, 1908-14, II, p. 215.
[6] Shafonskii, 1851, pp. 77-78.
[7] A. Kistiakovskii, *Prava, po kotorym suditsia Malorossiiskii narod.* 3 vols. in 1. Kiev, Kievskii Universitet, 1879; A. Iakovliv, *Ukrains'kyi Kodeks 1743 roku*, Munich, Zahrava, 1948.

CAPTAINS OF THE SRIBNE COMPANY

1649 (10.X)	Pavlo Fedorenko	Reiestr, 1874, III, p.309
1666	Sydor Mishchanyn	Slabchenko, 1909, p.120

1672 (25.V)	Danylo Tymchenko	Velychko, 1848-64, II, p.316
1672	Ivan Vovchens'kyi	Lazarevskii, 1902, III, p.320
c.1680	Ivan I. Bilets'kyi-Nosenko (later flagbearer)	Modzalevskii, 1908-14, I, p.155
c.1692	Vasyl' Hromyka	Lazarevskii, 1875,II, p.253
1688-1707	Trokhym V. Trotsyna (later judge)	*Ibid.,* 1902, III, p.320
1692	"	*Generalnoe sledstvie Prilutskago polka, 1896,* p.25
1709-1739	Antin T. Trotsyna	G.G.
1709 (19.V)	"	*Katalog* 1971,No. 250, p.73
1710 (12.I)	"	*Ibid.,* No. 254, p.77
1723 (1.X)	Iarema Fedorovych (acting captain)	Kolomakskiia chelobytniia, 1894, p.106
1725	A. Trotsyna	Lichnii sostav, 1904, p.3
1733 (2.IV)	"	Lazarevskii, 1875, I, p.323
1738	Petro Ivanenko (acting captain)	Modzalevskii, 1908-14, II, p.197
1739-1755	Nykolai A. Trotsyna	Lazarevskii, 1902, III, p.320
1749 (25.IX)	"	*Ibid.,* pp. 320, 328
1755-1773	Osyp Maslo	*Ibid.,* p.321
1767	"	*Sbornik* RIO, v. 68, p.229
1773	Oleksander Chasnyk	Lazarevskii, 1902, III, p.321
1774	Osyp Maslo	Modzalevskii, 1908-14, III, p.436
1779-1781	Andrii Kysil'	Lazarevskii, 1902, III, p.321

Sribne Company

The town Sribne lies on the Udai River, about 45 km. east of Pryluka. Sribne was known in the early seventeenth century and by 1641 it contained 1,830 households.[1]

The Sribne Cossack Company was organized in 1648. Next year, this company showed 99 registered Cossacks on its roster.[2] Five years later, the town of Sribne contained 1,228 Cossacks and burghers.[3] Subsequently, Sribne

was plundered and destroyed by Muscovite troops. The 1666 Census shows only 113 households in Sribne.[4] By 1718, the town recovered, and numbered 347 households of Cossacks and other residents. The Sribne Company also grew and by the end of the eighteenth century numbered a population of 5,754, of which, 1,073 were elected Cossacks and 1,062 were Cossack helpers.[5]

Sribne Company was ruled by the Trotsyna Family for nearly seventy years; one of its members, Antin Trotsyna served as regimental judge.

SRIBNE COMPANY

[1] Maksimovich, 1877, II, p. 369.
[2] Reiestr, 1874, III, p. 309.
[3] *AIZR*, X, p. 295.
[4] Lazarevskii, 1902, III, p. 331.
[5] Shafonskii, 1851, pp. 77-78.

CAPTAINS OF THE VARVA COMPANY

1649 (10.X)	Mykyta Antonenko (I Company), Fes'ko Andrievych (II Company)	Reiestr, 1874,III, pp. 306-07
1672 (25.V)	Mykhailo Rakovych (I Company), Ivan Andreiev (Mishchenko) (II Company)	Velychko, 1848-64, II, p.316 *Ibid.*, Lukomskii, 1914, p.183
c.1680	Iarema I. Morenets'	Lukomskii, 1914, p.19
1689-1693	Fedir I. Liashko-Tarnovs'kyi	Lazarevskii, 1902, III, p.354
1710	Petro Patoka	*Ibid.*, p.351
1714-1729	Mykhailo F. Tarnovs'kyi	*Ibid.*, p.354
1723 (1.X)	Marko Mykhailiv (acting captain)	Kolomakskiia chelobytniia, 1894, p.106
1723 (10.XII)	"	Lazarevskii, 1902, III, p.425
1725	M. Tarnovs'kyi	Lichnii sostav, 1904, p.2
1729 (28.V)	"	*Generalnoe sledstvie Priluts-kago polka*, 1896, p.10
1731-1735	Matvii A. Tarnovs'kyi	Lazarevskii, 1902, III, p.351
1736-1753	Dmytro Konys'kyi	*Ibid.*, p.330
1744	Mykhailo Tarnovs'kyi (acting captain?)	Miakotin, 1924-26, I, p.260
1751-1763	Andrii Baranovs'kyi (I Company)	Modzalevskii, 1908-14, II, p.38

1763 (22.II) **1781** (10.VIII)	Osyp P. Zhyla (I Company)	*Ibid.*
1767	" (Vyla)	*Sbornik* RIO, v. 68, p.229
1776	"	Miakotin, 1932, p.132
1760-1772	Ivan D. Tarnovs'kyi (II Company) (later colonel)	G.G.
1763	"	Lazarevskii, 1902, III, p.354
1767	"	*Sbornik* RIO, v. 68, p.229
1773-1781	Iakiv Maherovs'kyi (II Company)	Lazarevskii, 1902, III, p.354

Varva Company

The town of Varva is located near the Udai River, about 27 km. southeast from Pryluka. It was settled in the early seventeenth century; however, the site was a fortress in the eleventh century. By 1641, it was a populous town of 2,037 households.[1]

During the Khmel'nyts'kyi Uprising, two Cossack companies were organized, which survived until 1672. Then they were merged into a single company - in 1760, the second company was reinstated.[2]

In 1649, both companies numbered 100 registered Cossacks each.[3] Five years later, Varva had a population of 983 Cossacks and burghers.[4] By 1666, the town numbered 77 households of non-Cossack residents.[5] At the end of the eighteenth century, Varva's first Company had a population of 5,045 (elected Cossacks: 1,052; helpers: 1,079) and Varva's Second Company had a population of 4,386 (elected Cossacks: 1,024; helpers: 1,008).[6]

For eighty years, Varva Companies were commanded by members of the Tarnovs'kyi Family; one of them, Ivan Tarnovs'kyi later became Colonel of Pryluka.

VARVA COMPANIES

[1] *Ukrains'ka Radians'ka Entsyklopediia,* II, p. 221; Maksimovich, 1877, II, p. 369.
[2] Lazarevskii, 1902, III, p. 354.
[3] Reiestr, 1874, III, pp. 306-08.
[4] *AIZR,* X, p. 294.
[5] Lazarevskii, 1902, III, p. 361.
[6] Shafonskii, 1851, pp. 77-78.

1649 (10.X)	Fedir Bul'ba	Reiestr, 1874, III, pp.253-4
1672 (25.V)	Matvii Bychenko	Velychko, 1848-64, II, p.316
1683-1695	Stepan Levchenko	Modzalevskii, 1908-14, II, p.64
c.1700	Ivan Kysil'	Lazarevskii, 1902, III, pp. 5, 426
1711-1713	Demian F. Iakubovych	Modzalevskii, 1908-14, III, p.392
1717-1728	Mykhailo Iahelhyts'kyi (later judge)	Lazarevskii, 1902, III, p. 379
1719	"	Miakotin 1924-26, III, p.104
1723	" (also commanded Monastyryshcha Company)	Kolomakskiia chelobytniia , 1894, p.106
1725	"	Lichnoi sostav, 1904, p.2
1728 (XII)	Harkusha (acting captain)	Lazarevskii, 1902, III, p.382
1729-1753	Fedir Tarasevych	*Ibid.*, p.379
1763	Ivan Ianovs'kyi	*Ibid.*
1760-1767	Petro Tarnovs'kyi (intermittently) (also served as quartermaster in 1765)	G.G.
1760	"	Lazarevskii, 1902, III, p.379
1767	"	*Sbornik* RIO, v. 68, p.229
1770-1781 (6.V)	Ivan Lukoms'kyi	Modzalevskii, 1908-14, III, p.216

Zhuravka Company

Zhuravka lies near the Udai River, 25 km. south of Pryluka. The town was colonized in the early seventeenth century and numbered 474 households by 1641.[1]

In 1648, a Cossack Company was organized in Zhuravka, which belonged to the Kropyvna Regiment. It numbered 120 registered Cossacks in 1649.[2] Upon the dissolution of the Kropyvna Regiment by Hetman Ivan Vyhovs'kyi, in 1658, Zhuravka Company was assigned to Pryluka Regiment wherein it remained until the end of the Hetmanate. The Company had a total population of 2,629 by 1782; among them were 751 elected Cossacks and 567 helpers.[3]

Several of its captains achieved higher rank in the regimental hierarchy:

Mykhailo Iahel'nyts'kyi became judge and Petro Tarnovs'kyi served as quartermaster. Iahel'nyts'kyi also commanded two companies in 1723, the Zhuravka and Monastyryshcha.

ZHURAVKA COMPANY

[1] Maksimovich, 1877, II, p. 369.
[2] Reiestr, 1874, III, pp. 253-254.
[3] Shafonskii, 1851, pp. 77-78.

BIBLIOGRAPHY

Documentary Publications

Akty otnosiashchiesia k istorii Iuzhoi i Zapadnoi Rossii. Vols. IV-X. St. Petersburg, Various Publ., 1863-1882. *(AIZR).*

Akty otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii. Vol. V (1633-99). St. Petersburg, Tipog. Pritsa, 1853. *(AIZR).*

Bantysh-Kamenskii, D. "Istochniki Malorossiiskoi istorii". *Chteniia* (Moscow), Pt. I: 1858, I, 1-339; Pt. II: 1859, I, 1-340.

"Chernigovskaia Letopis po novomu spisku,' 1587-1725. Prilozhenie: Kolomakskiia Chelobytniia". *K. S.* 1894: IV, 70-80; V, 81-96; 97-110. (Kolomakskiia chelobytniia).

"Diariush ili Zhurnal...s 1722 goda Nikolaia Khanenka", *Chteniia* (Moscow), 1858: Kn. I, I-XXI, 1-74.

Dokumenty Bohdana Khmel'nyts'koho. Eds. I. Krypiakevych and I. Butych. Kyiv, AN URSR, 1961.

The Eyewitness Chronicle. Int. by O. Pritsak. Harvard Series in Ukrainian Studies. Vol. VII/I. Munich, Fink Verlag, 1972. (Pritsak)

Heneral'ne slidstvo pro maietnosti Starodubs'koho polku. Ed. K. Lazarevs'ka. In series Ukrains'kyi Arkhiv. Vol. I. Kyiv, VUAN, 1929

Heneral'ne slidstvo pro maietnosti Lubens'koho polku. Ed. K. Lazarevs'ka. In series: Ukrains'kyi Arkhiv. Vol. IV Kyiv, VUAN, 1931.

Generalnoe sledstvie o maietnostiakh Prilutskago polka, 1729-1731 gg. comp. by V. Miakotin. *Chteniia* (Kiev), Vol. XI (1896), 3-38.

Haidamats'kyi rukh na Ukraini. Eds I. Butych and F. Shevchenko. Kyiv, Naukova Dumka, 1970. (HRU).

Kurdiumov, M. G. *Opisanie aktov khraniashchiesia v Arkhive Imper. Arkheograficheskoi Kommissii.* St. Petersburg, Tipog. Skorokhodova, 1907.

"Lichnoi sostav malorusskoi starshyny v 1725 g.", *K. S.* 1904; VII/VIII, 1-31.

"Nakazy malorossiiskoi shliakhty v 1767", *Sbornik* Imp. Russiskogo Istoricheskogo Obshchestva. Vols. 43 (1885), 68 (1889), 93 (1884). (*Sbornik* RIO).

Pamiatniki izdannye Kievskoi Vremennoi Komissiei. Vol. III (1849). Kiev, Tipog. Valnera, 1849.

Pomianyk of St. Catherine's Monastery, Mt. Sinai. Ed. by M. Altbauer. Harvard Series in Ukrainian Studies. (In preparation).

"Reister vsego voiska Zaporozhkogo posle Zborovskogo dogovora, 10.X.1649", *Chteniia* (Moscow), 1874: II, 1-34, 1-214; III, 215-339. (Reiestr).

Shafonskii, A. *Chernigovskago Namestnichestva Topograficheskoe Opisanie. Kiev,* Univer. Tipog., 1851.

Sulimovskii Arkhiv. Ed. A. Lazarevskii, Kiev, Tipog. Milevicha, 1884.

Velychko, S. *Letopis sobytii v Iugo-zapodnoi Rossii.* 4.vols. Kiev, Tipog. Valnera, 1848-54.

Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei. 3 vols. Moskva, AN SSSR, 1954.

MONOGRAPHS

Andrievskii, A. *Istoricheskie materialy iz Arkhiva Kievskogo Gubernskogo Pravleniia.* 8 parts in 2 vols. Kiev, Gub. Tipog., 1882-5.

Apanovych, O.M. *Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XVIII st.* Kyiv, AN URSR, 1969.

Diadychenko, V. *Narysy politychnoho i suspil'noho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII-pochatku XVIII st.* Kyiv, AN URSR, 1959.

Hrushevs'kyi, M. *Istoriia Ukrainy-Rusi.* Vols. VIII-X. New York, Knyhospilka, 1955.

Iakovliv, A. *Ukrains'ko-Moskovski dohovory v XVII-XVIII vikakh.* Warszawa, *Pratsi* Ukr. Naukovoho Instytutu, 1934.

Iakovliv, A. *Ukrains'kyi Kodeks 1743 roku. Munich, Zapysky* Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka, vol. 159, 1949.

Kistiakovskii, A., ed., Prava, po kotorym sudytsia Malorossiiskii narod. 3 vols. in 1. Kiev. Izd. Kievskogo Universiteta, 1879.

Krupnyts'kyi, B. *Hetman Danylo Apostol, Munich* UVAN, 1948.

Lazarevskii, A. *Ukrainskie istoricheskie melochi A. Lazarevskogo s Kievskoi Stariny 1901 goda.* Kiev, Univ. Tipog., 1901.

Lazarevskii, A. *Opisanie Staroi Malorossii.* Vol. I: *Polk Starodubskii.* Kiev, 1888. Vol. II: *Polk Nezhinskii.* Kiev, 1893. Vol. III: *Polk Prylutskii,* Kiev, 1902.

Lipinski, W. *Z dziejow Ukrainy.* Kijow, Friedlein, 1912.

Lytvynenko, M. A. *Dzherela istorii Ukrainy XVIII st.* Kharkiv, Khark. Universytet, 1970.

Markevich, M. *Istoriia Malorossii.* Vols. III, V. Moskva, Tipog. Semena, 1843.

Miakotin, V. A. *Ocherki s sotsialnoi istorii Ukrainy v* 17-18 st. 3 vols. Praha, Vataga i Plamia, 1942-1926.

Miloradovich, G. A. *Rodoslovnaia kniga Chernigovskago dvorianstva.* 2 vols. St. Petersburg, Gubernskaia Tipog., 1901.

Modzalevskii, V. L. and Lukomskii, V. K. *Malorossiiskii Gerbovnik.* St. Petersburg, Tipog. Siriusa, 1914.

Modzalevskii, V. L. *Malorossiiskii Rodoslovnik.* 4. vols. Kiev, Tipog. Frontskevicha, 1908-14.

Ohloblyn, O. *Hetman Ivan Mazepa i ioho doba.* New York, *Zapysky* Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka, vol. 170, 1960.

Okinshevych, L. *Tsentral'ni ustanovy Ukrainy-Hetmanshchyny XVII-XVIII* st., Pt. 2; *Rada Starshyn.* Vol. VIII of the Series: *Pratsi* Komisii...Prava. Kyiv, VUAN, 1930.

Okinshevych, L. *Znachne viis'kove tovarystvo v Ukraini-Hetmanshchyni XVII-XVIII st.* Munich,*Zapysky* Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka, Vol. 157, 1948.

Pashuk, A. I. *Sud i sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini v XVII-XVIII st.* (1648-1782). Lviv. Lvivskyi Universytet, 1967.

Petrovs'kyi, M. *Narysy istorii Ukrainy* XVII- *pochatku XVIII v. Doslidy nad Litopysom Samovydtsia.* Kharkiv. Derzhavne Vydav. Ukrainy, 1930.

Shevchenko, F. *Politychni ta ekonomichni zviazky Ukrainy z Rossieiu v seredyni XVII st.* Kyiv, AN URSR, 1959.

Slabchenko, M. E. *Malorusskii polk v administrativnom otnoshenii.* In series: *Zapiski* Odesskogo Universiteta. N. S. Vol. 1. Odessa, Tekhnik, 1909.

Solov'ev, S. *Istoriia Rossii.* Vol. IX.New ed. Moskva. Izdvo sotsial.-ekon. lit., 1963.

Stetsiuk, K. I. *Narodni rukhy na Livoberezhnii i Slobids'kii Ukraini v 50-70 rokakh XVII st.* Kyiv, AN URSR, 1960.

Vasilchikov, A. A. *Semeistvo Razumovskikh.* Vol. 1. St. Petersburg. Stasulevich, 1880.

ARTICLES

Antonovich, V. "Prilutskii polkovoi osaul Mikhailo Movchan i ego zapisnaia kniga", *K.S.*, 1885: I, 57-85.

Cherkas'kyi, I. "Zvidomlennia pro vidriadzhennia do Kharkova 1927", *Pratsi* Komisii... Prava. VI (1929), 427-457.

Evfymovs'kyi, V. "Do istorii sudu ta zemel'nykh vidnosyn na Ukraini za Khmel'nychchyny", *Naukovyi Zbirnyk za 1927.* Kyiv, 1928, 19-35.

Kostomarov, N. "Getmanstvo Vygovskago". Vol. II, 35-194.

Kostomarov, N. "Getmanstvo Iuriia Khmelnitskogo", Vol. V., 95-186.

Kostomarov. N. "Ruina." Vol. VI, 8-366.

Kostomarov, N. "Mazepa i Mazepintsy", Vol. VI, 379-789 in *Sobranie sochineii.* New ed. Hague, Europa Printing, 1967.

Kozubenko, K. "Slidstvo pro khutori v sotniakh lahotyns'kii ta Berezans'kii 1730 r.". *Zapysky* VUAN Vol. 17 (1928), 205-216.

Krypiakevych, I. "Studii nad derzhavoiu Bohdana Khmel'nyts'koho", 9 parts ZNTSh. Vol. 138/40 (1925), 67-81; 144/145 (1926), 109-140; 147 (1927), 55-80; 151 (1931), 111-150.

Lazarevskii, A. "Galagany", *R.A.* 1875: I, 318-325.

Lazarevskii, A. "Gorlenki", *R.A.* 1875: II, 248-258.

Lazarevskii, A. "Pavel Polubotok", *R.A.* 1880: I, 137-209.

Lazarevskii, A. "Sotniki". *R. A.*, 1873: I, 341-388.

Maksimovich M. "Obozrenie gorodovykh polkov i soten, byvshykh na Ukraini so vremeni Bogdana Khmelnitskago" in *Sobranie sochinenii, Vol.* I, 655-747. Kiev, Tipog. Fritsa, 1876.

Okinshevych, L. "Heneral'na Rada na Ukraini-Het'manshchyni, XVII-XVIII st.", *Pratsi* Komisii... Prava Vol. 6 (1929), 25-425.

Padokh, Ia. "Mis'ki sudy na Ukraini - Het'manshchyni pislia 1648 r.", ZNTSh. Vol. 156 (1948), 93-127.

Romanovs'kyi, V. "Dokument do istorii derzhavnoho skarbu davnoi Het'manshchyny", *Ukrains'kyi Arkheografichnyi Zbirnyk.* Vol. 3 (1930), 1-18.

"Varva", *Ukrains'ka Radians'ka Entsyklopediia.* Vol. 2. p. 221.

ABBREVIATIONS:

Chteniia (Kiev): *Chteniia* v istoricheskom obshchestve Letopistsa Nestora. Kiev. 22 volumes, 1873-1914.

Chteniia (Moscow): *Chteniia* v imperatorskom obshchestve istorii i drevnostei Rossiiskikh pri Moskovskom universiteti. Moscow. 1858-59, 1874.

K.S.: Kievskaia Starina. Kiev, various volumes.

Pratsi Komisii: Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidnorus'koho ta Ukrains'koho prava. Kyiv, 1929, 1930.

R.A.: Russkii Arkhiv. Moscow. 1873, 1875, 1880

Sbornik RIO: *Sbornik* Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva.

VUAN: Vseukrains'ka Akademiia Nauk. Kyiv.

ZNTSh: *Zapysky* Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka. Lviv, various volumes.

о. Протопресвітер Семен Гаюк

ПОЛОЦЬКИЙ "АКТ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ" УНІЯТІВ З ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ В 1839 РОЦІ.

У лютому 1974 р. минуло 135 років від знаменної події, яка в православній історіографії відома під назвою "возз'єднання уніятів з Греко-Православною Церквою", [1-2] а в католицькій історіографії, як "ліквідація унії", "знищення унії".[3]

Сталася ця подія 12 лютого 1839 р. в м. Полоцьку, що, як в минулому, так і в той час був видатним осередком римо-католицтва і унії. Ця вагома подія була завершенням довгої й наполегливої праці як збоку російського уряду, так і збоку провідників уніятської Церкви, що в наслідок багатьох причин вирішили залишити унію і з'єднатися з Греко-Російською Церквою. Головним промотором цієї акції був тогочасний греко-уніятський єпископ (пізніше митрополит) Йосиф Сімашко, який разом із своїми однодумцями та співсподвижниками єпископами Антоном Зубком і Василем Лужинським, [4] з енергійною допомогою кількох видатних уніятських священиків, а що найголовніше з усебічною підтримкою російської влади довів до офіційного приєднання майже двох мільйонів уніятів до Православної Російської Церкви. Це приєднання не сталося відразу, не завершилося легко.

Більше як десять років провадилася т. зв. підготовча акція, що полягала в заміні старих богослужбових уніятських книг книгами московського видання, в забороні деяких богослужбових уніятських обрядів, у забороні вживати польську мову, що була тоді дуже поширена серед уніятського духовенства, в проповідництві, в офіційних зносинах, а особливо в збиранні власноручно підписаних заяв від духовенства про бажання "добровільного" переходу на православіє й т. ін.[5]

У цій підготовчій акції, яка мусіла б бути мирною і леґальною, без сумніву, домінував момент насильства, що призводило до великих страждань людей за їх переконання і за деякі, не завжди оправдані, призвичаєння.

Врешті, підготовча акція більш-менш закінчилася, і прийшов

вирішальний 1839 рік. Російська влада відважилася "закінчити справу унії для користи Церкви, імперії і уніятського народу". [6] Представники влади разом з уніятськими ієрархами докладали останніх зусиль, щоб приборкати неприхильних священиків. Явно стероризовано сто одинадцять священиків у Білоруській єпархії лише за те, що вони відважилися подати цареві прохання про дозвіл залишитися в унії. [7] Інші вже давно погодилися на все, що запропонує їм державна і духовна влада, знаючи, що всякий опір не тільки небезпечний, але й марний. [8]

Прийнявши до уваги цей стан своєрідного духового маразму уніятського духовенства, Сімашко та всі його співсподвижники, а також російська влада вирішили, що уніятська справа дозріла до свого остаточного вирішення. Сучасний нам звеличник Сімашка й доконаного ним діла, священик Анциферов з неприхованим ентузіязмом пише про цей остаточний, вирішальний період так: "Зваживши настрої більшости духовенства обох єпархій, преосвященний Йосиф визнав разом з членами греко-уніятської колегії, що настав той довгожданий момент, щоб звільнитися від того фальшивого становища, в якому греко-унияти перебували поверх двох сот років, загнані в унію насильно польськими королями, польською владою, єзуїтами і латинським духовенством, і возз'єднатися з Російською Православною Церквою, в якій колись перебували їхні діди, прадіди і взагалі всі предки". [9]

Щоб завершити справу остаточно, Сімашко, який постійно перебував у Петербурзі, виїхав до Полоцька і тут разом із своїми однодумцями ще раз підрахував зібрані підписи і зважив свої можливості. [10] Про цю справу маємо таке свідчення Сімашка в його *Записках:*

"Всього духовенства, що склало заобов'язання приєднатися до Православної Церкви, є: в Литовській Єпархії — білих священиків 834, ієромонахів і монахів 62, секретар консисторії і світських наставників духовних шкіл 7, семінаристів, що скінчили курс навчання в минулому році 35; в Білоруській єпархії — білих священиків 330, ієромонахів і монахів 17, секретар консисторії і світських наставників духовних шкіл 20. А всіх, що дали письмові заобов'язання приєднатися до Православної Греко-Російської церкви, в обох єпархіях духовних і світських було т и с я ч а т р и с т а п ' я т ь ".[11] І відразу він подає число тих священиків і монахів, які "ще не заобов'язалися приєднатися до Православної Церкви, — в обох єпархіях 593". [12]

Наведені цифрові дані не можуть викликати жадного сумніву щодо їх точности, але, як бачимо, кількість, що відмовилася приєднатися, дуже й дуже велика. Це вимагало, здавалося б, великої уваги і відкладення остаточного терміну "возз'єднання". Але Сімашко, принаглюваний російською владою, не зважає на велику опозицію уніятського

духовенства і разом з єпископами Зубком і Лужинським та іншими "начальствуючими духовними" 12 лютого, саме в неділю Православія, підписали акт злуки Греко-Уніятської Церкви з Греко-Православною Російською".[13]

Цей "акт злуки" разом з усіма персональними заявами духовенства про приєднання до Православної Церкви, що були зшиті в кільканадцятьох спеціяльних зошитах від усіх 1305 осіб та з відповідним супровідним листом, був поданий оберпрокуророві священного Синоду графові Протасову.

Ось що писав Сімашко Протасову в супровідному листі: "Слава в вишніх Богу! Добре діло довершується. У 12-ий день цього лютого місяця, в неділю Православ'я, підписаний остаточно всіми греко-уніятськими єпископами і начальствуючим духовенством соборний акт про приєднання уніятів до Православної Греко-Східньої Кафолічної Церкви.

В цей день відправляв я урочисто у Полоцькому Софійському катедральному соборі і особисто уділив причастя як учителям і учням семінарії, так і досить великій кількості парафіян. Під час відправи, замість папи, згадував я всіх православних патріярхів, митрополитів, архиєпископів і єпископів. Після літургії я відправив, разом з преосвященними Василем і Антоном, вдячний молебень за здоров'я і благоденство Государя Імператора і всієї Августішої Родини". [14]

Отже, сталося! Уніятська Церква в межах Російської Імперії перестала існувати. Понад десять років провадились підготовчі заходи до цього рішального моменту. [15] І всю цю працю, за якою крилася страшна людська трагедія, треба було завершити відповідним церковно-юридичним актом для загального оповіщення. Отож ще 30 січня з-під пера Сімашка вийшов проєкт акту приєднання уніятів до Греко-Російської Церкви, а вже 12 лютого цей проєкт, після незначних змін, був прийнятий його однодумцями, підписаний ними і через Протасова переданий цареві, а пізніше й опублікований.

У цій постанові Полоцького собору заакцентовано постійний духовий зв'язок з Церквою Греко-Російською і зазначено, що тільки "сила чужої переваги підпорядкувала їх під владу Римської Церкви, під назвою уніятів"; що "підступна політика колишньої польської республіки і погоджене з нею цілеспрямування місцевого латинського духовенства, яке не терпіло духа російської народности і старих обрядів Православного Сходу, скерували всі свої сили на знищення, щоб не було і самих слідів первинного походження нашого народу і нашої Церкви. Від цього сугубого зусилля предки наші, прийнявши Унію, підпали жалюгідній долі". [16]

І далі перераховувалося всі нещастя від Унії і вказувалось на

"батьківські щедроти і заступництво" самого царя Миколи I і, прикликавши допомогу ласки Господа Бога і Святого Духа, єпископи і духовенство "постановили твердо й незмінно признати знов єдність нашої Церки з Православно-Кафолічною Східньою Церквою і перебувати віднині разом з дорученими їм паствами в однодумності з святішими східніми православними патріярхами і в послусі Святішому Всеросійському Синодові та просити Государя Імператора цей намір наш прийняти під свою августішу опіку". [17]

Як бачимо навіть з цих кількох наведених цитат, "акт возз'єднання" був складений у найбільш льояльному дусі. Вказуючи на суто релігійні причини повернення до Православія (релігійний утиск і приниження уніятства римо-католицтвом), акт особливо акцентував суто політичну мету цієї дії — "повернення давнього надбання Руси до спільної матері, держави Російської". [18]

З цього приводу Ів. Власовський, автор *Нарису Історії Української Православної Церкви,* міркує так: "Ставлячи справу унії на національно-політичний ґрунт, заява (акт возз'єднання) проводить ідею, незгідну з історією, про "одність руського народу" (великоруси, малоруси і білоруси), звідкіль і бачимо в заяві грубий анахронізм, що від пізнішого державного організму, Московщини-Росії, відривались, а тепер повертаються, як його "спадщина" ті, що мали свою державу і Церкву раніше, ніж почалась держава Московська". "Очевидно, — пише далі Власовський, — заява була писана в дусі офіційної ідеології, ствердженої в часи Миколи I, про "православіє, самодержавіє і народність" (однороуську), як про підвалини Російської держави; православіє, до якого поверталися тепер уніяти, зв'язане було в цій ідеології з російськістю, тобто мало служити засобом до обрусіння білорусів і українців". [19]

Стільки Власовський про акт возз'єднання.

Після підписання цього акту в полоцькому катедральному соборі св. Софії всі учасники зібрання піднесли молитви до Всевишнього, щоб Пастиреначальник і Голова Церкви Христос подав успіх їх твердому намірові покласти край поділові в ім'я Його святе". [20]

Висилаючи цей акт "добровільного возз'єднання" [21] від імени ієрархів: Сімашка, Лужинського, Зубка і старших від духовенства на ім'я царя Миколи I, складено також два прохання: в одному вони просили дозволу царя приєднатись уніятам до "їх прабатьківської Православної Всеросійської Церкви, щоб тим зміцнити дальшу їх долю", [22-23], а в другому, з суто тактичних міркувань у відношенні до своєї пастви, просили царя, щоб приєднаному духовенству і народові була виявлена полегкість, тобто вирозуміння до їх місцевих звичаїв". [24]

У проханні виразно вказано, до чого саме мало бути виявлене вирозуміння. "Ми, будучи переконані, — писали в цьому проханні новонавернені на Православіє ієрархи, — що теперішній позаслужбовий одяг греко-уніятського духовенства, голення борід, вживана під час постів пожива і деякі призвичаєння в молитві, що не порушують догматів святої східньо-кафолічної віри, від довгого призвичаєння до них духовенства і самого народу, не можуть бути швидко змінені без важливих незручностей і, між іншим, швидка зміна в зовнішньому вигляді священиків може навіть позбавити їх корисного впливу на паству". [25]

Вся справа була передана Священному Синодові, який, зваживши акт, підписаний уніятським духовенством, постановив прийняти його в повне і цілковите єднання разом з довіреними їм паствами із Православною Кафолічною Східньою Церквою, як про це говорилось у виданій синодальній грамоті.

Тією самою грамотою Синод пропонував щойно наверненим ієрархам Йосифові, Василеві і Антонові з усім священством стверджувати доручену їм паству в однодумності православної віри, а до різновидностей деяких місцевих звичаїв, що не стосуються догматів і таїнств, виявляти "апостольську вирозумілість і до стародавньої одноообрядовости повертати через вільне переконування, з покорою і довготерпеливістю".[26-27]

Тут варто спинитися над авторством синодальної грамоти.

Сімашко в своїх *Записках*, не приховуючи, пише, що спочатку складання проєкту цієї грамоти доручив оберпрокурор Синоду Протасов Московському митрополитові Філаретові, що в той час вважався за великий авторитет "з творчою богословською думкою і мудрістю правителя". [28] Але цей проєкт з-під пера митрополита Філарета вийшов надто сухим, характеру суто "наказного", [29] "казьонного", так що не припав до вподоби навіть світській людині — Протасову. Тому Протасов запропонував такий проєкт скласти Сімашкові, хоч це подекуди виглядало досить курйозно.

Сімашко не без вагання, бо не наважувався вразити авторитет митрополита Філарета, склав проєкт цієї синодальної грамоти і в ній особливо заакцептував конечність "апостольської вирозумілости до різновидностей деяких місцевих звичаїв". [30]

На журнальній постанові Синодові про прийняття уніятів в лоно Російської Православної Церкви, що була подана цареві на затвердження 25 березня 1839 р., власноручно написано: "Дякую Бо-

г о в і і п р и й м а ю". [31] І тільки після царського дозволу Синод 30 березня, як бачимо вище, видав спеціяльну грамоту.

Поєднання українсько-білоруських уніятів з російською Православною Церквою офіційно завершено урочистою авдієнцією Сімашка, як голови колишніх уніятів, в Синоді, де дано йому "братерське цілування від усіх синодальних членів" відправленням вдячного молебня усіма членами Синоду з Сімашком в синодальній церкві [32] з проголошенням многоліття боговінчанному оборонцеві Церкви всеросійської і вселенським православним патріярхам" [33] та складенням Сімашком архиєрейської присяги. [34]

Так, врешті, доконана була ліквідація унії в пропам'ятному 1839 році.

В російській церковній історіографії аж до наших днів міцно закріпилась невиправдана думка, що ліквідація унії відбулася спокійно, без всякого спротиву і пов'язаних з цим тяжких страждань. "Тихо і мирно звільнились вони (тобто уніяти) від тяжких римських кайданів і були введені в рідну братерську родину", пише Сімашко. [35]

Півтора мільйона уніятів, серед яких було 120 тисяч українців з Волинської і Подільської єпархій, [36] в своїй масі несвідомі того, куди їх провадять їхні ієрархи і пастирі, були навернені на Православну Віру, але, на превеликий жаль, не на лоно рідної Української Церкви, яка в той час вже була цілковито поневолена, а на лоно чужої церкви — Російської.

Це возз'єднання, на думку російського історика С. Пушкарьова, було "найбільшим успіхом для Православної Церкви". [37]

З цього приводу була вибита спеціяльна пропам'ятна медаля, подібно до того, як в 1596 р. на згадку про Берестейську унію з наказу папи Климента VIII було вибито в Римі меморіяльну медалю з написом: "Ruthenis receptis". "На вічну пам'ять возз'єднання уніятів, як каже відомий галицький москвофільський діяч прот. Іван Наумович, вибита була особлива медаля. На одній стороні її — лице Спасителя на убрусі з написом зверху: "Такого маємо Первосвященика" (Жид. 8, I), а знизу — "відірвані насильством (1596), возз'єднані любов'ю (1839)"; на зворотній стороні: восьмираменний хрест у проміні з написом зверху: "Торжество Православія" і знизу — "25 марта 1839". [38-39]

Отже, на цій медалі не зазначено дати 12 лютого, коли підписано "акт возз'єднання" в Полоцьку, ані 30 березня, коли Синод з цього приводу проголосив свою грамоту, а лише день 25 березня, коли цар Микола I написав на синодальних актах: "Дякую Богові і приймаю".

Один з перших золотих примірників цієї медалі з окремим листом Протасова був надісланий Сімашці. [40]

Для всього католицтва "возз'єднання" уніятів з Російською Право-

славною Церквою було тяжким ударом. [41] Але католики, бувши неспроможними вдіяти щобудь у межах Російської імперії, намагалися всіма доступними засобами звернути увагу на це своїх одновірців-католиків у Західній Європі, зокрема ж вплинути на Ватикан і схилити його бодай запротестувати перед російською владою з приводу доконаного насильства над уніятами. [42]

Ватикан довго мовчав з суто дипломатичних міркувань, щоб не попсувати своїх відносин з російською владою і не погіршити становища римо-католицького костелу в Росії. І ось, врешті, після довгої надуми, "під впливом ультрамонтанської партії", як пише проф. Кипріянович, папа Григорій XVI 22 листопада 1839 р. в своїй Консисторії виголосив промову з приводу відірвання уніятів.На початку промови він говорив, що "те нещастя, про яке він намірився оповісти своїм поважаним братам, перевищує всі біди, які до цього часу вражали Церкву". [43]

"В цій промові, — пише далі Кипріянович, — він назвав возз'єднаних єпископів відступниками, дуже небезпечними для католиків, що залишилися ще вірними Католицькій Церкві, а тому він перед лицем усього світу не перестане скаржитися на відрив уніятів від Римської Церкви, а особливо на відрив єпископів, і буде разити найтяжчим засудженням кривду, яку спричинили вони Католицькій Церкві. Далі папа погрожує їм Страшним Судом і закликає їх вернутися на дорогу правди". [44]

Але, як можна було й сподіватись, цей виступ папи в обороні уніятів не осягнув своєї мети. Росіяни справу доконали без найменших моральних скрупулів, і жадні протести католицьких кіл не помогли.

Той же Кипріянович про згаданий вище виступ папи не без деякого сарказму, а навіть притаманного росіянам цинізму, пише: "Цей випад папи, як і розповсюджені по Європі чутки про насильне возз'єднання уніятів з Православною Церквою, російською владою були цілком зігноровані". [45]

Втрата такої великої кількости вірних була для Католицької Церкви тяжким ударом. Папа Пій XII у своїй енцикліці *Orientales omnes* з 1946 року про цю подію говорить з почуттям огірчення: "... за недослідимим Божим Судом наприкінці XVIII століття ота сама спільнота (за контекстом, українсько-білоруська) стала зазнавати переслідування і гніту, що по розділі Польщі на землях, приєднаних до російської імперії, час від часу ще дошкульніше загострювались. По смерті ж царя Олександра I зумисно і нахабно вирішено єдність українців з Римською Церквою зовсім розбити. Вже раніше єпархії з цим населенням були відтяті майже від усяких зносин з Апостольським Престолом. А тут і на єпископів обрано таких, що, перейняті й підбиті схизмою, могли б стати

послушними прибічниками світської влади. У Віленській семінарії, заснованій царем Олександром I, викладалось богословам обох обрядів науку, ворожу римським архиєреям; Василіянському Чинові, що його члени завжди були дуже великою поміччю Католицькій Церкві східнього обряду, заборонено під тяжкими карами уділяти українцям Св. Тайн та інших релігійних обслуг; і нарешті р. 1839-го, на жаль, була крикливо проголошена злука української Церкви з нез'єднаною російською Церквою".[46]

І далі Папа Пій XII з почуттям глибокого болю над долею втраченої пастви заявляє: "Хто ж в силі розказати, достойні брати, болі, страти, притуги (!?), що їх тоді зазнав вельмишляхетний український народ, тому тільки оскаржений та обвинувачений, що силоміць, підступно присилуваний до схизми, протестував проти кривди і старався по змозі віру свою зберігати? Тим то зовсім справедливо наш Попередник бл. п. Григорій XVI у промові дня 22 листопада 1839 року з жалем й сльозами заплямував перед усім світом негідність отого чину; та його домагання і заплямування так і залишилися невислухані. І так Католицькій Церкві довелося оплакувати отих своїх синів, видертих нахабним насильством з її материнського лона". [47]

Тому то Римо-Католицька Церква по нинішні часи не визнавала й не визнає законним "Полоцького Акту" і всі втрачені єпархії — Полоцьку, Луцьку і Берестейську вважає de jure приналежними до себе, лише внаслідок переслідування вакантними з 1839 року. [48]

Від усіх же тих своєрідних змагань Східньої і Західньої Церков, від усіх тих римських уній і російських возз'єднань найбільше терпіли віруючі маси українського і білоруського народів.

---

*Авторові цієї статті довелося бачити таку оригінальну медалю в с. Хотиславі, на Берестейщині — українське Полісся. Оглядаючи її, він був захоплений ляпідарністю вислову: "Отторженные насилием — возсоединены любовию", про що поділився думкою з настоятелем тієї парафії, православним священиком, який з місця зауважив: "Щоб цей напис відповідав правді, треба було б написати: "Отторженные насилием і возсоединены насилием."

о. С. Г.

ПРИМІТКИ

1. Іван Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви,* т. III, ст. 242.
2. Василь Біднов, *Укр. Загальна Енциклопедія,* т. III, ст. 95.
3. Григор Лужницький, *Українська Церква між Сходом і Заходом,* ст. 463, 468.
4. *Там же,* ст. 467.
5. *Там же,* ст. 467 — 468.

6. Иван Наумович, *Пятидесятилетие (1839-1889) возсоединения с Православной Церковью западно-русских униатов*, ст. 52.

7. Edward Likowski, abp., *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, t. II. st. 103.

8. *Там же*, т. II, ст. 103.

9. В. Анциферов, *Столетие возсоединения униатов с Православной Церковью*, ст. 156.

10. *Записки Иосифа Митрополита Литовского*, т. I, ст. 116.

11. *Там же*, ст. 118, 119.

12. *Там же*, ст. 118, 119.

13. Н. Тальберг, *История Русской Церкви*, ст. 784.

14. *Записки Иосифа Митрополита Литовского*, т. I, ст. 117, т. II, ст. 781.

15. *Там же.*

16. *Там же.*

17. Иван Малишевский, *Правда об Унии*, ст. 73-75.

18. *Там же.*

19. Іван Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, т.III, ст. 243.

20. *Записки Иосифа Митрополита Литовского*, т. I, ст. 117, (124, 125)

21. І. Нагаєвський, *Католицька Церква в минулому і сучасному Україні*, ст. 50.

22. *Цит. праця.*

23. С. Платонов, *Учебник русской истории*, ст. 433.

24. И. Чистович, *Возсоединение западно-русских униатов с Православной Церковью*, ст. 51.

25. *Цит. праця*, т. I, ст. 125.

26. И. Малишевский, ст. 78.

27. *Записки Иосифа Митрополита Литовского*, т. II, ст. 92.

28. Н. Зеров, *Вселенская Церковь и Русское Православие*, ст. 204.

29. *Цит. праця*, т. I, ст. 125.

30. *Там же*, т. I, ст. 126.

31. *Там же*, т. I, ст. 125.

32. *Там же*, т. I, ст. 125.

33. *Воспоминания Василия Лужинского*, архиепископа Полоцкого, ст. 63.

34. *Цит. праця*, т. I, ст., 126.

35. А. Девятковский, *Митрополит И. Семашко и труды его жизни*, ст. 17.

36. І. Власовський, III, ст. 242.

37. С. Пушкарев, *Россия в XIX веке*, ст. 155.

38. И. Наумович, ст. 53.

39. *Записки Йосифа Митрополита Литовского*, т. I, ст. 125-126; т. II, ст. 93.

40. *Там же*, т. II, ст. 93.

41. E. Likowski, II, ст. 130-131.

42. Г. Киприянович, *Жизнь Йосифа Семашки* ... ст. 130.

43. *Там же*, ст. 143 - 144.

44. *Там же*, ст. 143 - 144.

45. *Там же*, ст. 144.

46. Енцикліка Папи Пія XII, *Orientales Omnes*, ст. 13.

47. *Там же*, ст. 14.

48. *Acta S. C. de Propaganda Fide*, Vol. V, ст. 291.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Acta S. C. de Propaganda Fide.* Vol. V. Romae, 1955.

2. Анциферов, В. *Столетие возсоединения униатов с Православной Церковью.* Вилкес Баре, 1939.

3. Біднов, В. *Українська Загальна Енциклопедія.* т. III. Львів, 1935.

4. Власовський, І. *Нарис історії Української Православної Церкви.* т. III. Нью-Йорк, Укр. Православна Церква в ЗДА., 1957.

5. Девятковский, А. "Митроп. И. Семашко и труды его жизни". *Церковный Вестник № 5,* Варшава, 1962.

6. Енцикліка Папи Пія XII. *Orientales Omnes.* Рим, Ґроттаферрата, 1946.

7. *Записки Иосифа Митрополита Литовского.* Т. I и II, СПБ, 1883.

8. Зернов, Н. *Вселенская Церковь и русское Православие.* Париж , YMKA — Press, 1952.

9. Зубко, А. *О Греко-Униатской Церкви. Воспоминания.* СПБ, 1889.

10. Киприянович, Г. *Жизнь Иосифа Семашки, Митрополита Литовского и Виленского.* Вильна, 1893.

11. Likowski, E. авр. *Dzieje Kościola Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku.* Wyd. 2. Warszawa, Skł. gt. w ksieg. Gebetnera i Wolffa, 2 v. in 1., 1906.

12. Лужницький, Г. *Українська Церква між Сходом і Заходом.* Філядельфія, "Провидіння", 1954.

13. Малишевский, Ив. *Правда об унии.* Киев, 1865.

14. Нагаєвський, І. *Католицька Церква в минулому і сучасному Україні.* Філядельфія, "Провидіння", 1950.

15. Наумович, Иван. *Пятидесятилетие (1839-1889) возсоединения с Православной Церковью западно-русских униатов.* СПБ, 1889.

16. Платонов, С. *Учебник русской истории.* СПБ, 1911.

17. Пушкарев, С. *Россия в XIX веке, 1801-1914.* Нью-Йорк, Изд-во им. Чехова, 1956.

18. Тальберг, Н. *История Русской Церкви.* Джорданвил, 1961.

19. Чистович, И. *Пятидесятилетие возсоединения с Православной Церковью западно-русских униатов.* СПБ, 1889.

Василь Гришко

ЧИ ВОЛОДИМИР МОНОМАХ — ІСТОРИЧНЕ ІМ'Я?

На підставі частинних спостережень над літописними свідченнями, що стосуються до київського Великого Князя Володимира Всеволодовича, в одній із своїх праць [1] ми побіжно висловили припущення, що саме московська історіографія у власних патріотичних цілях накинула київському Вел. Кн. Володимирові Всеволодовичу епітет Мономаха, якого в дійсності згаданий князь не носив, хоч і перейшов не тільки в російську, а й в українську та, навіть, світову історіографію з цим іменем.

Глибше заінтересування і збирання матеріялів до так поставленої тепер теми уже управнюють нас визнати наведене вище припущення за факт і ствердити, що твори української історіографії безкритично в цьому відношенні пішли штучно-накоченою дорогою московської історіографії, користуючись її епітетом.

Отже, натуральне завдання цього спеціяльного досліду — з'ясувати, якою саме дорогою, як і в яких цілях московські історики накинули нашому Князеві епітет "Мономаха".

Ще до витворення і сприйняття концепції: Москва — III Рим, Московське Велике Князівство довгі десятиліття вперто працювало над засвоєнням попередньої філософсько-політично-історичної концепції, ім'я якої було: Москва — другий Київ. Метою загального сприйняття цієї концепції було придбання Москвою реальної спадщини по Великодержаві Київській з усіма руськими землями, що проголошувались "вотчинами" Москви. Саме ця київська спадщина і стала об'єктом уваги і завдань політики московських князів, що свою генеалогію виводили від київських великих князів, іменуючи останніх, в корисних цілях для звеличення себе "прародителями" і "сродниками".

За один з таких документів можуть правити пасхалії, написані московським митрополитом Зосимою, в яких московського вел. кн. Івана III ім'ям Бога прославляється як "сродника" Володимира Святого і, як "государя и самодержця всея Руси, нового царя Константина новому

граду Константина — Москвѣ и всей русской земли и инымъ многымь землямъ государя". [2]

Ту ж тенденцію виведення генеалогії московських великих князів бачимо і в *Слові о житіи и преставленіи в. кн. Дмитрія Ивановича, царя Русскаго,* в якому констатується, що "сій убо князь Дмитрій... внук же бысть православнаго князя Ивана Даниловича, събрателя Русской земли, корене святаго, и Богомъ насаженаго саду отрасль благоплодна и цвѣтъ прекрасный царя Володимира, новаго Констянтина крестившаго Русскую землю". [3]

Ту ж саму тенденцію не можемо не помітити і в посланні Філофея до великого князя Василія III зі слів: "Не преступай царю заповѣди, еже положиша твои прадѣды... блаженный святый Владимир і великій Богоизбранный Ярослав и прочіи блаженніи святіи, их же корень і до тебе...". [4]

У змаганні за право на руські землі Москві йшлося про нав'язання історичного зв'язку московської держави з Києво-Руською державою тих же Рюриковичів. Проблема такого зв'язку і успадкування прав на руські землі Київської великодержави увійшла як основний ляйтмотив до московської політичної програми на цілі століття. Звідси і виникла актуальність концепції: "Москва — другий Київ", якою довгі роки живилася Москва, як уявно-правна спадкоємиця Києва, але поки не назріла потреба розбудовувати в нових історичних обставинах новішу і ширшу історично-філософську концепцію: "Москва — III Рим".

Хоч Московська держава і підкорила собі Володимиро-Суздальське князівство, однак не звідти старалася вона вести генеалогічну нитку своїх великих князів. Тоді в уяві книжників Москви не Суздаль, не Москва, а Київ був духовою столицею всього східнього слов'янства. Спадщина Києва стояла у фокусі політики Москви. Нав'язування Москви до Києва становило генеральне завдання всіх московських книжників, що творили московську історіографію. З титулу посідання Володимиро-Суздальського князівства Москва не могла розвинути програми оволодіння всіма руськими землями, як своїми "отчинами". Лише титул наслідства Київської спадщини творив для Москви уявно-правну підставу в напрямі оволодіння руськими землями.

Імена ні Юрія Долгорукова, ні Андрія Боголюбського — князів підкореної Суздальщини — для вказаних цілей Москві не надавались, бо покликáння на цих "сродників" правно могло бути легко заперечене з тих причин, що Юрій Долгорукий був наймолодшим сином вел. кн. київського Володимира, називаного пізніше Мономахом та й народився він від другого шлюбу Володимира з невідомою особою, яку Н. Бавмґартен зве невінчаною, конкубіною. [5] До того ж сам Юрій Долгорукий був

одружений з половчанкою — дочкою половецького хана Аепи — онукою Осеня (Асана). Від цього шлюбу народився Андрій Боголюбський, що носив поруч з християнським ім'ям і половецьке ім'я: Китай. [6] Половецький хан Аепа був отруєний болгарським князем. Про це в Іпатіївському літописі під 1117 роком читаємо: "В тот же год взял Владимир за Андрея внучку Тугорканову... Тогда приходили половцы к болгарам, и выслал им князь болгарский питье с отравою, и, выпив, Аепа и прочие князья половецкие все умерли".

Ясно, що в пропагандно-патріотичних цілях ці імена для престижу і інтерпретації московських великих князів, як правних переємників Києва, нічого не давали. Через те доцільним для Москви було проголосити за безпосереднього родоначальника і "сродника" московських князів київського князя Володимира, сина Всеволодового, а Всеволод був одружений з візантійською цісарівною з дому Мономахів.

Не зважаючи на те, що культом релігійного героя з усіх київських князів на Русі-Україні був наділений Володимир Святий, Москва для своїх аспірацій потребувала Володимира Всеволодовича як родоначальника суздальсько-володимирської династії і як політичного героя, спорідненого через свого батька з візантійським імператором Костянтином Мономахом. Тому недивно, що у Москві піднесено ореол слави і культ саме цього князя, якого з причини споріднення з візантійським імператором і названо Володимиром Мономахом, всупереч історичній дійсності. Інтерпретація неісторичного імени Володимира — Мономаха і київської спадщини допомогла Москві відкрити дорогу до Візантії, не потребуючи посередництва Софії Палеолог, що жадних прав на Візантійську спадщину до ніг Івана III не склала, бо їх не мала.

Дорога до Візантії через Київську спадщину видавалась московським книжникам далеко вигіднішою, бо відразу ставила московську державу на многовікові історичні ноги.[7] Ця тематика захопила московських книжників, і вони запопадливо працювали над її літературним оформленням.

Так з'являється в кінці XV століття *Сказаніе о бармах Мономаховых*. Точний час появи цього *Сказанія* в науці не встановлено. Однак, з того, що в чині вінчання на князівство (за деякими документами на царство) Дмитрія Іоановича 4 лютого 1498 р. містяться такі слова: "и посреди црькви поставыша налой, и на нем положиша шапку Мономахову да барма"[8] можна вважати, що *Сказаніе о бармах Мономаховых* було спрепароване до 1498 р. у зв'язку з підготовленням до акту вінчання Дмитрія — онука Івана III.

У царственій книзі записано бажання, що приписується Іванові Грозному, який, готуючись до свого вінчання на царство в 1547 р., ніби

сказав: "Хочу аз напред своей женитвы поискати прежних своих прародителей чиновъ, какъ наши прародители цари и великіе князи и сродник наш, вел. кн. Владимир Всеволодичъ Мономахъ на царство, на великое княжение садился".

Самий зміст *Сказанія о бармах Мономахових* скидається, без сумніву, на леґенду. Так, Карамзін ціле *Сказаніе* назвав просто казкою. Прозоровський вважає оповідання про вінчання Володимира Мономаха царськими бармами за антиісторичне. Літописці також не згадують про факт вінчання Володимира Всеволодовича і облачення його царськими реґаліями. М. Грушевський відкидає думку, що Володимир Всеволодович одержував будь-які царські реґалії з Візантії, на його погляд це можливе було скорше з Володимиром Святим, яку думку подав до Грушевського ще Вельтман.

Однак, Лакіер безкритично признає, що царські реґалії прислав Володимирові Мономахові імператор Олексій Комнек, а Оболенський думає — Костянтин Мономах.

Тим часом у заповітах московських князів від Івана Калити аж до Івана Грозного нема й натяку на те, що речі, пізніше відомі, як бармы Мономаха, були подаровані кимось з грецьких цісарів, — завважує Прозоровський. Щодо шапки, зокрема, то Калита просто називає її золотою шапкою, без додатку, що вона Мономахова.[9] Будь-що-будь, призначенням *Сказанія* було поширити леґенду про передання через ніби Вολодимира, названого Мономахом, переємства візантійської влади московськими володарями, і цій леґенді надано офіційну санкцію в спосіб введення вигаданого епізоду про вінчання Володимира Всеволодовича царськими реґаліями до *Степенної книги* Царственого літописця, Воскресенського літопису, патріяршого літопису та до *Похвального слова монаха Филолога Чорноризця св. Михаилу кн. Черниговському и его баярину Феодору.*

Мало того, епізод цей в цілях вічного закріплення його в свідомості і пам'яті прийдешніх поколінь розписано текстуально в Московському Успенському Соборі на дверях царського трону. Зараз по вінчанню на царство Івана Грозного у згаданому соборі побудовано царський трон з дахом шатрової форми і з дверцями на три сторони. На кожних дверях вирізьблено по чотири зображення і тексти з леґенди про надіслання грецьким цісарем Костянтином Мономахом царських реґалій Володимирові Мономахові. Тими ж зображеннями були вирізьблені і стіни Золотої Палати царського палацу. Звертають на себе увагу компетентних осіб помилки в історичних датах, що, не перевірені, красуються в згаданих місцях. Там значиться, що реґалії надіслав Костянтин Мономах в результаті походу Володимира Мономаха 988 р. на

Фракію. В "древн. россійск. вивліофикѣ" вміщено цей же текст, але замість 988 р. уже фігурує 1114-ий. До Родословної книги, складеної за Грозного, внесено ще інші зміни.

В згаданому Слові Філолога Чорноризця, написаному в тридцятих роках XVI ст., моментові передання царських реґалій надано характеру не звичайного договору donatio — дару, а втручання Провидіння: "не просто рещи таковому дарованію и не отъ человѣкъ, но Божиимъ судьбамъ, неизреченнымъ, претворяще и преводяще славу греческаго царства на россійскаго царя". Ця ж редакція попала і до *Степенної Книги.*[10]

Бачимо тут очевидне намагання безцеремонного відношення Москви до історичної дійсности. Недарма більш сумлінні московські вчені просто признаються, що "в Москвѣ, еще в началѣ XVI столѣтія положено было основаніе искаженію историческихъ фактовъ подъ вліяніемъ политической тенденціи".[11] Другий московський учений А. Є. Пресняков стверджував, що "наши источники (історичні — В. Г.) не дают данных для ее обоснованія".[12] Проф. Полонська-Василенко, справедливо квестіонуючи справу наслідування Москвою київської спадщини, пише: "Ясно, що ми тут маємо справу зі свідомим фальшуванням історії московського князівства, і це фальшування триває до наших днів".[13]

Фальшування *Сказанія о бармах Мономахових* були надто грубі і легко проглядні, але сучасники в критику не вдавалися, і цілий зміст *Сказанія...* здебільшого сприймався і закріплювався в свідомості читача.

Проте, низка дослідників тримається думки, що Мономахова шапка є пам'ятником татарського мистецтва (Реґель) або, що вона перероблена з великокнязівського вінця (Д. Соболевський). Тільки в XIX в. остаточно доведено фальшування "шапки Мономаха", яка як дорогоцінний історичний скарб московського самодержавства зберігалась в "Оружейній палаті" в Москві. Акад. Н. Кондаков довів, що згадана шапка нічого спільного з Мономахом не має і що вона складається з двох частин: чудової східньої роботи філіґранових золотих платівок і згрубша приєднаного до неї верху шапки з хрестом.[14]

Заслуговує на увагу, що герой *Сказанія...* Володимир Всеволодович в дійсності народився не від дочки імператриці Зої, а від сестри Романа Скліра в часі, коли вона авґустішою особою не була. Не зважаючи на це, леґенда ця за Івана Грозного приймає урядову санкцію остаточно, бо вноситься до коронаційного обряду московських царів. Московський митрополит довершив акт вінчання на царство Івана Грозного, який акт і був обґрунтований леґендою про царське вінчання Мономаха, однак, свідомість московських книжників і офіційно-урядових кіл щодо важности коронації, точив хробак сумніву. Щоб заспокоїти совість,

Москва старалася здобути санкціонуючу грамоту від костянтинопольського патріярха, яку грамоту, хоч і з запізненням (бо аж в 1561 р.), в результаті прохань, підпертих багатими подарунками, таки одержала.

Проте, палеографічні студії дослідника Реґеля над згаданою патріяршою грамотою привели автора до висновку, що й та грамота спрепарована. За основу до цих висновків подано такі докази: Іван Грозний просив, щоб патріярша грамота була укладена в імені собору, про це у тексті грамоти і говориться, а в дійсності її уклав сам патріярх без собору. В тексті грамоти патріярха значилося, що реґалії послали імператори Василій і Костянтин Володимирові (отже, мова йшла про Володимира Святого, що збігається в часі з його сучасниками візантійськими імператорами Василієм і Костянтином), але в Москві це місце в грамоті вишкрібали і, щоб погодити з власною урядовою леґендою, вписали слово "Мономах", а ім'я Василія переправлено на "Василевса", що означає імператора і стоїть перед словами "Костянтин Мономах". [15]

До цього треба ще додати, що не означено точної дати: не прописано ні дня, ні місяця видачі документа. З цього приводу П. Мілюков писав: "В 1561 году Иванъ добился и формальнаго признанія легенды со стороны константинопольскаго патріарха. Правда, для этого пришлось немножко подскоблить греческую грамоту, содержавшую в себѣ не совсѣмъ то, что нужно было царю отъ патріарха; какъ бы то ни было, дѣло было сдѣлано и московское правительство могло торжественно выступить со своими претензіями передъ иностранными державами". [16]

В дійсності справа стояла інакше. Патріярх вважав акт вінчання на царство московським митрополитом за неправний, зазначаючи, що на такий акт були управнені тільки двоє осіб — римський і костянтинопольський патріярхи. Тому, щоб не конфліктувати з Москвою, костянтинопольський патріярх пропонував Іванові Грозному відбути повторний акт вінчання владою патріяршою через делеґованого митрополита евчринського і кизицького Іоасафа, що діяв би, як патріярший екзарх. [17]

У Москві, розуміється, пропозицію відкинули, щоб не творити невигідного прецеденту і для наступних московських царів, як і не давати приводу для тверджень залежности Москви від Костянтинополя.

Такою була дійсність. Однак, остання не стала на перешкоді Москві подати в потрібній їй редакції квазіісторичне тло і квазіправне обґрунтування справи переємства царської влади і генеалогії московських царів. Варта уваги та обставина, що апетит московських книжників так розширився, що автор *Сказанія о владимирскихъ князѣхъ* Мономахові подарунки, як символи переємства царської влади Москви через великого князя київського Володимира Всеволодовича, пов'язав не

тільки з Візантією — він через Візантію провів зв'язок до Риму, а з Риму через царство Александра Македонського — до світової Єгипетської імперії.

Отже, ідею *Сказанія...* побудовано на ідеї зміни чотирьох світових імперій у застосуванні до пророцтв Даниїла. Інакше, *Сказанію...* надано найглибшої історичної санкції, що було доказом офіційного призначення *Сказанія...* . Останнє називає Володимира Святого четвертим нащадком Рюрика, а Володимира Мономаха — четвертим спадкоємцем по Володимирові Святому. Від Володимира Мономаха вже намотується нашуміла фантастична версія про Мономахові дарунки. В *Сказанії...* переповіджено, як посли Костянтина Мономаха принесли дарунки "съ коробочкой сердоликовой, изъ которой Августъ Кесарь римскій веселился..." тощо.

Цю тематику переніс Філолог Чорноризець до *Похвального Слова Михаилу, кн. Черниговскому...* в такій редакції: "Вел. кн. Владимир Мономах отъ греческого царя Константина Мономаха діадиму и вѣнецъ и крестъ животворящего древа пріимь, и порамницу царскую и крабицу сръдоличьную изъ нея веселяшеся иногда Августъ Кесарь римскій, и чепь златую аравитскаго злата и иныа многыа царьскіа почьсти въ дарѣх пріятъ".

Ця думка переноситься і до *Степенної Книги,* ба, навіть в житія святих — знак, що не тільки урядові світські чинники, а й церковні сприйняли версію *Сказанія о володимирскихъ князѣхъ* і інтерпретували її як історичний факт.

З ініціятиви московского митрополита Макарія за Івана Грозного існуючі в підлеглій Москві території літописи перередаґовувались в унісон офіційним вимогам московської історичної схеми. Наші київські літописи, як твердить український дослідник Теофіл Коструба, також зазнавали неодноразових змін і доповнень. [18]

Так, з окремих літописів, щоб переробити і скорочувати первісний оригінальний їх текст, зложено один літописний звод під назвою Никонівського літопису, куди не увійшов тільки один новгородський літопис. Ось тоді ім'я київського вел. кн. Володимира Всеволодича і перероблено на Володимира Мономаха згідно з версією згадуваного не раз *Сказанія о владимирскихъ князѣхъ.*

Про накинення Москвою епітету "Мономах" київському великому князеві Володимирові Всеволодичу писав і автор славнозвісної *Історії Русів,* коли зазначав, що в Москві "привлащують собі навіть самі царства, імперії Грецьку і Римську, укравши на той кінець державний герб царств тих, себто орла двоголового, що у спадщину буцімто князеві їхньому Володимирові, зятеві царя грецького Костянтина Мономаха

дістався, хоч той Володимир був направду князь руський, київський, а не московський".[19]

Та з давніх історичних часів лишилися не тільки спрепаровані літописи, бо не всі книжники того часу, знаючи вагу історичних літописів, виявились слухняними, сліпими виконавцями наказу і подекуди залишили ім'я Київського Князя Володимира без доданого епітету Мономах. Крім того, частина наших літописів збереглася на території Литовсько-Руської Держави і змінам з наказу Москви не улягла, а деякі літописи взагалі відшукано пізніше. Обсервація таких моментів і наштовхнула автора цих рядків на так поставлену тему. Ще російський історик Татіщев недвозначно вказував на втрату деяких джерельних даних. Ця його вказівка про зникнення джерел, про яку згадує і Пресняков, насуває русинові-українцеві цілий комплекс здогадів, в'язаних з відібранням у нього колишнього імени, чести, правдивих історичних джерел і прав. Москва, стараючись переплутати всі карти, представляла власну історію за магістралею, яка вела з Києва через Суздаль на Москву, що лила воду на млин окремої московської історичної схеми. З джерелами, що не покривалися з цією схемою, московська історіографія щонайменше не числилась. А. Є. Пресняков в одній із своїх праць стверджує: "господство теоретических построений в нашей историографии привело к такому одностороннему подбору данных; при котором отпадало из их комплекса все, что не годилось для иллюстрации установленной схемы, не подтверждало ее предпосылок...". Цей же Пресняков визнає, що московські літописні зводи зазнали немалих коректив. Він каже: "показательно намеренное замалчивание их фактических деталей в наших летописных сводах, пройденных позднейшей редакторской рукой...".[20]

Московські книжники цілком довільно поводилися з первісними писаними джерелами. П. Мілюков недарма фіксував: "когда в прошломъ столѣтіи русская исторіографія начала постепенно осиливать свои источники — источники эти встрѣтили исслѣдователя со своимъ готовымъ взглядомъ, сложившимся вѣками; не мудрено, что эта готовая нить, предлагавшаяся самими источниками, вела этого исслѣдователя по протореннымъ путямъ и складывала для него историческіе факты в те же ряды, в какіе эти факты уложились в свое время в умахъ современниковъ. Такимъ образомъ, исслъдователь воображалъ дѣлать открытія, осмысливать исторію, а въ сущности онъ шелъ на плечахъ нашихъ философовъ XV и XVI стол. ...". [21]

Ось про цю пізнішу редакторську руку московських філософів XV та XVI стол. і подамо докази стосовно імени київського вел. кн.

Володимира Всеволодовича, спочатку за літописами, пізніше і за іншими пам'ятками.

Перший новгородський літопис, доведений до 1444 року, зовсім не знає епітету Мономаха за сином Всеволода — Володимиром. Під роком 1125 в цьому літописі читаємо: "Въ лѣто 6633. Преставися Володимир великый, Кыевѣ, сынъ Всеволожь". В другому новгородському літописі, доведеному до 1587 р. під цим 1125 р. читаємо: "Въ лѣто 6633 мѣсяца маія въ 19 день преставися Володимиръ Мономахъ, княживъ въ Кіевѣ лѣтъ 13".

Цю різницю дається пояснити тільки тим, що автор другого літопису, який довів свій літопис до 1587 р., себто до часу після приєднання Новгороду до Москви в 1478 р., знав уже про *Сказаніе о бармах Мономаховыхъ*. Перший автор, який довів літопис до 1444 р., ще не міг знати про московську мономахову акцію і тому він того ж князя іменує його історичним іменем: Володимиром — сином "Всеволожь", і з пошани до особи цього кн. Володимира дав йому епітет "Великый", але не "Мономах".

В *Іпатіївському літописі* за Хлєбніковським списком про батька Володимирова — Всеволода під 1079 роком занотовано: "Всеволод же сѣде Киевѣ на столѣ отца своего и брата своего, переемь всю власть Рускую і посади сына своего Володимира в Черниговѣ, а Ярополка Володимирѣ, придав ему Туровъ". Отже, ні Всеволода, що одружився з грецькою принцесою, ні сина його Володимира літописець не зве Мономаховичами, бо адекватно до історичної дійсности такого епітету в Київській Русі вони не носили.

В тому ж літописі за 1117 рік фіксується: "Привел Владимир сына своего Мстислава из Новгорода, и дал ему отец Белгород. В тот же год взял Владимир за Андрея внучку Туюрканову...".[22] З цього запису також виявляється, що авторові літопису епітет "Мономах" відомий не був.

Несучи на північний схід Київської великодержави до поган Суздальської землі християнство, Володимир Всеволодович будував Кам'яну церкву в Суздалі і заснував свого імени над Клязьмою м. Володимир. Так же постали і другий Переяслав, Прилука, Вишгород, Галич, Звенигород, Стародуб, Ярославль тощо на півночі.

В *Уставній грамоті* з 1134 року читаємо: "Се аз Князь Великый Гаврил, нареченый Всеволод Самодержец Мстиславичь, внук Володимір, владычествующю ми всею Русскою Землею... поставил есми церковь святый Великий Иван...". [23]

Отже, і звідси ясно випливає, що онук свого діда називає не "Мономахом", а просто Володимиром, без накиненого, через чотири століття Москвою, епітету. Однак, А. Лакіер, бувши послідовником

традицій московської історіографії, на підставі цього ж тексту наведеної цитати дозволяє собі називати Мстиславича онуком Володимира Мономаха. [24]

Ось так спрепарована історія з ім'ям київського вел. кн. Володимира Всеволодовича передається з покоління в покоління російськими істориками. На щастя, з боку українських істориків спостерігаємо уже щодо мономахівської акції і об'єктивний, критичний підхід. Так, в праці проф. Полонської-Василенко: *Ukraine — Rus' and Western Europe in 10-th — 13-th Centuries,* London, 1964, при згадці про заміжжя дочки англійського короля Гарольда Гіти читаємо, що вона (Гіта) одружилася з сином київського князя Всеволода Володимиром". [24] Отже, оминається невластивий, бо антиісторичний епітет "Мономаха".

Зате з прикрістю треба зазначити, що в українській "пресі" цього об'єктивного історичного підходу щодо епітету "Мономах", накиненого московською історіографією синові київського князя Всеволода — Володимирові, ще не зустрічаємо. Так, наприклад, у *Свободі* з 13 травня 1966 р. вміщено замітку під заголовком "Британська королева Єлисавета включає у свій родовід Володимира Мономаха". *Свобода,* замість спростувати справу, повторює московську байку, що донька брітанського короля Гарольда Гіти вийшла заміж за великого київського князя Володимира Мономаха, хоч і покликається при цьому на новий том великої, довідкової книги про роди князів, графів і баронів, зложений "найбільшим авторитетом в ділянці генеалогії проф. Дебреттом". Саме у світлі некритичного "запозичення" *Свободи* об'єктивний історичний підхід проф. д-ра Н. Полонської-Василенко до цієї ж справи заслуговує на особливе признання.

Та перевіримо ще літописні записи.

Автор *Лаврентіївського літопису* (на думку акад. Шахматова, ним був ігумен Києво-Видубецького манастиря Сильвестр) за 1116 рік лишив такий запис: "Я, игумен Сильвестр монастиря святого Михаила, написал книги эти, летопись, надеясь от Бога милость получить, при князе Владимире, когда он княжил в Киеве, а я в то время игуменствовал у святого Михаила в лето 6624 (в 1116 году)". [26]

Без сумніву, Сильвестр, як сучасник великого князя київського Володимира додав би епітет "Мономах", коли б він за життя дійсно існував.

В *Іпатіївському літописі* за 1111 рік подибуємо дуже цікавий, під оглядом нашої теми, текст. Він звучить: "В лето 6619 (1111). И поднялись со своих мест Владимир (Мономах) с сыновьями и Святополк с сыном своим и Давыд с сыном и попращались и пошли на половцев... и стали наступать Владимир с полками своими и Давыд. И при виде этого

половцы обратились в бегство. И падали половцы перед полком Владимировым...".[27]

Отже, тут тричі згадується ім'я князя Володимира. В першому випадку після імени Владимир поставлено в дужках епітет ("Мономах"). Якщо автор цього літопису знав, що Володимир за життя носив епітет "Мономах", він би цього епітету не брав в дужки, а просто назвав його Володимир Мономах. Та і подальше дворазове згадування імени князя Володимира без епітету Мономах лише стверджує той історичний факт, що епітет "Мономах" є витвір пізнішого часу і неадекватний історичній дійсності.

В цьому ж літописі під 1107 роком зафіксовано: "11 августа Святополк, Владимир, Олег и другие князья пошли на половцев и в шестом часу дня перешли вброд реку Сулу...". [28]

Як бачимо, і тут про Володимира згадується без епітета "Мономах".

В цім же літописі під 1103 роком написано: "И начала разсуждать и говорить дружина Святополкова", що "не годится теперь весною идти в поход, погубим смердов и пашню их. И сказал Владимир (Мономах): Дивлюсь я, дружина, что лошадей жалеете, на которых пашут, а почему не подумаєте о том, что вот начнет пахать смерд...". [29]

Ясно, що слово "Мономах", взяте в дужках, слід пізнішої коректорської руки. Автор літопису оперував одним ім'ям без епітета. В усякому разі він епітета "Мономах" не брав би в дужки. Тим більше, за твердженням акад. Шахматова, ця редакція з вивищенням Володимира супроти Святополка належить не Несторові, а Сильвестрові — політичному однодумцеві і прихильникові кн. Володимира, який старався ім'я останнього підносити. Цікаво, що за твердженням акад. А. Шахматова ні Нестор, ні Сильвестр не вносили до літопису загальнознаного документу *Поучення Володимира Мономаха*. Акад. Шахматов вважає, що в не заповнені місця *Лаврентіївського літопису Поучення* було внесене під роком 1118-им або князем Мстиславом — старшим сином Володимира, або духівником Мстислава.

Ми дозволяємо собі думати, що малоймовірним є, щоб *Поучення,* в сенсі заповіту укладене, в дійсності вміщалося до літописів за сім років до смерти автора тестаменту. Акад. Шахматов зовсім не квестіонує епітета Мономах, мимо якого він проходить мовчки. Нам же, що на акцію митрополита Макарія доби Івана Грозного в справі коректи відомих тоді літописів не можемо примкнути очі, ця акція представляється як першорядна причина політики московських царів в аспекті привласнення Москвою київської спадщини, і на ту "мономахівську" акцію припадає фокус нашої уваги. Ми думаємо, що саме XV і XVI століття під тиском генеральної політичної лінії Москви

на "привлащення", як висловився автор *Історії Русів,* руських земель, була допущена операція підчищувань, змін і кореґувань усіх документів, зв'язаних з іменем гідного київського "прародителя" і "родоначальника" володимиро-суздальських і московських князів — Володимира Всеволодича, якому й накинено епітет "Мономах". Саме тоді з волі Москви і внесено на вільні, невиповнені сторінки літопису *Поучення Володимира Мономаха.* Ця операція була переведена в цілі політики далекого прицілу приблизно через 400 років після смерти автора *Поучення.* Тому вона втратила свою гостроту в віках і мало насторожувала компетентних книжників, а істориків росіян з походження задовольняла, бо йшла річищем російського месіянізму, адептами й провідниками якого вони були. Тому такою багатозначною є згадувана констатація П. Мілюкова: "Когда в прошломъ столѣтіи русская историографія начала постепенно осмысливать свои источники — источники эти встрѣтили исслѣдователя со своимъ готовымъ взглядомъ, сложившимся вѣками, не мудрено, что эта готовая нить, предлагавшаяся самими источниками, вела этого исслѣдователя по проторенным путямъ и складывала для него историческіе факты в тѣ же ряды, в какіе эти факты уложились в свое время в умахъ современниковъ. Такимъ образомъ, исслѣдователь воображалъ дѣлать открытія, осмысливать исторію, а в сущности онъ шелъ на плечахъ нашихъ философовъ XV и XVI стол.".[30]

Ось у цій сентенції, зформульованій Мілюковим, лежить ключ до розв'язання нашої проблеми, і не тільки ключ, а й саме пояснення, яку ролю в історії Москви виконало накинення київському князеві Володимирові — синові Всеволода епітета "Мономах".

Нині, як і протягом останніх п'ятьох століть, всі російські історіографи безкритично повторюють фальшиве ім'я "Мономах" у зв'язку з особою київського великого князя Володимира Всеволодича, накидаючи те ім'я навіть дітям цього князя. Так, в *Іпатіївському літописі* за Єрмолаєвським списком після слів, що стосуються боротьби Андрія Боголюбського зі своїми вбивцями: "Блаженный же восхочи, хотя узяти меч", додано на марґінесі літопису: "той мечъ укралъ былъ в Кіевѣ од скарбници од отца своего Юрія Мономаховича...".[31]

Так скореґовано ім'я Юрія Долгорукого — сина Володимирового. В цей спосіб роблять і нинішні історики, незалежно від того, чи вони підсовєтські, чи еміґрантські, і незалежно від того, чи вони пишуть політичну історію Росії, чи історію її Церкви.

В наші дні, наприклад, у своїй дуже цікавій, зрештою, праці *История христианства в земле Русской* прот. С. Ляшевський, сліпо йдучи слідами засвоєного факту, безкритично повторює: "Вместе с

царевной была прислана ее будущему сыну драгоценная корона византийских царей — "Шапка Мономаха", которую и надел на себя при воцарении Владимир Мономах".[32]

Тепер звернімось до нововідкритого історичного джерела, непройденого рукою московського коректора. Маємо на увазі староруські графіті, знайдені під фресками на стінах Київського Софійського Собору, побудованого в 1037 році цісарем Київської Держави Ярославом Мудрим.

Графіті — це неофіційні написи і малюнки, що дістали в науці італійську назву і зустрічаються дуже часто на стінах церков різних міст Київської великодержави.

Ці графіті поступово вводяться в науковий обіг, як новий дорогоцінний джерельний історичний матеріял першоступневої ваги.

У нашому користанні є графіті, опубліковані С. Висоцьким в його праці, виданій під назвою *Древнерусские надписи Софии Киевской XI — XIV вв.*, у Києві 1966 року.

В ній уміщено 98 написів різного змісту і часу. Предметом нашої уваги у зв'язку з цією статтею, натурально, були написи, в'язані з особою і часом вел. кн. київського Володимира — сина Всеволода.

Атракційним моментом нашої уваги в першу чергу став напис, позначений числом 5 і зафіксований на таблицях VII-I і VIII-I, що звучить: "Місяця декембря въ 4-е сътвориша миръ на Желяни Святопълкъ Володимиръ и Ольгъ".[33]

Особливість і вага цього неофіційного напису полягає в тому, що, як твердить автор згаданої праці, відсутність становища указаних в написі імен безумовно вказує на їх широкознане положення як князів київського (Святополк), переяславського (Володимир) і чернігівського (Олег), що їх імена саме в такій комбінації часто зустрічаються в літописних записах.

Після переведеної аналізи і зіставлення літописних дат, автор приходить до висновку, що "миръ на Желяни" був укладений перед Любецьким з'їздом руських князів, в тому числі Святополка — вел. кн. київського, Володимира Мономаха — переяславського князя і Олега — чернігівського (біля 1097 р.).

Не зважаючи на те, що документ оперує голим ім'ям Володимир без епітета Мономах, автор книги десятки разів іменує його Володимиром Мономахом — знак, що й совєтська історіографія повністю перейняла стару — царського походження — мономахівську версію.

Зупиняючись на написах під ч. ч. 18 і 19, що звучать "писалъ ставъръ Городятиничь" і "Господи, помози рабу своему ставърови, недостойному рабу твоему",[34] автор після зіставлень цих графіті з даними новгородських літописів, староруських билін і *Поученння Володимира*

Мономаха, в яких згадується ім'я Ставра, приходить до висновку, що всюди тут мова йшла про одну і ту саму особу воєводи Всеволода Ярославича-Ставра Городятинича, з яким Володимир Мономах відбув свій другий похід до Смоленська; хоч ні один, ні другий написи під ч. ч. 18 і 19 для такого висновку підстав не дають, оскільки сам автор у своїй праці висловив загальну заувагу, що "в настенных граффити, обнаруженных в Софии Киевской, Всеволод Ярославич назван просто Андреем, а Владимир Мономах — Василием".[35] Ім'я Василій було рівнозначним з Володимиром.

В *Повісті временних літ,* в томі I, під 1098 роком читаємо: "В лето 6606. Приде Володимир и Давыд и Олег на Святополка и сташа у Городца и створиша мир".[36]

Цей мир у Городці дехто з істориків утотожнює з миром на Желяні. Для нас цей літописний запис характеристичний тим, що кн. Володимира і тут, як і в написі про мир на Желяні, згадано без епітета Мономах. Звертає на себе увагу ще та обставина, що згадуваний С. Висоцький рішуче переконаний, що "имена Ярослава Мудрого, Всеволода Ярославича и Владимира Мономаха несомненно были вписаны из поминальных граффити Софийского собора в княжеский помянник".[37]

Цікаво було б простежити ці зіставлені ним записи і проаналізувати їх зміст. Та, на жаль, автор, хоч і твердить нижче про знайдені графіті "о смерти Ярослава Мудрого, о раке Всеволода Ярославича, о смерти Владимира Мономаха",[38] щодо особи князя Володимира робить нотку під числом 19а, в якій признається, що "запись не вошла в настоящее издание".[39]

Отже, перевірити попереднє твердження автора читач не має можливости, а зміст нотки просто спростовує його попереднє твердження та й сама нумерація цієї нотки під 19а недвозначно вказує на сумніви автора щодо наведеного вище твердження, якщо автор у закінчену нумерацію ноток V розділу своєї праці мусів був, порушуючи нумерацію вводити ще дев'ятнадцяту нотку під літерою а.

Крім того, тяжко збагнути зміст нотки, чому це напис, що стосується смерти Володимира Всеволодовича, про якого мова мовиться протягом цілої праці, не ввійшов "в настоящее издание", тоді як напис про смерть і Ярослава Мудрого і Всеволода Ярославича і за літописною редакцією і за формулюванням автора графіті в цьому ж виданні подано з подробицями, а щодо дати смерти Ярослава Мудрого з указівкою, що графіті про смерть Ярослава Мудрого "позволила решить дискуссионный вопрос о дате этого события, подтвердив свидетельство Ипатьевской летописи, согласно которому князь умер 20 февраля 1054 г.".[40]

Отже, в цьому пункті, зв'язаному з ім'ям Володимира, виразно

проглядають певні сумніви і ознаки "мук творчости" автора, аналогічні сумнівам тих істориків, що не вміли пояснити занесення до літопису під 1118 роком *Поучения Владимира Мономаха,* яке сталося з наказу урядових осіб московської держави і Церкви щодо зміни історичного імени київського великого князя Володимира Всеволодича на Владимира Мономаха згідно з витвореною в XV і XVI століттях мономахівською версією, зафіксованою в *Сказании о бармах Мономаховихъ* і в *Сказании о владимирских князьхъ.*

Це були і залишились ті ж самі прояви намагання Москви витворити централістичну концепцію і схему "руської" історії, історії "руської" Церкви й цілого "руського" християнства, історії московської царської династії. [41] Це була та "звичайна схема "русской" історії, проти якої вийшла на прю українська історіографія, що в особі акад. Михайла Грушевського, завдала їй розторощувального удару, виділивши зі "звичайної" схеми "русскої" історії окрему схему історії народів східнього слов'янства і, зокрема, історію окремішного українського історичного процесу. [42]

Однак, в результаті цього відкриття М. Грушевського українська історіографія дістала хоч в засаді і правильний постулят, але тільки теоретичного, декларативного характеру. Ця декларація — окремішна схема самобутнього національно-історичного процесу Руси-України — має бути ще виповнена перевіреними й відсіяними, очищеними від зловмисних переплутувань, внесених з понуки чужонаціональних інтересів, нашаровань, дійсно історичними фактами, іменами й подіями. Наша історіографія не тільки в ділянці загальної історії й історії матеріяльно-духової культури Руси-України, а й у ділянках історії християнства, історії права, історії філософії, мови й мистецтва повинна, висловлюючись перефразованою мовою науковця П. Мілюкова, зійти з плечей чужих, а зокрема московських філософів і розпочати очищення своїх історичних джерел, осмислення свого самобутнього історичного процесу, щоб виповнити декларативний постулят про окремішну схему самобутнього національно-історичного процесу Руси-України науково перевіреним змістом, фактами, подіями і цілеспрямованістю, що випливає з глибини віків історії вияснення духа своїх предків.

Ми звернули увагу в цій статті лише на один дрібний, здавалось, факт, накинення штучного імени нашому князеві Володимирові. А яка ж то велика відповідальність лежить на об'єктивному історикові-українцеві, чуйному до всіх корект, пороблених Москвою з нашим цілим національно-історичним процесом Руси-України? Завдання таке ж гігантичне, як і почесне та величне.

1. В. Гришко, *Історично-правне підґрунтя теорії III Риму,* Мюнхен, 1953. ст. 43.

2. В. Малининъ, *Старецъ Елеазарова монастыря Филофей и его посланія,* Кіевъ, 1901, ст. 491.

3. *Полное собраніе русскихъ лѣтописей,* СПБ, 1848, т. IV, ст. 349.

4. В. Малининъ, *Старецъ... и его посланія,* Кіевь, 1901. Приложенія, ст. 52.

5. Н. Полонська-Василенко, *Дві концепції історії України і Росії,* Мюнхен, 1964. ст. 17.

6. И. У. Будовниц, *Общественно-политическая мысль древней Руси,* М., 1960, ст. 213.

7. В. Гришко, *Цитована праця,* ст. 41-42.

8. *Собраніе государственныхъ грамотъ и договоровъ,* М., 1819, ч. II, по. 25, ст. 27, столб. 2.

9. Вивліоф. I, 50. Подаємо за Голубинським, *История Русской Церкви,* Москва, 1900, т. II,. ст. 766.

10. *Энциклопедическій Словарь,* Брокгаузъ и Эфронъ, СПБ, 1903, кн. 74, ст. 840.

11. П. Милюковъ, *Очерки по исторіи русской культуры,* СПБ, 1902, ч. II, ст. 287.

12. А. Е. Пресняков, *Образованіе Великорусскаго государства,* СПБ, 1918. ст. 5.

13. Н. Полонська-Василенко, *Дві концепції історії України і Росії,* Мюнхен, 1964, ст. 17.

14. Н. П. Кондаковъ, *Русскіе клады.* Цитуємо за Полонською-Василенко, *Дві концепції...* ст. 16.

15. *Analecta Bizantino-Russica,* Petropoli. 1891. Cap. 51-58. Цитуємо за *Зап.* НТШ, t. V, Хрон.. ст. 5.

16. П. Милюковъ, *Очерки по исторіи русской культуры,* СПБ, 1909, ч. III, вып. I. ст. 74.

17. Н. Каптеревъ, *Характеръ отношеній Россіи къ православному Востоку в XVI и XVII ст.,* Москва, 1885, ст. 29.

18. *Галицько-Волинський Літопис,* Львів, 1936, I ч., ст. 15. Переклад Т. Коструби.

19. Цитуємо за Полонською-Василенко, *Дві концепції історії України і Россії,* Мюнхен, 1964. ст. 16.

20. А. Е. Пресняков, *Образование Великор. государства,* ст. 26, 399.

21. П. Милюковъ, *Главныя теченія русской исторической мысли.* Изд. 3, СПБ, 1913, ст. 158.

22. Цитуємо за Н. Натанов, *Путешествие в страну летописей,* М., 1965, ст. 118.

23. *Дополнения к историческим актам,* СПБ, 1846, т. I. № 3.

24. "Історія титула государей Россіи", *Ж.* М. Н. П, 1847, Октябрь. ст. 97.

25. Цитуємо за П. Горбань, "Україна і Захід", *Український Самостійник,* 1964, листопад. ст. 38.

26. Цитуємо за Н. Натаном, *Путешествие в страну летописей,* М, 1965, ст. 39.

27. *За тим же автором,* ст. 45.

28. *За тим же автором,* ст. 103.

29. *Там же,* ст. 107.

30. П. Милюковъ, *Главныя теченія русской исторической мысли,* Изд. 3, 1913. ст. 158.

31. *Полн. собр. рус. лѣт.* т. II. Приложеніе. Разночтенія из Ермолаевскаго списка. Изд. 2, СПБ. 1908, ст. 82, 83.

32. С. Ляшевский, *История христианства в Земле Русской,* Балтимора, 1968, ст. 205.

33. С. А. Высоцкий, *Древнерусские надписи Софии Киевской,* Киев, 1966, ст. 35, таблица VII-I, VIII-I.

34. *Там же,* ст. 56, 57.

35. *Там же,* ст. 81.

36. *Повесть временных лет,* Москва, 1950, т. I, ст. 181.

37. *Цитована праця,* ст. 130.

38. *Там же.*

39. *Там же.*

40. *Там же,* ст. 138.

41. О. Оглоблин, *Московська теорія III Риму в* XVI-XVII *ст.,* Мюнхен, 1951, ст. 33.

42. М. Грушевський, "Звичайна схема "русской" історії і справа раціонального укладу історії східнього слов'янства", *Статьи по славяноведению,* СПБ, т. I, 1904.

Олександер Домбровський

ГЕРОДОТОВА СКИТІЯ У СВІТЛІ ПАЛЕО-СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДІВ.

Специфіка антропогеографічних умовин земель України в античній добі залишила виразні сліди на процесі соціяльного розвитку мешканців тієї території. Поруч українського чорнозему тягнулися від Уралу аж до карпатських гір великі степові простори, безмежна географічна перспектива, що сприяла номадизмові у формі ловецького й пастушого життя включно зі степовим піратством. Праукраїнська територія зі своїм родючим чорноземом та чорноморським узбережжям, замережаним грецькими колоніями й факторіями, звідкіля йшла культура й добробут, запрошувала до осілого, хліборобського життя. А безкраї степи, вкриті буйною травою, що тягнулися відкритим, рівнинним тереном евразійських просторів, спонукали до скотарства та кочового життя. Східньоевропейський номадизм занотований уже в Гомера, який у своїй "Іліяді" [1] називає мешканців північного узбережжя Понту "добрими їздцями" і "кобилодоїльниками" (ἱππημολγοί).

Найстарша згадка про праукраїнську територію у грецькій епопеї стосується до часу, коли в наслідок мітологізування географії північне узбережжя Понту знаходилося в "кімерійському тумані" гіпербореологізування й ідеалізування північних народів (в географічному відношенні до Греції) найстаршими представниками грецького письменства гомеро-гезіодівської доби, а відтак логографії і в кінці історіографії. Що вислови "добрі їздці" й "кобилодоїльники" є найстаршими літературними реманентами східньоевропейського номадизму, в цьому році сумніватися. Загальноприйнятий погляд, що те місце з "Іліяди" відноситься до скитів, бо античні письменники й історики саме їх називали "кобилодоїльниками". [2] Напівсире, спарене під сідлом їздця м'ясо й кобиляче молоко були головною поживою номадів на евразійських степах. Про східньоевропейський, а властиво евразійський номадизм згадує також поет VII віку до нашої ери, Арістей з Проконизу -- автор

Арімаспейської поеми, що збереглася лише фраґментарично у Геродота (IV, 13-15).

Згаданий етнічний катаклізм, тобто переселення народів, що витискали один одного в наслідок якихсь елементарних катастроф (найправдоподібніше голод та боротьба за кращі терени випасу худоби) й тим самим пересування етнічних границь мало бути причиною, чому скити напали на кімерійців і, переслідуючи їх, вдерлися через Кавказську Браму до Малої Азії згідно з Геродотовою реляцією. Базуючися, правдоподібно, на поемі Арістея, Геродот каже про те пересунення народів коротко: "Так то й ісидони, прогнані з їхнього краю арімаспами, витиснули скитів, а скити кімерійців (IV, 13). Деякі античні письменники ставилися з недовір'ям до Арістея, [3] а Страбон назвав його крутієм. Але в сучасній науці загально вважається, що Арістей міг зустрічатися зі скитами й збирати від них відомості. У Геродотовій Скитії говориться вже виразно про два в соціологічному аспекті взаємопротилежні типи мешканців південно-східньої Европи: осілих хліборобів-автохтонів, що заселювали праукраїнську територію, і номадів. Тому Геродот говорить про одних мешканців Скитії, що вони "сіють і їдять збіжжя, цибулю, часник, сочевицю і просо" (IV, 17), або "що сіють збіжжя не собі на поживу, але на продаж" (IV, 17), а про інших як кочовиків, що "вони ні сіють, ні орють" (IV, 19), а займаються ловецтвом (IV, 22) або скотарством (IV, 23).

Звідси в соціологічно-культурному аспекті випливає дуалізм елементів і факторів, що складалися, чи впливали на формування психічної структури праукраїнської людини в процесі антропологічного (соматологічного й етнопсихологічного) визрівання, без сумніву з перевагою автохтонно-аґрикультурних, бо номади в наслідок частих міґрацій завойовників, тобто панівної верстви, пересувалися через землі України, залишаючи по собі лише більш або менш значні сліди. Не є виключеним, що з малоазійського терену приходили до споріднених з іранцями скитів релігійно-соціяльні ідеї науки Зороастра, яка ґльорифікувала й пропаґувала осіле життя й аґрикультуру. [4] Святим обов'язком визнавців науки Зороастра було пропаґувати й ширити навіть мечем аґрикультурні форми життя і нещадно поборювати номадизм.

Той процес змагань осілого життя, завершеного атрибутами аґрикультурної діяльности й автохтонізму, з номадизмом на праукраїнському терені діяв уже від неоліту. Згідно з реляцією Геродота не раз на одному й тому самому майже терені перебували народи, чи племена діяметрально протилежних форм людського життя й культурного рівня. І так, наприклад, вичисляючи народи й племена Скитії, Геродот каже, що "на схід від скитів-хліборобів, як перейти ріку Пантікап, живуть уже

скити-кочовики" (IV, 19), тобто хлібороби сусідували з номадами. Згадуючи місто Ґельон, яке мало знаходитися в країні будинів, Геродот виразно підкреслює, що будини вели кочове життя й живилися сосновими шишками, тоді як їхні близькі сусіди — ґельонці з походження греки (μιξέλληνες) управляли землю і живилися хлібом (IV, 108-109).

В наслідок таких різних і відмінних форм людського життя й культури можна говорити про далекойдучу економічно-культурну диференціяцію життя мешканців праукраїнської території. У примітивних формах номадного життя чи то при ловецтві, чи випасі худоби виступає колективізм в економічному й соціяльному аспектах (спільність добутої поживи й слабо зорганізована родина й рід при неупорядкованих сексуальних відносинах). В таких умовинах не виключені тут і там залишки ендоґамічних подруж, хоча в тому часі (пізньокімерійська й ранньо-скитська доба) ендоґамія давно вже перестала існувати як загальне явище. В кожному разі мікроаналіза тексту Геродотової Скитії не виявляє ніяких виразних ремanentів ендоґамічних подруж.

Правда, Геродот оповідає, що Скилес після смерти свого батька, скитського царя Аріяпейта "перейняв володіння й жінку батька, на ім'я Опою" (IV, 78), але такі випадки мали місце серед панівних родів в цілі задержати при даному роді царську владу. Такого роду ендоґамічні подружжя мали династичний характер і не були загальним явищем серед широких мас суспільств античної доби. Коли ж ідеться про Скилеса, то він походив від Аріяпейтової жінки-істрянки, а перейняв разом з владою іншу батькову жінку-скитянку Опою. Згадані тут вияви нестабільности родинно-родових відносин і архаїзми суспільного життя належали до ремanentів праісторичної фази соціяльної структури, бо номадизм пізніших часів емансипувався ступнево від них. До речі буде згадати, що заник ендоґамічних подруж і остаточне виникнення екзоґамії було не без значення для проблеми етнічної уніфікації, а тим самим для процесу етноґенези. Заключування подруж міжплемінного характеру приспішувало процес їхньої злуки. Згідно з Геродотовою реляцією (IV, 110-117) савромати мали постати із змішання скитських молодців з амазонками. Інша справа, скільки тут історичної правди, а скільки спроб "спрагматизування" батьком історії того явища, що "савромати говорять скитською мовою, але говорять нею здавна непоправно, бо амазонки не добре її навчилися" (IV, 117), отже спроби вияснити діялект, яким говорили савромати, пов'язані зі скитами походженням з того самого іранського пня. Реляції Геродота вартісні для нас тим, що батько історії назагал не пішов слідами представників мітичної географії й етнографії, які не виходили поза рямці ідеалізування

й гіпербореологізування народів та племен Скитії, і старався дати нам порівнюючи доволі реальний образ східньоевропейської палеоетнографії з частинним узглядненням моментів соціологічного характеру.

Одною з чергових проблем соціологічного характеру в східньоевропейській палеоетнографії є питання виявів пізнього матріярхату, що виступає в античній літературі під поняттям загальнознаної в палеосоціології амазонської тематики, чи, як її часом окреслюють в науковій літературі - амазонології. Автори античної історіографії називали амазонками ватаги войовничих жінок на евразійській території, що узброєні й на коңях воювали із сусідніми племенами. Про них згадує вже географ з VI віку до нашої ери Гекатай з Мілету, який своєю діяльністю замкнув добу примітивізму географічних відомостей архаїчної стадії античної літератури й дав початки емпіричної географії. Хоча Гекатай з Мілету говорить уже більше від своїх попередників про Східню Европу, все ж таки з його фрагментів, що збереглися, [5] тяжко зреконструювати мапу згаданої території, а існуючі реконструкції з огляду на відносно невелику кількість географічного й етнографічного матеріялу, на якому можна було б опертися при дослідах, мають гіпотетичний характер. Логограф Геллянік з Лесбосу також обмежується самою лише згадкою про амазонок. Знаменним є тут факт, що в перед-Геродотовій добі, характеристичній мітичною географією, симбіозою літературно-історично-теологічних мотивів, а відтак значними впливами йонської новелі, [6] сенсаційна амазонська тематика обмежена ляконічними згадками у фрагментах, які дійшли до нас. А Гіппократ, лікар з V віку до нашої ери й основоположник наукової медицини, подаючи в своєму творі [7] стислу картину життя й звичаїв савроматів, робить натяки на їхній гінайкократичний устрій можливо у зв'язку з переповідженою згодом досить фантастично Геродотом амазоно-савроматською історією.

Амазоно-савроматський екскурс у Геродота (IV, 110-117) -- це спроба вияснити савроматську етногенезу на тлі споріднення савроматів із скитами, вживання савроматами "зіпсованої" скитської мови (в дійсності діялект, як це, наприклад, вияснює влучно Kretschmer [8]) та реманентів матріярхату в савроматів. Опис амазонок і відтак уже звичаїв савроматів (називаних у античних джерелах сарматами), згідно з яким їхні жінки "їздять кіньми на лови з чоловіками й без них, їздять на війну й носять таку саму одежу, як чоловіки", ба, що більше, -- "не виходить заміж ніяка дівчина, доки не вб'є ворога" (IV, 116-117) [9] разом з пізнішими вістками античних письменників [10] є нічим іншим, як літературними ремінісценціями пізніх залишків матріярхату в савроматів -- сарматів, де матріярхальна форма родового устрою з виразними рисами супремації жінки залишилась, правдоподібно, довше, як в інших народів і племен Східньої Европи. Існує здогад, що в Геродотовій реляції про

змішання савроматів-сарматів (згідно з Геродотом — скитського молодого покоління) з амазонками маємо діло з літературною ремінісценцією, яка недвозначно натякає на те, що савромати-сармати змішалися дуже можливо з якимсь народом, який мав у себе строго матріярхальний лад.

Амазонки — це не якась група войовничих жінок, це — нарід, як завважує Thurnwald. [11] Чи цей нарід, або в кожному разі якась етнічна група, носив назву амазонів, тяжко сказати. Коли ми вже при цьому здогаді, то не виключене й те, що свіжість пра- чи ранньоісторичної традиції матріярхального устрою, а то й залишки матріярхату в савроматів-сарматів могли бути одним із факторів їхнього змішання з іншою етнічною групою матріярхального устрою й культури. Коли ж ідеться про сарматів, то "пережитки матріярхату не були вижиті ще й в перші століття нашої ери, що підтверджують знахідки в жіночих похованнях предметів озброєння, переважно наконечників стріл". [12] На відміну від скитських жінок, які займалися жіночою працею, сарматські жінки виявляли войовничу вдачу й брали участь у війнах. Згідно з реляцією Геродота "не виходить заміж ніяка дівчина, доки не вб'є ворога. Деякі з них і старіються, а не виходять заміж, бо не могли сповнити звичаю" (IV, 117). З того можна припускати, що матріярхальний лад, головно в своїх виявах екстремної гінайкократії, не належав до ідилічних картин соціяльного порядку пра- чи ранньоісторичної епохи. Тому Грушевський [13] має рацію, коли ставиться критично до прийнятого деякими дослідниками ідеалізування матріярхального ладу, заявляючи, що Бахофенський (Bachofen) романтизм, що протиставляв щасливе родинне життя матріярхальної доби брутальній владі чоловіка в патріярхальній добі, давно заперечений докладнішими розслідами в сфері примітивної культури. Тобто мати потрапляла бути назагал таким же строгим матріярхом, як батько патріярхом. [14] Коли "скитські молодці" намовляли "амазонок" жити разом із скитами, ті останні відповідали їм: "Ми не змогли б жити з вашими жінками, бо ми й вони не маємо однакових звичаїв. Ми вміємо стріляти з луків, кидати списами й їздити кіньми, але не вчилися жіночих робіт. Зате ваші жінки не вміють нічого з того, що ми казали, але сидять на возах, виконують жіночу роботу, не їздять на лови ні кудинебудь інде. Отже ми з ними не зможемо разом жити" (IV, 114). У світлі вище наведеного увидатнюється картина залишків матріярхату на "амазоно"-савроматському, чи сарматському ґрунті. Можливе й більш правдоподібне те, що так, як назва скитів чи опісля сарматів еволюціонувала з часом із етнографічного поняття у політичне й географічне та охоплювала собою і інші народи, які жили на території Східньої Европи, так само й назва

амазонок (чи амазонів?) могла стати збірною на означення народів, чи племен гінайкократичного ладу, або з наявними залишками колишнього матріярхату. Аналогічно до еволюціонування етнографічного поняття "скити", "сармати" в користь політичного й географічного поняття могло статися і з назвою "амазони" в користь соціологічного поняття. Загально соціологічне поняття назви амазонок, чи амазонів підкреслює також Bachofen [15] у зв'язку з амазонологією Азії й Африки, де виступають аналогічні соціяльні феномени. До тих самих поглядів приходить і Toepffer, [16] який бачить сліди амазонок не лише в Малій Азії (де їх є досить багато), але й на островах Егейського моря та на африканському ґрунті, словом там, де супремація жінки в родовому устрої прибирала екстремальних форм.

Уже в античному світі напівмітологізування амазонології, витворене фантастичною уявою греків, стало предметом критичного розважання деяких представників античної науки. І так, наприклад, Страбон дивиться скептично на численні історії й оповідання про амазонок. [17] В колі фантастичних оповідань з циклу амазонології кружляли вістки, що амазонки не мали чоловіків, що треба радше інтерпретувати так, що чоловіки не відігравали там важливої ролі в громадському житті. В науці висувано здогади, що подружнє життя амазонок мало характер родинного комунізму, або принаймні не було зв'язане з подружньою вірністю. Нам здається, що в даному випадку треба прийняти концепцію поліандрії на ґрунті амазонології. В кожному разі жінка чи чоловік могли зірвати подружній зв'язок і шукати собі нового партнера. [18] До речі буде пригадати, що в таких обставинах діти, не знаючи батька, одержували назву матері й підлягали під її абсолютну юрисдикцію, що доводило до екстремного характеру супремації жінки в родовому устрої і підносило її авторитет в політичному житті.

Koppers [19] слушно звертає увагу на той соціологічно-етичний парадокс у тому розумінні, що матріярхальна культура, в першу чергу в стадії екстремної форми гінайкократії, а з тим суспільного й політичного авторитету жінки-матріярха, була одночасно пов'язана з найглибшим пониженням і обезчещенням тої ж жінки в родинно-моральному аспекті. В курганах сарматської доби знайдено не лише зброю, але й предмети культового порядку при жінках, що означало б, що сарматська жінка не лише брала участь у війнах, але й виконувала певні культові обов'язки, тобто була жрекинею. Отже, матріярхат доводив супремацію жінки не лише в соціяльному й політичному розумінні, але також у військовому й релігійному, до найвищого авторитету в родовій організації. [20] Звідси й різні варіянти в змальовуванні античними авторами картин амазонології, найчастіше стилізованих у смаку літературної сенсаційности. У

зв'язку з питанням первісної родової організації та формами подружнього комунізму пригадується проблема агатирсів. Геродот каже, що вони "із жінками живуть усі на спілку, через те вони всі брати і рідні, і немає в них ні заздрости, ні ненависти" (IV, 104). Щербаківський [21] пов'язує, очевидно гіпотетично, зі спільністю жінок у агатирсів питання матріярхату. Але існує ще й інше припущення, а саме що, коли спільність жінок обмежувалася виключно братами і ближчими свояками, тоді можна мати діло в даному випадку з патріярхальним характером родового ладу. Бо, як каже Grosse[22], чоловік купив жінку,в наслідок чого вона стала його власністю. А тому, що вона є його власністю, він має право поділитися зі своїми братами й найближчими свояками тією власністю. У цьому випадку полігамія мала б патріярхальний характер. Отже так, як поліандрія в загальному пов'язана з матріярхатом, і то в першу чергу в його екстремній, гінайкократичній формі, бо жінка-матріярх, як суб'єкт у родовому ладі, користувалася ініціятивою як у суспільно-політичному, так і в приватному житті, так полігамія пов'язана з патріярхатом.

Як і коли почався заник матріярхату в сарматів — докладно не знаємо. Звичайно, матріярхат мусів перейти еволюційний процес — від екстремно гінайкократичного ладу, через посередні фази аж до цілковитого занику. В кожному разі, в Геродота, який згадує про поміч савроматів (назва "сармати" виступає пізніше, вживана римлянами) для скитів під час походу Дарія, не подибуємо слідів екстремної гінайкократії, ні про савроматських войовничих жінок, що мали б допомагати скитам. Зате Геродот подає, що на нараді скитів і їхніх сусідів мав бути присутній — ὁ Σαυρομάτης (IV, 119). Коли була б жінка представником савроматів на нараді, то батько історії був би це зазначив. Така маркантна подія, як присутність савроматської жінки на воєнній нараді під час Дарієвого походу найправдоподібніше вдержалася б у традиції походу і була б напевно дійшла до Геродота. Згадки в античній літературі, згідно з якими в часах Александра Великого і навіть пізніше амазонки мали перебувати в околицях Понту, Bachofen [23], пояснює тим, що це жінки дооколичних племен, навчені кінно їздити, могли наслідувати радше давніх амазонок. Не виключене, що пізніші вістки про амазонок в античній літературі служили просто літературною прикрасою і виявляли бажання авторів збагатити свої твори елементами сенсаційности та евразійської екзотики. Ми не знаємо, коли злилися "амазонки" з іранськими етнічними групами (якщо в загалі таке було!), в наслідок чого мав постати нарід савроматів — сарматів.

На просторах прикордоння між Европою і Азією відбувались різні етнічні пересування, а Кавказська Брама являла собою поміст між

Східньою Европою і малоазійським тереном, де матріярхальний лад задержався подекуди порівняно довше, як на інших теренах. Антропогеографічні й гео-соціо-політичні умовини евразійського простору при сталих етнічних флюктуаціях та евро-малоазійських схрещеннях культур через Кавказську Браму були могутніми факторами змішування дрібніших номадних груп та злиття різних культур. Археологічний матеріял доповнює джерельні відомості і в першу чергу забирає голос там, де писані джерела ще не існували. І так численні знахідки жіночих фігурок, різно стилізованих, деякі з них, правдоподібно, культового характеру, з доби Трипілля асоціюють ідею особливого значення жінки в той час, тобто її супремацію в роді. До матріярхального ладу в тодішньому суспільстві достосовувався і релігійний культ: аналогічно до суспільно-політичного авторитету жінки-матріярха виростав культ богині — авторитету неба, що знаходило свій відгомін у тодішньому примітивному мистецтві — статуетках жіночого божества. [24] Та інвентар місць поховань змінюється. Уже знахідки палеометалевої доби виказують змагання патріярхальних впливів. В середньому періоді епохи міді-бронзи знаходимо в катакомбних похованнях парні випадки, тобто чоловіка з жінкою, при чому кістяки жінок мають часто сліди ударів металевою зброєю, що й мусіло бути причиною їхньої смерти. Це мало б вказувати на значний рівень розвитку патріярхального родового ладу в скотарського населення того часу, при якому померлих чоловіків повинні були супроводити в могилу залежні від них жінки. [25] В процесі назрівання й включування в життя східньоевропейських етнічних груп економічно-соціяльних змін еволюціонують форми організації родового ладу; заникає лад, побудований на принципах супремації жінки в роді, а натомість виростають авторитет і влада батька-патріярха.

В добі перших вісток античного письменства про землі України і згодом Геродотової Скитії маємо вже іншу картину соціяльних структур східньоевропейських народів і менших етнічних груп. Вправді тут і там подибуємо ще засвідчені доволі скупими літературними згадками й деякими даними археологічного матеріялу (переважно на савроматсько-сарматському ґрунті) залишки матріярхального ладу, але доба матріярхату взагалі, а зокрема строго ґінайкократичного стилю була вже радше анахронізмом у нових економічно-соціяльних і етнічно-культурно-політичних обставинах. А поза тим до речі буде пригадати, що величезний евразійський простір в античну епоху — це в наслідок різних антропогеографічних, економічних і гео-соціо-політичних факторів такий терен схрещувань різних культур і диференційованих форм економічно-соціяльно-культурно-політичного життя народів і племен (евро-центрально-азійські й евро-малоазійські зв'язки й впливи,

середземноморсько-чорноморські впливи, осіле життя й номадизм, грецька колонізація, Босфорська держава і т. д.), що він був калейдоскопом різних форм життя поодиноких народів і менших етнічних груп.

В таких умовинах надзвичайно важко визначити й зльокалізувати чітку межу поміж поодинокими формами економічно-соціально-політичного життя та встановити точні хронологічні дані. В кожному разі, в оповіданні Геродота про савроматів маємо вияснені шляхом примітивного "прагматизування" три питання: походження савроматів, їхнє споріднення зі скитами й матріярхат у савроматів, пов'язаний з амазонологічною тематикою. [26] Коли по добі реалізму в античній історіографії, представником якого є батько історії, прийшла нова хвиля ідеалізування та фантастичного насвітлювання в описах "варварів", що жили на території Східньої Европи, то це не оминуло й амазонологічної тематики, яка в різних варіянтах віджила в античній літературі. Геродотова Скитія стала свого роду каноном для пізніших античних авторів, які в багатьох випадках наслідували її, в першу чергу її сенсаційні екскурси. Савроматський екскурс у Геродотовій Скитії заслуговував тим паче на увагу пізніших античних авторів, бо савромати-сармати, витиснувши скитів, зайняли панівне становище в Східній Европі на довгий час і замінили стару, етнографічно-політично-географічну назву "Скитія" на таку ж саму нову — "Сарматія".

Отже, сарматське питання ще більше стало актуальним у після-Геродотовій добі. При цьому до речі буде пригадати, що в науці існує погляд, згідно з яким античну амазонологічну тематику трактується як фантастичний елемент. І так, наприклад, Смірнов [27] відкидає концепцію матріярхального ладу в савроматів, вважаючи, що знахідки зброї в похованнях савроматських жінок та становище сарматської жінки-жрекині не мусять свідчити про її супремацію в родовому суспільстві. В інших, мовляв, народів подибуємо аналогічні явища. На місце Геродотової реляції про етногенезу савроматів Смірнов висуває концепцію, що савромати постали зі змішання племен зрубної культури з племенами андронівської культури [28] і допускає спорідненість савроматів із саками, [29] які згідно з його поглядом походять також від носіїв андронівської культури. В даному випадку маємо діло з концепціями, що випливають з двох різних джерел — писаних і археологічного матеріялу. Смірнов сперся на археологічному матеріялі, відкидаючи Геродотову реляцію з її етнологічною розв'язкою савромато-сарматського питання. В даному випадку не виключена також компромісова розв'язка, бо етногенетична концепція Смірнова у відношенні до савроматів не виключає питання матріярхату та

можливости змішання савроматів з якоюсь етнічною групою "амазонів", що відзначалася наявними залишками матріярхального ладу. В той час коли ремананти сарматського матріярхату в формі літературних ремінісценцій на фоні Геродотової Скитії виступають доволі виразно, на скитському ґрунті вони малозначні. В загальному етнографічний матеріял у Геродота, що стосується до скитів, відзеркалює вже картину патріярхального ладу. Такий стан увидатнюється в описі похорону скитського царя, [30] з яким ховають у могилу також одну задушену наложницю, виночерпця, кухаря, конюха, слугу, окличника, коней і первенців з усього іншого (IV, 71-72). Далі Геродот подає генеалогічні дані деяких скитських царів по мужеській лінії (IV, 76-80). Те саме відноситься і до спадкоємства, тобто воно йшло також по мужеській лінії. Згідно з Геродотовою реляцією Скилес перейняв після смерти свого батька царську владу й батькову жінку, на ім'я Опою (IV, 78). Також у переказі про походження скитів (як скитської, так і грецької редакції — IV, 5-10) син одержує владу по батькові. Тут маємо діло з одним із багатьох варіянтів загально знаного леґендарного мотиву про вирізнення наймолодшого брата й перебрання ним влади ("Як старші брати довідалися про це, якстій передали цілу владу наймолодшому" — IV, 5). В Геродотовому оповіданні про змішання скитських юнаків з амазонками ті останні промовляють до своїх чоловіків: "... ми відібрали вас у батьків" (IV, 115), ὑμέας ἀποστερησάσας πατέρων , що можна інтерпретувати, як натяк підлеглости скитських юнаків юрисдикції своїх батьків, тобто вияву патріярхальної влади батька. В Геродотовій реляції (IV, 78) подибуємо згадку про полігамію на скитському ґрунті, з тим, що після смерти батька жінки й майно, а в даному випадку царська влада, діставалися синові. [31] А поза тим в описі звичаїв скитів у Геродотовій Скитії та в історії походу Дарія на скитів увидатнюється вже атмосфера авторитету й влада чоловіків.

В реляціях Геродота про скитів можна помітити лише зрідка малі, майже незначні моменти, які після переведення мікроаналізи тексту виявляються окрушинами літературних ремінісценцій про матріярхат на скитському ґрунті. І так при описі релігії скитів Геродот вичислює на початку скитських богів, згадуючи на першому місці богиню Гістію (IV, 59). [32] А скитський король, Ідантирс, у відповідь Дарієві, який під час свого походу проти скитів намовляв його на капітуляцію та принесення собі дарунків, між іншим сказав, що за своїх панів вважає лише свого предка, Зевса, й Гістію, королеву скитів (IV, 127). З поданого вище виходило б, що Гістія-Табіті була найбільш шанована у скитів, ще більше від Зевса-Папая. Треба пригадати, що Зевс мав бути прародичем скитів згідно зі скитським переказом про їхнє походження (IV, 5) і його

називає тому Ідантирс своїм предком. А не зважаючи на все, згідно з даними Геродотової реляції найбільш шанованою була Гістія, названа Ідантирсом королевою скитів. Гістія (у римлян — Веста) була знана в античному світі як богиня домашнього вогнища й жертівника, на якому мав складати жертву начальник роду. А Гістія зветься по-скитськи Табіті, що згідно з поглядом Müllenhoff'a [33], який був наприкінці минулого століття одним із головних оборонців теорії іранського походження скитів, виводиться з арійських мов і означає — горіти, світити. Та не лише у скитів була найбільш шанованою Гістія, тобто по-скитськи Табіті. Подібно було також і у персів.[34] А все виступає вона як богиня домашнього вогнища, опікунка родини.[35] Цікаву замітку відносно компетенцій і атрибутів Гістії подає Stein [36], який вважає, що в культі Гістії почитали геллени первісно початок і осередок оселі та спільноти (родина, рід, плем'я, державна організація). В першу чергу, одначе, вона була богинею жертівника й жертівного вогню, як опікунка родинного щастя. Як виходить з вище наведеного, Гістія була початково не лише родинним божеством, але й загально суспільним у ширшому розумінні. Щойно з часом влада й компетенції того божества почали радше обмежуватися родинним життям, може саме у зв'язку з занепадом матріярхату. Богиня домашнього вогнища, опікунка родини, яка первісно патронувала суспільству й державній організації, найбільш шанована й називана "королевою скитів" — це, мабуть, є досить виразним літературним реманентом матріярхату на скитському ґрунті. А те, що після занику матріярхату скити не пішли слідами гелленського світу відносно обмеження культу Гістії, можна пояснити хіба лише їхнім консерватизмом.

Батько історії присвячує відносно досить багато місця питанню скитського консерватизму й відрази до чужих звичаїв, в першу чергу на релігійному відтинку. Анахарзіс, скит царського роду, зацікавившися чужими звичаями, перейняв чужий скитам культ богині з Кизіка, а після повороту до Скитії почав її почитати і заплатив за це життям (IV, 76). Цікавим і на перший погляд може й мало помітним моментом є те місце в описі звичаїв скитів, де говориться про пощаду для дівчат при забиванні лихих віщунів і їхніх родин. Геродот оповідає, що після покарання смертю лихих і брехливих ворожбитів убивано також і їхніх синів. Про їхніх жінок Геродот нічого не згадує, зате виразно зазначає, що дівчатам не роблять кривди ("Як же яких віщунів уб'є король, то не щадить і їх дітей, але побиває всіх хлопців, та дівчатам нічого злого не робить" — IV, 69). З контексту можна додумуватися, що взагалі жіночу стать з родини лихих віщунів ощаджувано, тоді як ворожбити із синами мусіли гинути. [37] Чи факт ощаджування жіночої лінії з родин лихих

віщунів можна склясифікувати як реманент з доби супремації скитської жінки — залишається відкритим питанням. Це місце можна інтерпретувати й так, що, коли звання ворожбита переходило з батька на сина, то існувала можливість, що син лихого й неправдомовного ворожбита буде таким самим, як батько, тобто лихим і неправдомовним. І тому треба його вбити разом з батьком. Згідно з панівною в Ірані релігією Авести, зороастризмом, жерці мали творити окрему касту з правом наслідства (з батька на сина). Можливо, що й у скитів, приналежних до іранського пня, зберігся той самий принцип кастовости й наслідства у відношенні до скитських ворожбитів. Одна з головних чеснот, тобто етичних постулятів релігії Ірану — це правдомовність, а її протилежність — брехня є витвором одвічного противника Агура Мазди — Агрімана. Ця ідея дуже можливо ввійшла в основу жорстокого закону скитів супроти неправдомовних віщунів. До речі буде пригадати, що в основу особливої пошани скитів до Гістії могла ввійти також між іншими прастара традиція культу вогню на іранському ґрунті, пов'язана згодом із світоглядовими мотивами людини матріярхального ладу. З часом поодинокі первні фолкльорних і економічно-соціяльно-етнографічних мотивів так зіллялися між собою, що тяжко відмежувати одне від одного поодинокі культурні наверствовання з точним означенням хронології та географічного походження. Чим багатший терен на схрещування культур, тим більш скомпліковані досліди над їхнім розмежуванням.

Причиною зростання авторитету й влади жінки була довга відсутність чоловіка вдома. Згадуючи про 28-літнє панування скитів у Малій Азії й тим самим про їхню відсутність вдома, Геродот пояснює це їх далекими й довготривалими походами. За той час, як підкреслює Bachofen, [38], значення й влада скитських жінок могла значно зрости. Полювання, походи й війни виповнюють життя чоловіка і держать його здалеку від родини. Під опікою жінки залишається родина, господарство, жертівник, пов'язаний з тим культ і, як подано в Геродота (IV, 1-4), раби. Покликана до материнства й домашнього господарства жінка перебирає компетенції посередника між родом та божеством і стає жрекинею. До знайденого археологічного матеріялу належить маса різних жіночих фігур, з яких деякі являють собою жінку в конципованому стані, символізуючи в такий спосіб її покликання до материнства, а інші, пов'язані з малоазійським культом богині-матері. Ідея плідности людського роду зливається з атрибутами божества на ґрунті антропоморфних мотивів мітології.

Поодинокі моменти соціяльного життя в античному світі та розвоєві фази зорганізованого суспільства були пов'язані містерійно з тканиною античних мітів. Вже в біблійній історії, де згадується про сон Йосифа (І

Мойсея 37,9-10), сонце й місяць символізували батька й матір. Матріярхат був сполучений від дуже давніх часів з двома релігійно-мітичними мотивами: телюрним і люнарним. Старша доба матріярхального ладу залишила, правдоподібно, свій відгомін у тих мітах, де виступає хтонічне, підземельне божество. У той час, коли небо й Олімп належали до батька богів Зевса чи ще перед ним Кроноса, земля, як родителька, що видає плоди, була піддана владі богині (грецька Деметера γῆ + μήτηρ або старший культ -- Ґая). Матріярхат у біологічно-соціологічному аспекті походить з права матерії (мати -- родителька, що видає нові покоління у процесі формування суспільства від нижчих до вищих стадій суспільної організації -- родина, рід, плем'я, нарід) і пов'язаний у світі ідей філософії соціології (аналогічно до терміну "історіософія" може мати виправдання існування терміну -- "соціофілософія") з діянням біологічних законів і потенціялу людського тіла. На тому тлі розуміємо краще зв'язок матріярхату з ідеєю хтонічного божества.

У світі символіки жінка є землею. Вона, як каже Bachofen [39], є матеріяльний, а чоловік духовий принцип, тобто корені матріярхату лежать глибоко в ґрунті біологічно-соціологічних законів, а питання патріярхату можна вияснити дослідами в галузі двох дуже споріднених між собою наук: соціології й історії. В переказах Геродотової Скитії подибуємо такий хтонічний (телюрний) мотив. Переказ про походження скитів грецької редакції говорить нам про Геракла, який зайшов до країни "Лісиста" ("Гіляя") і там у печері знайшов двоподобину, до стегон на вигляд дівчину, а нижче -- гадюку (архаїчний родовий тотем на півтваринного, а напівантропоморфного стилю?), яка породила відтак Гераклові трьох синів. [40] Агатирса, Гельона й Скита (IV, 9-10). Можливо, що мотив родового тотему зіллявся згодом з мітичним мотивом матріярхального ладу й у такій літературно-стилізованій формі ввійшов до переказу. В дальшій консеквенції зацитованого вище погляду Bachofen'a, тобто його міркувань у сфері філософії соціології, перехід з матріярхату в патріярхат означав паралельно на релігійному полі перехід у релігійному світогляді тодішньої людини з принципу матерії, осідку біологічно-фізіологічного потенціялу, до принципу метафізики соціяльно-історичного процесу розвитку людства. Отже, вищий ступінь розвитку релігійного світогляду праісторичної й ранньо-античної людини -- з матеріяльного до інтелектуально-духового, з фізичного до метафізичного. Символічно кажучи, це й є піднесення тодішньої людини із землі-матерії до вершин інтелекту й духа, просвіченої на фоні культурного прогресу. Комплектований спекулятивним розумом ранньоантичної людини політеїстичний пантеон різних релігійних

систем, головно антропоморфізованого Олімпу, достосовувався автоматично до земного ладу й порядків. Картина жінки-матріярха на землі одержувала свої копії в небесних культах у різних варіянтах, залежних від льокальних обставин і духа даної доби.

Заник матріярхату й виникнення патріярхату спричинили переоцінку понять у системі чоловічих і жіночих культів на користь тих перших. Тому царем Олімпу є Зевс, а в деяких жіночих культах подибуємо лише більш чи менш видні реманенти матріярхального ладу й супремації жінки як на землі, так і на небі. При короткому описі релігії скитів у Геродота характеристичним є й те, що жінкою Зевса є тут не пізніша перша дама Олімпу — цариця зоряного неба, маєстатичної краси (з епітетами: білораменна й гарноволоса), а порівнюючи з Герою, старенька бабуся Ґая (богиня землі, родителька й кормителька всіх сотворінь, мати богів!) — (IV, 59). Це вказувало б на старшу фазу розвитку олімпійського пантеону, коли ще Гера не була першою дамою Олімпу й не зіпхнула Ґаї до ролі виключно хтонічного божества. Можливо, що відгомін тієї фази існував ще в початках грецької колонізації північного узбережжя Понту й дійшов до доби Геродота своїм останнім відзвуком.

Погляд цей висловлюємо як гіпотезу. Молодша доба матріярхату видається пов'язаною з люнарним культом. Культ богині місяця Артеміди й її жрекині Іфігенії в Тавриді, також пов'язаний з матріярхальною формою родового ладу. В оповіданні Геродота про гіперборейців (IV, 33-35) згадується про те, що мешканці північного узбережжя Понту колись дуже давно посилали були свої жертви із земних плодів на Делос для Артеміди, при чому послами були дівчата. Матріярхальний мотив тут виразний. У зв'язку з тим, що солярний культ був сполучений з патріярхатом, існує здогад, що культ Артеміди міг бути старшим від культу Аполлона (Аполлон-бог сонця, а його сестра-Артеміда богиня місяця), бо люнарний мотив в'яжеться з матріярхатом. Існує здогад, що ці два культи становили колись один,[41] який з часом роздвоївся, приймаючи атрибути чоловічого й жіночого божества. Можливо, що тому Аполлон і Артеміда брат і сестра. При вичислюванні скитських божеств Геродотом (IV, 59) згадується лише Аполлон без Артеміди (Геродот подає скитські назви тих божеств і пояснює їх відповідниками олімпійських). Зате є згадка про Афродиту. Нам здається, що до Гістії з матріярхальними атрибутами й хтонічного божества Ґаї пасувала б краще Артеміда із своїм люнарним мотивом матріярхату,[42] як Афродита. В констеляції гіперборейських мітів, пов'язаних з тереном Східньої Европи в Гомеро-Гезіодовій добі, видно солярний мотив з культом Аполлона, а про Артеміду згадується рідше. Патріярхальний

лад на тому терені здобув уже домінуюче становище, лише де-не-де вдержувалися ще залишки супремації жінки. Етнічні рухи на евразійському терені гальмували прогресивні явища між іншим у аспекті соціяльного процесу й не раз завертали його до первісних стадій водночас з регресом на полі економіки та матеріяльної й духової культури. Згадати б лише для прикладу трипільську культуру, яка з часом померкла з невідомих ближче причин, а терен, де вона виступала, обнизився місцями до рівня первісного стану культури. Тому, мабуть, не виключені можливості явищ наворотних стадій соціяльного процесу тут і там, тобто місцями, силою антропогеографічних, економічних і соціо-етно-політичних факторів. В цьому аспекті можна допускати спорадичні явища флюктуації поодиноких фаз соціяльного процесу з їхніми наворотами, прогресом і знову регресом, поки в кінці не дійшло до ступневої стабілізації нового економічно-суспільного ладу, що скріплював розвиток патріярхальної структури суспільства. Усе те було пов'язане із заником номадизму й процесом осілого життя компактними масами. Диференціяція економічних і культурних явищ у наслідок різних форм номадного, напівномадного й осілого життя доводила не раз до того, що поруч існували діяметрально протилежні економічно-соціо-культурні феномени. Етнографічний матеріял Геродотової Скитії виказує цю диференціяцію. У зв'язку з різнорідністю того ж етнографічного матеріялу до речі буде згадати для прикладу оповідання Геродота про неврів. Батько історії каже, що "на одне покоління перед приходом Дарія мусіли вони покинути край через гадюки. Земля видала зі себе багато гадюк, які напали з півночі, з пустелі, так що неври мусіли покинути свій край і перейти до країни будинів" (IV, 105). В тому ж самому місці Геродот каже далі, що "кожний невр раз на рік стає вовком на кілька днів, а потому знову прибирає давню постать". [43] Чи не треба інтерпретувати цього місця так, що якась група номадів, чи напівномадів, яка визнавала тотем гадюки, напала на неврів, які визнавали тотем вовка? А те, що "кожний невр раз на рік стає вовком на кілька днів, а потому знову прибирає давню постать", чи не нагадує нам тотемічні обряди й церемонії, під час яких визнавці даного тотему прибирають його постать, наслідують його рухи в танцях, вбираються в його шкури? [44] Та з питанням тотему лучиться також і соціологічна проблематика, бо в науці існує погляд, що ґенеза екзоґамії має свій зв'язок з існуванням тотемічних груп, тобто члени одної тотемної групи не можуть входити в шлюбні зв'язки з дівчатами своєї групи і не мають права забивати свого тотему (синтеза тотемного й сексуального табу?)

Представник соціологічно-історичної школи марксистсько-ленін-

ського напрямку Золотарьев [45] заперечує теорію пов'язання ґенези екзоґамії з існуванням тотемічних груп і висуває погляд, що головним фактором шлюбних зв'язків між членами різних груп був проґрес на полі міжплемінних економічних зв'язків. Виміна жінками різних груп зближала ті групи паралельно з виміною товарів власного виробництва. Згадані нами вище явища палеосоціологічного характеру дійшли до новітньої доби в формі аналогій і численних варіянтів, бо так, як табу є суттю релігійних вірувань Полінезії, так тотемізм був поширений між індіянами Північної Америки, а фетишизм загніздився на чорному континенті. Що між тотемом і фетишем існує певний зв'язок — це ясно, бо суспільний інстинкт пов'язаний з інстинктом самозбереження, безпеки й успіхів, що їх ґарантує фетиш. В тотемізмі виявляється суспільний інстинкт, а в фетишизмі інстинкт самозбереження й успіху. До тієї групи первісних релігійних систем долучувався й анімізм пов'язаний настільки з тотемом, наскільки апотеоза тотему й культ предків торував їм дорогу до неба. Анімізм, який вкладав душу в різні об'єкти, спричинив вівіфікацію (надхнення життям) небесних тіл на вавилонському ґрунті, в тому числі сонця й місяця, що прийняло характер солярного й люнарного культу, астральних символів супремації чоловіка й жінки в первісному суспільстві. [46] В аспекті культу предків і апотеози тотему анімізм також має в собі зародки суспільного інстинкту. Тому, коли під час походу Дарія на скитів перський цар закликав скитського "короля", Ідантирса, щоб той або скапітулював, або звів бій з персами, Ідантирс відповів: "Ми не маємо ні міст, ні управної землі, щоб боятися за них і чимскорше починати з вами бій. Та як уже так конечно треба його починати, то ми маємо гроби наших батьків. Ось вишукайте їх і спробуйте знищити, то побачите, чи будемо воювати з вами за гроби, чи ні. А перед тим, якщо не будемо мати достатньої причини, не будемо з тобою воювати" (IV, 127). У наведених вище словах культ предків має виразні риси суспільного інстинкту. Тверде рішення боронити "гроби батьків" τάφοι πατρώιοι може бути також пов'язане із зростом авторитету й супремації батька в суспільній структурі скитів. [47]

У Геродотовій Скитії подибуємо сліди й посередньої стадії між номадизмом і осілим життям (прим. IV, 23). У переказах про походження скитів скитської й грецької редакції виступають такі предмети, як плуг, ярмо, сокира й коряк, а з другого боку лук (IV, 5-10), які символізують осіле й номадне життя. [48] В часі, коли поставав переказ скитської редакції (в кожному разі перед-Геродотова доба), не було мови про осіле життя скитів компактними масами, що його мав би символізувати плуг. Не виключене, що це пізніша інтерполяція таки самих скитів у їхньому переказі, яка в змодернізованій формі дійшла до

Геродота. Автор чи автори перередаґованого переказу можливо мали на цілі пов'язати скитів з осілим життям і автохтонізмом, тобто спрепарувати свідоцтво, що скити є автохтонними панами даної території, а не заволоками.

До речі буде згадати й про рабовласницьку систему, заторкнену в Геродотовій Скитії. Зараз на початку (IV, 2-4) батько історії подає, як то скити осліплювали рабів, призначених для праці над переробленням молока. Після видоєння кобилячого молока скити вливали його до дерев'яних посудин і уставляли сліпих рабів довкруги тих посудин, а вони трясли ними. Після того скити збирали сметану. В оповіданні про те, як скити по 28 роках панування в Медії вернулися додому й мусіли воювати з новим поколінням, що постало в наслідок співжиття їхніх жінок з рабами, маємо можливо діло з "прагматизуванням" реально-історичної події з переказом. [49] Скити могли осліплювати своїх рабів не для праці над переробленням молока, як радше для того, щоб забезпечити себе проти повстання рабів. У номадів були жорстокіші форми рабства, як, наприклад, у греків, де новонабутий раб входив у дім свого пана з церемонією, включно з одержуванням подарунків. [50] Смірнов [51] інтерпретує дане оповідання Геродота так, що полонених у війні й обернених на рабів використовувано для домашньої праці, а не в основному виробництві, бо осліплені раби не були спроможні займатися ремеслом, управою землі чи випасом худоби. Проблему рабства в античному світі донедавна недоцінювали деякі представники вільної науки й над міру соціологізували в підсовєтській науці, [52] і це вимагає дальших дослідів у світлі наукового об'єктивізму.

ПРИМІТКИ

1. *Іліяда* XIII, 6.

2. Страбон VII, 3. E. Büchholz, *Homerische Kosmographie und Geographie,* Leipzig, 1871, S. 87-88; О. Покровський, "Як ідеалізовано скитів у грецькому та римському письменстві", *Записки* Іст.-Філолог. Від. УАН, Київ, 1927, кн. 10.; М. Грушевський, *Історія України-Руси.* Вид. 3., Київ, 1913, т. I, ст. 105.

3. А посередно й до Геродота, де твір Арістея фрагментарно зберігся. *R. E. Pauly - Wissowa*,1922, Band XI – стаття Jacoby про Ктезія. Про Страбона – *R. E. Pauly - Wissowa*, 1931, 2 Reihe, VII Halbband, S. 142 - 143.

4. H. Spencer, *Die Principien der Sociologie,* Stuttgart, 1897, IV Band, S. 118; R. Steiner, *Wendepunkte des Geisteslebens Zarathustra; Hermes, Buddha, Moses, Elias, Christus,* Dornach (Schweiz), 1927, S. 22; F. Taeger, *Das Altertum; Geschichte und Gestalt,* Stuttgart, 1939, I Band S. 241.

5. *Fragmenta Historicorum Graecorum,* ed. Muller, Paris, 1841-70.

6. Ол. Домбровський, "Літературна композиція Геродотової Скитії", *Наукові Записки* УВУ, Мюнхен, 1965-66, ч. 8, ст. 121, 126.

7. **Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων.**

8. Kretschmer, *R. E. Pauly — Wissowa,* Band I, 2 Reihe, 2543; E. H.Minns, *Scythians and Greeks,* New York, 1965, p. 39; M. Vasmer, *Untersuchungen über die altesten Wohnsitze der Slaven,* 1; *Die Iranier in Südrussland,* Leipzig, 1923, S. 9-10; M. Rostowzew, *Skythien und der Bosporus,* Berlin, 1931, S. 100. С. А. Жебелев, "Народы северного причерноморья в античную эпоху", *Вестник Древней Истории,* 1938, № 1, ст. 153.

9. Цитати з українського перекладу Геродотової Скитії (*Опис Скитії,* з грецької мови переклав і пояснив Теофіль Коструба, вступ написав Олександер Домбровський, Львів, 1937).

10. Скилакс, фрагм. 70-71, Скимн, стих 885, Мела I, 19.

11. Thurnwald, *Reallexikon der Vorgeschichte,* herausgeg. von M. Ebert, 1926, Bd. IV, I Hälfte S. 101.

12. Академія Наук Української РСР. Інститут археології. *Нариси стародавньої історії Української РСР.* Київ, 1959, ст. 234; Б. Граков, "Пережитки матриархата у сарматов", *Вестник Древней Истории,*1947,No. 3. Граков звертає увагу на знахідки зброї і навіть вівтарів при жінках у курганах сарматської доби, що вказувало б на те, що сарматська жінка не лише воювала, але й була жрекинею.

13. М. Грушевський, *Початки громадянства,* 1921, ст. 113 - 114.

14. Реляція Геродота: "не виходить заміж ніяка дівчина, доки не вб'є ворога. Деякі з них і постаріються, а не вийдуть заміж, бо не могли сповнити звичаю" (IV, 117) видається виразним відгомоном сарматської гінайкократії.—A. Bebel, *Die Frau und der Sozialismus,* 35 Auflage, Stuttgart, 1903, S. 27. L. Tobler, "Ueber sagenhafte Völker des Altertums and Mittelalters", *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft,*1888, Band XVIII,S. 232 і далі. Того роду літературні ремінісценції не свідчать про матріярхальну ідиллю.

15. J. Bachofen, *Das Mutterrecht, 2 Aufl.,* Basel, 1897, S. 27.

16. Toepffer, R. E. Pauly — Wissowa, Bd. I, 1754-1771.

17. Страбон XI, 5 — Περὶ δὲ τῶν Ἀμαζόνων τὰ αὐτὰ λέγεται καὶ νῦν καὶ πάλαι, τερατώδη τε ὄντα καὶ πίστεως πόρρω.

18. L. Morgan, *Die Urgesellschaft Aus dem englischen übertragen von W. Eichhoff unter Mitwirkung von K. Kautsky,* Stuttgart, 1891, S. 324, 384 - 5; W. Koppers, *Handwörterbuch der Soziologie,* herausgeg. von A. Vierkandt, Stuttgart, 1931, S. 113.

19. W. Koppers, *Die Anfänge des menschlichen Gemeinschaftslebens im Spiegel der neuern Völkerkunde,* M. Gladbach, 1921, S. 173. І сьогодні зустрічаємо, хоч зрідка, поліандрію (Океанія, Індія, Західній Тібет), але сьогодні вона є вислідом убогого економічного положення. Див.: H.M. Johnson, Sociology, London, 1962, p. 152.

20. У зв'язку з посередництвом жінки-матріярха між родом і божеством (жрекиня, що виконувала культові обов'язки, приносила жертви тощо) та творенням жіночого культу — богині на зразок земного порядку можна говорити про примітивні форми свого роду теократизації тодішнього суспільного порядку аналогічно до теократизації на грунті инших ранньо античних релігій — M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie,* (Das antike Judentum),Tübingen, 1921. Band III.

21. V. Ščerbakivskyj, *"Zur Agathyrsenfrage", Eurasia Septentrionalis Antiqua,* 1934,vol. IX, p. 209 - 13.

22. E. Grosse, *Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft,* Freiburg und Leipzig, 1896, S. 118; E. Westermarck, *Geschichte der menschlichen Ehe,* Jena, 1893, S. 49, 518 (нім. перекл. *The History of Human Marriage,* London, 1891); C.N. Starcke, *Die primitive Familie in ihrer Entstehung und Entwickelung,* Leipzig, 1888, S. 148 схильний класифікувати спільність жінок у агатирсів як "Dorf — und Familiencommunismus", де брати мали спільних жінок.

23. Bachofen, *Das Mutterrecht,* S. 206.

24. І. Г. Шовкопляс, *Археологічні дослідження на Україні (1917 - 1957),* Київ, 1957, ст. 96, 98. Я. Пастернак, *Археологія України,* Торонто, 1961, ст. 110;

25. І.Г. Шовкопляс. *Там же,* ст. 134; Пастернак. Там же, ст. 210, 289.

26. M. Elbert, *Südrussland im Altertum,* Bonn und Leipzig, 1921, S. 340. Див. також:

Schrader O., *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde,* Bd. I, 2 Aufl., Berlin-Leipzig 1917 - 1923, S. 46.

27. А.П. Смирнов, *Скифы,* Москва, 1966, ст. 85 - 6.

28. *там же,* ст. 87.

29. *там же,* ст. 93. Зате автор монографії про савроматів — К. Ф. Смирнов, *Савроматы,* Москва, 1964, ст. 200 - 201 — обстоює реальність Геродотової реляції про ремананти савроматської гінайкократії, заявляючи, що як писані джерела, так і археологічний матеріял свідчать про те. Можливо, що в реляції Геродота про перехід скитських юнаків з майном до амазонок (амазонки кажуть їм — "ми відібрали вас у батьків" — VI, 115) криється архаїчна форма родинно-шлюбних відносин у савроматів — молодий переходив з майном до родини молодої.

30. Обвожування померлих царів від одного племени до другого, що зустрічаємо й в інших народів, це в першу чергу вказувало б на звичай номадів — M. Ebert, "Die Bootfahrt ins Jenseits", *Praehistorische Zeitschrift,* 1919 - 20, Band 11 - 12.

31. Семенов-Зусер, "Родовая организация у скифов Геродота", *Известия* ГАИМК, 1931, т. IX, вып. 1, ст. 25 — каже, що в скитів переважала моногамія, лише між начальниками й вождями існувала полігамія.

32. **θεοὺς μὲν μούνους τούσδε ἱλάσκονται, Ἰστίην μὲν μάλιστα, ἐπὶ δὲ Δία τε καὶ Γῆν** (IV-59).

33. K. Mullenhoff, *Deutsche Altertumskunde,* Berlin, 1892, Bd. III, S. 108; A; Sobolevskij, "Einige Hypothesen über die Sprache der Skythen und Sarmaten", *Archiv für Slavische Philologie,* 1905, 27 Band, S. 240 - 244 — Mit **Ταβιτί,** die Göttin des Herdes vgl. lat. favilla, griech. **θύω** , altind. dhuma Rauch, slav. дым u. s. w.; die Bedeutung wäre die "rauchende" (S. 242); O. Schrader, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, 2 Band, 2 Aufl., Berlin-Leipzig, 1929, S. 239-... **Ταβιτί,** vielleicht "Warme" (:scrt. tapati "erwärmt", npers. tabis "Hitze", lat. tepesco); М. Грушевський, *Історія України-Руси,* Київ, 1913, т. I, ст. 114. Н.Я. Марр, *По этапам развития яфетической теории,* Москва-Ленинград, 1926, ст. 381.

34. Це є спільнота іранських елементів на ґрунті релігійних вірувань у скитів. Див.: A. Rapp. "Die Religion und Sitte der Perser und übrigen Iranier nach den griechischen und römischen Quellen", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,* (1865- 1866). Band 19-20; von E. Stern, "Die politische und sociale Struktur der Griechencolonien am Nordufer des Schwarzmeergebietes", *Hermes,* 1915, Band 50 S. 197 - 8 бачить елементи парсизму в скитському похоронному обряді. The Cambridge Ancient History, 1929, vol. III, 193. G. Vernadsky, Ancient Russia, A History of Russia, New Haven, 1943, Vol. I, p. 53; N. Kondakof, J. Tolstoi, S. Reinach, Antiquites de la Russie Meridionale, Paris, 1891, p. 178 - 9 — Релігія скитів і сарматів має виразні сліди малоазійського матріярхального стилю. A. Ouvaroff, Recherches sur les antiquites de la Russie Meridionale, Paris, 1855, p. 47 і далі. J. G. Cuno, Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde, Berlin, 1871, Bd. I, S. 310; J.A.H. Potratz, Die Skythen in Südrussland, Basel, 1963, S. 146 - 7 — вважає, що скити створили зовсім інший світ релігійних уявлень від парсизму, засновуючи свою релігію на шаманізмі.

35. Kretschmer, *R.E. Pauly – Wissowa.* Bd. II, 2 Reihe, 937. Див. також: Geisau, *R.E. Pauly – Wissowa,* Bd. IV, 2 Reihe, 1880. — K. Neumann, *Die Hellenen im Skythenlande,* Berlin, 1855, Bd. I, S. 253.

36. H. Stein, Herodotos, Berlin, 1857, Bd. II, S. 210. Подібно вважає Süss у своїй статті "Hestia" — R. E. Pauly — Wissowa, Bd. VIII, 1257-1304; головно — **Ἑστία τῆς πόλεως** (1266), і її сліди в політичному житті (1283 і далі).

37. Так само розуміє: K. Kiesewetter, Der Occultismus des Altertums, Leipzig, 1896, S. 913 — ... das, was männlich ist, tötet er; den Weibern aber tut er nichts zu Leide.

38. Bachofen, *Das Mutterrecht,* S. 25-6.

39. J. Bachofen, *Der Mythus von Orient und Occident,* München, 1926, S. 153-5.

40. Заходить питання, чи не маємо тут діло з ремананом особливого варіянту сексуального тотему, який полягав в ідеї сексуальної симбіози людини зі звіриною в аспекті тотемістичних вірувань. Це зовсім не перешкоджає, щоб той самий мотив у новій редакції симво-

лізував симбіози двох культурних світів: гелленського з місцевим. Див.: *Reallexikon der Vorgeschichte* herausgeg. von M. Ebert, Bd. XIII, S. 356-7. A. Nagele, "Der Schlangen — Cultus", *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, 1887, Bd. XVII, S. 276 – каже, що змія в античному міті може мати подвійне значення: вона може бути символом родючої й рівночасно нищівної сили природи. В перському міті змія є атрибутом Ормузда й одночасно Агріманa, отже демоном добра й зла. В такому розумінні змія на ґрунті праукраїнського міту може нагадувати нам дві протилежні сили: шляхотну хліборобську культуру сполучену з автохтонізмом і з другої сторони нищівний номадизм.

41. E. F. Weidner, "Ein babylonisches Kompendium der Himmelskunde", *The American Journal of Semitic languages and literatures*, vol. 40 (1923-24). p. 194 — звертає увагу на те, що старовинні, а в тому числі й вавилонці не відділяли місячного бігу від соняшного. Обидва ті біги були синонімами в описі екліптики й головних ліній на небі. Це не залишилося без впливу й на розвиток релігійного світогляду античної людини — в розумінні солярного й лунарного культу.

42. Про пов'язання культу богині-дівиці (Артеміда й її жрекиня, Іфігенія у Тавриді?) з державними справами (включно з назвою θεὰ βασίλισσα Παρθένος) в Таврійському Херсонесі, див.: И. Толстой, *Островъ Бѣлый и Таврика на евксинскомъ Понтѣ*, Петроградъ, 1918, стр. 107.

43. L. Niederle, *Slovanske Starozitnosti*, v Praze, 1902, v. 1, p. 270 — схильний приймати дослівно реляцію Геродота. J. C. F. Baehr, *Herodoti Halicarnassensis Musae*, Lipsiae, 1857, vol. II, 503 – здогадується, що тими гадюками мала бути сарана — менш вдала концепція.

44. З питанням тотему пов'язана також проблематика тваринного стилю понтійського мистецтва – M. Rostovtzeff, *The Animal Style in South Russia and China*, Princeton, 1929, p. 4; G. Borovka, *Scythian Art*, London, 1928. Відносно можливостей тотемістичної концепції в інтерпретації Геродотового оповідання про неврів див. — A. Gehlen und H. Schelsky, *Soziologie*, 2 Aufl., Düsseldorf-Köln, 1955, S. 30 - 34.

45. А. М. Золотарев, "Происхождение экзогамии", *Известия* ГАИМК, 1931, т. X, вып. 2 - 4.

46. Згодом у наслідок розгорнення грецької колонізації безпосередні малоазійські впливи в північному Причорномор'ї меншають у користь гелленської цивілізації — A. M. Tallgren, *La Pontide prescythique*, Helsinki, 1926, p. 222. Старше наверствування орієнтальних мітів і світу символіки соціологічної тематики никне в повені процесу гелленізації Понтиди. A. Weber, *Prinzipien der Geschichts — und Kultursoziologie*, München, 1951, S. 152 і далі дає нам приклад проведення вдалої аналізи всіх пов'язаних між собою трьох мотивів (фетишизму, анімізму, тотемізму) на ґрунті релігії античного Египту в соціологічному аспекті.

47. Пошанування батьківських гробів, пов'язане з культом предків, скріплене в наслідок конфронтації номадизму з осілим життям на просторах північного Причорномор'я та перших слідів зміни соціяльних відносин поступово заникаючого номадизму – M. Ebert, "Die Anfänge des europäischen Totenkultus", *Praehistorische Zeitschrift*, 1921 - 22, 13 - 14 Bd. S. 12 і дальше.

48. Див: інтерпретація Геродотового оповідання (IV, 5) у Абіхта, "ἐς ἑωυτοῦ"—"τὸν οἶκον" — Abicht K., Herodotos, Bd. II, Heft 2, 3 Aufl., Leipzig, 1886, S. 7, примітка 5.

49. Подібний здогад висуває — Л. А. Ельницкий, "Киммерийцы и Киммерийская Культура", *Вестник Древней Истории*, 1949, №3, ст. 18.

50. H. Wallon, *Histoire de l' esclavage dans l'antiquite*, 2 ed., Paris, 1879, v. 1; W. Richter, *Die Sklaverei im griechischen Altertume*, Breslau, 1886.

51. А. П. Смирнов, *Скифы*, ст. 143 - 4.

52. А. Коцевалов, *Античная история и культура Северного Причерноморья в советском научном исследовании*, Институт по изучению истории и культуры СССР, Мюнхен 1955, ст. 11 - 26; А.П. Смирнов, *Рабовладельческий строй у скифов-кочевников*. Москва, Государственный Исторический Музей, 1934, ст. 30 — приходить до висновку на підставі античних джерел, а в першу чергу Геродота, що існування клясового суспільства в добі V - IV ст. було на широкій території степів північного Причорномор'я. Ті клясові відношення виросли на базі патріярхального рабства.

Роман О. Климкевич

ГЕРБИ КУБАНСЬКИХ І ПІДКАВКАЗЬКИХ МІСТ

1. Історичне підложжя

Міське гербівництво Кубанщини й Підкавказзя, подібно, як і гербівництво Запоріжжя, Помор'я та Донеччини,[1] належить з історичних причин до наймолодших на українському життьовому просторі, одначе ці обидві землі, а передусім Кубанщина, зберегли для нас цінні пам'ятки стародавнього міського знаківництва. Тут згадаємо тільки найважливіші з них.

1079 року призначив Всеволод І своїм представником у Тмуторокані посадника Ратибора (посадники були вибирані щойно від 1126 року), пізнішого боярина при Володимирові II Мономахові й київського тисяцького. Збереглося сім печатей Ратибора (в чотирьох варіянтах), що були знайдені в Криму, біля Києва й на Полтавщині. [2] Вони олов'яні, з проміром 22-27 мм. і більші, на чоловій стороні виображення св. Климента І — папи й мученика, який згинув у Криму 101-го року, супроводжене написом "О КЛИМЕНТ", а на зворотній напис "ОТ РАТИБОРА".

Одне з найдавніших і найкращих виображень староукраїнського тризуба було знайдене на Тамані, на місці колишньої Тмуторокані. Воно вирізане на т. зв. налуччі — військовій зброї княжого озброєння і являє собою сполуку тризуба з рівнораменним хрестом. Погоджуючися з поглядом М. Міллера, [3] що цей знак належав Мстиславові (Володимировичеві) Хороброму (987-1036), хочемо підкреслити, що староукраїнські тризуби-двозуби були знаменами родово-особистими, удільно-княжими й одночасно столично-городянськими, і тому це виображення слід уважати теж за знак самої Тмуторокані.

Розглядаючи коротко початки кубанського й підкавказького міського знаківництва, не можемо поминути нумізматики й сфрагістики таких грецьких полісів, як Фанагорія (Геромонасса), Корокондаме, Горгіппія й інші, які ввійшли опісля зо своїми суміжними околицями в склад Боспорського царства, а пізніше підпали під зверхність Риму.

Останньою добою розвитку давнього кубансько-підкавказького міського знаківництва було існування генуезьких колоній від XIII до XV століть, а серед них таких торговельних і культурних осередків, як Мапа (біля теперішньої Анапи), Бата (на місці Новоросійська), Матріґа (колишня Тмуторокань), Копа (недалеко Темрюка) й інші.

Три століття турецького панування були для розвитку міст несприятливими, а російсько-турецька війна 1768-74 рр. спустошила північну Кубанщину цілковито. Щойно наплив населення з Донщини й інших частин Російської імперії, а передусім з України, дав початок відродженню колишніх і занепалих, як теж заснуванню нових міст. Тут важливо відмітити, що українська колонізація розпочалася 1792 року, а вже 1794 року засновано місто Катеринодар. До 1848 року числилися на Землі Війська Чорноморського тільки два міста — Катеринодар і Тамань, при чому останнє було "неповноцінним" містом, не мавши поліційного управління (було в ньому станичне правління, отже з одного боку була Тамань все таки містом, а з другого — станицею).

Міське й земське герботворення розвивалося дуже помалу, і так, наприклад, серед 85 гербів, що були 1729 року затверджені Державною Воєнною Колегією для провінцій і полкових міст, знаходився озівський, астраханський і навіть терський, одначе не було ще ні одного кубансько-підкавказького. [4] Навіть від половини XIX століття, коли почалося урядове затверджування міських гербів Кубанщини, поступало воно повільно, і ще 1900 року герби таких важливих і навіть окружних міст, як Єйське, Майкоп і Темрюк (в останньому була відкрита міська дума 1867 р.) і навіть Новоросійське (губерніяльне місто!) не були внесені в *Полное Собраніе Законовъ*, як теж не появилися в гербовниках.

Наукове дослідження кубанських і підкавказьких гербів — міських і земських — було й є досі занедбане українськими й російськими гербознавцями. Увагу українського суспільства на ці цінні пам'ятки нашої територіяльної геральдики звернув уперше М. Битинський кількома своїми гербово-мистецькими публікаціями. [5]

Наша стаття є тільки початковим кроком у цьому напрямі, бо з причини відсутности й частинної недоступности відповідних наукових матеріялів покищо неможливо повно й вичерпно опрацювати намічену тему. Під землепростірним оглядом обмежена вона колишньою Кубанською областю й Чорноморською губернією (званими у нашій статті Кубанщиною) та колишньою Ставропільською губернією, як теж північними окраїнами Терської области, отже простором з абсолютною чи релятивною більшістю українського населення. Наперед зосереджуємося на важливіших для нас під гербознавчим оглядом гербах кубанських міст, а опісля розглядаємо підкавказькі міські герби.

Всі вони є вартісним вкладом у скарбницю українського міського гербівництва з огляду на їхній тісний зв'язок з історією, краєвидом та особливостями обидвох північнокавказьких земель.

2. Кубанські міста

Тамань. Герб цього стародавнього міста був затверджений 30 січня 1848 року (за старим стилем), отже ще перед створенням Кубанської області і за часів приналежности Тамані до Землі Війська Чорноморського. З найбільшою правдоподібністю можемо вважати його за найдавніший міський герб Кубанщини. Його гербопис складний: щит почетвертований з обвідкою; в першому срібному чвертьполі багрова княжа митра, оздоблена золотом і самоцвітами та завершена золотим хрестиком; у другому золотому чвертьполі червона надморська твердиня над водою перед вогнедишною сопкою; в третьому блакитному чвертьполі срібна риба; в четвертому червоному чвертьполі три топки соли; в зеленій обвідці 21 золота зірка. Цей, поданий Вінклером [6] і надмірно зв'язкий гербопис вимагає деяких доповнень і пояснень. Виображена в горішньо-правому чвертьполі княжа митра є майже безсумнівно признакою колишньої гідности Тамані -- столиці удільного Тмутороканського князівства. Значення горішньо-лівого чвертьполя подвійне: надморська твердиня (червона барва представляє в геральдиці звичайно цегляні споруди) може бути виразником оборонности й постійности або виображенням якоїсь існуючої в Тамані -- давнішої чи новішої -- твердині, а сопка є одною з особливостей місцевого краєвиду, а саме болотяних вулканів Таманського півострова. Її барви не подані в гербописі, але з найбільшою правдоподібністю була вона виображена чорною, а полум'я червоною барвами (очевидно, що морська вода була виображена блакиттю й сріблом). Цікаво відмітити, що вулканічні сопки виступають у геральдиці Російської імперії тільки двічі і якраз на землях поселення українського народу: на Кубанщині й на Далекому Сході (чорні сопки з червоним полум'ям у гербах Хабаровська та Приморської і Камчатської областей, що існувала не довгий час).[7] Срібна риба в долішньо-правому чвертьполі була правдоподібно виображенням сома (напр., герб колишньої Бейсузької округи Кубанщини: в блакиті два срібні звернені один до одного головами вниз соми!). Топки (безсумнівно срібні) натякають на місцеве видобування морської соли. Зірки в обвідці (безсумнівно шестираменні, бо такі ж виображені в гербі Катеринодара й такі ж згідні зі стилем української козацької геральдики) означають число козачих станиць (21) колишньої Таманської округи. Зелена барва щитової обвідки могла бути подумана, як геральдичний символ свободи чи надії, або як природна барва степового краєвиду. Не знаємо, з яких причин цей розмірно давній і змістовний

герб не був внесений у *Полное Собраніе Законовъ*. Не зважаючи на складність цього герба й надмір його барв, уважаємо, що для вжитку новітньої української геральдики він підхожий у незміненому вигляді з огляду на його історичну вартість.

Катеринодар (від 1920 р. Краснодар) був заснований 1794 року, як прикордонна твердиня чорноморських козаків. Опісля був він столицею Кубанської области й осередком управління Кубанського Козачого Війська, а в 1917-20 рр. -- столицею Кубанського Краю (Кубанської Народньої Республіки). Його герб був затверджений 14 вересня 1849 року (за старим стилем) за приналежности до Землі Війська Чорноморського, отже, як і герб Тамані, перед створенням Кубанської области. Його гербопис складніший навіть від таманського.[8] Щит почетвертований з обвідкою й з осереднім щитиком. У першому й четвертому золотих чвертьполях червоний зубчастий твердинний мур з відкритою брамою, супроводжений угорі чорним двоголовим імператорським орлом з нагрудним московським щитиком (у червоному полі срібний св. Юрій на коні, що поражає змія). В другому й третьому срібних чвертьполях гетьманська булава між двома схрещеними бунчуками, вміщеними між двома схрещеними блакитними прапорами (знаменами) з імператорськими вензлями (в другому чвертьполі Катерини II й Павла I, а в третьому Олександра I і Миколи I). Осередній щиток червоний з датою заснування міста й вензлем Катерини II (17 EII 94). На зеленій обвідці 59 золотих шестираменних зірок (4 накутні, 11 вздовж горішнього, по 15 вздовж бічних і 14 вздовж долішнього щитових окравців). Щит увінчаний т. зв. міською короною -- золотою п'ятивежатою. Щитодержці -- два чорноморські козаки; праворуч у давньому, а ліворуч у новому одностроях, які стоять на зеленій мураві. Цей витвір російської геральдики, хоча змістовний і своїм задумом цікавий, під гербово-мистецьким оглядом невдатний; він такий складний і так перевантажений подробицями, які ледве помітні навіть на особливо великому виображенні, що цілість герба розминається з такими основними вимогами геральдики, як виразистість, швидка розпізнавальність і мистецька простота. Все таки варто приглянутися поодиноким складовим частинам цього герба.

Зубчастий твердий мур у горішньо-правому й долішньо-лівому чвертьполях представляє колишнє значення міста -- прикордонної фортеці в Карасунському Куті. Виображені в горішньо-лівому й долішньо-правому чвертьполях блакитні знамена історично вірні, бо на запорізьких і інших українських козацьких прапорах трьох останніх десятиріч XVIII століття переважали дійсно блакитні полотнища, що знаємо, наприклад, із реліквій, що зберігалися у Військовому Соборі в

Катеринодарі.[9] Гетьманська булава,[10] запорізький бунчук[11] (виображені в цих чвертьполях), як також інші запорізькі клейноди, принесені чорноморськими козаками, зберігалися в Катеринодарі, а по упадку Кубанської Народньої Республіки (Кубанського Краю) переховуються на заточенні. Вензель Катерини II не являє собою нічого цікавого, але зате важливі для нас зірки на щитовій обвідці, бо означають число козачих станиць Чорноморського війська в роках постання цього герба, а саме 59. Первісно заснували чорноморці 42 курені, яким пізніше були накинені урядові назви станиць і які, крім Березанського й Катеринівського, дістали такі самі назви, як і на Запоріжжі. Золота п'ятивежата корона прислуговувала, згідно з тогочасними російськими урядовими приписами, містам губерніяльним, тим, які мали понад 50.000 населення, і деяким іншим. Докладніший розгляд одностроїв обидвох козаків -- гербових щитодержців -- вийшов би вже поза рамки нашої статті.

Насувається питання, наскільки такий герб Катеринодару підхожий для вжитку новітньої української геральдики. Подібно, як і всі інші гербознавці, вважаємо, що одною з основних прикмет геральдики є традиція, і що будь-які зміни допускальні тільки тоді, коли вони справді конечні з дуже важливих причин. Такими особливо важливими причинами вважаємо почуття національної чести та важке порушення основних правил европейської геральдики, як теж глибоко закорінених і віддавна розвинених особливих ціх даного національного геральдичного стилю. Якраз із цих причин конечні деякі незначні зміни й виправлення в катеринодарському гербі.

Імператорський орел у першому й четвертому чвертьполях несприймальний із двох причин. Російська влада XVIII і XIX століть наділяла особливо щедро герби українських міст — стародавні й новостворені -- цією ж додатковою емблемою, роблячи це без будь-якої історично чи геральдично-правно оправданої причини. Якщо б цей орел був первісною й головною емблемою Катеринодару і якщо б його наявність у гербі була належно обґрунтована (як, наприклад, гідність імператорського резиденційного міста або надання за особливі заслуги для імперії), то ми вважали б, що з огляду, як це сказано вище, на геральдичний традиціоналізм його треба було б залишити. Друга причина куди простіша. Складний малюнок імператорського орла з ще складнішим малюнком московського св. Юрія в нагрудному щитику, вміщений у половині чвертьполя, вимагає в цілі виображення чи розглядання такого небуденно великого розміру, що цілість герба зовсім непридатна для свого призначення, як, напр., вжитку на міських печатках, урядових наліпках, листових заголовках тощо. "Высочайшее утвержденіе" могло

виглядати дуже приманливо для мало ознайомлених з геральдикою бюрократів, одначе повсякденне вживання міського герба — це зовсім інша річ. З таких самих причин несприймальні чотири відмінні напрапорні імператорські вензлі в другому й третьому чвертьполях катеринодарського герба, тим більше, що ініціяли й цифри самі собою негеральдичні виображення. Чотири блакитні прапори без вензлів були б зовсім беззмістовні, отже ми вважаємо їх у даному гербі вповні зайвими. Козацькі булави й бунчуки — це безсумнівно гарні й доцільні в цьому випадку емблеми, одначе вони виображені золотою барвою у срібних чвертьполях, що противиться одному із головних правил геральдики, яке не дозволяє класти металу на метал, а якраз цього правила додержувалася українська геральдика завжди дуже сумлінно. Цю хибу нетрудно виправити, заступаючи срібну барву обидвох чвертьпіль червоною, яка своєю символікою й традицією прекрасно доповнила б виображення козацьких клейнодів. Осередній щитик з вензлем імператриці-- теж негеральдичний -- для української чести таки несприймальний. [12] Обвідка із зірками без закиду. В висліді такого виправлення маємо не головокружне непроглядністю, строкате шестибарвністю і частинно образливе для українства виображення, а проєкт виразистого, трибарвного й справжнього українсько-козацького міського герба. Цей проєкт зберігає все, що найцінніше в традиції катеринодарського герба, і тут подаємо його гербопис: щит почетвертований з обвідкою; в першому й четвертому золотих чвертьполях червоний зубчастий твердинний мур з відкритою брамою; в другому й третьому червоних чвертьполях золота гетьманська булава між двома такими ж схрещеними бунчуками; в зеленій обвідці 59 золотих зірок.

Обидва розглянені нами кубанські міські герби визначаються, безсумнівно, кількома додатніми рисами, притаманними кубанській територіяльній геральдиці взагалі. Вони продовжують традиції українсько-козацької геральдики й сфрагістики, які залюбки користувалися такими виображеннями, як небесні світила, твердині, військові клейноди і т. д. В кубанській територіяльній геральдиці непомітне те явище, яким російська влада значно зубожила зміст територіяльної геральдики в інших губерніях і областях, затверджуючи майже або цілковито тотожні герби для губерніяльних міст і даних губерній, для повітових міст та їхніх повітів і т. д. Так, наприклад, герб міста Тамані зовсім відмінний від герба колишньої Таманської (Фанагорійської) округи, що представляв у чорному полі на блакитних хвилях золотий човен із срібним вітрилом на золотій шоглі. Герб Катеринодару зовсім відмінний від герба колишньої Катеринодарської округи -- в срібному полі козак у червоному одязі стріляє з мушкета на сошникові. [13] Він відмінний теж

від обидвох історичних крайових гербів, а саме від давнішого герба (створеного в другій половині XVIII століття) Землі Війська Чорноморського (на острові запорожець з мушкетом у правиці і хрещатою хоругвою в лівиці), як теж від затвердженого 31 січня 1874 року (за старим стилем) кубанського обласного герба (в зеленому щитовому полі золота зубчаста стіна з двома такими ж округлими вежами й відкритою брамою, завершена золотим пірначем між двома бунчуками, срібними із золотими держаками й вістрями; в золотій щитовій голові виникає чорний імператорський орел з Кавказьким хрестом на грудях. [14] Кубанські герботворці, користуючися давнім українсько-козацьким знаковим добром, виявили в зрізничкуванні таких гербів, як обласного міста й самої области чи окружних міст і даних округ, куди більше творчої уяви, ніж герботворці в переважаючій більшості інших губерній та областей імперії.

Крім того герби Катеринодару й Тамані, а властиво їхні щитові обвідки із зірками, могли б причинитися до розв'язки одного гербознавчого питання, що стосується іншої української землі, а саме тісно спорідненого з Кубанщиною Запоріжжя. 29 липня 1811 року був затверджений герб міста Катеринослава, а 5 липня 1878 року герб Катеринославської губернії (обидві дати за старим стилем). Один і другий герб майже тотожні і представляють у блакитному полі срібний вензель Катерини II в оточенні дев'ятьох золотих зірок. Українські й російські гербознавці пояснюють значення цих зірок різно. Вінклер твердить, що вони означають "переселення... (Катерини II)... на вічне блаженство й славу", деякі вважають, що ці зірки представляють дев'ять букв імени "ЕКАТЕРИНА", а інші добачають в цьому числі символ вісьмох запорізьких паланок і їхнього центру — Січі. М. Битинський[15] не погоджується з останнім поясненням, вважаючи, що тут маємо перед собою т. зв. гласні чи іменні герби міста й губернії: вензель "Е II" голосить "Катерино...", а зірки (геральдичний символ слави) голосять "... слав". Беручи під увагу те, що обидва катеринославські й обидва кубанські герби постали протягом розмірно недовгого часу в тому ж самому герботворчому крузі, можна припускати, що аналогія символіки гербових зірок все таки не виключена.

3. Підкавказькі міста

Міські підкавказькі герби відмінні під деякими оглядами від кубанських. В їхньому змісті непомітні сліди козацького знаківництва; запорізького в них годі дошукуватися з історичних причин, одначе не позначилося в них навіть донське. Назагал вони дещо давніші від кубанських і на відміну від останніх створені повнозгідно з тогочасними

російськими урядово-геральдичними приписами щодо міського герботворення.

Кізляр, Моздок і П'ятигірське діждалися затвердження своїх гербів 7 вересня 1842 року (за старим стилем), [16] за їхньої приналежности до Кавказької області, яка ще тоді існувала, отже перед їхнім включенням до створеної пізніше Терської області. Згідно з згаданими вище правилами були гербові щити всіх трьох міст розділені; в горішніх півполях містився герб Кавказької області, а в долішніх -- властивий міський герб. Герб Кавказької області був зразковим витвором тогочасної російської державної геральдики (затверджений 23 жовтня 1828 р. за старим стилем): щитове поле розділене; в горішньому золотому півполі на зеленій горі чорний укоронований імператорський орел з московським нагрудним щитиком, з перунними стрілами в правиці, з вінком у лівиці та з розкиненими у стіп "Прометеєвими" кайданами; в блакитному долішньому півполі на зеленій землі й на срібному коні воїн-верховинець, який, втікаючи від переслідування, стріляє з лука, а за ним срібні кавказькі верхи. В гербах трьох вище названих міст було вміщене тільки горішнє півполе обласного герба, яке втратило свою доцільність не тільки для сучасної української міської геральдики, але теж за приналежности цих міст до Терської області. Тому беремо тут під увагу тільки властиві герби даних міст.

Кізляр. У блакитному полі виноградина. Її барви неозначені, але найкращими в цьому випадку були б: грозна й жердка золоті, а листки срібні. Цей герб колишнього окружного міста Терської області представляє значення околичного виноградництва. Можливо, що в його основі лежить колишній терський герб з 1729 року: [17] в горішньому срібному півполі зелений гарбуз, а в долішньому золотому два червоні грозна винограду.

Моздок. В блакитному полі шапран. Його барви теж не подані, але геральдично правильними були б: листя срібне, а квіт золотий. Герб цього колишнього безповітового міста Терської області натякає на городництво околиці.

П'ятигірське. Початки цього міста сягають 1812 року, 1830 року одержало воно своє ім'я, а опісля стало окружним містом Терської області. В гербі видніє в блакитному полі гора Бештау з джерелом біля її підніжжя. Ця найвища в околиці міста гора (1398 м.) з її п'ятьма верхами (її тюркське ім'я звучить в українському перекладі П'ятигора або П'ятигір'я) виображена в гербі природно, себто в своєму дійсному вигляді, а не загальноприйнятою в геральдиці стилізованою гербовою фігурою, т. зв. "п'ятигір'ям". Таке "краєвидне" виображення не дуже побажане в добрій европейській геральдиці, і воно -- на щастя --

незвичайно рідке в українській, одначе в цьому випадку, з огляду на традицію цього ж герба, його особливий зміст тощо, ми його залишили б, стараючися застосувати по можливості найкращі під геральдичним оглядом барви (між іншим не подані в гербовниках). І так гору слід виобразити зеленою барвою із срібними (засніженими) верхами, а джерело (натяк на ославлені місцеві мінеральні й лікувальні води) срібною. Отже, П'ятигірське має т. зв. "гласний" або іменний герб, виображення якого покривається з звуковою назвою міста.

Ставропіль (Ворошиловське). 1777 (за іншими даними 1776) року заснував генерал Суворов фортецю, яка завдяки догідним обставинам швидко розрослася у місто. 1842 року став Ставропіль столицею Кавказької области, а 1847 року новоствореної Ставропільської губернії. Міський герб був затверджений 5 липня 1878 року (за старим стилем) у такому вигляді: [18] в зеленому полі на срібній горі золотий зубчастий твердинний мур з відкритою брамою, увінчаний срібною п'ятираменною зіркою. Того ж самого дня був затверджений герб Ставропільської губернії, який — на жаль — тотожній із столичним. Зміст герба пояснити не легко; припускаємо, що він стоїть у тісному зв'язку з назвою міста, але його пояснення нам теж не вдалося досі знайти. Якщо вона означає "Хрестогород" (з гр. "ставрос" — хрест і "поліс" — город, місто), то вона могла б стояти в зв'язку з воєнними походами російських військ проти північнокавказьких іновірців; у такому випадку було б послідовним у гербі виображення хреста, якого там, одначе, немає. Грецьке слово "ставрос" означає також палісаду чи частокіл, і таке пояснення назви міста відповідало б куди краще його гербовому виображенню. Дуже правдоподібно, що первісна фортеця Суворова була оточена частоколом, і звідтіля пішла її грецькомовна назва, а пізніше, при творенні герба, заступлено колишню палісаду геральдичним виображенням твердинного муру. Дальшим доказом цього могла б бути гербова барва цієї споруди, а саме золота, якою в геральдиці звичайно виображається дерев'яні споруди, як, наприклад, срібною кам'яні, а червоною цегляні. Згідно з таким поясненням назви міста був би це частинно гласний чи іменний герб Ставрополя. Крім того твердиня на горі означає оборонність цього підкавказького міста, і звичайно символізує славу. Вона п'ятираменна, [19] одначе згідно з традиціями української геральдики її слід виображувати шестираменною. Такий герб Ставрополя, подібно, як і три інші підкавказькі міські герби, гарний і для української геральдики вповні сприймальний. Несприймальна тільки для плеканої національної геральдики тотожність міського герба з земським, себто з гербом колишньої Ставропільської губернії, отже самого Підкавказзя. З історичних і інших причин таке

належне зрізничкування доцільне в земському гербі, одначе ця справа вимагає окремого гербознавчого розгляду. [20]

ПРИМІТКИ

1. Див. Р. О. Климкевич, "Герби міст Запоріжжя", *Новий Літопис,* Вінніпеґ, 1964, ч. II; "Герби міст Донеччини", *там же,* 1965, ч. 14; "Герби міст Помор'я", *Український Історик,* Нью-Йорк-Мюнхен, 1967, ч. 1-2.

2. Див. Н. П. Лихачев, *Материалы для истории Византийской и Русской сфрагистики,* Ленинград, 1930, вып. 2, ст. 20-22. *Сфрагистический альбом,* табл. 48, ном. 6.

3. Див. М. Міллер, "Матеріяли до питання за тризуб", *Рід і Знамено,* Франкфурт, 1947, ч. 1-4. "Нові знахідки тризуба", *Чорноморський збірник,* Одеса, 1946, кн. VII; *Нотатки до питання за тризуб,* Женева, 1946.

4. А. Лакіеръ, *Русская геральдика,* С.-Петербургъ, 1855, кн. I, ст. 289-98.

5. Напр. *Державні Відзнаки України* (альбом у кольорах), Прага, 1939; Соборний Герб України (кольорова листівка), Відень, 1939; Герби Українських Земель (кольорова листівка), Відень, 1940; крім того численні інші виображення земських гербів у різних публікаціях, в посіданні приватних осіб, установ і т. д.

6. П. П. Винклеръ, *Гербы городовъ, губерній, областей и посадовъ Россійской Имперіи,* С.-Петербургъ, 1900, ст. XXI.

7. Див. Р. О. Климкевич, "Територіяльні герби Зеленої України", *Додаток до Бюлетеня* Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства, Маямі, 1964, чч. 1-2(33-34).

8. Винклеръ, *там же,* ст. 50.

9. Див. *Записки* Одеського Товариства історії і старовини, Одеса, 1850, т. II/2-3, ст. 825-6 (описи Ч. Мазуркевича).

10. Див. *Енциклопедія Українознавства* (Словникова частина), 4, ілюстрація на ст. 1213 (Париж -- Нью-Йорк, 1962), як теж *Історія Українського Війська* (2-ге видання), Вінніпеґ, 1953, ілюстрація на ст. 247 (булави й пірначі з Катеринодару з *Історії запорозьких козаків* Яворницького).

11. Див. ілюстрація клейнодів Чорноморського війська в Катеринодарі в *Історії України-Руси* М. Аркаса (3-тє видання, ст. 577 і видання 3-тє Кондратюка, 1967 р., ст. 369),як теж дуже вдатне геральдичне виображення запорізько-чорноморського бунчука М. Битинського у вище згаданому альбомі *Державні Відзнаки України* та в його проєкті великого державного герба Козакії (*Вольное Казачество — Вільне Козацтво,* ч. 70, ст. 18).

12. Цієї справи у відношенні до назв міста (колишня -- Катеринодар, теперішня -- Краснодар, себто в нашій мові "Червонодар" і маловживана намічена -- Українодар) у нашій стисло знакознавчій статті не порушуємо.

13. Для повноти перегляду подаємо гербописи ще двох колишніх кубанських округ (Бейсузька з її гербом була вже згадана в нашій статті): Єйська -- у зеленому полі стоїть струнко кубанський козак, черкеська червона, а шапка, штани, чоботи й рушниця чорні; Григоріївська -- у золотому полі на чорному коні в червоному одязі з срібною шаблею та з рушницею в чорному чохлі.

14. Цікаво, що Кубанська Народня Республіка не прийняла за свій державний герб одного із цих обидвох давніх виображень, а створила новий: кубанська т. зв. "вишка" (дерев'яна степова вартівня) над двома схрещеними -- запорізькою й кавказькою -- шаблями. Кубанська еміґрація користується новоопрацьованим гербом свого краю (за проєктом М. Битинського), що представляє на тлі трибарвного кубанського прапора "вишку" над двома схрещеними шаблями й півмісяцем, а в середньому щитику колишній герб Землі Війська Чорноморського (Запорожець).

15. Див. М. Битинський, "Герби сумної пам'яті в Україні", *Новий Літопис,* Вінніпеґ, 1963, ч. 1/6/.

16. Винклеръ, *там же,* ст. 66, 94, 125 (на іншому місці цього ж гербовника він

суперечить собі (ст. XX), кажучи, що герби цих трьох міст були затверджені 19 листопада 1842 р. за старим стилем; це останнє твердження вважаємо за помилкове).

17. Лакіеръ, *там же.*

18. Винклеръ, *там же,* ст. 142.

19. Російська геральдика теж користувалася переважно шестираменними гербовими зірками, але виявляла під цим оглядом деяку непослідовність, застосовуючи подекуди й деколи п'ятираменні (в одному випадку нам відома восьмираменна).

20. Автор виготовив окрему статтю про земські герби Кубанщини й Підкавказзя, що появиться незабаром друком.

Дальша використана література:

Е. И. Каменцева и Н. В. Устюгов, *Русская сфрагистика и геральдика,* Москва, 1963.

Енциклопедія Українознавства, Мюнхен -- Нью-Йорк, 1949, том 1.

Крім того користувався автор неопублікованими ще матеріялами з архіву Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства.

Пантелеймон Ковалів

УКРАЇНСЬКА МОВА В СВІТЛІ СУЧАСНОЇ НАУКИ

Українська мова в своєму розвитку зазнала тієї ж самої долі, що й українська нація. Вона зазнала тих же поневірянь і утисків, бувши позбавленою навіть зватися мовою, довгий час бувши під забороною. В кращому разі вчені давали їй право зватися лише наріччям російської мови (Колосов, Флоринський) або польської мови (Греч).

То був час, коли й славістична наука стояла ще на слабких методологічних основах. Тільки згодом, коли на науковому полі з'явились такі визначні імена, як Ягіч, Бодуен де Куртене, Шахматов та ін., наука поставлена була на більш міцний методологічний ґрунт. Українська мова в світлі тодішньої науки вже вийшла із стану "малороссийского наречия" і стала зватися мовою, що має свою окрему систему, свою історію, свої закони розвитку.

З російських учених О. Шахматов був одним з найбільш поміркованих і об'єктивних учених, одним з найбільших оборонців прав української мови. Він же й перший дав докладну реконструкцію давнього стану східньослов'янських мов у кількох своїх працях, [1] хоч і не стояв ще тоді на тих методологічних позиціях, що на них стоїть сучасна наука, і тому деякі його погляди, зокрема щодо реконструкції східньослов'янських мов нині вважаються вже застарілими. [2]

О. Шахматов, ґрунтуючись на даних візантійських істориків, твердив, що східні слов'яни, відкинуті словінами від Дунайської рівнини, згуртувались між Дністром і середньою течією Дніпра. Цю територію Шахматов визначив як "спільноруську прабатьківщину". Тут життя східніх слов'ян, на думку Шахматова, тривало принаймні два століття (VII-VIII). За цей період витворились, на його думку, спільні фонетичні особливості (втрата носових звуків, повноголосся, зм'якшення приголосних перед голосними переднього ряду та ін.).

Звідси випливає у нього твердження, що спільнослов'янська родина мов виділила з себе одну східньослов'янську мову, що пізніше дістала

назву "спільноруської" і що сучасні східньослов'янські мови розвинулись саме з цієї "спільноруської прамови", яка творила собою проміжний період між спільнослов'янською чи праслов'янською мовою і сучасними східньослов'янськими мовами. Правда, Шахматов сам мусів визнати, що ця "спільноруська прамова" — це гадана, не реальна, не засвідчена в пам'ятках мова.

Ця теорія Шахматова ще тоді натрапила на опір тих учених, що не бачили потреби творити штучну "спільноруську прамову", а саме: Міклошич і Ягіч. [3] З російських учених пізніше приєднався Щерба, [4] а з українських — Тимченко, який, маючи таку вихідну точку, як праслов'янська мова, відкинув потребу "творити мовні міти", як він висловився про існування якоїсь "спільноруської прамови", бо з наукового погляду, мовляв, такі фікції не тільки не потрібні, ба навіть шкідливі. [5] Те саме ствердив інший український учений В. Ганцов, що при своїй пошані до Шахматова, як ученого і вчителя, цілком критично поставився до його теорії. [6]

Особливо негативну позицію до теорії Шахматова зайняв С. Смаль-Стоцький, який ще в своїй українській граматиці, виданій німецькою мовою 1913 року, доводив, що українська мова являє собою тільки добуток дальшого розвитку праслов'янської мови. Згодом, в 1925 році, він те саме ствердив у праці *Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення*, яка в 1927 році вийшла окремою книжкою в Празі.

З інших учених відкидають теорію Шахматова: О. Колесса, [7] Й. Бодуен де Куртене, [8] І. Огієнко (Митрополит Іларіон), [9] останнім часом новий перегляд цієї теорії подано і в двох моїх працях: "Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов" (*Славістика,* ч. 20, Вінніпеґ, 1954) і *Основи формування української мови в порівнянні з іншими східньослов'янськими мовами"* (Нью-Йорк, 1959).

Але на цьому справа не кінчається. О. Шахматов має багато прихильників, і до них насамперед належать совєтські мовознавці, які впроваджують теорію Шахматова в університетські курси і підручники, тільки з деякими змінами, поширюючи "спільноруський період" аж до XIV ст. Ця нова теорія про формування східньослов'янських мов основана на вченні радянських істориків про утворення "староруської народности" з єдиною "староруською мовою". Згідно з цією теорією, східньослов'янські мови, зокрема й українська мова, як система, бере свій початок тільки з XIV ст. До того часу, мовляв, вона була тільки наріччям "староруської мови".[10]

Можна ствердити, що совєтське мовознавство, поставившись критично до теорії Шахматова, фактично тільки відтягнуло існування

"спільноруської одности" до XIV ст., тоді як Шахматов кінець "староруського періоду" датував XI ст.

Прихильники теорії "спільноруської мовної одности" дотримуються принципу "спільних рис", які нібито дають підставу зводити сучасні східньослов'янські мови — українську, російську і білоруську — до "спільноруської мовної одности".

Але це велика методологічна помилка, і принцип цей не можна вважати науковим: спільні риси, властиві східньослов'янським мовам, не можуть свідчити про їх колишню одність як окрему мовну систему; треба підходити глибше і брати на увагу не зовнішні риси, а внутрішні, саму структуру мови. Якраз цією структурою і відрізняється українська мова від інших східньослов'янських мов. Такий шлях дослідження української мови, як самобутньої мови з цілком самобутньою системою, ставить нашу науку на правдиві методологічні основи. Для науки важливим є не спільні ознаки, властиві не тільки східньослов'янським мовам, але й багатьом іншим слов'янським і навіть неслов'янським мовам, а окремі, властиві кожній мові ознаки, які в корені відрізняють цю мову від інших — сусідніх чи несусідніх мов як самобутню мову з властивою тільки їй системою, і цієї системи не можна анолювати ніякими зовнішніми, спільними ознаками, якими є, як я вже говорив, спільні фонетичні явища. А прихильники теорії "спільноруської мовної одности" саме ґрунтуються на цих спільних, головним чином фонетичних явищах. Причім, в українській мові ці явища не є основними: основними є саме ті явища, яких немає в інших східньослов'янських мовах і які творять внутрішню структуру, власну мовну систему, яка відрізняє українську мову від інших слов'янських мов з дуже давніх часів, з часів розпаду слов'янської одности.

Учені, які не поділяли погляду, викладеного в теорії "спільноруської прамови", вже давно готували науковий ґрунт для вирішення питання походження слов'янських мов. Вони готували цей ґрунт, можна сказати, тільки натяками, були, так би мовити, предвісниками нової науки, нових методів дослідження цього складного питання.

З українських учених Кость Михальчук, можна сказати, перший накреслив шлях правдиво-наукової методології в розв'язанні складної проблеми формування східньослов'янських мов і української зокрема. Свої погляди Михальчук досить докладно виклав у статті "Что такое малорусская речь?", надрукованій в *Кіевской Старине* за 1899 рік, липень місяць. В цій статті, полемізуючи з проф. С. Булічем, особливо з проф. Т. Флоринським, який заперечував права української мови, як окремої мови, вважаючи її наріччям російської мови, Михальчук ставив своїм завданням довести давність окремішности української мови.

Метода Михальчукового підходу до порушеного в цій статті питання розвитку й формування східньослов'янських мов безперечно заслуговує на увагу. Мірилом близькости мов, на його думку, повинні бути не так зовнішні риси, як головним чином внутрішні. Михальчук указує методологічні шляхи вирішення цього питання, яке (вирішення) можливе тільки тоді, коли будуть досліджені всі говори східньослов'янських мов, коли будуть належно вивчені не тільки зовнішні, але й внутрішні особливості цих мов.

Михальчук указує на деякі фонетичні особливості, властиві українській мові і чужі російській мові, відзначаючи одночасно їх велику давність. До таких особливостей Михальчук залічує такі з них, як: зміна *о, е* в нових закритих складах *(кінь-коня, несу-ніс)*, рефлексія давнього ѣ (*хліб, тіло)*, злиття *ы* та *и* в одній фонемі, втрата м'якости приголосних перед *е* та ін. Щодо історичного розвитку цих та інших явищ, то Михальчук зазначає, що розвиток цих особливостей в українській мові відбувався самостійно і йшов, безсумніву, іншим шляхом, ніж в інших вказаних слов'янських мовах.

Після праці К. Михальчука появу праці Ю. Шереха про формування білоруської мови, що вийшла англійською мовою в 1953 році,[11] треба розцінювати як дальший етап шукання нових методологічних шляхів у вирішенні питання формування східньослов'янських мов узагалі і української зокрема. Хоч праця Ю. Шереха присвячена спеціяльно білоруській мові, проте вона обсягом поставлених проблем охоплює й інші слов'янські мови, зокрема українську. Важливим для нас є той факт, що Ю. Шерех відмовився від теорії "спільноруської прамови", хоч, з другого боку, він не прийняв також погляду про існування в давні часи трьох окремих східньослов'янських мов, зайнявши своєрідну позицію: він говорить про конфігурацію діялектних груп, з них в наслідок перегрупувань розвинулись три сучасні східньослов'янські мови. На півдні, мовляв, ще в доісторичні часи витворилась київсько-поліська діялектна група, що головною мовною особливістю має поліфтонгізацію *о, е* в нових закритих складах. Ще далі на південь існувала окрема галицько-подільська група. Українська мова утворилась із галицько-подільської групи і з південної частини київсько-поліської групи. Цей процес Ю. Шерех датує не пізніше від XI ст.

З совєтських учених, можна сказати, Л. А. Булаховський був найбільш об'єктивним ученим, який, переживши неприємний йому період т. зв. "аракчеївщини" в мовознавстві, все ж таки зміг всякими шляхами обходити приписувані настанови. Як учений великої ерудиції, глибоких знань, Л. Булаховський не міг кривити душею і своїми працями з історії

української мови виявив себе великою мірою об'єктивним у трактуванні того чи іншого питання.

Вже в своєму *Историческому комментарии к русскому литературному языку (*Київ, 1958) Булаховський категорично заперечив твердження Істрина в його праці *Очерк истории древнерусской литературы* (1922, ст. 82), який писав, що єдність літературної мови того часу підтримувалась єдністю розмовної мови, більш чи менш однакової і в Києві, і в Новгороді, і в Полоцьку. Цю разючу методологічну помилку Булаховський спростовує так: "Уже а ргіогі малоймовірним є, щоб на великих просторах, зайнятих східньослов'янськими племенами, з недосконалими шляхами сполучення, з системою февдального господарства мова не була сильно роздрібненою". Правда, це не було основною причиною мовної "роздрібненості", а самобутність трьох мовних систем східнього слов'янства, що мали своє зародження ще в праслов'янській мовній одності. Л. Булаховський це добре розумів, але не міг відверто сказати в офіційному університетському підручникові. Але для нас важливим є той факт, що наш учений не став на шлях вигаданої "одности" живої розмовної мови на всій східньослов'янській території.

Л. Булаховський, крім того, вносить дуже важливі корективи в твердження акад. С. Обнорського в його праці *Русская Правда как памятник русского литературного языка,* який твердить, що вже в XI ст., за великого князя Ярослава, в ужиткові була в документальній письменності мова цілком російська ("русский язык"), "російська в усьому своєму остові", і що ця "російська літературна мова старшої формації була далека від будь-яких впливів з боку болгарсько-візантійської культури". Л. Булаховський заперечує таке узагальнююче твердження, зазначаючи, що "відомі ймовірності говорять за те, що більш чистий тип російської ділової письмової мови був створений первісно на півночі (в Новгороді), тоді як південь (Київ), мабуть, здавна, лише менш рішуче, перемагав і в письменності цього роду вплив "зразкової" книжної мови на південнослов'янській основі". Отже, Булаховський вніс ясну корективу, що не можна під термін "русский язык" підводити північ (Новгород) і південь (Київ). Це завваження Булаховського в університетському підручникові є дуже важливим для накреслення правильних методологічних шляхів у дослідженні історії української мови в період появи письменности.

Одну із своїх праць Булаховський присвятив питанню походження української мови.[12] Не мавши змоги відверто сказати, що історія української мови починається не з XIV, а з X ст., Булаховський примушений був вдатися лише до шукання рис української мови в пам'ятках до XIV ст. Він накреслив цілий ряд проблем, які ставляться на

зовсім інший методологічний шлях, ніж це було досі. Цей методологічний шлях привів Булаховського до твердження, опертого не на одних тільки пам'ятках, але й на фактах усіх українських говорів, що така фонетична риса, як твердість приголосних перед *е,* риса, яка відрізняє українську мову від російської і білоруської мов, "виникла, як є серйозні підстави гадати, вже в давності, точну хронологію якої навряд чи можна напевно встановити".[13] Про давність цієї риси свідчить "повнота охоплення нею всіх українських говірок". А з пам'яток таким свідченням Бухаловський вважає Архангельську євангелію 1092 року. Він твердить, що "окремі фонетичні, почасти морфологічні і лексичні особливості сучасної української мови з достатньою ймовірністю виявляються вже в староруських пам'ятках XII ст. і, звичайно, в живих староруських говорах могли, за всіма ймовірними припущеннями, існувати і раніше".

Булаховський зайняв цілком виразну позицію в полеміці з Соболевським з його відомою теорією про неукраїнськість населення давньої Київщини, ще раз підкресливши хибність цієї теорії, і підтримав тих українських (М. Максимович, А. Кримський) і російських (О. Шахматов, Б. Ляпунов) учених, які не поділяли погляду Соболевського.

Факт той, що Булаховський знаходив коріння української мови не тільки в ранніх історичних пам'ятках, але й за межами історії, в далекій глибині, і з цими рисами зв'язував походження української мови, живої мови народу, -- свідчить про те, що він був цілком об'єктивним дослідником історії української мови.

Нині мовознавча наука, зокрема наука про українську мову -- її походження та розвиток -- не може вже задовольнитися самим тільки історизмом, що його трималася молодограматична школа. В центрі уваги сучасних славістів стало структурне вивчення мови. Як я вже зазначив, ще К. Михальчук відмовився "шукати характеристичности мови в її зовнішніх моментах" і "переносить питання в сферу структурних особливостей мови".[14] Цей внутрішній підхід до питань мови, до її структурних особливостей дав можливість Михальчукові значно глибше підійти до питання формування слов'янських мов, ніж це робили його сучасники.

Тепер уже став можливим типологічний підхід до вивчення мовних явищ чи структурних особливостей мови, що дає підставу дослідникові говорити про типологічну одність слов'янських мов у минулому. Нині серед фонологів панує думка, що розпад типологічної одности слов'янських мов стався в зв'язку з занепадом слабких редукованих звуків ъ, ь, який спричинив утворення нових мовних типів.

Питання занепаду слабких редукованих звуків ъ, ь досі було

невирішеним у славістичній науці. Цей занепад учені здебільшого переносили на ґрунт окремих слов'янських мов, відриваючи від загальної системи розвитку редукованих звуків ъ, ь, що безперечно належить до епохи слов'янської одности. Сучасна наука встановила, що занепад редукованих голосних порушив собою праслов'янський закон відкритих складів, що привело кінець-кінцем до розпаду типологічної одности слов'янських мов і утворення нових мовних типів. Дальші процеси, викликані занепадом слабких редукованих голосних відбулись уже на ґрунті окремих слов'янських мов, як, напр. процес рефлексації *о, е* в нових закритих складах, що в різних слов'янських мовах і навіть в різних діялектах тієї самої мови відбувся по-різному. Але перший поштовх був даний в епоху слов'янської одности.[15]

Це проливає нове світло на процес рефлексації *о, е* в нових закритих складах і в українській мові, що є одним з найбільших доказів того, що формування української мови, як системи,[16] сягає значно далі в давнину, ніж думав Шахматов та інші дослідники, бо й сама редукція й занепад редукованих голосних ъ, ь, як уже сказано, сягає значно далі в старовину, ніж про це можуть свідчити найдавніші пам'ятки.[17]

Крім того, сучасна наука заперечує традиційний погляд, ніби сама зміна *о, е* в *і* в українській мові проходила через стадію дифтонгів. Цей погляд взяв під сумнів ще К. Михальчук, твердячи, що дифтонги типу *уо* не могли розвинутись в українській мові в *і* суто фонетичним шляхом. Це ствердили пізніше в своїх працях: В. Ганцов, О. Курило, Ю. Шерех.[18] Вони прийшли до висновку, що нормальним шляхом треба вважати той, коли звук *о* через дифтонг *уо* зміниться в *у*, і з цього погляду зміна *о, е,* в *і* в українській мові справді є оригінальним явищем, як твердив В. Ганцов.[19]

Другою найбільш помітною рисою укр їнської мови є рефлексація ѣ в *і,* що досі в науці не мала в своєму поясненні твердих методологічних основ, хоч у свій час ще Ягіч ствердив, що змішування ѣ з *и* в пам'ятках свідчить про народну його вимову як *і*[20]. А польський лінгвіст Т. Лер-Сплавінський цю особливість назвав найстаршою рисою, яка відповідає групі племен правобережжя Дніпра і прилеглих земель південно-західньої Руси, і розцінює її як тенденцію до звуженої вимови ѣ як *і,* вважаючи її найбільш характеристичною рисою українською.[21]

Ця свіжа думка, що її висловив польський учений, заслуговує на увагу тим більше тому, що в свій час Соболевський змішування ѣ з *и* в київських пам'ятках вважав "описками, происшедшими от небрежности переписчика".[22] Але сучасна наука стверджує зовсім інше: зміна ѣ в *і* -- дуже давнє явище, яке не тільки засвідчене в давніх пам'ятках, але в усіх слов'янських мовах, що доказує, що зміна ѣ в *і* -- це діялектне явище

праслов'янської мови, яке зберігалося далі в живій мові народу після того, як були зформовані окремі слов'янські мови. Причім, в одних мовах (напр., в українській) це явище обняло більшу частину мовної території, стало однією з основних складових частин її системи, зайнявши таким чином одно з центральних місць у фонетиці (*і<ѣ* поруч *і<о, е)*, в інших мовах (напр., північноросійські говори або говори чакавського діялекту сербської і хорватської мов) це явище поширилось тільки на частину мовної території.

З другого боку, *ѣ*, дуже рано втративши первісне фонематичне значення, стало вживатися в пам'ятках як графічний знак для позначення фонеми *і*. На цьому ґрунті вчені допускалися методологічної помилки, змішуючи фонематичне значення *ѣ* з графічним. На таких фальшивих методологічних основах і виникла відома теорія Соболевського про так зване "нове *ѣ*". Цю графічну особливість *ѣ* Соболевський вважав діялектним явищем, засвідченим, мовляв, в "галицько-волинських пам'ятках" (напр., в Добр. єв. 1164: *сѣдмь, пѣщь, въ нѣмь* та ін.). Але ще П. Житецький (*Очерки литературной истории,* 120-122) заперечив діялектне значення цього *ѣ* та його звукове значення. Пізніше ще більш рішуче виступив проти теорії Соболевського А. Кримський,[23] цілком заперечивши звукове значення "нового *ѣ*". В сучасній науці стверджено, що *ѣ*, яке Соболевський назвав "новим *ѣ*", — це по суті графічний знак, що ним письці позначали вимову фонеми *і* (*е*) в словах *шѣсть, сѣмь* тощо. Таке графічне *ѣ* ще більше стверджують пізніші пам'ятки, де *ѣ* трапляється навіть у дав. відм. іменників: *поповѣ, бояриновѣ,* а також у місц. *на морѣ*.

Нарешті, вкажемо ще на одну особливість, що з дуже далекої давнини відрізняє структуру української мови від інших слов'янських мов. Окремі фонеми *и* та *ы*, що збереглись у російській і білоруській мовах, в українській мові злилися в одній фонемі *и*. Змішування цих двох фонем на письмі засвідчене вже в пам'ятках XI ст. (Остр. єв., Зб. 1073, Сл. Гр. Бог., Добр. єв. та ін.). Все це свідчить, що в живій мові вже не було чіткого розрізнення вимови *и* та *ы*. Давність цього явища стверджують інші слов'янські мови. Напр., в серб. і хорват. мовах *и* та *ы* злилися в *и*. В правописі літери *ы* зовсім не вживається, а тільки *и* (*био, крило, живот).* Це стверджують у своїй більшості й сучасні говори української мови.[24]

Розуміється, що з диспаляталізацією *и*, а також *е*, як уже було сказано, структурно зв'язане інше фонетичне явище, а саме: диспаляталізація приголосних перед *е, и.* На цю структурну залежність між цими двома явищами вказав ще К. Михальчук. Ця взаємозалежність і дала найбільшу підставу Михальчукові виділити українську мову як окрему систему.

Такого ж погляду дотримувались: Потебня, Житецький,Огоновський, С. Смаль-Стоцький, Тимченко, Ганцов, Німчинов, Синявський, Булаховський та ін. [25] Обидва ці явища дуже давні, виходячи далеко за межі історичні, коли вони засвідчені в найдавніших пам'ятках. Це одна з найбільших прикмет типологічної відрубности української мови від інших слов'янських мов. Польський учений В. Курашкевіч каже, що "це найважливіша риса української мови, бо жадна інша слов'янська мова не знає в цих випадках (*тихо, небо)* твердої вимови приголосних". [26]

Таким чином, твердження Шахматова, [27] що вдавнину приголосні перед *е, и* вимовлялись м'яко, а потім втратили цю м'якість, в сучасній науці є неприйнятним. Це твердження випливає з його теорії про "спільноруську прамову", яка, на його думку, саме й пережила цю м'якість, і дальший розвиток пішов різними шляхами: в російській і білоруській мовах м'якість збереглась, а в українській -- втратилась.

Дуже важливо відзначити той факт, що й відміна українських прикметників (іноді й займенників), як це довів В. Сімович, [28] має свої окремі своєрідні риси, зв'язані з диспаляталізацією приголосних перед *е, и.* Розвиток прикметникових і займенникових форм Сімович зв'язав з основними фонетичними законами в одну структурну цілість. Він твердить, що розвиток українського вокалізму, а головним чином диспаляталізація приголосних перед *е, и* в формах займенників і прикметників давнього праслов'янського м'якого типу і далі злиття в українській мові двох праслов'янських фонем *у* та *і* в одно середнє *и* без паляталізації попереднього приголосного, -- той розвиток нищив в українській мові давню кореляцію в відміні прикметників. Давні корелятивні форми *о, е (гарного — синего, гарної — синеї, гарною — синею)* були твердими, з твердою вимовою приголосних перед *е*, а форми з давньою кореляцією *у — і* спаялися між собою і кореляція зникла (*гарним — синим, гарних — синих, гарними — синими).* Цей перехід від м'якого до твердого типу відбився на західній території України, головно на західньому Поділлі, де існує тільки одна (тверда) відміна прикметників. Але в літературній мові утворився новий тип м'яких прикметників і займенників за зразком твердого типу (від *того, тому* утворились *мойого, мойому;* від *гарного, гарному* утворились *синього, синьому).*

Те саме сталось і з тими формами м'якого типу прикметників, де через злиття *і* та *у* в одну фонему з диспаляталізованим попереднім приголосним мусіли злитися й форми м'якого типу прикметників (*гарних — синих).* А до витворення нового типу м'яких прикметників спричинились м'які займенники (*їх, моїх, усіх* вплинули на виникнення *синіх, синім, синіми).*

Висновки, що їх робить Сімович про відміну українських прикметників як про "нову, логічно утворену систему, збудовану на основі певних кореляцій у закінченнях твердого і м'якого типу", заслуговують на увагу тим, що ця нова система структурно є в органічному зв'язку з розвитком голосних фонем *е, и* та відповідною диспаляталізацією приголосних і своїм корінням сягає далеко за межі історичні, можливо, праслов'янської доби. Ця система відрізняється від системи прикметникових відмін інших слов'янських мов.

Ми спинились тільки на деяких головних питаннях, що в системі української мови займають центральне місце. [29] В цьому короткому огляді ми не ставили своїм завданням вишукувати спільні риси, властиві всім східньослов'янським мовам, як це робили ті дослідники, які намагались ці мови обов'язково влити в одно спільне річище їх розвитку. З другого боку, ми не ставили своїм завданням ігнорувати спільні риси (їх ігнорувати ніколи не можна, бо вони є в усіх слов'янських мовах, і це річ самозрозуміла: спільні риси свідчать, що ці мови належали колись до однієї родини).

Ми ставили нашим завданням показати, яке становище займає українська мова в світлі сучасної науки, опертої на міцних методологічних основах. Сучасна наука не задовольняється статистикою зовнішніх прикмет, а заглиблюється у внутрішні особливості мови, внутрішні її прикмети. Не більша чи менша кількість цих прикмет, які самі собою ще не вирішують питання походження української мови, а структурні особливості її, властиві навіть окремим діялектам, визначають її місце в родині інших слов'янських мов, зокрема в групі східньослов'янських мов.

Українська мова в світлі сучасної науки характеризується як мова, що з часів розпаду слов'янської одности розвивалася окремим шляхом, витворивши свої власні закони, свою власну систему і структурну цілість. Спільні риси, що їм дослідники досі надавали великого значення, зовсім не суперечать тому, щоб бачити в системі української мови структурну цілість, з властивими їй внутрішніми рисами, яких не мають інші слов'янські мови. [30]

ПРИМІТКИ

1. Див. деякі з них: "К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей", *Ж*МНПр., 1899, ч. 4. — "Очерк древнейшего периода истории русского языка", *Энциклопедия славянской филологии,* II, Петроград, 1915. — *Древнейшие судьбы русского племени,* Петроград, 1919.

2. Докладно див.: А. Селищев, "Критические замечания о реконструкции древнейшей судьбы русских диалектов", Slavia, 1927, R. VII, S. I.

3. Див. Archiw für slavische Philologie, 1918, Bd. 37.

4. Див. його *Восточно-лужицкое наречие,* Петр., 1915, т. I, ст. 358-61.

5. Є. Тимченко, "Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині", *Україна,* Київ, 1924, кн. 3. Порів. також A. Meillet, Le *rues de Schachmatov sur constitution de la nation russe et des dialectes russes,* 188 — 197.

6. В. Ганцов у *Зап.* Іст.-Філ. Відділу УАН, Київ, 1925, кн. V.

7. *Погляди на історію української мови,* Прага, 1924.

8. *Ювілейний збірник* НТШ, Львів, 1925.

9. *Історія української літературної мови,* Вінніпеґ, 1950.

10. Див. Р. И. Аванесов, "Вопросы образования русского языка в его говорах", *Вестник* Московского университета, 1947, ч. 8.

11. Yury Šerech, "Problems in the Formation of Belorussian", Monogr. No. 2. Supplement to "Word", *Journal of the Linguistic Circle of New York,* 1953, v. 9 (December) 1953, New York.

12. Л. А. Булаховський, *Питання походження української мови,* Київ, АН УРСР, 1956.

13. Порів. П. Ковалів, *Основи формування української мови,* 122-124.

14. Ю. Шерех, *Кость Михальчук,* Вінніпеґ, УВАН, 1953, ст. 28.

15. Порів. A. Meillet, *Le Slave commun,* Paris, 1924.

16. Про мову як систему див. П. С. Кузнецов, *Очерки по морфологии праславянского языка,* Москва, АН СССР, 1961, ст. 3-6.

17. Див. Н. Дурново, "Славянское правописание X-XII вв", *Slavia,* 1933-34, R. XII.

18. Див. П. Ковалів, *Основи формування української мови,* 60-66.

19. В. Ганцов, "Характеристика поліських дифтонгів", *Зап.* Іст.-Філ. Відділу ВУАН, 1923, кн. II-III, ст. 116.

20. Порів. П. Житецький, *Нарис літературної історії української мови в* XVII *ст.,* Львів, 1941, ст. 67.

21. Tadeusz Lehr-Spławiński, *Początki języka ukraińskiego w zarysie,* Warszawa, 1956, ст. 22.

22. А. Соболевский, *Лекции по истории русского языка,* 1903, ст. 38.

23. А. Кримський, *Деякі неповні критерії для діялектної клясифікації староруських рукописів,* Львів, 1906, ст. 17.

24. Порів. А. Мейе, *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков.* (В. Звягинцев, *История языкознания XIX и XX веков.* Часть I, Москва, 1960, ст. 378).

25. Див. П. Ковалів, *Основи формування української мови,* ст. 122-134.

26. Tadeusz Lehr-Spławiński, *Władisław Kuzaszkiewicz, Franciszek Sławski. Przegląd i charakterystyka języków słowiańskych.* Warszawa, 1954, ст. 32.

27. Див. його "Wie in Kleinrussischen die Palatalization des Konconanten vor *e, i* verloren ging", *Arch. für Sl. Philologie, XXV.*

28. Див його "До морфології українських прикметників", *Slavia,* 1933-34, R. XII, ст. 26-44.

29. Докладніше див. П. Ковалів, *Основи формування української мови в порівнянні з іншими східньослов'янськими мовами,* Нью-Йорк, 1959.

30. Цю думку дуже влучно зформулював М. Грушевський (*Історія України-Руси,* т. I, ст. 5-6): "Чи будемо називати українську мову язиком чи "нарічєм", однаково треба признати, що українські говори складаються в певну язикову цілість, яка в граничних говорах вправді зближається до сусідніх слов'янських мов — словацької, білоруської, великоруської, польської, але в тих діялектах, що становлять головну й характеристичну її масу, відрізняється від цих сусідніх і найбільш зближених слов'янських мов дуже замітно цілим рядом фонетичних, морфологічних і синтаксичних прикмет".

Богдан Кравців

БОПЛЯН В УКРАЇНСЬКІЙ І ЧУЖОЗЕМНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Не зважаючи на заслуги, що їх має Ґійон Левассер де Боплян для вивчення історії українського козацтва першої половини XVII сторіччя і для встановлення картографічного образу України того часу, його писання й картографічні праці в українській історіографії не знайшли відповідної уваги. Немає й досі поважної праці, вже не кажучи монографії, про цього французького інженера і військового картографа, який був будівничим багатьох твердинь і замків України і який водночас започаткував картографування окремих українських земель, створюючи досконалі, як на той час, їх мапи й утривалюючи назву України в географічних описах та в картографічних працях усієї Західньої Европи.

Особливо невідрадний стан вивчення праць Бопляна в совєтській історіографії. Поза невеликою статтею Ярослава Ісаєвича, що про неї буде мова нижче, за останніх сорок років з часу виходу І-го тому *Матеріялів до історії картографії України* Веніямина Кордта, не появилося нічого, гідного зафіксування.

Півсторінки тексту присвятив Боплянові Михайло Марченко у своїй *Українській історіографії,* виданій у В-ві Київського університету 1959 року. Подана Марченком інформація про Бопляна (ст. 42) загальна й не точна. Не згідна з фактичним станом довідка про те, що "Боплан прожив на Україні понад сімнадцять років". Насправді працював він на землях України військовим інженером і картографом 16 років і 5 місяців, від жовтня або листопада 1630 р. до 26 березня 1647 року. Невірне твердження автора, що "Боплан склав географічні карти Польщі й України XVII ст., які невідомо чому загинули під час літографування". Усі мапи Бопляна і генеральна України, і генеральна Польщі, і спеціяльна мапа України на 8 аркушах були надруковані в 1650-1652 роках у Вільгельма Гондта (Гондіюса) в Ґданську, тільки не було закінчене гравірування і друкування (не літографування, якого в той час для видавання мап не стосували; літографію винайдено під кін. XVIII

ст.) великої спеціяльної мапи України, з якої все ж таки збереглося декілька пробних примірників (в Упсалі, Парижі, Лондоні, до війни 1939 року у Дрездені і п'ять у різних колекціях в Польщі). Збереглася також Боплянова мапа Дніпра у трьох аркушах, включена -- без підпису автора -- в другий том різномовних видань *Великого Атласу* Йоаннеса Блава в Амстердамі.

Не надто точні дані про Бопляна наявні і в *Українській Радянській Енциклопедії.* Вміщена в 2-му томі *УРЕ,* ст. 39, довідка базується головно на російському перекладі "Описання України" Бопляна, що був надрукований в книзі *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси,* т. II, Київ, 1896, і на праці В. Ляскоронського про Бопляна з 1901 року. В довідці подана встановлена первісно І. Борщаком (1923 р.) дата смерти Бопляна -- 6 грудня 1673 року, але час його перебування на Україні продовжений на один рік -- до 1648 року. Невірно подано, що *Опис України* Бопляна був виданий 1650 року в Руані: він появився 1651 року і найперше під назвою *Description des contrees dv Royavme de Pologne -- Опис земель королівства Польщі...* Вміщена в довідці інформація, що "Б. склав також карти України, для яких використав власні виміри", дуже загальникова, особливо, як для енциклопедії. Грішать неточністю згадки про Бопляна і в інших гаслах *УРЕ.* Не відповідає правді твердження в гаслі "Атлас географічний" (т. 18, ст. 354), що "перший збірник карт України склав і видав у 1648-60 французький інженер Г. Боплан франц. мовою". Такого атласу взагалі не було; Боплян його не склав і ніхто французькою, ні жадною іншою мовою його не видавав.

Скупі і також подекуди неточні дані про Бопляна в передмові А. Барабоя і примітках до перекладу твору П'єра Шевальє *Історія війни козаків проти Польщі* (Київ, 1960). В примітці на ст. 173 дата смерти Бопляна встановлена на "після 1650" (?!). Перше видання *Опису України* чи точніше *Опису земель королівства Польщі* датується знову 1650-им роком. У своїй оцінці й аналізі твору Шевальє, написаного у великій мірі з використанням *Опису* Бопляна, редактори його базуються на російському перекладі *Опису України,* що був виданий 1832 р. в С.-Петербурзі.

Найпомітнішою позицією в совєтській Бопляніяні за всіх сорок років є вже згадана стаття львівського історика Ярослава Ісаєвича, надрукована п. н. "Славетна книга Боплана" в популярно-науковому журналі *Наука і суспільство,* ч. 6 за червень 1968 року (ст. 8-10). Повторюючи за совєтськими довідниками неточні дати перебування Бопляна на Україні (1630-1648), Я. Ісаєвич добре інформує читача про його діяльність, як будівничого укріплень в українських містах (Броди, Саврань та ін.) і висловлює здогад, що "саме Боплан спільно з італійцем Андреа дель

Аква проєктував замок-палац у Підгірцях на Львівщині, який є чудовою пам'яткою архітектури ренесансу". Точно визначає автор також кількість зроблених мап України (генеральна, спеціяльна і Дніпра), підкреслюючи, що в маштабах до цих мап Боплян подавав також "українські милі". Переповідаючи коротко головне із змісту Боплянового *Опису України* і згадуючи про його видання іншими мовами, автор слушно стверджує, що "давно назріла потреба й в українському виданні цієї книги, яке повинне ввійти до серії найважливіших джерел для вивчення історії України".

Проте, не зважаючи на всю цінність і вийнятковість статті Ісаєвича, треба сказати, що і в ній трапилися прикрі неточності, зумовлені, мабуть, станом вивчення праць Бопляна в УССР. Перших видань *Опису України* Бопляна французькою мовою автор нараховує аж чотири, в той час, як їх було -- згідно з дослідженням І. Борщака — тільки два: 1651 і 1660 рр., обидва в Руані. (Так зване паризьке видання 1661 року, було здійснене тільки з допомогою нової заголовної сторінки, наклеєної на руанське видання 1660 р.). Ще прикріша справа вийшла з ілюструванням статті. Вміщена на ст. 8-ій, як "ілюстрація з книги Г. Боплана" гравюра з постатями чотирьох козацьких старшин, нічого спільного з цією книгою Бопляна не має. Вона є репродукцією віньєти, вигравіруваної на спеціяльній мапі України Бопляна, датованої 1650 роком. Друга із вміщених при статті ілюстрацій із підписом "Дніпрові пороги і острови Хортиця й Томаківка. За картою Г. Боплана" є вирізком із мапи Дніпра, виконаної Т. Маковським і виданої князем М. Радзівіллом 1613 року в Амстердамі разом із великою мапою Литви.

Такі недокладності із визначуванням малюнків у працях Бопляна і приписуванням йому мап, яких він не робив, трапляються і в інших совєтських наукових виданнях. В монографії пок. акад. Івана Крип'якевича *Богдан Хмельницький,* що була видана в Києві 1954 р. Інститутом суспільних наук АН УРСР (відповідальний редактор Ф. П. Шевченко), вміщений на ст. 43-ій вирізок з мапи Дніпра Маковського-Радзівілла 1613 року із підписом "Дніпрові пороги і острови Хортиця та Томаківка" також приписаний Боплянові.

Причини таких неточностей і недокладностей в датуванні і визначуванні праць Бопляна совєтськими істориками треба шукати з одного боку в їх неознайомленості з давнішими працями т. зв. буржуазних істориків про Бопляна, з другого — в повній відірваності від того, що появляється в даній ділянці за кордоном. Так, наприклад, ніхто із згаданих вище авторів (в тому числі і неназваних авторів статтей в *УРЕ*) не згадує, пишучи про Бопляна, про праці найвидатнішого історика української картографії Веніямина Кордта (1860-1930), який чи не єдиний

у своїх матеріялах до історії російської і згодом української картографії дав найповніший і найточніший перегляд усіх картографічних праць Бопляна й аналізу його *Опису України.* Цей найбільш компетентний і ґрунтовний знавець давньої картографії України, автор ряду наукових праць з цієї ділянки й археографії, не удостоївся не то окремого гасла, але й навіть згадки в усіх 17-и томах *УРЕ.* Немає про нього і в тритомовому *УРЕС.* Щойно 1968 року згадано його в І-му т. *Історії Академії наук УРСР,* називаючи (на ст. 347) унікальним підготовлене ним видання *Матеріяли до історії картографії України* (1931) і даючи далі (на ст. 631) високу оцінку цього видання такого змісту:

"Проте, найважливішим картографічним дослідженням, виконаним в АН УРСР (насправді в ВУАН — Б. Кр.) у 20-х рр., є капітальна праця В. Кордта, видана у 1931 р. у вигляді атласа давніх карт. Праця В. Кордта становить інтерес не тільки для географів і картографів, але й для дослідників, що вивчають історію культури на Україні. Карти в атласі В. Кордта розміщені в хронологічному порядку і супроводяться анотаціями з критичними зауваженнями про джерела, використані при складанні карти, про фактичних і ймовірних авторів карти, місце і час їх першого видання тощо..."

Дано таку позитивну оцінку працям В. Кордта щойно 1967 року. До того часу вони, як виходить з усього того, що опубліковано в УССР про Бопляна, залишалися невідомими совєтським історіографам. Так само недоступною для них була і, мабуть, залишається вся закордонна Бопляніяна — особливо ж праці І. Боршака й Л. Баґрова про Бопляна і з польських дослідників праці К. Бучека, Р. Яцика і Ч. Хованьца. Єдиним джерелом відомостей і знання про Бопляна править там і досі опубліковане ще 1901 року в Києві праця українського історика Василя Ляскоронського п. н. *Гийом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России.* В цій праці, першій про Бопляна на Україні, В. Ляскоронський дав перегляд і аналізу його мап України, але допустився у їх визначуванні багатьох помилок, на які звернув увагу В. Кордт у вип. 2-му свого 3-томового атласу *Материалы по истории русской картографии,* Київ, 1910, у примітці 1) на ст. 23 тексту, стверджуючи між іншим, що приписувана Боплянові Ляскоронським мапа Дніпра (від Черкас до Чорного моря) з Бопляном нічого спільного не має, бож була вона складена князем М. Х. Радзівіллом і видана ще в 1613 році. Оця саме помилка Ляскоронського стала й джерелом неточностей у визначуванні цієї мапи не тільки в совєтських істориків*, але й багатьох еміграційних.

---

*На помилковість у визначуванні авторства мапи Дніпра 1613 року за Бопляном

Якщо йдеться про вивчення опису і мап України Бопляна, то основними в цьому відношенні були й залишаються праці Веніямина Кордта *Материалы по истории русской картографии,* вип. I-ий, Київ, 1899 р. і вип. II-ий, Київ, 1910 р., як також згадані вище його ж *Матеріяли до історії картографії України,* част. I, Київ, 1931. У вип. 1-му першої із цих картографічних праць В. Кордт вмістив під ч. XXXII репродукцію генеральної мапи України Бопляна 1650 р., подаючи водночас на ст. 15-ій коротку довідку про неї. У 2-му випуску цієї ж праці репродуковано, крім спеціяльної мапи України 1650 р. на 8 аркушах і його ж генеральної мапи 1648/51 рр. та мапи Дніпра на одному листі і на трьох листах, ще чотири мапи Польщі Бопляна у виданнях різних картографів, його ж мапу Криму та видану Я. Сандрартом мапу України за мапою Польщі Бопляна. На сторінках 16-26 тексту вміщене в цьому випуску ґрунтовне дослідження В. Кордта про мапи Ґ. Левассер де Бопляна з докладним їх описом, як також із переліком усіх окремих видань цих мап, що були здійснені західньоевропейськими картографічними видавництвами протягом XVII і XVIII сторіч. В цьому ж випуску *Матеріялів* В. Кордта вміщені репродукції мапи Литви Маковського-Радзівілла 1613 року і доданої до неї вище згадуваної, приписуваної часто-густо Боплянові, мапи Дніпра разом із їх докладною історією. В черговому атласі В. Кордта *Матеріяли до історії картографії України,* част. I, що був виданий 1931 року, зібрано репродукції мап України, складених різними европейськими картографами на основі мап Бопляна з докладною їх історією й описом, як також низку мап України, що були складені на Україні або в Росії й опубліковані в Петербурзі. В додатку до цього атласу репродукована на трьох великих листах мапа Московії Антона Віда 1540 р., із "відкриття" якої пробував робити в еміграційних виданнях сенсацію О. Парамонів 1957 року. Названі праці В. Кордта становлять основне, ще й досі не використане й не вичерпане джерело інформацій і даних до історії картографії України, і їм в цій ділянці української історіографії належить перше місце.

Має своє значення також і згадана вище праця В. Ляскоронського про Бопляна з 1901 року, що була попереджена публікацією добрих репро-

---

звернув недавно увагу, мабуть, чи не єдиний з-поміж совєтських дослідників В. Фоменко із Запоріжжя у статті п. н. "Острів Хортиця на перших картах Нижнього Дніпра" в некольпортованому за кордон журналі *Архіви України,* ч. 4 (96), липень-серпень 1969, ст. 49-52. Посилається В. Фоменко при цьому вже й на праці В. Кордта.

дукцій мап України Бопляна, яку здійснило 1897 року Історичне Товариство Нестора Літописця. Праця В. Ляскоронського була пояснювальним текстом до цих мап. Особливо цінним було в ній зіставлення назв місцевостей на мапах Бопляна із сучасними назвами.

З інших ще дореволюційних досліджень про Бопляна треба згадати працю Лева Падалки п. н. *Карты Боплана о заселении Полтавской территории во второй четверти* XVII *ст.*, видану в Полтаві 1914 р.

Якщо йде про переклади *Опису України* Бопляна, то перший переклад російською мовою (Т. Устрялова) був опублікований 1832 року в Ст. Петербурзі, другий (Катерини Антонович-Мельник) 1896 року у 2-му томі збірки *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси,* третій В. Ляскоронського у його вище згаданій праці 1901 р.

*

Не надто багата й українська еміграційна Бопляніяна. Видатним дослідником біографії Бопляна і його твору *Опис України* був український історик, професор Державної Школи Східніх Мов у Парижі Ілько Борщак. Його перу належать дві перші оригінальні статті про Бопляна, друковані в українській пресі. Появилися вони в журналі *Літопис політики, життя і мистецтва,* що його видавало *Українське Слово* у Берліні в 1923-24 рр. Перша з цих статтей п. н. "Ґійом Левассер де Боплан" (з нагоди 250 років з дня його смерти) була надрукована в ч. 1 цього журналу з 22 грудня 1923 р. (ст. 8-10) з важливими даними й матеріялами до життєпису Бопляна, які І. Борщак розшукав у французьких архівах і на основі яких встановив дату смерти Бопляна на день 6 грудня 1673 року в Руані. У другій із Борщакових статтей п. н. "Бопланіяна" в ч. 17 цього ж *Літопису* з 26 квітня 1924 (ст. 258) були обговорені нові знахідки до біографії Бопляна.

Доповнену новими даними біографію Бопляна й огляд праць Бопляна та перекладів його *Опису України* подав І. Борщак у своїй цінній бібліографічній праці "L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale", надрукованій в журналі *Le Monde Slave* в 1933-35 роках і виданій окремим книжковим виданням у Парижі 1935 року. Біо-бібліографічні дані про Бопляна зібрані в цій праці на ст. 152-158, а на ст. 190-191 поданий список його картографічних праць. Встановлена на підставі архівних дослідів І. Борщака нова дата смерти Бопляна — між 18 жовтня і 18 листопада 1685 р. — була прийнята тільки Л. Багровим; у польській і сучасній українській літературі про Бопляна устійнилася подана попередньо І. Борщаком дата: 6 грудня 1673 року. До теми

Бопляна повертався І. Борщак ще декілька разів у видаваних ним у Парижі в 1949-53 рр. збірниках *Україна,* руйнуючи м. ін. у своїй статті про "Україну в Парижі", надрукованій у збірнику 5-му *України* з 1951 року (ст. 305-308), леґенду про три чи чотири видання *Опису України* Бопляна і встановлюючи, що було тільки два видання — 1651 р. і 1660 року. Тоді ж подав І. Борщак репродукції заголовних сторінок обох видань.

Ілько Борщак був також автором довідки про Бопляна у словниковій *Енциклопедії Українознавства* (т. 1, ст. 157-8), що в ній він знову повернувся до устійнених ним самим давніше дат народження і смерти Бопляна: бл. 1600-1673 і до відкинутої ним 1951 року леґенди про якесь перше видання *Опису України* Бопляна 1650 р. Не виключаючи, що ці зміни були зроблені редакцією *ЕУ* для узгіднення із загальноприйнятими версіями щодо цих дат, треба ствердити, що в еміґраційній *Енциклопедії Українознавства,* як і в совєтських публікаціях наявні деякі неточності: спеціяльна мапа України Бопляна була друкована 1652 р. у Ґданську з датою 1650 р.; генеральна мапа була видана там же в 1648-1651 роках; у Руані нового видання цих мап у 1660 році не було, до 2-го видання *Опису України,* виданого 1660 р. в Руані, була включена тільки генеральна мапа України з перекладом її назви французькою мовою. Серія мап окремих земель України, зроблених на основі спеціяльної й генеральної мап України Бопляна, була видана Сансонами в Парижі з датою 1665 року. (Виправлено ці неточності в нашій статті "Картографія", надрукованій у 3-му томі *ЕУ*, ст. 977-980 і окремою відбиткою).

Заповіджений покійним уже І. Борщаком у берлінському *Літописі* 1923 року його ж переклад *Опису України* українською мовою залишився нездійснений.

Описові України Бопляна з новими даними про його видання була присвячена стаття львівського історика Богдана Барвінського, надрукована в журналі *Стара Україна,* ч. 1, з 1924 р. Проте, згадка цього автора в іншій його статті, надрукованій під назвою "Польська персоніфікація 'України' з 1644 р." в *Записках* НТШ, т. CXXI, ст. 117-132, що "на французьких копіях спеціяльної карти Бопляна, зладжених братами Сансонами в Парижі 1655 р. (?! — вони були видані з датою 1665 р. — Б. К.) зображені поодинокі провінції "великої України (de la Grande Ukraine), то є України в етнографічних границях" — є прикрим непорозумінням. На згаданих копіях спеціяльної мапи України йде мова про те, що вони зроблені з "великої карти України Левассера де Бопляна" — " de la Grande Carte de l'Ukraine du S-r Le Vasseur de Beauplan", а не про "велику Україну"... Великою не є на цій спеціяльній мапі й сама

територія України. Вона охоплює тільки частину Галицької Руси з Покуттям, частину Волині, Київщину із північно-східніми українськими землями й частину Поділля. Південно-українські землі з узбережжями Чорного моря і Кримом цією "великою картою України" неохоплені.

Багато уваги присвячували Боплянові і його працям у своїх виданнях відомий еміграційний правник і публіцист проф. Сергій Шелухин і заслужений історик українського мистецтва проф. Володимир Січинський. У виданій С. Шелухином у Відні ще 1921 року на правах рукопису брошурці *Назва України* подано на ст. 22-26 огляд *Опису України* і окремих видань мап Бопляна, зокрема відомих чотирьох копій із спеціяльної мапи Бопляна (Київщина, Поділля, Брацлавщина і Покуття). Був поширений і доповнений С. Шелухином цей огляд праць Бопляна в його книжці *Україна — назва нашої землі з найдавніших часів,* Прага, 1936 (ст. 167-175). Окремий розділ про *Опис України* Бопляна вміщений також у відомій публікації В. Січинського *Чужинці про Україну* (друге виправлене і доповнене видання, Прага, 1942), яка була видана теж англійською мовою п. н. *Ukraine in Foreign Comments and Descriptions* в Нью-Йорку, 1953 року. На жаль, і в цій праці, зокрема в статті В. Січинського п. н. "A French Description of Ukraine 300 Years Ago", надрукованій в *The Ukrainian Quarterly,* т. VI, ч. 1, 1950 р., ст. 57-64, багато неточностей особливо в устійнюванні картографічних праць Бопляна. Особлива ж прикра помилка зайшла в цій статті із ствердженням, що генеральна одноаркушова мапа Бопляна була надрукована в Данціґу Гондіюсом на дев'ятьох аркушах. Подано неправильно навіть саму назву *Опису України* французькою мовою: *Description d'Ukrainie* замість *Description d'Ukranie.* Мапу Дніпра Маковського-Радзівілла приписано знову ж неправильно Боплянові.

Важливу позицію в українській еміграційній Бопляніяні становить виданий 1959 р. в Нью-Йорку у В-ві ООЧСУ офсетним способом англійський переклад *Опису України* Бопляна (з 3-го англійського видання цього ж опису 1744 р.) п. н. *A Description of Ukraine by Guillaume le Vasseur Sieur de Beauplan*. Крім передруку *Опису,* попередженого передмовою Я. Петришина і бібліографією важливіших праць, в цьому виданні вміщена стаття Б. Кравцева п. н. "Guillaume le Vasseur Sieur de Beauplan's *Description of Ukraine* and his Military Maps of Ukraine" з бібліографічним оглядом *Опису України* й усіх Боплянових мап України та їх перевидань, устійненим на основі досліджень В. Кордта і сучасних західньоевропейських дослідників, та з репродукціями трьох Боплянових мап (генеральної з 1648/51 та 1660 і Дніпра на одному листі). Повторено у скороченні цей огляд, доповнюючи його переліком мап України, зроблених пізнішими европейськими картографами на основі карт

Бопляна, у статті Б. Кравцева п. н. "Ukraine in Western Cartography and Science in the 17th-18th Centuries", надрукованій в *The Ukrainian Quarterly* том XVIII, ч. 1, ст. 24-39.

Низка важливих студій про картографічні праці Бопляна належать перу видатного дослідника історії картографії, російського еміґраційного ученого Лева Баґрова, видавця-редактора видаваних у різних містах Західньої Европи збірників *Imago Mvndi,* присвячених історії давньої картографії. Ще 1935 року у започаткованій Українським Науковим Інститутом серії Beiträge zur Ukrainekunde, як їх 5-ий зошит, вийшов складений Л. Баґровим для заплянованого ним видання *Anecdota Cartographica* атлас перших мап України XVII ст. *(Die ersten Karten der Ukraine. XVII Jht)* з репродукціями мап України Бопляна й інших картографів на всю їх величину. Згодом Л. Баґров дав у збірниках *Imago Mvndi* низку цінних статтей про картографічну діяльність Бопляна і рецензій на стосовні видання. З опублікованих в *Imago Mvndi* статтей Л. Баґрова важлива "The First Maps of the Dnieper Cataracts" (річник X, Лейден, 1953, ст. 87-97) з репродукціями фраґментів мап Дніпрових порогів. Довідки про Бопляна і його мапи подані також у праці Л. Баґрова *Die Geschichte der Kartographie* (Берлін, 1951) і в поширеному її виданні п. н. *Meister der Kartographie* (Берлін, 1963).

Багато уваги присвятили Боплянові і його картографічним працям польські дослідники історії картографії, може в більшій мірі, як українські, спираючись, правда, якщо йдеться про біографію Бопляна, здебільшого на дослідах І. Борщака, але даючи ряд основних для вивчення картографічної діяльности Бопляна й аналізи його праць студій.

З важливіших праць в польській Бопляніяні треба згадати хронологічно-бібліографічний огляд видатного польського дослідника картографії Польщі Болєслава Ольшевича (Bolesław Olszewicz), тепер керівника Робітні Історії Географії і Картографії Інституту Географії Польської Академії Наук у Вроцлаві п. н. "Kartografja polska XVII wieku" у львівському журналі *Polski Przegląd Kartograficzny,* ч. 36 за жовтень 1931 року. В цьому огляді під позиціями 64, 71, 72, 74, 75 подані біобібліографічні довідки про Бопляна і його картографічні праці. В першій із цих позицій (64) зібрана також французька, польська й російська література про Бопляна. (Із статтями І. Борщака 123-24 рр. Ольшевич, як сам стверджує, не був ознайомлений).

Найвидатнішим польським дослідником біографії і картографічних праць Бопляна є відомий польський географ і історик картографії Кароль Бучек (Karol Buczek). Йому належать такі праці, як "Ze studiów nad mapami Beauplana" у журналі *Wiadomości Służby Geograficznej,* 1933,

ч. 1 та п. н. "Beauplaniana" там же, ч. 1, 1934 р., ст. 1-36, енциклопедична довідка про Бопляна у: *Polski Słownik Biograficzny,* Краків, 1935, ст. 384-386 і особливо основний перегляд картографічної діяльности Бопляна та її вислідів у великому аналітично-синтетичному нарисі п. н. *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku,* що був виданий Закладом Історії Науки і Техніки Польської Академії Наук у Вроцлаві 1963 року. На ст. 51-60 цього нарису поданий також критичний перегляд усієї давнішої і найновішої літератури про Бопляна, зокрема польською і французькою мовами.

Незвичайно важливими для дослідження методи праці Бопляна при опрацьовуванні і складанні мап України і їх географічної та топографічної докладности є студії польського географа Романа Яцика (Roman Jacyk), вчителя із Станиславова (Івано-Франківського), що був убитий під час німецької окупації 1941-1944 рр. Крім коротких резюме досліджень Р. Яцика, надрукованих п. н. "Mapa Ukrainy Beauplana" у зб. *Księga Pamiątkowa XII Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w r. 1925,* Варшава, 1926, та статті п. н. "Stopień dokładnosci na mapach XVII wieku", що була опублікована у збірнику *Pamiętnik II Zjazdu Etnografów i Geografów Słowiańskich,* Краків, 1930, цьому дослідникові належить цінна студія "Analiza mapy Ukrainy Beauplana", надрукована в журн. *Polski Przegląd Kartograficzny,* Львів-Варшава, 1931-32, т. V, ст. 66-91. В цій студії Р. Яцик дав аналітичний огляд методи топографічної праці Бопляна в українському терені і засобів, що ними він користувався під час його картографування.

Ґрунтовну історично-бібліографічну студію з історії постання і друкування Боплянових карт України, зокрема 8-аркушової спеціяльної мапи, зробленої par excellence для військових цілей, дав Чеслав Хованєц (Czesław Chowaniec), недавно померлий директор Польської Бібліотеки в Парижі. Надрукована ця студія п. н. "Une carte militaire polonaise au XVIIe siecle (Les origines de la Carte d'Ukraine, dressée par Guillaume Le Vasseur de Beauplan)" в журналі *Revue Internationale d'Histoire Militaire,* III, 1952, ст. 546-562.

З дуже цікавими, а то й ревеляційними повідомленнями про знайдення нових, невідомих досі оригінальних мап Бопляна, приготовлюваних ним до 2-го видання *Опису України* (1660 р.) виступив Станіслав Гербст (Stanisław Herbst) в резюме п. н. "Trzy przyczynki do dziejów fortyfikacji", що було надруковане в журналі *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury,* т. X (1948), ст. 321-323, та в статті "Prace kartograficzne Beauplana-Hondiusa z r. 1652" у варшавському журналі *Przegląd Historyczny,* т. 43 (1952), ст. 124-128. Повідомляючи в цих публікаціях про відкриття одинадцяти приготованих для ритування Гондіюсом (Гондотом) мап окремих земель

України і укріплень на українській території, в тому числі деяких підписаних Бопляном, що були знайдені у міській бібліотеці в Ґданську, Гербст подав репродукції кількох із цих мап, між ними двох мап Дніпра і твердині Кодак та західнього узбережжя Чорного моря й Криму. На інших із знайдених там мап (деякі незакінчені) представлені: на двох уся територія України і на окремих п'ятьох — Київщина, Брацлавщина, Поділля, Покуття і Буджак. Доповнювати серію цих мап мала ще окрема мапа Польщі в скалі 1:14 000 000, що була знайдена й опублікована К. Бучеком ще до війни 1939 року. За здогадом Гербста усі ці мапи малого формату були призначені, як ілюстрації, для руанського видання *Опису України* 1660 року. Цей здогад можна підтвердити тим фактом, що формат усіх цих мап — 14 на 19 см. — відповідає точно форматові примірника Боплянового *Опису України* 1660 року, із доданою до нього французькою генеральною мапою України, і з 37-сторінковим рукописом XVII ст. п. н. "Discours des Cosaques", що знаходиться м. ін. в нашій колекції Бопляніяни.

Картографічна діяльність Бопляна не обмежувалася тільки його мапами України і її описом. Повернувшись до Франції після перебування на Україні і відвідин у Ґданську з кінцем 1650-их років, Боплян працював ще над мапами Нормандії і Бретаньї. Цього періоду його діяльности стосується стаття паризького дослідника французької картографії Р. Герве (R. Hervé), надрукована п. н. "Levasseur de Beauplan's Maps of Normandy and Britany" у річнику *Imago Mvndi*, t. XVII, Амстердам, 1963 р. В цій статті подано деякі нові дані до біографії і діяльности Бопляна також і на Україні.

Закінчуючи огляд про Бопляна в українській та чужоземній історіографії, треба ще раз ствердити, що Боплян і досі, не зважаючи на всю вагу його праць, які були переломовими для встановлення картографічного образу Східньої Европи, зокрема України й Польщі XVII сторіччя, не дочекався відповідної до значення його починів монографії. Немає такого дослідження ні в українській, ні в польській, ні у французькій науковій літературі. Якщо ж ідеться про українську історіографію, то немає досі ще навіть і перекладу на українську мову Боплянового *Опису України*. А вже крайня пора такий переклад зробити й видати з відповідним критичним дослідженням і в зв'язку з іншими тогочасними такого роду працями про Україну.

Чекають на дослідження й опрацювання зокрема такі теми, як вплив Бопляна на формування картографічного образу України, місце і значення Боплянових праць в історичній географії українських земель і вивчення на їх основі топоніміки цих земель у XVII сторіччі. Важливим було б також і перевидання окремим атласом репродукцій усіх картографічних праць Бопляна.

Володимир Кубійович

МІҐРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКІЙ ССР ЗА ПЕРЕПИСОМ 1970 РОКУ

Джерела

Перший совєтський перепис з 26 грудня 1926 р., який охопив увесь СССР, реєстрував, між іншим, місце народження всіх мешканців і тим самим давав інформації про міґраційні процеси в СССР (у тому числі й в УССР). Дані про них подано досить докладно у підсумках перепису, опублікованих в Москві (*Всесоюзная перепись населения 1926*), у статистичних щорічниках *Україна за 1928 і 1929 роки* — видання Центрального Статистичного Управління УССР та в монографіях про міґраційні процеси в УССР, з яких найважливішою є праця А. Гіршфельда *Міґраційні процеси на Україні в світлі перепису 1926 р.*, Харків, 1930. Наступні совєтські переписи з 1939-го (його результати, за винятком кількох загальних чисел, не були оприлюднені) та 1959-го років не реєстрували місця народження мешканців.

Дані про міґраційні процеси ведуться в СССР лише місцевою владою на підставі єдиної реєстрації і обліку руху населення. Їх не публікується, але деякі їх наслідки доступні для дослідників, і їхнім працям ми завдячуємо поодинокі інформації про міґраційні процеси на Україні. До них належать, серед інших, статті: В. Ф. Буліна і Н. М. Деденка "Міґрація населення Української РСР", *Демографічні дослідження,* випуск 1, Київ, Академія Наук Української РСР, Інститут Економіки, 1970 та Є. А. Янковської "Населення Української РСР та деякі регіональні особливості його природного і механічного руху", *Економічна географія,* випуск 8, Київ, 1970, що займаються міґраційними процесами в УССР у 1960-их роках. На підставі порівняння природного і дійсного (за переписами 1959 і 1970 років) приросту населення автор цієї статті представив балянс переселень для поодиноких областей України ("Зміни в стані населення Української РСР у 1959-1969 рр.", *Український Історик,* ч. 1-2, Мюнхен, 1972).

Совєтський перепис населення з 15 січня 1970 року не реєстрував справді місця народження мешканців, але разом з ним проведено вибірковий перепис того населення, яке прибуло на місця свого проживання протягом двох останніх років, тобто у 1968-69 роках. Він охопив 25% усього населення, і його поширено в обчисленні на все населення. Результати цього перепису вміщені в 7-ому томі підсумків перепису *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года,* Москва, Статистика, 1974. У цій публікації подано кількість, стать і вік населення, яке поселилося на новому місці проживання в 1968-69 рр. з розподілом на міське і сільське за республіками, економічними районами, деколи й за областями; менш докладні дані стосуються осіб, які вибули. Вартість опублікованих матеріялів полягає в тому, що це, після 1926-го року, єдина докладна урядова статистика міґрацій, хоч вона охоплює лише проміжок за два роки*. Аналізі деяких даних цієї публікації й присвячена ця стаття.

Загальна характеристика міґраційних процесів в УССР

За переписом з 21,6 мільйона населення — в усьому СССР, яке жило у місцевостях, де їх охопив перепис, менше як два роки, становили 6,9 мільйона діти, що народилися у 1968-69 роках, і 13,9 мільйона іміґранти. До цих 13,9 мільйона осіб стосуються всі числа, подані в 7-му томі *Итогов...* Число осіб, які іміґрували, ідентичне з числом осіб, які вибули за той же час з будь-якої місцевости СССР, бо перепис не бере до уваги міґраційних процесів між СССР і іншими країнами (а втім, вони були мінімальні).

Міґраційні процеси на території самої УССР за 1968-69 роки видно з таблиці:

I. Прибуло	у тисячах	у %
Всього	2 211,1	100,0
в тому числі:		
1. з іншої місцевости тієї самої области	924,4	41,7
2. з інших областей УССР	696,8	31,6
1-2. разом з УССР	1 621,2	73,3
3. з інших республік	589,9	26,7

* Дані статистики міґрацій не збігаються з іншою урядовою статистикою — природного руху населення УССР і офіційних оцінок кількости населення на 1. 1. 1968 і 1. 1. 1970. У світлі першої, міґраційні процеси за 1968 і 1969 роки дали для УССР збільшення 37000 осіб. За іншими даними (*Народне Господарство Української РСР в 1971* р., Київ, 1972) населення УРСР за ці 2 роки зросло на 700 000, а природний приріст становив 610 000, так що населення України повинно зрости шляхом механічних мандрівок на 90 000. Вияснити цю розбіжність статистичних даних за різними джерелами — неможливо.

Продовження таблиці з попер. ст.

II. Вибуло		
Всього	2 174,1	100,0
в тому числі:		
1. до інших місцевостей тієї самої області	996,1	45,7
2. до інших областей УССР	625,1	28,9
1-2. разом до УССР	1 621,2	74,6
3. до інших республік	552,9	25,4

Не входячи покищо в аналізу всіх цих чисел, зокрема обміну населення між областями, економічними районами та обміну УССР з іншими совєтськими республіками, звертаємо увагу на досить сильні міграційні процеси в УССР: протягом двох років аж 9,3% всього населення змінило місце свого перебування — 4,7% прибуло і 4,6% вибуло. Міграційні процеси відбуваються насамперед у межах тієї самої області (це була часто зміна місця проживання між сусідніми оселями) — вони становили 41,7 % всіх прибулих і 45,7% всіх вибулих. 30% осіб, які змінили місце поселення, перейшло з однієї области УССР до іншої (31,6% прибулих і 28,9 % вибулих). Понад 1% становили особи, які прибули до УССР з інших совєтських республік — 26,7% або виїхали з УССР — 25,4%. В наслідок цих міжреспубліканських міграцій збільшилося населення УССР на 37 300 осіб. Перейдемо до характеристики прибулої (менше вибулої) людности.

Міграційні процеси міської і сільської людности

В міграційних процесах прибулого населення не однакову участь брало міське і сільське населення (у тис.):

	до міських осель				до сільських осель		
	все	все	з міських осель	з сіл	все	з міських осель	з сіл
Все населення	2211,1	1614,9	874,0	740,9	596,2	228,3	367,9
у тому ч. прибуло з УССР	1621,2	1166,7	548,8	617,9	454,5	154,5	300,0
з інших республік	589,9	448,2	325,2	123,0	141.7	73,8	67,9

Як бачимо, прибулі поселювалися головно у містах — 76,5% (відсоток міської людности в УССР становив 54), лише 23,5% у селах. Людність, яка поселилася в містах, походила на 54,1% з міст, на 45,9% з сіл; та, що поселилася в селах, походила на 61,4% з сіл, на 38,6% з міст. Є різниця між прибулими з інших частин України і тими, що прибули з інших республік (переважно росіян). Серед перших 56,6% походило з сіл, серед інших — більшість походила з міст — 82,6%. До міст України прибували з України головно селяни — 53,0% всіх прибулих, з інших республік головно мешканці міст — 72,6%; серед населення, яке прибувало до сіл з інших осель України, селяни становили 66,2%; серед населення, яке переселилося в сільські місцевості України з інших республік, з міст походило 52,2%. Взагалі чужинці (еміґранти з-поза УССР) становили серед зайшлого до міст населення 27,8%, до сіл — 23,7% (до цього питання ще повернемося). Обмін міського і сільського населення УССР видно з таблиці, яка подає число осіб, що змінили місце перебування у 1968-69 роках (у тисячах):

	міста	села
Прибуло	1 614,9	596,2
Вибуло	1 070,3	1 103,8
Балянс	+ 544,6	- 507,6

Таким чином, за два роки людність міст УССР збільшилася механічним шляхом на 545 000, а населення сіл зменшилося на 508 000.

Статева й вікова будова людности

Статева й вікова будова людности, яка у 1968-69 роках змінила місце свого перебування, виявляє деякі особливості. В міґраційних процесах жінки беруть меншу участь, ніж чоловіки. Якщо в усій УССР 1970 року на 100 чоловіків припадало 121, 2 жінки, то серед осіб, які змінили у 1968-69 рр. місце свого перебування (у межах України) на 100 чоловіків припадало 106,9 жінки. Натомість серед населення, яким обмінювалася Україна з іншими республіками, переважали чоловіки: на 100 чоловіків, які приїздили на Україну, припадало 96,0 жінок, на тих, що еміґрували з України, ледве 71,6. Зивчайно, це були частково самітні чоловіки, які виїздили з України на короткий час (всілякого роду відрядження, військова служба тощо), зокрема чоловіки переважали серед українців, які виїздили до північних областей Рос. СФСР; їх число інколи було

вдвоє більше, ніж число жінок (наприклад, на 100 чоловіків з України, які переселилися до Мурманської області, припадало ледве 49 жінок).

Населення, яке прибуло на Україну, це були переважно працездатні особи. Вони становили 74,1% всіх іміґрантів (серед усього населення лише 56%), непрацездатні — лише 25,9%, у тому числі діти й підлітки 20,3% (серед усього населення — 30,0%), старші — 5,6 (14)%; серед тих, які поселювалися у містах — 76,7%, у селах — 66,1%.

Подібні відносини були й серед виходнів, хоч ми докладних чисел не знаємо.

Міґраційні процеси між УССР і іншими совєтськими республіками.

Ми вже згадували, що у 1968-69 роках до УССР з інших республік прибуло 589 900, а вибуло 552 900 осіб, так що сальдо переміщень дало для УССР збільшення на 37 000 осіб. Це становило 8% приросту населення за згадані два роки (92% припадало на природний приріст). Це такий самий відсоток, як за 11 років між переписами населення 1959 і 1970 років.

Міґраційні процеси в УССР досить великі: на 1 000 мешканців щороку еміґрувало з УССР 59 (пересічне число за 1968-69 роки), іміґрувало — 63. Ці коефіцієнти нижчі від тих, які подає Є. Янковська (в праці, цитованій на 1 ст.) для 1959-65 років: пересічні річні 100 і 115; якщо вони вірні, то це свідчило б про зменшення міґраційних процесів в УССР за останні роки.

Обмін населення між УССР і іншими совєтськими республіками (в Російській СФСР також економічними районами) видно з таблиці (у тисячах):

Республіки	іміґрація до УССР	еміґрація з УССР	балянс обміну
1. Російська СФСР	419,7	422,7	- 3,0
у тому числі економічні райони:			
Північно-західній	47,1	68,9	- 21,8
Центральний	59,4	96,5	- 37,1
Волго-Вятський	18,0	11,6	+ 6,4
Центрально-Чорноземний	41,1	22,3	+ 18,8
Поволзький	30,3	35,4	- 5,1
Північно-Кавказький	54,3	51,6	+ 3,3
Уральський	56,9	30,8	+ 26,1
Західньо-Сибірський	40,5	23,0	+ 17,5
Східньо-Сибірський	27,8	27,0	+ 0,8
Далекосхідній	39,5	54,7	- 15,2

(*продовження таблиці з* попер. ст.)

	іміграція	еміграція	балянс обміну
2. Білоруська ССР	22,3	23,7	-1,4
3. Казахська ССР	65,7	47,7	+ 18,0
4. Молдавська ССР	18,1	18,3	- 0,2
5. Закавказькі республіки	17,1	7,2	+ 9,9
6. Надбалтицькі республіки	8,6	14,3	- 5,7
7. Середньо-азійські республіки	31,9	14,1	+ 17,8
у тому числі			
Узбецька ССР	18,4	7,0	+ 11,4
1-7 Разом	589,9	552,9	+ 37,0
у тому числі:			
Європейська частина ССР	367,4	379,2	- 11,8
Азійська частина ССР	222,5	173,7	+ 48,8

Міграційні процеси в УССР у 1968-69 роках виявляють значні різниці — порівняно з давнішими. Це стосується обміну населення між УССР з одного боку, а азійською частиною СССР і европейською частиною Рос. СФСР — з другого. Десятки років — з кінця XIX віку до половини 1960-их рр. населення України відпливало до Азії (до 1914 року близько 2-ох мільйонів), натомість на Україну припливало населення з Европейської Росії, головне з центральних областей. У 1968-69 роках було навпаки: балянс переселень УССР з Азією був позитивний (на Україну прибуло з Азії на 48 800 осіб більше, ніж вибуло), з европейською частиною СССР негативний (- 11 800). Фактично УССР діставала у 1968-69 роках надвишок населення з Азії лише з трьох районів: Західнього Сибіру, Казахстану і середньоазійських республік (зокрема з Узбекістану) — разом 53 300 осіб (еміграція на Україну 138 100, еміграція з України — 53 300). Саме до цієї частини Азії, зокрема до південно-західнього Сибіру і сусідньої частини Казахстану у 1890-1914 роках напливали сотні тисяч українських поселенців, сюди переселено українців у другій половині 1930-их років, під час війни і знову в кінці 1950-их років на так звані цілинні землі. Банкрутство аграрної політики Н. Хрущова на цілинних землях загальмувало приплив нових поселенців і навіть спричинило їх поворот до Европи. Ми маємо повне право припускати, що більшість осіб, які емігрували в 1968-69 роках з цих трьох районів на Україну, були українці-поворотці.

Подібні відносини існують в Уральському районі, що лежить у межах Европи та Азії, в сусідстві з Казахстаном. І цей район був колись

районом еміграції українського селянина на слабо заселений степ, що простягається в його південно-східній частині (1926 року в колишній Уральській області жило 29 800 осіб, народжених на Україні; ледве 12 600 осіб, що народилися на Уралі, жило на Україні); у другій половині 1950-их років на тутешні "цілинні землі" приплинуло знову чимало українців, які згодом повернулися на Україну. Разом з 4-ох районів: Казахстану, Уралу, Західнього Сибіру й середньо-азійських республік виемігрувало у 1968-69-их роках до УССР 173 500 осіб (41,4% всіх емігрантів на Україну), а балянс переселень між ними і Україною давав для України позитивне сальдо на 79 400 осіб.

Інакше було з обміном населення УССР із рештою совєтської Азії. Обмін населення між Україною і Східньо-Сибірським районом (його до половини 1930-их років майже не існувало) був збалянсований. Натомість на Далекий Схід відпливало з УССР більше населення, ніж з нього на Україну припливало. Крім давніх українських поселенських земель — Зеленого Клину (до Приамурського краю та Хабаровської і Амурської областей у 1968-69-их роках прибуло з УССР 27 800 осіб) тоді вибуло з УССР 26 900 осіб до субполярних і полярних областей, у тому числі до Магаданської — 11 400, Камчатської — 4 700, Сахалінської — 4 400, Якутської АССР — 6 400, де вони становили 20-30% всіх поселенців, що прибули з Европи. Головний контингент переселенців до цієї най холоднішої частини СССР становили, мабуть, колишні в'язні совєтських концентраційних таборів (на території Магаданської области знаходиться відома Колима) і примусово поселені особи.

Якщо йдеться про европейську частину СССР, то обмін населення УССР з її сусідами — Молдавією, Білоруссю був відносно невеликий, більший — з Північним Кавказом. Балянс переміщення населення УССР з цими країнами, а також з Поволжям був вирівняний: приблизно така сама була еміграція до них з України, як і еміграція з цих країн на Україну. Натомість кількість осіб, які емігрували на Україну з Центрально-Чорноземного району, була значно більшою від тієї, що прибули з України. Цей аграрно перенаселений район вже від XIX століття посилав надвишки своєї людности на Україну, з 1880-их років головно на Донбас. Порівняно з минулим, еміграція з Центрального Чорноземного району на Україну помітно зменшилася. Якщо 1926 року в УССР жило аж 307 000 осіб народжених в Центрально-Чорноземному районі, або 43% усіх виходнів з европейської частини Рос. СФСР до УССР, то в 1968-69 рр. емігранти з цього району становили ледве 8% всіх осіб, які прибули з европейської частини Рос. СФСР на Україну. Обмін населення між УССР і Центрально-Чорноземною областю — це

тепер переважно обмін з сусідніми областями:Білгородською, Курською й Воронізькою.

У міграційних рухах з УССР визначну ролю відіграють нині Центральний і Північно-Західній райони. Справді з Центрального району емігрувало на Україну в 1968-69-их роках 59 400 осіб — поряд Казахстану найбільше число, але значно більше осіб з України емігрувало до Центрального району — 96 500. До жадного іншого району в СССР не відплинуло з УССР стільки осіб і з жадним іншим районом УССР не мала такого негативного сальдо в обміні людністю. Раніше Центральний район не притягав населення з України. За переписом 1926 року кількість осіб, що прибула сюди з України, була на 1 500 осіб нижча від кількости тих осіб, які переселилися з Центрального району на Україну. З половини 1930-их років чимраз більше українців прибуває до центральних промислових областей Росії, зокрема до Москви. Серед теперішніх емігрантів з України до Центрального району переважають чоловіки (62 700 і лише 33 800 жінок), 80% їх поселилося по містах. Половина емігрантів з УССР поселилася в Москві — 24 300 і в Московській області — 25 600, тобто разом 51,5% всіх, інші розкинені по всіх областях. Приплив людности до столиці СССР триває з 1920-их років. Про це свідчить зростання українців у Москві (в тисячах): 1897 — 4,5, 1926 — 16,1, 1959 — 115,5, 1970 — 184,9.

Північно-західній район є другим районом в Европейській Росії, до якого найбільше емігрують з УССР (сальдо переселень для УССР — 21 800 осіб). Емігранти з УССР поселюються здебільша в Ленінграді — 15 400 (Ленінград є після Москви другим великим українським скупченням в Росії, число українців виявляє таке зростання: 1897 рік — 5 200, 1926 — 10 000, 1959 — 68 500, 1970 — 91 100), а також в Ленінградській області — 6 000; а далі — подібно як в Азії — в субполярній і полярній зонах: Архангельській — 12 700 і Мурманській областях — 13 300, АССР Комі — 9 800 і Карелії — 5 300. Ми вже згадували, що серед емігрантів з УССР майже вдвоє більше чоловіків, ніж жінок. Українці становлять у субполярній і полярній смугах близько 20% усіх емігрантів. Сильний приріст українців в цій зоні видно з їхньої кількости у різні роки (в тисячах): 1926 — 2,1, 1959 — 184, 3, 1970 — 218,3. В основному це — примусові поселенці.

Міграційні процеси економічних районів і областей УССР

Підсумки перепису населення дають нам картину обміну людности між трьома економічними районами УССР. Якщо йдеться про міграційні процеси поодиноких областей, то ми знаємо докладніше про прибулих до областей (імігрантів); про вибулих знаємо мало — справді

знаємо їх кількість, але невідомо, до яких саме інших областей УССР чи інших республік вони вибули.

Міжрайонові процеси в УССР ми бачимо з таблиці, у якій подано кількість осіб, які прибули з інших місцевостей того самого району або з інших районів та кількість вибулих до інших місцевостей того самого району чи інших — все у тисячах і (в дужках) у відсотках всієї людности, яка прибула чи вибула.

	Всього	У тому числі		
		ін. місцевості того самого району	інші райони УССР	інші республіки
		Донецько-Придніпровський район		
прибуло	988,9	565,4 (57,2)	126,6 (12,8)	296,9 (30,0)
вибуло	932,1	565,4 (60,6)	118,1 (12,7)	248,6 (26,7)
балянс	+56,8	—	+ 8,5	+ 58,3
		Південно-Західній район		
прибуло	763,0	527,8 (69,3)	97,3 (12,7)	137,9 (18,0)
вибуло	886,2	527,8 (59,5)	150,8 (17,0)	207,6 (23,5)
балянс	+123,2	—	- 53,5	- 69,7
		Південний район		
прибуло	459,3	191,1 (41,6)	113,1 (24,6)	155,1 (33,8)
вибуло	355,9	191,1 (53,7)	65,9 (18,4)	98,9 (28,9)
балянс	+103,4	—	+47,2	+56,2

Міграційні процеси серед всього населення поодиноких районів виявляють різну інтенсивність: вони — найбільші в Південному районі, у якому протягом 1968-69-их років змінило місце свого перебування 13,8% всього населення (8,1% прибуло і 5,7% вибуло), менші в Донецько-Придніпровському — 9,7% (4,9% прибуло і 4,8% вибуло), найменші в Південно-Західньому — 7,9% (3,6 і 4,3%); для порівняння повторюємо коефіцієнти для всієї УССР: 9,3 (4,7 і 4,6)%.

Переміщення людности відбувалося насамперед у межах того самого району (тобто у межах тієї самої області або кількох областей, які

входять до складу одного району). У тих внутрішніх переміщеннях бере участь більшість населення, яке змінює місце свого перебування, зокрема в Південно-Західньому районі; вони найменші в Південному районі, що у ньому, якщо мова про імігрaцію, переважає імігрaція з інших районів. На другому місці стоїть обмін економічних районів УССР з економічними районами інших республік, щойно на останньому — обмін з двома іншими районами у межах УССР. Це свідчить про інтенсивний обмін населення України з іншими республіками, зокрема з Рос. СФСР. Ці міжреспубліканські переміщення були зокрема інтенсивні в Південному районі, людність якого була взагалі найбільше рухливою, найменші — в Південно-Західньому.

Балянс переміщень був різний: у кожному з трьох економічних районів Південно-Західній район втратив за два роки 0,6% свого населення (беремо до уваги лише механічний рух людности), невелике позитивне сальдо виявляє Донецько-Придніпровський район, населення якого збільшилося на 0,3%, значно зросло населення Південного району (на 1,7%). На позитивний балянс міграцій у Донецько-Придніпровському, а ще більше в Південному районі вплинув приплив населення з-поза меж УССР.

Переходимо до докладнішої характеристики міграційних процесів, беручи до уваги обласні міграції. Переміщення у межах тієї самої области хитаються від 2,8 (Закарпаття) до 6,2% (Херсонська область) всього населення, найчастіше 3-5% в 23 областях на всіх 26. Більшою є диференціяція міграцій між поодинокими областями: прибулих від 0,9 (Закарпаття) до 7,1% (Крим), вибулих — від 1,8% (місто Київ) до 3,9% (Крим) та балянсів міграцій, від 1,8% (Вінницька область) до + 3,2% (Крим) і + 3,6% (Київ). Якщо йдеться про ці зовнішні — за межі своєї области потоки, легко розрізнити на Україні дві великі смуги: південну — Степ (без Кіровоградської области) та північну — Лісостеп і Ліс. У південній — панівні жваві міграційні процеси, досить великі коефіцієнти припливу і відпливу населення та позитивне сальдо переміщень. Це найбільш індустріялізована і урбанізована смуга України. У північній смузі міграційні процеси, за винятком Київщини й Харківщини, значно слабші, а відплив населення більший, ніж приплив. Це смуга (за винятком згаданих вище областей з двома найбільшими містами України) економічно відстала, з відносно слабо розвиненою індустрією, з населенням, що зменшується.

У межах цих двох великих смуг можна виділити менші райони, які виявляють деякі особливості в міграційних рухах. Це в південній смузі — Донецький басейн, Дніпровський промисловий район, південно-західній Степ і Крим; у межах північної: Галичина, Західня Волинь,

Закарпаття, Київщина та решта Правобережжя, Харківщина й решта Лівобережжя. Перейдемо до огляду переміщень в цих історично-економічних краях.

Докладні чисельні дані ми маємо в таблиці, у якій подано кількість іміґрантів (їх розподілено на тих, що прибули з інших областей УССР, та прибулих з інших республік), еміґрантів і балянс переміщень — все за поодинокими історично-економічними районами УССР — у тисячах і на 1 000 осіб того чи того краю. (Див. таблицю на наст. ст.)

У південній смузі найменшу рухливість людности і негативний (хоч дуже низький) балянс переміщень виявляє Донецький басейн. До початку 1960-их років він мав найбільший приріст населення на Україні і був з 1880-их років найзначнішим районом іміґрації (головно з Центрально-Чорноземної области), за останні роки з нього більше людности відпливає, ніж припливає. Цей процес спричинений зменшенням економічного значення Донбасу у зв'язку зі спадком вугільної промисловости. Іміґранти походять тепер з усіх частин СССР, у тому числі 39% їх з України, 49% — з Рос. СФСР, 12 — з інших республік. Як і в минулому, потік іміґрантів сильніший з Росії, що впливає на русифікацію Донбасу.

Натомість Дніпровський промисловий район (Дніпропетровська і Запорізька області) виявляють порівняно з Донецьким басейном більшу інтенсивність переміщень і їх високий позитивний балянс, завдяки чому за 1968-69 роки населення збільшилося механічним шляхом на 1% (для порівняння: природний приріст, 1,4%). Іміґранти прибули переважно з інших областей УССР — 53%, далі з Рос. СФСР — 35% і з інших республік — 12%.

Подібні відносини на Південно-Західній Україні (області: Миколаївська, Одеська, Херсонська). І тут населення збільшилося механічним приростом на 1%, природним — на 1,3%, 54,5% іміґрантів прибуло з УССР, 27% — з Рос. СФСР, 18,5% — з інших республік (головне азійських). Характеристичне, що майже половина іміґрантів, які прибули з Рос. СФСР, походили з її азійських частин та з Уралу. Можемо припускати, що серед них, а також серед тих, які прибули на Україну з середньо-азійських республік, більшість становили реемігранти-українці.

Особливе становище займає Крим, у якому переміщення населення найбільш інтенсивне в усій УССР і населення якого зросло за два роки завдяки позитивному баляисові аж на 3,4%. Іміґранти походять на 41,6% з інших областей УССР, на 42,1% — з Рос. СФСР (у тому числі 18,3% з її азійської частини), на 16,3% — з інших республік (головно з Казахстану й Узбекістану). Особливістю іміґрації до Криму є те, що велика кількість

Міграційні процеси в УССР за історично-економічними краями

КРАЙ	Кількість населення, яке прибуло						Населення, яке вибуло		Баланс переміщень	
	всього		з УРСР		з інших республік					
	у 1 000	у %	у 1 000	у %	у 1 000	у %	у 1 000	у %	у 1 000	у %
Донецький басейн	213,3	27,0	82,8	10,7	130,5	16,8	214,3	27,4	- 1,0	- 0,1
Дніпровський промисловий район	161,7	39,6	85,9	21,0	75,8	18,6	122,8	30,0	+38,9	+9,6
Південно-Західня Україна	173,3	39,0	94,8	21,3	78,5	17,7	128,1	28,8	+45,2	+10,2
Крим	128,1	74,0	53,5	31,0	74,6	43,0	69,9	40,5	+58,2	+33,5
Лівобережжя	96,6	20,3	55,2	11,6	41,4	8,7	122,6	25,7	- 26,0	- 5,4
Харківщина	92,2	33,7	44,2	16,1	48,1	17,6	57,2	20,9	+35,0	+12,8
Правобережжя	182,2	18,8	104,2	10,8	77,2	8,0	299,0	30,9	- 116,8	- 12,1
Київщина	128,9	38,6	98,4	29,4	30,5	9,2	77,5	23,2	+51,4	+15,4
Галичина*	104,8	18,4	68,1	12,0	36,7	6,4	149,4	26,2	- 44,6	-7,8
Західня Волинь	32,3	16,1	21,7	10,8	10,6	5,3	50,2	24,9	- 17,9	- 8,8
Закарпаття	9,6	9,1	5,8	5,4	3,9	3,7	24,9	23,4	- 15,3	- 14,3

*Разом з Чернівецькою областю

іміґрантів поселюється по селах — серед людности зайшлої до Криму з-поза кордонів України аж 46% (сільське населення становить в Криму 35% всього населення). Такі самі процеси бачимо в Криму протягом 11 років між переписами населення у 1959 і 1970 рр. Це свідчить про пляновану колонізацію слабо заселених (після виселення кримських татар) просторів степового Криму.

В решті УССР — в її лісостеповій і лісовій смугах — переміщення населення за винятком Київщини, Харківщини та Закарпаття має такі прикмети: воно — незначне в усіх областях (за винятком Полтавської области), переважає еміґрація над іміґрацією (неґативне сальдо переміщень населення коливається між — 5,4 до — 12,1), іміґрація з інших областей УССР значно вища від іміґрації з-поза меж УССР (на Лівобережжі і на Правобережжі 57,5% всіх прибулих, в Галичині — 65%, на Зах. Волині — 67%), серед іміґрантів з-поза меж УССР 25-45% становлять особи, які прибули з азійської частини СССР, мабуть, здебільша — повторюємо — українські реемігранти. Тому, що природний приріст населення на Правобережжі й Лівобережжі малий (пересічний річний за 1968-69 рр. 0,3 — 0,4%), він не може зрівноважити неґативного сальдо переміщень і в більшості областей у цих двох історично-економічних краях кількість населення за роки 1968-69 обнизилася. Інакше в Галичині (разом з Чернівецькою областю) і зокрема на західній Волині, населення яких зростає завдяки вищому природному приростові (в Галичині — 0,9, на Волині 1,2% за два роки).

Майже зрівноважений баланс переміщень виявляє Львівська область (завдяки сильнішому припливові до м. Львова), незначне збільшення Полтавська (за минулі десятиліття баланс переміщень був у ній неґативний).

Своєрідні демографічні процеси бачимо на Закарпатті. За повоєнний час населення Закарпаття сильно зросло завдяки високому природному приростові і обмеженій еміґрації (пересічний річний приріст населення за 1959-69 рр.: природний — 16,0, дійсний — 12,3%). Справді природний приріст у 1968-69 рр. був на Закарпатті далі найвищий в УССР (річно — 1,25%), але відплив населення з перенаселеної области був значно більший, ніж давніше. Разом з тим і балянс переміщень неґативний, так що дійсний приріст краю обнизився до 0,5% на рік.

Якщо йдеться про Київщину, то Київська область без м. Києва виявляла за 1968-69 рр. поміркований приплив (2,2%) і відплив (2,6%) населення та незначний неґативний балянс (-0,4%). Зрозуміле, що в самому Києві була чимала рухливість населення: населення, яке приплинуло до міста за два роки, становило 5,4% усієї людности, яке вибуло — 1,8%, так що шляхом переміщень населення Києва зросло за

два роки на 3,6%. Треба додати, що до Києва прибувала насамперед людність з УССР — 80% всіх прибулих, що теоретично мало б сприяти збільшенню відсотка українців у столиці України.

Правдоподібно такі самі міґраційні процеси мали місце в другому мільйоновому місті України — Харкові, але ми їх знаємо лише для всієї Харківщини разом з м. Харковом. Вони виявляють сильний приплив населення (3,3%) і — значний позитивний балянс (+1,3%). Серед прибулих 48% становили особи з інших областей УССР, 36% — з Рос. СФСР, 16% — з інших республік; з азійської частини СССР (разом з Уралом) прибуло 18-20 000 осіб або 19-20% всіх прибулих.

Див. також таблицю.

Юрій Лавріненко.

ІСТОРИЧНЕ ТЛО І ПОПЕРЕДНИКИ РУП

1. Руїна і відродження в соціяльній структурі України в часи індустріяльного перевороту в Україні у 1870-1900 роках.

1.

Поява Революційної Української Партії (РУП) в 1900 році, а особливо швидке розгортання її праці в масах населення України в 1902-1904 рр. стали несподіванкою навіть для поінформованих кіл в Україні, Росії і закордоном. Уже в 1904-му році орган ЦК РСДРП *Искра*[1] і нью-йоркська соціял-демократична газета *Forwärts*[2] занотували з подивом цей, як здавалось їм, раптовий вибух української зорганізованої політичної енергії в особі РУП.

Насправді несподіванки тут не було. РУП з'явилася як природний вислід драматичної дії суперечних сил руїни і відродження в соціяльно-економічній структурі України в часи індустріяльного перевороту 1870-х -1900-их років.

Індустріяльний переворот в Україні, набравши форми стрибка в роках 1880-1900-их, змінив економічне обличчя України і поставив її в кількох важливих показниках попереду Росії. Сталося це за активної співдії західньоевропейського капіталу, що знайшов тут для себе вигідніші капіталовклади, ніж в інших частинах Російської імперії.

За час 1861-1900-их рр. засновано в Україні промислових закладів:[3]

до 1861	1861-70	1871-80	1881-90	1891-1900	Разом
404	177	346	500	1099	2526
% 16.4	7.0	13.7	19.8	43.5	100

Ще більша динаміка виробництва чавуну (в мільйонах пудів):[4]

по всій	1861	1875	1885	1890	1895	1900	1905	1914
рос. імп.	18.9	24.9	31.0	52.2	86.8	176.8	165.9	264.1
в тому числі по Україні	0.0	0.9	2.4	13.4	33.6	91.5	103.1	186.2

Зрушення, що почалось у 70-их роках, в десятилітті 1890-1900, дало і стрибок в розвитку української промисловости та її питомої ваги в імперії. Така само картина щодо видобутку вугілля. Основну масу залізниць і портів України збудовано вже в 1880-их роках. А це викликало сільсько-господарський експорт, швидкий ріст продукції пшениці, цукрового буряка, цукру. Україна в кінці XIX ст. здобула швидким темпом провідне становище в Російській імперії щодо продукції вугілля, металу і сільськогосподарської сировини. Саме в той час Україна придбала собі назву "житниця Европи". Експорт з України в кінці XIX ст. становив 61,8% експорту всієї Російської імперії. (П. И. Фомин, *там же,* ст. 171).

Здавалось, на ділянці економіки відродження України стало доконаним фактом. Чому ж країна, що давала 61.8% експорту, в імпорті мала тільки 31%? Мала що продавати, та не мала за що купувати. Тут ми коло фундаментального явища.

Народження передбачає смерть. Відродження — дві смерті — стару, ніби вже відхилену, і нову. Ця нова прийшла у вигляді національно-колоніяльного поневолення, подвійного колоніяльного визиску ("колонія колонії", бо Росія сама стала колонією західніх потуг).

Порівняно до етнографічної Росії капітал в Україні був більшою мірою чужий, зокрема західньоевропейський, він же на спілку з російським забирав і головні зиски із своєї активности в Україні, вкладаючи тут здебільша тільки в будівництво найнеобхіднішого індустріяльно-транспортового кістяка (щось подібне як було з арабською нафтою) і платячи чималий "чинш" урядові Російської імперії, що був ніби адміністративно-поліційним посередником між Україною і Заходом. Колоніяльний характер індустріялізації України виявився у переважно *добувному* характері української промисловости і скандальному занехаянні місцевої *обробної* промисловости. В наслідку резервна робітна сила малоземельного селянства оставалась на селі в злиднях, і друге: власний капітал України не нагромаджувався. Український совєтський економіст Михайло Волобуєв на цій підставі визначив Україну, як "колонію европейського типу"[5] (індустріялізація в системі колоніяльної залежности).

Та найбільш фатальним моментом в "долі Української землі" XIX ст. став *колоніяльно-деструктивний тип соціяльної диференціяції*

(зрізничкування) населення України. В нормальних умовах елементарної свободи (як от в Європі) соціяльне зрізничкування перетворює "сиру" масу населення на суспільство, суспільну *структуру,* дає окремим соціяльним верствам чи клясам корисні для нації функції, формує *провідну верству* нації. Але колоніяльно-деструктивний тип соціяльної диференціяції в Україні руйнував, а не будував українське суспільство: відірвав від нього земельну аристократію, промислово-торговельну верству, фахову інтелігенцію, словом, обезголовлював націю. Так що в українців була навіть виникла досить легкодуха теорія "безпанськости" й "безбуржуазности" України. Та логічно з такою легкодухістю можна дійти до заперечення наявности і робітничої кляси України і навіть селянства як стану.

У Москві соціялістичні спадкоємці імперії вхопились за цю "логіку", піднесли її до політичного постуляту розкладу України на російське місто і українське село (дихотомія) та ще й доповнили картину соціяльної деструкції України фактично вже розпочатим розкладом самого українського селянства на три потенційно ворожі соціяльні верстви.* Так створилась "підстава" коли не для розв'язки, то для легковаження української проблеми і в імперії, і в опінії Заходу.[6]

---

* За переписом 1917 р. на Київщині селянські господарства розбились на такі категорії: без- і малоземельні -- 61,7%, середні (3 до 9 десятин землі) -- 33,4%, заможні -- 4,9%. (Фешенко-Чопівський, *Економічна географія України,* Харків, 1923, ст. 53). Подібна картина по всій Україні, але в Литві, Надбалтиці й етнографічній Росії розшарування селянства було в кілька разів менше (за даними П. Маслов, *Аграрный вопрос в Россіи,* том 1, 1903).

Нагадаємо коротко відомі факти з епопеї так званої аграрної проблеми України: В 1861-му році селянство дістало свободу, але без земельної власности. Воно ніколи не погодилось із цим фактом, всіляко боролось за земельну власність всі наступні півсотні літ. Уряд і (переважно чужоземне в Україні) поміщицтво ніколи не поступились селянству. 56 років цієї війни принесли поразку імперії, не давши остаточної перемоги розшарованому селянству. Біологічний ріст селянства при бракові землі й місцевої обробної промисловости, що могла б забрати зайві в селі робочі руки (їх було в чотири рази більше від потрібної) створили явище *"земельної тісноти",* безземельного хлібороба! Селянство здобувало кожний клаптик землі у власність неймовірною ціною, як от: *викуп при реформі поміщицької землі* по завищеній в Україні на 45% ціні (*Енциклопедія Українознавства,* т. 2, частина 2, Мюнхен, 1949, ст. 8). *докупівля і оренда* селянством землі в поміщиків теж по завищених цінах, фантастична система *податків.* (На Полтавщині селяни платили різних податків 3 рублі 70 коп. з десятини, яка давала всього прибутку (брутто) 2 рублі 50 копійок -- див. П. И. Лященко, *История народного хозяйства СССР,* Том 2, *Капитализм,* видання 3-те, Москва, 1952, ст. 484. Зрештою, і здобувши майже половину орної землі України, селянство через усі ті сплати не могло забезпечити матеріяльно селянську родину. За 1916 рік пересічний річний прибуток незаможного селянина був 91 рубель; навіть наймит у поміщика заробляв більше -- 183 рублі (С. Остапенко, "Капитализм в Україні", *Червоний Шлях* (Харків), 1924, ч. 1-2, ст. 118). Масові розміри *селянських переселень і еміграції* не дали розв'язки проблеми.

Отож неминуче всю другу половину XIX ст. виповнили безугавні *селянські револю-*

Аж ніяк не доводиться заперечувати факт, а тільки його тлумачення. Якраз оця "дихотомія" і ціла руїна соціяльної структури України наново потвердила національне відродження України як *історичну доконечність,* вона явила собою, як сказав би в своїй термінології Арнольд Тойнбі, історичний *"виклик"* чи *"запит".* Відповідь на цей "виклик" життьової необхідности взяло на себе Українське Відродження і цим ствердило свою дійсність і життєздатність перед загрозою "другої смерти". Почуття цієї загрози було в сучасників дуже гостре, не раз переходило у відчай. Відомий український діяч Микола Ковалевський, лідер руху "гуртків політиків" 1880-90-их років (за назвою складеної Драгомановим програми цей рух можна назвати рухом Вільної Спілки), сказав на зборах одного такого "гуртка політиків": "Коли ми зараз, не гаючись, і то завзято, запекло не візьмемось до роботи, то через 20 літ Україна буде трупом!" На цих зборах була молода Леся Українка і записала промову Миколи Ковалевського у своїх "Спогадах" про нього.[7]

Одначе, якими ж силами ця придавлена країна не стала трупом ні через 20, ні через 50 літ? Зберегла свою національну ідентичність і попри всі страшні поразки й рани пішла шляхом дедалі повнішого національного відродження геть аж до державного відродження 1917-18 рр.?

Очевидно радикальний і соціялістичний рух "гуртків політиків" чи рух Вільної Спілки під проводом Драгоманова зробив своє історичне діло. Ще більше зробив національно-демократичний рух, очолений Володимиром Антоновичем і Старою Громадою. Але під тими рухами мусів бути якийсь глибокий грунт, може той самий, із глибин якого черпав перший літературний геній Українського Відродження — Тарас Шевченко.

Україна виявила в XIX ст. якусь силу ґравітації, яка діяла попри всі вияви територіяльного і соціяльного розпаду, зінтеґрувала країну як територіяльно-економічний організм і навіть зберегла рештки окремих бльочів у фундаментах соціяльної структури України. Як сила, так і слабість, сказати б, національної ґравітації України проявилась у всеімперському переписі 1897 року. Статистик і демограф Арсен Хоменко опрацював той перепис по дев'ятьох українських губернях і звів наслідки своєї аналізи в "Таблицю національного складу людности

ційні рухи й заколоти: "Київська козаччина" 1855-56 рр., заколоти 1863 року. В повстаннях 1881 р. селяни, силою захоплювали поміщицькі маєтки й землі.

Зрештою в 1902-му році розгорілась *всеукраїнська селянська революція,* що розв'язала всеімперську так звану "російську революцію 1905 року". (Ив. Цызарев, "Преддверие аграрной революции 1905 года. Опыт характеристики аграрного движения 1902 года", *Архив истории труда в России,* кн. 9, Петроград, 1923, ст. 100).

Російська імперія, здається, ніколи вповні не одужала після удару 1902-1905 рр.

УССР на підставі перепису 1897 року" в розрізі соціяльних кляс і верств.[8] Виявилось, що в тому переписі зазначили себе українцями (в тодішній урядовій термінології "малоросами") в дев'ятьох українських губерніях такі кількості осіб із верхніх соціяльних верств: "*дворян* потомственних" — 59.322 або 27.7%; "*дворян* особистих і чиновних" — 30.482 або 23.7%; "потомственних і особистих *почесних громадян*" — 30.119 або 41%; "купців" — 4.672 — (6.7%). Разом по всіх верхніх соціяльних верствах — 124.595 або 25.7% тих верств. Цікаво, що найвища соціяльна верства "дворян потомственних" (спадщинних земельних аристократів) дала більший відсоток українців — 27.7%, ніж пересічно всі чотири "вищі" верстви — 25.7%. Тоді, як у клясі пролетаріяту найбільший відсоток українців дала найнижча пролетарська верства — сільсько-господарський пролетаріят. Микола Порш (діяч РУП, потім УСДРП) у розвідці про етнічний склад робітничої кляси України на підставі аналізи даних того само перепису 1897 року дійшов висновку, що українці в промисловому пролетаріяті України становили 50%, а в сільсько-господарському — 80%, пересічно по обох групах — 73%. За Хоменком в селянстві українці становили в переписі 1897 р. 83.5%, а в цілому складі населення України — 76.1% (А. Хоменко, цит. книжка, ст. 46).

Подані цифри свідчать, що, попри велетенські втрати в провідних верствах населення, Україна далеко не стала "безпанською" і "безбуржуазною" нацією. Одним із перших істориків, що поставив питання "української територіяльної буржуазії", був проф. Олександер Оглоблин.[10] Йому ж, як провідному сучасному історикові, належить чітка постава "проблеми української провідної верстви в XIX і на початку XX століття".[11] В цьому Олександер Оглоблин вивершує працю проф. Михайла Слабченка над проблемою "соціяльної структури України в XIX-XX стол."[12]

До поданих вище за Хоменком статистичних даних про українську земельну аристократію та інші соціяльні "верхи" України 1897-го року прилягають два важливі явища XIX століття:

Перше — відроджувана Українська Земля виявила досить, сказати б, ґравітаційної сили, щоб відтягнути собі назад частину втраченої раніш аристократії — так спольонізованої (Володимир Антонович, Тадей Рильський на чолі цілої формації, що її роздратовані поляки прозвали "хлопоманами") — як і зрусифікованої (Василь Каразин, Квітка-Основ'яненко, Микола Костомаров та інші дворяни в орбіті каразинського університету, Михайло Максимович та ряд інших аж до Павла Скоропадського — засновника Української Гетьманської Держави 1918 р.).

Друге — чи не важливіше явище: переважно з цих відоборонених від

денаціоналізації аристократичних верхів України (хоч не тільки з них! Наприклад, Тарас Шевченко з кріпаків-селян, правда, не без допомоги українських аристократів) — з цього ґрунту відродилась в Україні традиційна для неї дуже важлива *окрема соціяльна група інтелектуалів.* У західньоевропейському понятті терміну, відмінному від переважно російського поняття "інтеліґенції". Інтелектуали — суверенні творці й охоронці культурних вартостей нації — функційно являють собою щось ніби цемент, що скріплює цілість зрізничкованої соціяльної структури країни. (Про західньоевропейське поняття "інтелектуалів" буде далі). Завдяки головно Володимирові Антоновичеві соціяльна група українських інтелектуалів чи не першою і єдиною з провідних "верхів" України оформила себе в національну організацію, як от Стара Громада, Київський відділ Імператорського Географічного Товариства та інші. Своєрідним попередником їх можна вважати Кирило-Методіївське Братство, а ще дальшим — каразинський університет у Харкові.

Можна думати, що коли із цих структуральних елементів українського суспільства зродилась основна течія українського відродженського руху — *національ-демократична,* — то із продуктів соціяльного розпаду формував погінну силу відродження України *український соціялізм.* Обидві головні течії зійшлися тимчасово в одній Революційній Українській Партії (РУП). Категоричний імператив відродження України домінував різною мірою в усіх соціяльних групах і уламках українського суспільства.

Українське селянство, також найбільш зруйнована і розбита на ворогуючі верстви соціяльна кляса, виявило чималий ступінь соціяльної і національної стійкости та інтеґральности. Крім стабільних верств середніх (33.4%) і заможних (4.9%), разом 38.3% — селянство витворило значну масу інтеліґенції, що хоч деклясувалась, та не цілком відірвалась від села. Український рух не доцінював проблеми створення дійсно селянської партії, хоч Іван Франко все життя думав про це і навіть пробував перетворити Українську Радикальну Партію (УРП) на дійсно селянську, але не домігшись свого, демонстративно вийшов з УРП.[13]

Російський дослідник Дмітрій Мірський по-своєму характеризує українське селянство:

> "Соціяльний розвиток створював щораз сприятливіший ґрунт для національного руху через ріст сільської інтеліґенції. Ця група була майже суцільно українська у своїй свідомості і коли прийшла революція 1905 р., провід опинився в її руках... Після 1907 р., а головно під час війни, національний рух знову став об'єктом переслідування і нищення. Але в той час він уже був непоборний.

Коли впав царський гніт, виявилося, що на ділі вся демократична інтеліґенція та напівінтеліґенція південно-західньої частини Російської імперії почувала себе українською, що селяни були на шляху усвідомлення цього самого та що Україна готовилась стати незалежною нацією."[14]

2. Національно-демократичні попередники РУП

З двох традицій, що їх дістала в спадщину РУП, націонал-демократична була давніша, органічніша своїм національно-історичним ґрунтом і, мабуть, увесь час сильніша, ніж традиція соціялістична. Вихідним пунктом націонал-демократичної лінії розвитку (коли поминути будівничого консерватора Василя Каразина з його Харківським університетом) було Кирило-Методіївське Братство (Київ, 1845-47). Заснували його не "інтелігенти", а "інтелектуали" (в західньоевропейському понятті як терміну соціологічного), — оригінальні творці української науки і літератури, люди з европейською освіченістю, як от Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, також Тарас Шевченко, чи не перший український інтелектуал селянського походження. Своєю геніяльною поетичною творчістю і цілою життьовою поставою і долею став він найбільшим символом і "пророком відродження України". Кирило-Методіївське Братство було наче українським відгомоном европейської "весни народів". Програмова брошура *Книги битія українського народу* дала романтичну інтерпретацію людини й суспільства, сперту на християнсько-гуманістичному світовідчуванні, ставить на перше місце свободу і гідність кожної окремої людини і нації.[15]

Та не так у цих мріях і постулятах була вага Кирило-Методіївського Братства, як у тому, що воно і його безпосереднє продовження Петербурзька Українська Громада (1860) стали знаком відродження в Україні її власної соціяльно-структурної групи "інтелектуалів", що мала свою глибоку, хоч перервану, традицію в князівській і козацькій добі України (не посягаючи на політичну владу, давні українські інтелектуали оберігали свою духову домену від порядкування в ній політичної влади). Цю незалежну духову культурну домену почав відбудовувати в Україні Василь Каразин, організатор успішного громадського руху українського дворянства за створення його ж таки вдасними коштами першого (на засаді університетської автономії) модерного університету України. До речі. вихованець цього університету Микола Костомаров став живим містком між харківським початком і київським Кирило-Методіївським Братством та Петербурзькою Громадою, яку, мабуть, слід розглядати в нерозривному зв'язку з Кирило-Методіївським Братством. Громаду в

Петербурзі утворили ті само "братчики", повернувшись із заслання. І то на більш практичних основах: власна друкарня (Куліша), українське видавництво, видання *Кобзаря* (1860), збірника *Хата,* солідного щомісячного журналу *Основа,* систематичні збори-дискусії на помешканні інженера Ф. Черненка... (П. Зайцев, *Життя Тараса Шевченка,* 1956, ст. 346); інтерпретація поезії Шевченка, як генія української літератури; відновлення українського літературного процесу...

Під кермою П. Куліша Петербурзька Громада закріпляла початок організації українських інтелектуалів. Та архітектом її став щойно Вол. Антонович.

Одним із найважливіших актів Українського Відродження XIX ст., мабуть, було відновлення в напівзруйнованій соціяльній структурі України кількісно невеликої, але якісно важливої соціяльно-структуральної групи інтелектуалів у західньоевропейському значенні терміну.*

---

*Інтелектуали, -- каже Йозеф Шумпетер, -- це не соціяльна кляса, як то можна сказати про дворянство, селянство чи робітництво. "Вони приходять з різних кінців соціяльного світу і велика частина їхньої діяльности складається із взаємопоборювання та ламання списів за клясові інтереси, що не є їхніми власними. А попри те вони розвивають соціяльно-групову поставу і груповий інтерес достатньої сили, щоб велике число їх змусити до поведінки, яка звичайно не зв'язана з поняттям соціяльних кляс. Далі, їх не можна прямо визначити як суцільну суму людей, які набули вищу освіту; це затерло б найважливіші риси цього типу". (Joseph Schumpeter, *Kapitalismus, Socialismus und Demokratie,* Bern, 1946, ст. 236, 238.).

Звання, фах, наприклад, лікарі, адвокати і т. п., не визначають приналежности до інтелектуалів, що для них Шумпетер знаходить аналогію в софістах, філософах і ретористах античного світу. Інший дослідник західньоевропейської "інтелігенції", Карл Мангайм, визначає її як "носія синтези", як "Freischwebende Intelligenz", яка становить собою окрему соціяльну групу, не становлячи окремої соціяльної кляси. Соціологія, пише Мангайм, що керується лише принципом економічних кляс, не може вияснити проблеми інтелігенції (чи інтелектуалів). Хоч інтелігенція і була матеріяльно зв'язана з різними клясами, проте вона має більший кругозір і меншу світоглядну зв'язаність, ніж будь-які інші соціяльні кляси, і саме це дає їй змогу бути носієм синтези. Мангайм бачить два можливі шляхи інтелігенції: І) приєднання до якоїсь кляси, ідеологом якої стає ця інтелігенція; 2) конкретне усвідомлення власної соціяльної позиції (як наслідок цього, зречення від безпосереднього виконування функцій політичної влади), яку чейже не можна мати, не володіючи засобами продукції. (Karl Mannheim, *Ideologie und Utopie,* Bern, 1929).

Наголос на геґемонію західніх інтелектуалів саме в ділянці культури і їх значного впливу через культуру на політичне життя робить по-своєму Макс Вебер: "Під "інтелектуалами" ми розуміємо групу людей, які завдяки своїй специфічності мають спеціяльний доступ до певних досягнень, що їх вважають "культурними вартостями", і які тому забирають провід "культурної спільноти". До цієї тези Макс Вебер робить многозначну примітку: "Існує тісний зв'язок між престижем культури і престижем влади". (Max Weber, *Essays in Sociology,* New York, 1946, pp. 176, 448).

Отже, за Вебером виходить, що західній інтелектуал має доступ до впливу на владу, але цей доступ реалізується через культурну місію і самовизначення інтелектуалів, як окремої соціяльної групи.

Російський інтелектуал не досягнув цього самовизначення не через свою нездатність, а тому, що, як висловився Conzaqe de Reynold в *Le mond Russe,* Париж, 1950, Росія ніколи

Володимир Антонович, спольщений аристократ, почав з того, що сам повернувся і потягнув за собою інших із спольщеної аристократичної академічної молоді Києва — в річище українського відродження. Утворив (1861) сильну українську Київську Громаду (П. Житецький, "Київська громада за 60-их років", *Україна* (Київ), 1928, кн. 1). Антонович відмежував Громаду публічною груповою заявою від інвазії в Україну російських революційних течій, дипломатично підкресливши при тому, що Громада взагалі не має нічого спільного з політикою і має виключно культурно-громадський характер з єдиною метою "допомогти розвиткові народу". ("Отзыв из Кіева", *Современная Летопись,* 1862, ч. 48, ст. 3-4). У Київській Громаді було близько 200 членів, вона мала контакт з Громадою в Петербурзі. Згодом Громади потворились у ряді інших міст. Робота їх мала переважно українознавчий характер, підносила національну самосвідомість українців.

Організована антиукраїнська кампанія російської преси, циркуляр Валуєва 1863 р. про заборону української мови, арешти й адміністративні вислання членів Громади (П. Чубинський, П. Єфименко, О. Кониський та ін.), закриття "недільних шкіл".... тільки штовхнули Громаду до самовизначення її як структурально-соціяльної групи українських інтелектуалів. Незримо робота Громади набирає розмаху. Їй належить, мабуть, левина доля доробку Українського Відродження завдяки справді майстерному поєднанню леґальности і конспірації, позірного аполітизму з політичною настановою на відродження України як нації. Майстром цієї стратегії і тактики був Володимир Антонович (1834-1908), аристократ у кращому розумінні слова, який, подібно до українського селянина, "умів дивитися на небо і водночас твердо стояти на землі". Громада була своєрідним типом національної станової організації, яка виявилась здатною відхилити від України призначену їй російським урядом національну смерть. Проблема життя і смерти (а такою є проблема України) — "вічна". Доля всіх українських поколінь — битись із нею. Отже, справді не годиться творити з наших і найкращих діячів "героїчне іконописання". Але так само не годиться не доцінювати тих, хто бодай *на свій час* відхилив смерть від своєї нації.

не мала справжнього суспільства і правопорядку в західньоевропейському розумінні слова. Може саме тому в Росії, а не на Заході, прищепилось фальшиве Марксове зведення соціяльної функції інтеліґенції до ролі ідеологічного прислужника панівної економічної кляси. Сам Маркс таким прислужником не став.

М. Драгоманов у праці "Історична Польща і великоруська демократія" намітив в одному місці різницю між російськими інтелектуалами, що видали з-поміж себе прихильників самовизначення України, і російськими інтеліґентами-різночинцями, що дали так багато противників відродження України. (М. Драгоманов, *Политическіе сочиненія,* Париж, 1905, том I, ст. 68).

Громада, здається, не мала статуту, писаної програми, вона також не мала центральних комітетів (хоч створена Громадою наприкінці її існування Загальна Українська Організація (1897) мала центральну Раду). В Громаді не писалося на папері ніяких протоколів, резолюцій, плянів чи інструкцій членам і "філіям", що їх Громада мала 20 по різних містах. Місцеві організації Громади мали повну свободу ініціятиви. Зв'язок із центром, ролю якого фактично виконувала Київська Громада, був лише особистий, не листовний. Щоб бути допущеним у члени Громади, треба було спершу здобути високу освіту і не мати проти себе серед членів Громади ні одного голосу. Це забезпечувало не тільки конспірацію, а й високий етос організації. За півсотні років активної діяльности організації поліції ні разу не вдалося її викрити й віддати під суд, хоч існування Громади було знане з конкретних наслідків її праці. "Українське питання скінчиться тільки тоді, коли я з коренем знищу цю халупку на розі Кузнечної і Жилянської вулиць", — заявив київський генерал-губернатор Чертков.[16]. Це йому ніколи не вдалось.

Як провідник, Володимир Антонович мав незвичайні прикмети. М'який у зовнішній поведінці — твердий як кремінь у характері, принциповий легаліст, еволюціоніст, противник революції й будь-якого терору — він, одначе, був блискучим майстром конспірації. Увесь грандіозний творчий процес Українського Відродження заховався в душі його і його Громади. Щоб вивчити мистецтво й техніку конспірації, В. Антонович кілька разів зустрічався в Парижі з світовим клясиком конспірації Люї Блянкі (див. про це в *Записках* Українського Наукового Товариства в Києві, Київ, 1909, том III, ст. 6).

Як міг генерал-губернатор Чертков знайти щось у "халупці" Антоновича, коли провідник Громади створив твердиню свого найбільшого конкретного діла просто таки в уряді губернатора у вигляді Временной Комиссіи для разбора древніх актов. Заснована за ініціятивою Максимовича ще в 1843 році, Временная Комиссія дожила аж до перетворення її в Археографічну Комісію Української Академії Наук. Російський уряд, наляканий польським повстанням (1830-31), погодився на створення в Києві Комісії, що мала б коштами імперії зібрати й видати всі архіви та колекції історичних документів, які мали б довести, що Україна (звана тоді офіційно Юго-Западный Край России) була історично не польською, а "російською із споконвічних часів",[17] і що це виправдує русифікаційну політику уряду. Українські інтелектуали виманеврували справу так, що Временная Комиссія з великими коштами опинилась виконавчо в їх руках (тут влаштовано на працю навіть Тараса Шевченка, як майстра зарисовок пам'ятних місцевостей). Польські повстання провокували російський урядовий терор також і проти

України. Треба було великої політичної вправности, щоб обернути це зло на добро. В. Антонович зробив це під час і після польського повстання 1863 року. Вже 1863 року Временная Комісія видала перший том третьої тритомової серії свого монументального *Архіву Юго-Западной Россіи* (всього 37 томів у восьми серіях, Київ, 1859-1914). Той том містив документи про козаків 1500-1648 рр. і синтетичну передмову В. Антоновича "О происхожденіи казачества". Далі том за томом вийшла монументальна на 37 томів серія видань Временной Комиссіи. У своїй цілості вони родили не (Ю.-З.) "край Росії", а справжню окрему історичну націю -- Україну. Справжнє чудо політики і науки В. Антоновича і його Громади!

Велика заслуга В. Антоновича в науковій систематизації (групуванні) матеріялів, зібраних Временною Комиссією. Їх видано у таких восьми серіях, які окремо почергово показують кожну складову частину соціяльної структури України в її частинах і повноті. (Можна думати, що на цій грандіозній науковій будові, як фундаменті, виросла пізніше теорія "клясократичної методи" і формування провідної верстви у Липинського).[18]

Поза Временною Комиссією В. Антонович використав Російське Імператорське Географічне Товариство. В Києві утворено Юго-Западный Отдел цього Географічного Товариства (1873). Цей Відділ грав ніби ролю фактичної Української Академії Наук. Стараннями цього Відділу скликано в Києві 1874 року Археологічний Конгрес, до якого залучено чимало учених із західнього світу. Зразково зорганізований, цей Конгрес з його науковими виставками ніби відкрив перед світом незнану йому Україну, викликав міжнародні відгуки про неї.

Найтрудніше було законспірувати імпозантні наслідки праці, доконані перемоги і здобутки. Коли не для суду, то для страху й гніву та безправного погрому російський уряд мав підставу. Так упали драконівські тотальні заборони українства й репресії 1876-го року.[19]

Розрахований на віки ритм діяльности Громади Антоновича не відповідав гарячим поривам молоді негайно "поліпшити світ", скинути революційним шляхом наявний лад. Ця українська молодь, як от Желябов, Микола Кибальчич, пізніше Осінський та інші, пішли на співпрацю з російським соціял-революційним народництвом.[20] Вони вважали, що через всеімперські єдині революційні організації можна розв'язати скоріше всі проблеми, зокрема українську, і тому в номенклятурі українського соціялізму їх можна означити терміном "всеімперці". Антонович пробував умовити російських і українських революційних народників не поширювати на терен України свою діяльність, мав з ними в Києві спеціяльні зустрічі, але без успіху. В самій

Громаді виникла радикальна соціялістична опозиція на чолі з М. Драгомановим і Зібером та С. Подолинським. Антонович боровся ідейно, але не відсікав опозицій, розглядаючи їх, мовляв, як крила, потрібні для лету. Зрештою, серед антиукраїнського терору й заборон Громада (її так званий Комітет 12-ти) ухвалила відрядити своїм коштом Драгоманова закордон для організації еміграційного центру з власним видавництвом і журналом (*Громада*, Женева, 1878-1882), а зокрема для поширення на міжнародньому форумі інформацій і протестів проти драконівських заборон українства. Це останнє Драгоманов блискуче виконав своїм виступом з меморандумом на міжнародньому літературному конґресі влітку 1878 року в Парижі під час всесвітньої виставки. Свій меморандум Драгоманов поширив у перекладах на ряд европейських мов.[21]

Але поза тим Драгоманов пішов своїм соціялістичним шляхом. Перетворив женевський еміграційний центр українців на базу для цілого радикального українського руху, імпозантно закроєного як Рух Вільної Спілки ("гуртки політиків" 1870-90-их років в Україні, складена спільно з ними, Драгомановим програма Вільної Спілки). Розв'язку української проблеми спиралось тут не на російський (як у "всеімперців"), а на міжнародній соціялізм та боротьбу за конституційні реформи російської імперії спільними зусиллями всіх націй імперії. Це була для української здеклясованої інтелігенції захоплююча Fata Morgana цілої епохи.

В. Антонович їздив закордон для дискусій з Драгомановим. Дискусія відбулась також у формі цікавого листування між ними. Беручи під сумнів інтернаціоналізм та політичну зрілість соціялістів, а зокрема російських, Антонович в одному листі до Драгоманова влітку 1885 року кинув з невластивою йому різкістю такі пророчі слова про російських соціялістів -- "держиморды подъ краснымъ знаменемъ и столоначальники отъ революціи."[22]

А проте, Антонович не міг передати навіть націонал-демократичній молоді великоісторичного ритму своєї мудрої душі, який ми відчуваємо у згаданих вище монументальних історичних виданнях — неначе історичних енциклопедіях України — чи навіть в грубому органі Громади *Кіевская Старина* (1882-1906). В Галичині ще раніше почав виходити консервативний солідний журнал *Правда* (1867-93). Історичні темпи Українського Відродження прискорювались, і національно-демократична частина молоді відчувала це не менше за соціялістичну і чи не перша почала переходити до періоду самостійних українських політичних партій.

Одним із перших програмових документів таких прагнень у гуртках національно-демократичної молоді можна вважати "Profession de foi"

молодих українців.[23] Цей документ (можливо написаний Б. Грінченком і Зіньківським) формулює ідеал "свідомого українця" і дає спробу мінімальної і максимальної програми. "Ми, яко космофіли, що любимо всіх людей... повинні бути націоналами... і передусім дбаємо про те, щоб дати своєму народові волю національну". "Працюватимемо в такому напрямку, щоб він сприяв розбити російські кайдани і визволити усі російські народи з-під гнітучого їх деспотизму і централізму... ми поставимо нашу справу так, що вона не залежатиме від сьогочасних обставин; своєю істотою і моральною силою ми знищимо ці обставини й виробимо з себе українську інтеліґенцію в самому високому розумінні слова."

Програма практичної діяльности в цій декларації охоплює пункти про "добробут народній", як основу "національно-просвітньої справи", українізацію освіти й виховання в Україні, домагання "такої відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите задоволення всіх моральних, просвітніх, соціяльних і політичних потреб українського народу". Декларація плянує базувати друк українських видань в Галичині, користаючи з австрійської конституції, і "бажає поставити свою справу незалежно від російських обставин і російських жандармів". "Україна російська і Україна австрійська однаково нам рідні, бо ідеї духа на два шматки розірвати не можна..." Програма намічає "єднання з усякими іншими пригніченими націями в Росії", не цурається співпраці з московськими гуртками, якщо вони не ворожі Україні, "алеж ніколи не зливаючись із ними". Програма виступає проти всяких соціяльних привілеїв, щоб забезпечити всенаціональну солідарність, також говорить про релігійну толеранцію. На цій програмі наче перехрещуються впливи В. Антоновича і Драгоманова.

Здається, за цією програмою стояла чисто політична національно-демократична організація, знана як Братство Тарасівців (від імени Тараса Шевченка). В 1892 році це Братство відбуло таємно на могилі Тараса Шевченка під Каневом свій установчий з'їзд. Його центр був у Києві, або Харкові мало воно філії по різних містах України. Серед ініціяторів Братства Тарасівців був разом із своїм братом і Микола Міхновський, що кілька років пізніше став автором першої програмової брошури РУП *Самостійна Україна* (1900).

Наприкінці 1890-их років складено вже офіційну партійну Програму Української Національної Партії. Осип Гермайзе, що знайшов примірник цієї програми в теці за 1898 рік Архіву Губерніяльного Київського Жандармського Управління, подає її майже повний текст у своїй праці про РУП. Програма, майже цілком списана з "Profession de foi" молодих українців, ще сильніше акцентує національну незалежність

України і політичної свободи. У вступі подано, що Україна має 13,5 тисячі квадратних миль території та 30 мільйонів населення і що українські національні права повинні бути ґарантовані договором з Росією на "умовах рівного з рівним і вільного з вільним". Програма висуває "ідеал людського ладу, в якому немає місця націй пануючих і націй підвладних". Програма проголошує потребу "відстоювати свободу всіх націй у Росії", з'єднатися з усякими іншими пригніченими націями в Росії, щоб гуртом боротися проти асиміляційних заходів і гуртом добувати волю". Основна ставка програми на селянство: "ми повинні дбати про долю цієї (селянської) занедбаної більшости і через те повинні бути у справах соціяльних перш за все демократами".

Програма Української Національної Партії, на відміну від програми російських революціонерів, на перше місце ставить вимоги політичних свобід і прав, як вони формувалися протягом XIX сторіччя в Західній Европі. (О. Гермайзе, цит. праця, ст. 23-35).

Ні Братство Тарасівців, ні Українська Національна Партія не витримали прямих ударів з режимом. Але зате їхнє членство увійшло в так звану Загальну Українську Організацію, створену з ініціятиви старших лідерів Громади О. Я. Кониського та В.Б. Антоновича, які прагнули зінтеґрувати організаційно вже розгалужений і розпорошений на різні групи і течії український рух, — по змозі на більш леґальних, а тому й більш аполітичних основах. Можливо, ця акція була прискорена також реконсолідацією російських нелеґальних соціялістичних сил. Саме тоді, в роках 1897-98, оформили себе в дві головні російські партії — ПСР і РСДРП, загрожуючи взяти під свій вплив значну частину української молоді. До Загальної Української Організації, що відбула свій установчий з'їзд у Києві в вересні 1897 р. увійшли, мабуть, усі українські Громади, студентські гуртки та окремі українські діячі. Побудована була вона на федеративний лад з автономних громад, мала на чолі виборну центральну Раду. Законодатним органом Організації були з'їзди, що складалися з делеґатів місцевих громад і що відбувалися майже регулярно двічі на рік. Загальна Українська Організація сильно форсувала пропаґанду українського національного відродження в підросійській Україні, поширювала мережу самоосвітніх українознавчих гуртків, організувала видання і поширення української книжки, меценатство над українською наукою, літературою і мистецтвом, допомогу переслідуваним українським діячам. Під опікою Загальної Організації розростався український студентський рух, в якому формувалися кадри національно-свідомої інтелігенції. Зрозуміло, що в умовах нескасованої тотальної заборони українства Загальна Українська

Організація, наскрізь легалістична і ліберальна своїм духом, змушена була все ж провадити майже всю працю нелеґально.[24]

Молодий наступальний настрій забороненого українського руху і культурної творчости під кінець XIX століття дав Іванові Франкові підставу охрестити його і його епоху назвою Молода Україна.[25]

1898 року в пляні й атмосфері святкування українцями 100-літнього ювілею *Енеїди* Котляревського (і ніби як 100-ліття Українського Відродження) відбувся нелеґально в Полтаві Перший З'їзд українських студентських Громад. З'їзд поклав початок організаційному оформленню у всенаціональному маштабі руху українського студентства (хоч властиво це зроблено більше у всеукраїнському маштабі на з'їзді українського студентства у Львові 1908 року). Схвалену з'їздом у Полтаві резолюцію видруковано й поширено в формі листівки. В ній говорилось, що українська молодь домагається "політичної самоуправи", "волі, рівности, братерства", скасування станових і кастових привілеїв, свободи освіти, віроісповідань, обов'язкової безплатної освіти, конституційного ладу, автономії тощо. Резолюція вважає обов'язками студентства ознайомлювання із західніми соціяльно-науковими теоріями, вивчення політичної думки, дослідження соціяльно-економічного стану українського народу, опанування всіх українознавчих дисциплін і відомостей, української культури й мови, провадження національно-політичної й культурної праці серед населення України "відповідно соціяльним і економічним обставинам краю, вимогам культурним". (Гермайзе, цитована праця про РУП, ст. 21). Гермайзе зазначає, що знайшов цю листівку-резолюцію в течці Архіву Київського Жандармського Управління за 1898 рік).

В 1899-му році відбувся Другий З'їзд українського студентства. Постанови з'їзду так само видруковано й поширено в формі листівки під заголовком "Оповіщення 1899 року".*

Від цієї резолюції-листівки був тільки один крок до створення самостійницької національно-революційної партії, якою вже через рік оголосила себе початково РУП.

Володимир Антонович не бачив у цьому конкуренції чи заперечення

*В листівці, між іншим, писалось: "Цим оповіщенням активні товариства української молоді повідомляють, що вони заснували одну спілку, яка має на меті оці дві головні цілі: 1. Спинити шкідливе і згубне для нашої нації винародовлення студентської молоді на Вкраїні російській і повернути всіх студентів-українців до служіння інтересам українського народу. 2. Довести до відома як народньої маси, так і інтелігентних верств суспільства, що лихий, безвідрадний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства, як безпосереднього наслідку російського абсолютизму". Далі йдуть дев'ять пунктів конкретних завдань товариства. (З того самого архіву; в цит. праці Гермайзе ст. 21).

створеної ним Громади. Громада становила собою не партію, а щось, мабуть, більше — національно-станову організацію українських інтелектуалів, як соціяльно-структурної групи. Велетенською конкретною працею Громади й Антоновича збудовано фундамент Відродження для дії наступних ґенерацій. Цей момент задокументував у своїх "Спогадах" Максим Славінський згадкою, що учасники сходин, скликаних Михайлом Грушевським за участю молоді і представників різних політичних течій, проголосили тезу: "Дороги різні, мета одна." Присутній В. Антонович сказав: "Слава Богу, довелось мені дожити до того часу, коли в Україні повстають політичні партії. Я довго того чекав і зрештою таки дочекався... Я вже надто старий... щоб у цьому новому етапі взяти чинну участь, вступивши до тієї чи іншої партії. ... Буду я збоку стояти, на вас, як на своїх внуків, поглядати... А тепер здоровлю ... від щирого серця вас та на дальшу путь благословляю ...

Промова ... була досить довга, пише Славінський, але у великій кімнаті, повній молоді, було тихо... Стояла тиша ще й тоді, коли він скінчив, і лише трохи згодом, — раптом усі, ніби змовились, скочили з місць, оваційно вітали свого старого, як вони думали, вчителя."[26]

Серед тієї молоді були й засновники та лідери РУП.

І ті, хто 14 років пізніше писали Універсал Центральної Ради про незалежність Української Республіки.

3. Соціялістичні попередники РУП.

Володимир Антонович передав естафету Українського Відродження. Але кому? В його цитованій вище промові відчувається нотка резигнації. Консерватор передав цілу справу свого життя радикалам-соціялістам, за якими йшли навіть націонал-демократи. Така була історична неминучість. Український консерватизм упав жертвою згаданого на початку лихого "колоніяльно-деструктивного типу соціяльної диференціяції" в Україні. Із зруйнованої соціяльної структури України Антоновичеві і йому подібним вдалося відродити почасти тільки соціяльну групу інтелектуалів, яка грає ролю цементу в будові нації і не може замінити складників будови. (В цьому Україна стала наче прототипом світового парадоксу поширення соціялізму в колоніяльних країнах Азії і Африки, коштом яких так буздумно ріс европейський капіталізм).

А все ж таки і в явищі українського соціялізму відродженська праця інтелектуалів не пройшла марно. Особливість українського соціялізму не тільки в його національному самовизначенні й відмежуванні від централістичного російського соціялізму, а в його драгоманівському і франківському постуляті "етичного соціялізму" (тепер такому популярному під крилатою назвою "соціялізм з людським обличчям").

Адже цей український соціялізм мав розв'язати конкретну проблему людини поневоленої нації, і вже через це одно він не бив поклони перед догмою і центром, і терором.

На відміну від Росії, в Україні перші кроки соціялізму були не "народницькі", а марксистські (Микола Зібер, Сергій Подолинський), чи не перші в імперії робітничі гуртки для вивчення марксизму, також науково-аналітична праця Зібера про Давида Рікардо й Карла Маркса, [27] що її позитивно згадує Маркс у передмові до другого видання свого *Капіталу*.

Майже одночасно Драгоманов оформлює антимарксистську течію "етичного соціялізму", що його умовно можна б прирівняти до "гільдійського соціялізму" в Англії. Під впливом Драгоманова й Подолинського, за діяльною участю Франка в роках 1875-78 утворились *перші українські соціялістичні гуртки в Галичині*. В своєму дальшому розвитку вони привели в 1890 р. до утворення у Львові Української Радикальної Партії (УРП). Програма УРП була соціялістична, але немарксистська і більше зближена до позицій французьких соціялістів. [28] При всьому тому галицькі радикали твердо стояли на ґрунті національного відродження України. УРП, як і пізніше РУП, об'єднала різні елементи: радикалів-соціялістів, націонал-демократів і соціял-демократів. Першими виділились в окрему партію націонал-демократи -- Українська Національно-Демократична Партія (УНДП, 1898), в наступному, 1899 році виділилась соціял-демократична течія -- Українська Соціял-Демократична Партія Галичини і Буковини (УСДП, 1899-1933). В УРП остались самі "тверді" радикали, "драгоманівці" з Павликом на чолі. Здавалося б, вони мали перетворити свою УРП на справді селянську партію, про що постійно думав і говорив Іван Франко. Але тоді було ще не близько до мислення фундаментальними категоріями соціяльної структури нації, трактування селянства, як української "кляси в собі". Один Франко воював за перетворення УРП на справді селянську партію. Після всіх невдач він вийшов з УРП, скритикувавши при тому і Драгоманова. Політична еволюція і ріст Івана Франка демонструють цілу драму українського соціялізму.

Вернімось у підросійську частину України. Під впливом діяльности Драгоманова, Зібера і західнього соціялізму виникає 1875 року в Одесі перша в імперії робітнича організація Південно-Російський Робітничий Союз (на три роки раніше від Северно-Русского Рабочего Союза в Петербурзі). В Україні, крім Одеси, такі союзи виникли в Києві (1880-81), Харкові (1880-81), Миколаєві (1897) і Катеринославі. Вони вже робили перші кроки до об'єднання у всеукраїнському маштабі в один Південно-Російський Робітничий Союз. Жорстокі поліційні репресії припинили ці

кроки і зліквідували самі "союзи". Складалися вони головно з українців та українських євреїв. З деяких родин, що дали діячів "робітничих союзів", вийшли також і окремі діячі РУП, наприклад, родина П'ясецьких. [29]

Поминаючи важливе відгалуження вже згаданих раніше "українських соціялістів-всеімперців", перейдемо до Руху Вільної Спілки -- чи не найважливішого розділу в історії українського соціялізму XIX ст. (а почасти і XX ст.).

Почався він під безпосередньою кермою Драгоманова зовсім непомітно із сіренькою непретенсійною назвою "гуртків політиків", що з самопосвятою діяли нелегально в Україні десь від кінця 1870-их років до другої половини 1890-их років. Мали свій видавничо-ідеологічний центр закордоном у вигляді керованого Драгомановим Женевського соціялістичного гуртка, як його назвав Михайло Грушевський у спеціяльній документальній студії.[30] Для готованого етюду про "гуртки політиків" цей автор зібрав покищо з друкованих джерел скупі інформації про близько 15 активно діючих "гуртків політиків". Їх здебільша називали "драгоманівськими", хоч сам Драгоманов терпіти не міг російської звички називати громадсько-політичні рухи й організації іменем їхніх ватажків.

Що робили "гуртки політиків"? Оскільки вони виникли в лоні самоосвітніх українознавчих аполітичних гуртків Громади, вони, аж ніяк не облишаючи організації цієї українознавчої самоосвіти, доповнили її самоосвітою політичною, здобуваючи і перепачковуючи із-за кордону твори західньої політичної думки й науки, українські видання в Галичині, а також -- Драгоманова у Женеві, що на них гуртки збирали гроші в чималих часом сумах, провадили українську освідомчу працю серед молоді, а часом і на селі. Нарешті вивчали поточне суспільне життя, думали над політичною програмою свого руху, що ще й назви собі не дав. Шукали зв'язків з подібними гуртками інших поневолених в імперії націй, наприклад, гурток Богдана Кістяковського в Києві нав'язав контакт з литовцями, білорусами й поляками і вже був заклав міжнаціональний Об'єднаний центральний гурток. [31]

Ступінь і рівень політичної діяльности гуртків були різні, залежно від їх складу. Декотрі з гуртків, наприклад, Гурток 13-ти, виробили досить добре опрацьовані проєкти політичної програми руху, декотрі мали підпільну друкарню (гурток В. Мальованого); інші перекладали із західньоєвропейської політичної літератури (група Богдана Кістяковського в Києві 1892 р. переклала Ерфуртську програму на українську мову і видрукувала своїм коштом у Коломиї в М. Павлика).[32] А гурток студентів медичного факультету Київського університету, очолюваний

енергійним Памфилом Яценком, мав нелеґальну книгозбірню, "українську касу" для допомоги українським політв'язням і відогравав чи не провідну ролю у відомих заворушеннях та демонстрації студентів Київського університету (1884), які справили "на всю Росію велике враження" -- писав у газеті *Русь* Іван Аксаков.[33] У гуртках політиків брали активну участь дівчата (Олена Доброграєва, О. М. Максимович, Галя Ковалевська та інші). Маруся Вєтрова (1870-1897), козацького роду з Чернігівщини, студентка Вищих жіночих курсів, ув'язнена (за те, що зберігала в себе заборонену літературу) в Петропавловській фортеці, рятуючись від нахабних вимог жандармського офіцера, спалила себе, облившись гасом із лямпи. "По всій Росії прокотилася хвиля демонстрацій протесту. Докотилася ця хвиля, звичайно, і до Києва. Почалися сходки, наради, в яких жваву участь брали і ми і Леся Українка", -- пише в своїх спогадах Оксана Стешенко, а Микола Вороний опублікував у львівському *Житє і Слово* (1897, ч. 6, ст. 169-170) надхненний і змістовний некролог. [34]

Діяльність "гуртків політиків" своєрідно вивершилась акцією одного з видатніших лідерів тих гуртків Володимира Мальованого (1848-1893). Родом з Катеринославщини, вихованець Одеського університету, зісланий на Сибір у 1879 році, він втік звідтіля до свого "гуртка політиків" у Харкові, зібрав різні матеріяли для складання програми руху (земства та ін.) і нелеґально через кордон пробрався на Захід, щоб передати їх Драгоманову з проханням написати програму. Драгоманов програму написав, а Мальованого по повороті в Україну заарештовано і вдруге запроторено на Сибір, де він і помер. Драгоманов уклав проєкт основ українського товариства Вільна Спілка. Вона наче завершила головний життьовий доробок його політичної мисли -- конституційну програму й теорію. [35] Із тезою "скільки народів -- стільки держав" Вільна Спілка протиставилась міражеві соціялістичного інтернаціоналізму в його російській централістичній інтерпретації. Програма не заперечує соціялізм. Соціялізм, попри елемент утопійности, був, на думку Драгоманова, сильним каталізатором політизації українського руху. Але за цю послугу нова "релігія" брала величезну плату -- суверенність людини взагалі, а людини поневоленої нації особливо. В безвихідді люди йшли на цю жертву вже у виборі засобів визволення. Драгоманов протиставив "фата моргані" соціялістичного інтернаціоналізму концепцію Вільної Спілки, в якій уже в самих засобах і в перших кроках змагань забезпечується "права людини і громадянина, самоуправа від кожної найменшої громади до кожної найменшої нації, політична свобода як засіб для повернення української нації в сім'ю націй культурних" (ст. 287-290). Вже сама крилата назва Вільна Спілка сприймалась як

антитеза до псевдоінтернаціоналу соціялістичних централістів, не тільки українцями. Макс Вебер писав про програму: "Велика сила Драгоманова полягає в синтезі економічних і національних ідеалів і в його міцному сенсі про те, що є можливе в етнографічних умовах і економічних обставинах сучасности". [36]

Західній інтелектуал зрозумів українського інтелектуала.* Але український соціяліст (будь то, наприклад, есер Н. Григоріїв чи есдек Д. Донцов) не відрізнив правового принципу диференційованої єдности всесвітянства Драгоманова від унітаристичного інтернаціоналізму Маркса чи навіть великодержавно-централістичного псевдоінтернаціоналізму Леніна. Тож смерть Драгоманова і лідерів руху на місці в Україні -- Миколи Ковалевського і Володимира Мальованого -- в умовах поліційного терору і наростання соціял-демократичної ери не сприяли тому, щоб формально завершити установчим з'їздом фактичне будування Товариства Вільна Спілка. Поза відбуялим рухом "гуртків політиків" і фінансованого гуртками керівного женевського політичного і видавничого центру, Товариство Вільна Спілка осталось ще в капітальній програмі та інших політичних творах Драгоманова. Цього вистачає, щоб приділити в історії України окрему сторінку рухові Вільної Спілки.

В кінцевій фазі українського соціялізму XIX ст. явила собою небуденне явище політична організація під назвою Українська Соціял-Демократія (УСД чи група УСД. Київ, 1896-1903) з її творцем і лідером Лесею Українкою. [37] Добачаючи в розшарованій індустріялізацією Україні місце для соціял-демократичної течії і передбачаючи наступ в Україну російських соціял-демократичних централістів-асиміляторів, Леся Українка створила практичну спробу українського варіянту соціял-демократії. По тому, як вона це зробила, видно, що тут не пропало зроблене ані Антоновичем, ані Драгомановим. Поперше, вона випередила на два роки своєю УСД появу РСДРП, що від неї до кінця тримала повну незалежність. Подруге, передбачаючи гру РСДРП на (згаданій вище) "дихотомії" України (місто — село, русифікований

*З українських інтелектуалів може найкраще скористався силою думки Драгоманова Богдан Кістяковський. Після юнацької активности в Київському "гуртку політиків", спробувавши засвоїти марксизм, Кістяковський замість поринати в політичну боротьбу завершує в Зах. Європі вищу освіту і пише працю на капітальну драгомановську проблему відношення одиниці і суспільства, що її поставлено також у Вільній Спілці Драгоманова. Б. Кістяковський написав на цю тему клясичну філософсько-соціологічну працю *Суспільство і одиниця (Die Gesellschaft und das Einzelwesen);* як клясичну працю на цю тему, її перекладено й видано всіма головними мовами світу, включно з японською.

Б. Кістяковський також видав двотомник політичних творів Драгоманова, включивши в перший том і Вільну Спілку.

робітник -- український селянин) і переборюючи цей наслідок колоніяльно-деструктивного типу диференціяції суспільства України, -- Леся Українка включила УСД в українську селянську революцію 1902-1905 рр. серією восьми політичних брошур УСД, виробила історичне гасло спілки робітників і селян як можливої нової соціяльно-політичної бази Відродження, реконсолідації "робітницької і селянської України" *(Царі, пани а люди.* Женева, 1903). Цим важливим кроком Леся Українка випередила на 16 років РКП(б), яка щойно на своєму VIII з'їзді (грудень 1919 р.), як подає совєтська енциклопедія, "відстояла союз робітничого класу з селянством" ("Аґрарна програма КПРС", *УРЕ,* т. І, Київ, 1959, ст. 73). Нарешті Леся Українка самостійно з першої руки простудіювала Марксів *Капітал* і відмовилась сприйняти його безкритично за "нове євангеліє". Вона навіть звела принципову дискусію з таким освіченим українським марксистом, як Микола Ганкевич -- лідер УСДП Галичини й Буковини.*

Важливе питання: чому ж Леся Українка непомітно припинила існування своєї УСД і навіть взагалі відійшла від партійно-політичної діяльности? Були тут дві причини: особисті і загальнополітичні.

Як великий літературний талант, інтелектуал "par excellence" -- Леся Українка не змішала "два різні покликання душі" -- красне письменство і політику. Як і Франко, вона визволила свій літературний геній з "ярма громадсько-політичної злободенної праці". Цього вимагало і її вкрай захитане фізичне здоров'я.

Не менш важливою була друга причина: вона не знайшла діячів, що могли б далі будувати УСД на рівні її архітектурного проєкту і вже доконаного початку. Вона бачила, що загальне "повітря" епохи вже вповні заражене грядучою пошестю XX століття -- дегуманізація політики як реакційної, так і визвольної, включно з соціялістичними рухами імперії і Европи. Побачила перетворення РУП на УСДРП з відколом УСДСпілки як автономної частини РСДРП. Побачила палке взаємопоборювання соціялістичних сект деклясованої інтелігенції. Вона ж визнавала й започаткувала в УСД тільки один -- "етичний соціялізм", соціялізм з людським обличчям.

Вернулась у своє лоно українського інтелектуала і пішла в своїй поетичній і драматургічній творчості на "золоті верхів'я". Ситуація Лесі нагадує створений нею образ пророчиці Тірци (*На руїнах,* 1904). Тірца,

---

*Леся Українка, "Ціна поступу. Замітки з приводу статті 'Політика і етика' " в *Публікації, статті, дослідження,* Київ, В-во Академії Наук УРСР, 1956, ст. 23-65. Статтю Леся послала Ганкевичеві для львівського журналу *Молода Україна,* але вона осталась ненадрукованою в архіві Миколи Ганкевича.

обурена зарозумілістю фанатиків, сектантів, що боролися за букву, тікає в пустелю і кидає їм на прощання: "Не вам судилось розкувать ярмо залізне". "Дух Божий сам знайде мене в пустині, а вам ще довгий шлях лежить до нього". На "золотих верхів'ях" творчости цього періоду (вислів Грушевського) Леся Українка розвінчала ряд "культів" доби: позитивізму-прогресу *Полярна ніч, Лісова пісня)*, культ революції і клясової боротьби, терору *Поворот, Граф фон-Ейнзідель,* російський культ тюрми і мучеництва, як школи героїзму (*Хвилина розпачу)*, також і культ свободи, не пов'язуючи її з проблемою влади й відповідальности (драма *Камінний господар* про Дон Жуана свободи), також відкинула ідеалізацію Вільної Спілки, а особливо федералізму поневолених і поневолювачів ("нехай кожний іде до свого шатра", пише вона з приводу таких фальшивих "братань" і "дружб"). Леся Українка, вповні суверенний дух у літературі, суверенною була і в своїй організації УСД, що її старанно замовчує совєтська історіографія.

Без наукової історії українського соціялізму на тлі українського консерватизму й націонал-демократизму не зрозуміти історію РУП і загадку державно-політичного відродження України 1917-20 років, що її розглянув Джон Решетар [38] і дістав за це осуд.*

*У відповідь на думку Решетаря, що українська держава 1917-20 рр. не впала з неба, як "австрійська інтрига", вкрай роздратований рецензент лондонського *Таймсу* (літературний додаток *Times Literary Supplement* з 20 лютого 1953 р., ст. 3) написав: "Український рух завжди терпів через свій чужоземний характер і розквітав тільки тоді, коли користав з протекції зовнішніх сил, що керувалися мотивами, які не мали найменшого відношення до гарних очей українського селянина. Він почався у Відні в 1914 році і пізніше переніс свою льояльність до Берліну. Французький і англійський уряди гралися з ним перед тим, як вирішили поставити свої гроші на Денікіна. Петлюра тоді спробував поляків, і після 1920 року рух мертвів аж до часу, коли Гітлер відкрив його можливості в 30-их роках".

Ще один виклик українським історикам.

ПРИМІТКИ

1. "Об украинской революціонной партіи", *Искра,* 1904, ч. 80. Цит. за книжкою: Осип Гермайзе, *Нариси з історії революційного руху на Україні,* т. I: *Революційна Українська Партія (РУП),* Київ, "Книгоспілка", 1926, ст. 60-67.

2. "Die Ukraine rustet sich", *Forwärts* (New York), 1904, no. 29.

3. М. Порш, "Робітництво України...", *Записки* Українського Наукового Товариства в Києві, кн. XI, ст. 150.

4. П. И. Фомин, *Украина. Экономическая характеристика,* Харків, 1923, ст. 128.

5. Михайло Волобуєв, "До проблеми української економіки", *Більшовик України* (Харків), 1928, ч. 2, ст. 46-72; ч. 3, ст. 42-63.

6. Robert S. Sullivant, "The Agrarian-Industrial Dichotomy in the Ukraine as a Factor in Soviet Nationality Policy", *The Annals* of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.A., 1961, vol. IX, no. 1-2, p. 110-125.

7. Леся Українка, "Спогади про Миколу Ковалевського", *Твори,* Нью-Йорк, В-во "Книгоспілка", 1954, т. XII, ст. 31. (Стереотипне перевидання з совєтського 12-томового видання 1923-25).

8. Арсен Хоменко, *Національний склад людности УСРР,* Полтава, Держвидав "Господарство України", 1931, ст. 46. (Державна плянова Комісія. *Студії з поля демографії України.* I. Перепис 17 грудня 1926 р.).

9. М. Порш, "Робітництво України. Нариси по статистиці праці", *Записки* Українського Наукового Товариства в Києві за 1912, 1913 р. Цит. за книжкою: Ісаак Мазепа, *Большевизм і окупація України,* Львів, 1922, ст. 11-13.

10. Олександер Оглоблин, "Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX -- XX в", *Червоний Шлях* (Харків), 1928, ч. 9-10, ст. 164-79.

11. Олександер Оглоблин, *Проблема схеми історії України XIX-XX століття (до 1917 року),* Мюнхен -- Нью-Йорк, 1973. Відбиток із журн. *Український Історик,* 1971, ч. 1-2.

12. Михайло Слабченко, *Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX століття,* Одеса, 1925, 1927, т. I-II; 1929, конспект III т.

13. Іван Франко, "Голос небіжчика", *Громадський Голос,* 1900. Цит. за повним передруком в джерельній статті М. Возняка: "Франко в добі радикалізму", *Україна,* Київ, 1926, кн. 6, ст. 161-172.

Франко підкреслив трудність проблеми селянства і селянської організації фігуральним висловом "селянський безконечник". Цю проблему у Франка коротко прослідженo в статті Юрія Лавріненка: "Дещо до еволюції світогляду і політичної думки Івана Франка", *Українська Літературна Газета. Збірник 1956,* Мюнхен, 1957, ст. 3-28.

Франко в питанні селянської партії тримав палець на пульсі життя: майже одночасно з його зазначеними вище виступами чи трохи пізніше виникла в червні 1905 року, з ініціятиви братів Мазуренків, у східній частині України Селянська Спілка -- мабуть, чи не перша станово-політична організація українського селянства (див. М. Свідзінський, "Селянські спілки на Україні в революції 1905 року", *Літопис Революції* (Харків), 1928, ч. 6, ст. 141-68). Здається, соціялісти-революціонери затуманювали проблему реконсолідації і організації українського селянства як "кляси в собі". Але це -- окрема велика тема.

14. Dmitrij Mirskij, *Russia; a Social History,* London, 1929, p. 277-278.

15. Микола Костомаров, *Книги битія українського народу,* Авгсбург, Українська Вільна Академія Наук, 1947. Примітки й коментарі В. Янівського (Володимир В. Міяковський, автор праць про К.-М. Братство). Його ж найновіша редакція цього твору англійською мовою: *Kostomarov's Books of Genesis of Ukrainian People.* With commentary by V. Janivskyj, New York, 1954.

16. Дмитро Дорошенко, *Володимир Антонович, його життя і діяльність,* Прага, В-во Юрія Тищенка, 1942, ст. 85.

17. О. Левицкій, *Пятидесятилетіе Временной Комиссіи для разбора древних актов*, Київ, 1893. Про видання Вр. Комісії подано також у D. Doroshenko, O. Ohloblyn, "A Survey of Ukrainian Historiography", *The Annals* of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S, New York, 1957, vol. V-VI, no. 4 (18)-1, 2 (19-20) pp. 163-172. (Special issue).

18. Вячеслав Липинський, *Листи до братів-хліборобів*, Відень, 1926. Новий погляд на розроблену Липинським "клясократичну методу формування провідної верстви" подав Євген Пизюр у статті: "Вячеслав Липинський і політична думка західнього світу", *Сучасність*, 1969, ч. 9, ст. 103-115.

19. Федір Савченко, *Заборона українства 1876 року. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр.*, Харків-Київ, ДВУ, 1930. (Всеукраїнська Академія Наук). 415 сторінок.

20. А. К. Волощенко, *Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-их на початку 80-их років XIX ст.*, Київ, В-во "Наукова думка", 1974. Волощенко ігнорує той факт, що українці в російських соціял-революційних організаціях зберігали, а то й обстоювали свої окремі українські політичні погляди, а пізніше намагались організаційно оформитись у складі всеімперських-всеросійських організацій. Найдалі ця організаційна емансипація українських соціялістів-всеімперців зайшла в організації Української Соціял-Демократичної Спілки, що про неї є чимала література. Див. статтю засновника й лідера Спілки Маріяна Меленевського "З українського життя (Матеріяли до історії Української С-Д. Спілки)", *Нова Громада*, 1923, жовтень-листопад, ч. 3-4, ст. 130-134; Риш Арнольд, "Из жизни Спилки", *Летопись Революции*, Харків, 1923, ч. 5, ст. 126-135; Риш Арнольд, *Очерки по истории Украинской Социал-Демократической "Спилки"*, Харків, 1926, 143 сторінки.

21. M. Dragomanov, *La Literature Ukrainienne proscripte par le Gouvernement Russe. Rapport presente au Congres Literaire de Paris*, Geneve, 1878, 42 p. Українською мовою в ж. *Правда* (Львів), 1878, ч. 18-23. (Передрук в ж. *Сучасність*, 1976, ч. 7-8, з коментарем Романа Сольчаника, також окремою відбиткою).

22. *Архів М. Драгоманова. Листування Київської Старої Громади з Мих. Драгомановим (1870 - 1895 рр.)* Варшава, 1937, ст. 28. (Цитата з листа Антоновича 1885 р.)

23. "Proffession de foi молодих українців", *Правда*, Львів, 1893, т. VII, ст. 201-07.

24. Євген Чикаленко, *Спогади, 1861-1907*. Друге видання, Нью-Йорк, Українська Вільна Академія Наук у США, 1955, ст. 240-247.

25. Іван Франко, *Молода Україна. З останніх десятиліть XIX ст.* Львів, 1910.

26. М. Славінський, "Спогади", *Америка*, 1960, ч. 167.

27. М. Зібер, *Теорія цінности і капіталу Д. Рікардо*, Київ, 1871. Пор. також: М. Зибер, *Избранные экономические произведения* в 2-ох т., М., 1959.

28. "Програма Русько-Української Радикальної Партії", *Народ*, Коломия, 1890, ч. 20. Підписи: Северин Данилович, Михайло Павлик, Іван Франко, Євген Левицький, Роман Ярошевич. Вони ж, очевидно, й автори програми.

29. М. Равич-Черкаський, *Южно-русские Рабочие Союзы*... Харків, 1923, ст. 13.

30. Михайло Грушевський, *З починів українського соціялістичного руху, М. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток*, Відень, 1922, 212 ст.

31. Антон Синявський, "Із споминів про Б. О. Кістяковського", *Записки* Соц.-економ. Відділу УАН. Київ, 1923, т. I, ст. XIII-XIV; також Марія Беренштам-Кістяковська, "Українські гуртки в Києві", *За сто літ*, Київ, 1928, кн. 3, ст. 222.

32. Н. Василенко, "Академік Богдан Олександрович Кістяковський (29 квітня 1920)", *Записки* Соц.-економ. Відділу УАН, Київ, 1923, том I, ст. XII-XVII.

33. Олександер Назаревський, "Ювілей Київського Університету і студентські заворушення", *За сто літ*, Київ, 1928, кн. 2, ст. 249.

34. *Спогади про Лесю Українку*, Київ, 1963, ст. 329-30. Передрук некролога Миколи Вороного, ст. 484-485.

35. *Вольный Союз — Вільна Спілка. Опыт украинской политико-соціальной программы. Свод и обьясненія.* Женева, 1884. Передруковано Б. О. Кістяковським в

Собраніи политическихъ сочиненій М. П. Драгоманова, Париж, 1905, том I, ст. 273-375.

Вільна спілка Драгоманова має між іншими такі розділи: "Попередні зауваги" ст. 275-278; "Проєкт основ українського товариства Вільна Спілка: про цілі товариства 279-290, про засоби діяльности т-ва 290-95, про внутрішнє влаштування товариства ст. 295; Пояснювальна записка до проєкту статуту основ українського товариства Вільна Спілка ст. 296-375.

З нових наукових розвідок про Драгоманова у цім зв'язку див. Євген Пизюр, "Конституційна програма і теорія Драгоманова", *Листи до приятелів,* Нью-Йорк, 1966, кн. 8-9-10 (160-162), ст. 1-11.

36. Max Weber, "The Condition of Bourgeois Democracy in Russia", *Archives of Science and Social Politics.* XII (Tubingen, 1906), p. 267. Quotation from *Mykhaylo Dragomanov. A Symposium and Selected Writings.* Edit. by Ivan L. Rudnytsky, New York, *The Annals* of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.A., 1952, Vol. 2 (no. 3), p. 124.

37. Юрій Лавріненко, "Українська Соціял-Демократія (Група УСД) і її лідер Леся Українка", *Сучасність,* Мюнхен, 1971, ч. 5, ст. 68-86; ч. 6, чт. 56-71; ч. 7-8, ст. 132-150.

38. Reshetar, John S., *The Ukrainian Revolution , 1917-1920,* Princeton, Princeton University Press, 1952. (Chapter "The incipient Nationhood", pp. 2 - 44).

Теодор Мацьків

ЧИ МАЗЕПА СПРАВДІ ЗАПРОСИВ КАРЛА XII В 1708 РОЦІ?

Постать Івана Мазепи, 1639-1709,[1] гетьмана чи пак голови уряду автономної Української Військової Республіки (Гетьманської Держави), 1687-1709, вирізняється поміж усіми іншими гетьманами. До речі, державна форма автономії була звичайним явищем у тодішній Європі, згадати хоча б, що всі балканські народи були під турецьким, Прусія під польським, Голляндія під еспанським, Ліфляндія (сучасна Литва й Естонія) під шведським протекторатом. Хоч Україна була під московським протекторатом, як слушно завважив у своїй дисертації німецький історик Ганс Шуман, вона мала свою територію, свій нарід, свій як на тодішні часи демократичний уряд, своє військо, тобто козаків, а навіть деякий час дипломатичні зв'язки з чужими державами (крім Польщі та Туреччини), так що творець Гетьманщини, Богдан Хмельницький, де факто був суверенним володарем. [2]

Хоч прерогативи Мазепи були обмежені т. зв. "Коломацькими статтями",[3] він мав у своїх руках найвищу в Україні цивільну і військову владу. Гетьманський уряд респектовано в Москві. Як подає совєтський російський історик М. Богословський, у Москві було окреме міністерство для козацьких (українських) справ (Особый Малороссийский Двор), через який царський уряд комунікувався з гетьманським урядом, самого ж гетьмана цар приймав у "посольському приказі", тобто міністерстві закордонних справ, подібно як інших чужинецьких державних мужів чи дипломатів. [4]

Українську Козацьку Державу зазначувано окремо на тодішніх европейських мапах, згадати б відому мапу французького інженера Бопляна, атлас англійського картографа П. Гордона, німецького Й. Гомана та інших. [4a] Тогочасні подорожники, науковці, журналісти, дипломати згадували про Гетьманщину як про окрему державу. Наприклад, тодішній французький посол у Москві, Жан де Балюз (1648-

1718), відвідуючи 1704 р. гетьмана у Батурині, писав у своєму листі: "З Москви я приїхав на Україну, країну козаків, де був гостем принца Мазепи, який має у цій країні найвищу владу". [5]

Визначний англійський журналіст і письменник, відомий автор *Робінзона Крузо*, Даніель Дефо, 1660-1731, у своїй книжці про царя Петра I писав: "Мазепа не мав королівського титулу, але він був рівний королеві щодо влади, і в усякому відношенні був рівний, якщо в даних обставинах не перевищував короля Авґуста...".[6] Мазепа був уповні цього свідомий і вважав себе "малощо меншим за польського короля". [7] Голляндський професор університету, Христофор Келяріюс, перебільшуючи титул гетьмана, писав про Мазепу як про "імператора". [8] Шведський полковник К. Ґ. Клінгспор (1665-1742), що присвятив Мазепі доволі багато уваги у своїх споминах, писав: "Мазепа був великою людиною, і його ім'я було відоме далеко поза межами країни, якою він володів". [8a]

Без сумніву, Мазепа був відомою постаттю в тодішній Європі. Вже про його вибір на гетьмана 4 серпня (25 липня с. ст.) 1687 року писала майже вся європейська преса, згадати хоча б тодішні німецькі газети в Берліні, Ляйпціґу, Нюрнберґу *(Ной-Ерефнетер Гісторішер Більдер-Заль)*, Франкфурті *(Театрум Европеум)*, офіційні часописи у Франції *(Ґазетт де Франс)* та в Англії *(Лондон Ґазетт)*. Що вибір Мазепи на гетьмана України мав політичне значення, вказує хоч би те, що шведський представник у Варшаві, Сімон Дерффлер уважав за відповідне повідомити про це свій уряд. Докладніше про заінтересування вибором Мазепи на гетьмана у Стокгольмі написав Богдан Кентржинський у своїй знаменитій праці *Mazepa*, Стокгольм, 1962 р.

Уже французький дипломат у Москві, Фой де ля Невіль (1649-1706), що особисто знав гетьмана Мазепу, так згадував про нього у своїх споминах: "Цей принц — не звичайна собі людина, але дуже відома особа, він досконало говорить латинською мовою. Сам він із козацького роду". [9]

Мазепа був висококультурною людиною. Загальну освіту одержав він у Києво-Могилянській Академії, був пажем на польському королівському дворі, відвідував Францію, а в Парижі з нагоди підписання Піренейського миру (1659) був прийнятий у Люврі, про що сам засвідчив у своїй розмові з Балюзом, який у своєму вже вище згаданому листі писав: "Я розмовляв з господарем України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що не володіє добре французькою мовою, хоч у молодих літах відвідав Париж та південну Францію". [10]

Мазепа відвідував не тільки Францію, але, згідно з листом Пилипа Орлика до свого сина Григора, був також в Італії та Німеччині. Всупереч

сумнівам Борщака ("Польські вказівки про перебування Мазепи в Нідерляндах викликають деякі сумніви"[11]), молодий дослідник Михайло Брик, знайшов незаперечний доказ, що Мазепа таки був у Голляндії. У 1657 році Мазепа приїхав до міста Девентеру разом з Мартіном Концьким, пізнішим краківським каштеляном, який залишив багато паперів, у яких також згадує про свою науку з Мазепою у Девентері. Про це згадує польський поет Тимко Падура (1801-1872) у своїх писаннях, що були надруковані у Львові в 1874 році. Що більше, у Девентері знаходився реєстр студентів т. зв. "Хезеллен Бук", в якому Мазепа зареєструвався як "Йоаннес Колєдіньскі, нобілєс польонус". На основі цієї записки голляндські генерали Тер Аа і де Бас зазначили в додатку до сьомого тому історії *Армії Недерляндських Штатів,* що "Йоаннес Колєдіньскі, пізніший Козацький Гетьман Мазепа, був один рік у Нідерляндах при відливні гармат Віллєма Вегеваарда у Девентері". [12] Тут слід зазначити, що при тому був вишкіл в артилерійській штуці. Щодо самої реєстрації, то Мазепа не був одиноким, що зареєструвався як "нобілєс польонус". У реєстрах західньоевропейських університетів можна знайти багато наших земляків, що реєструвалися як "польонус", "літуанус", "борусус" чи "сарматус". Видно був такий звичай, подібно як і сьогодні, що люди записувалися згідно з державною приналежністю. Наприклад, Юрій Немирич записаний там як "польонус", а далі "Субкамерарії терра Кіовієнсіс філіюс".

Гетьманування Мазепи припадає на дуже ускладнені часи, коли Україна стає тереном воєнних дій, а козацька армія авангардом у походах проти Туреччини в політичних плянах Москви і Польщі, що ще раз потвердили Андрусівський договір (1667) у т. зв. "Вічному мирі" (1686). Гетьманський уряд правильно оцінював шкідливість московсько-польського "Вічного миру", що, звертаючись проти Туреччини, шкодив українським інтересам, передусім в об'єднанні української території. Гетьман Іван Самойлович старався якщо не запобігти війні з Туреччиною, то принаймні забезпечити невтральність Гетьманщини. Його наступник теж не погоджувався з політикою "Вічного миру", бажаючи відвернути увагу московського уряду від дальшої війни з турками, звертав увагу на Швецію ("нас нудит на шведа"[13]). Одначе Мазепа, бувши свідомий своєї мілітарної слабости в порівнанні з московською армією, мусів іти по лінії московської політики аж до переходу на шведську сторону.

Ні один гетьман, крім Богдана Хмельницького, що передчасно помер, не тримав так довго гетьманської булави, як Мазепа. Таємниця, чому він міг удержати владу понад двадцять років, лежить у тому, як пише Борщак, що, зневтралізувавши доноси, "своєю мудрою політикою

осягнув довір'я Москви, яка давала йому змогу переводити в життя свої пляни в Україні. Доки Україна зв'язана, все одно яким способом, із Москвою, невтральність Москви щодо внутрішніх справ України є передумовою якої б то не було української політики".[14] Уродженими державницькими здібностями, дипломатичним хистом та елястичністю у своїх потягненнях Мазепа не тільки здобув довір'я царя, але й скріпив свою владу в Україні та свою позицію в Москві.

Без сумніву, Мазепа був державним мужем европейського маштабу і його можна уважати за українського Бісмарка, хоч би тому, що обидва ці визначні державники поставили собі за ціль своєї політики — об'єднання своїх батьківщин.

Мазепа провадив реальну політику, тобто старався забезпечити невтральність Москви у своїх плянах в Україні і був льояльний, може навіть зальояльний, що мусять признати деякі російські історики. Коли ж Мазепа упевнився, що цар хоче зліквідувати автономію України, а його самого "уконтентувать" титулом "князя св. Римської імперії", що його справді дістав 1 вересня 1707 р. від цісаря Йосифа I, [15] гетьман, зваживши всі обставини, вирішив нав'язати союз з могутньою тоді Швецією, ворогом так Москви, як і Варшави, щоб забезпечити кращу долю України. Одне можна закинути Мазепі, що він будував свої пляни виключно в надії на перемогу шведського короля, якого український історик Степан Томашівський не без причини називає "зловіщим ангелом України". [16]

Чи не найважливішим і найбільш контроверсійним твором політики і життя Мазепи був українсько-шведсько-польський договір 1708 року.

Не з добра Мазепа укладав ці договори! Положення України під час Великої Північної Війни було без перебільшення катастрофічне. Козацьке військо проти своєї волі мусіло брати участь у численних боях і не тільки не діставало за це ніякої винагороди, але й мусіло терпіти всякі невигоди, образи до побоїв від московських та найманих старшин включно. [17] На Україні московські війська "своїми грабунками, підпалами, биттям та здирствами пригадували радше каральну експедицію як союзне військо", пише кембріджський історик Л. Р. Лєвіттер.[18]

Про ці "воєнні подвиги" московського війська проти безборонного українського населення знали чужинці і писали у своїх споминах. [19] Як уже згадано, писав про цю поведінку у своєму звіті з 15 липня 1706 р. австрійський посол до Відня. Не затаюють цього й російські дослідники. [20] Знав про це і сам цар, який у своїй відповіді на листа Мазепи з 24 червня 1707 р. виправдував ту поведінку московського війська на Україні воєнними обставинами і у зв'язку з тим видав наказ

своїм військам, щоб на Україні "проходити скромно, не чиня никаких обид и разорения малороссийского краю жителям под опасением жестокого нашего гнева и казни". [21] Звичайно, на обіцянках залишалося. Щобільше, цар наказав козацьким полкам підпорядкуватися Меншикову, який розпоряджався ними, неначе своїми власними,[22] а московські старшини далі знущалися над козаками, що підважувало престиж гетьманського авторитету.

"Положення Мазепи було надзвичайно важке", [23] — пише російський історик німецького походження, Александер Брюкнер. Особливо коли рознеслися вістки, що цар хоче зліквідувати гетьманщину, [24] старшина настрашилася і збиралася в домі генерального обозного Івана Ломиковського, нараджуючись, як себе далі боронити, та читала "Гадяцькі пакти".

Хоч Мазепа не брав безпосередньо участи у читанні "Гадяцьких пактів", напевно обережно виявив свої задуми деяким своїм однодумцям прилучити Україну як князівство до Польщі, доводячи, що в таких обставинах нема іншої розв'язки. Таку пропозицію висловив гетьман ще в листопаді 1705 р. в розмові з Орликом, коли довідався, що цар хотів вислати Прилуцький та Київський полки до Прусії, де їх мали переформувати на драґунські полки. [25]

Мазепа, як український патріот-державник, глибоко розумів національні державні інтереси України і знаменито орієнтувався в тогочасній міжнародній політичній ситуації, — пише Оглоблин.[26] Гетьман ясно бачив, що на випадок перемоги царя та його союзника саксонсько-польського короля, ще раз повторився б Андрусівський мир і розділив Україну на довгий час. Коли б війну виграли шведи, тоді Україна, як союзник Москви, опинилася б в ролі підсудного і була б видана на ласку чи неласку Польщі.

Тому договір Мазепи з Лещинським треба уважати за тактичний маневр, що в першу чергу забезпечував українську територію від воєнної руїни на випадок шведської перемоги з одного боку, з другого ж давав мінімум прав для України в системі Речі Посполитої. Формулюючи договір зі шведським королем, Мазепа знав, що не міг вимагати від нього повної незалежности для України, що суперечило б шведсько-польському договорові з 1703 року. Укладаючи договір з Карлом XII, гетьман одержав шведську ґарантію забезпечення політичних прав, що йому давав Лещинський у договорі з Польщею. Це забезпечувало Мазепі значні користі як у зовнішній, так і у внутрішній політиці.

І один і другий договір відкривав Мазепі вільну дорогу до безпосередніх переговорів зі шведським королем, які до того часу провадилися через польських посередників, в першу чергу через Ст.

Лещинського, який при тому старався якнайбільше витягнути користи для Польщі. Тепер гетьман міг пертрактувати безпосередньо зі шведським королем, який перед тим поставився до пропозицій Мазепи неґативно. Як відомо, навесні 1707 р. гетьман вислав через Ст. Лещинського до Карла XII листа, в якому пропонував перейти на його сторону, якщо польський король забезпечить Мазепі у шведського короля протекцію та поміч. Одначе, Карл XII не прийняв тоді української пропозиції (жовтень 1707) і через свого польського протеже просив передати ухильну відповідь, що дасть йому знати, коли прийде відповідна пора, а покищо просив зберегти все в таємниці. [27] Тож недарма докоряє шведський історик А. Фріксель шведському королеві, що не послухав гетьмана і не вирушив на Москву в 1707 р., коли вигляди на шведську перемогу були більші, як рік пізніше. [28]

Договір Мазепи з Карлом XII спирався на історичну традицію союзу України зі Швецією за часів Б. Хмельницького та І. Виговського, що жила ще в пам'яті тодішніх державників-старшин. Швеція була смертельним ворогом Москви, під пануванням якої була Україна. Тож не дивно, що Мазепа шукав союзу з могутньою і переможною шведською державою, далекою від українських кордонів, яка могла Україні допомогти і яка не мала ніяких аґресивних замірів щодо її території. В цьому наочно можна переконатися зі змісту другого українсько-шведського договору, що був укладений 8 квітня н. ст. 1709 р. у Великих Будищах, коли до Мазепи та Карла XII прилучилися запорожці.

Хоч оригінал цього договору не зберігся, його можна реконструювати на основі точок, що їх подав Ґ. Нордберґ, [29] та на основі "Виводу прав України", що їх уложив П. Орлик у 1712 р. [30] У цьому українсько-шведському договорі з 8 квітня 1709 р. ясно з'ясована ціль, цебто: повне визволення України з-під Москви та привернення давніх козацьких прав і привілеїв. [31]

Як бачимо, ціллю політики Мазепи було визволення України, і не його вина, що дальший розвиток подій знівечив його майстерні пляни.

Одне з найповажніших питань у Великій Північній Війні — це питання, чому шведський король повернув з наміченого шляху Мєнськ-Смоленськ-Москва на Україну. Це питання належить до найбільш контроверсійних, і ще й досі належно не вияснено, чому Карл XII змінив своє рішення і яку ролю у цьому рішенні відіграв Мазепа. У світовій історіографії прийнявся погляд, що шведський король звернув з наміченого шляху на Україну тому, що його туди запросив Мазепа, хоч на це нема виразних документальних доказів.

Цікаве світло на це питання кидають звіти добре поінформованого

англійського представника при головній шведській квартирі, капітана Джеймса Джеффрейса, об'єктивні інформації якого заслуговують на довір'я. Як подає Отто Гайнц, автор відомої монографії про Карла XII, новіші шведські дослідники, Г. Вілліюс та Г. Т. Вестін, прийшли до висновку, що за винятком англійського представника капітана Джеффрейса та пруського підполковника Н. фон Зільтмана, щоденники та мемуари шведських учасників були зумовлені офіційними наказами, бюлетенями та іншими обставинами і не завжди вірно віддзеркалюють тодішній фактичний стан. [32]

Отже відносно цього спірного питання, чи Мазепа запросив Карла XII на Україну, дуже цікаву інформацію подає капітан Джеффрейс у своєму звіті з 8 жовтня 1708 р. до англійського міністра закордонних справ у Лондоні. У цьому звіті між іншим капітан Джеффрейс підкреслює факт, що шведський король запросив Мазепу. Він дослівно пише: "... це є певне, що Його Маєстат послав свого висланця до Баттарна (Батурина), резиденції того Генерала (Гетьмана) з запрошенням перейти на його сторону і побажання перезимувати на Україні, одначе я ще не певний, чи він на це погодиться". [33]

Виходить, що шведський король сам запросився на Україну, і то навіть проти волі гетьмана, який, довідавшись, що він звернув зі свого шляху до Москви на Україну, з огірченням сказав до Орлика: "Диявол несе його сюди. Усі мої пляни зруйнує і потягне за собою російське військо вглиб України на її руїну і нашу погибель". [34] Цікаве теж, що в українсько-шведському договорі з 1708 р. нема ніякої згадки про можливість перемаршу головних шведських військ через Україну.

Причину несподіваної зміни шляху на Україну слід дошукуватися в тому, що російська армія відступаючи все за собою нищила, і шведській армії загрожував голод, зокрема, коли Петро I розгромив корпус генерала Левенгавпта (під Лєсною 29 вересня 1708 р.). Похід Карла XII міг би бути успішний, коли б за словами багатьох шведських очевидців, шведські генерали виконали своєчасно бойові завдання. Легковажність шведського короля також відіграла тут не абияку ролю. Карл не доцінив московської армії, вірив у своє воєнне щастя і думав, що московська армія скапітулює при появі шведів.

Не зважаючи на трагічні наслідки битви під Полтавою, гетьман Мазепа став символом аспірацій українського народу в нерівній боротьбі за свою волю. Хоч Мазепа не створив якоїсь осібної епохи, як, наприклад, Богдан Хмельницький, все ж таки його постать, його політика, особливо його роля у плянах Карла XII цікавили й цікавлять політиків та дослідників як в українській, так і в світовій історії не тільки тоді, але й сьогодні.

Тепер є вже зайвим обороняти політику Мазепи. Вже багато безсторонніх чужинецьких сучасників не тільки не осудили його, але й висловилися про нього як про великого державного мужа та українського патріота. Навіть досвідчений інтриган, людина низької моралі, царський фаворит, "його світлість" Меншіков відразу зрозумів і оцінив політичне значення кроку Мазепи і мусів признати у своєму листі до царя з 27 жовтня 1708 р., що, коли гетьман "це учинив, то не задля одної своєї особи, але задля всієї України". [35] Цього був свідомий і сам цар, думку якого висловив його посол у Голляндії, А. А. Матвєєв у розмові 6 травня 1709 р. з радником Голляндських Генеральних Штатів, ван Вредденом: "... цар не може не турбуватися зрадою Мазепи, бо його думка зробити незалежну державу на Україні та ще з додатком земель польської Країни може збаламутити увесь козацький народ". [36]

Хоч майже всі російські історики в минулому і тепер осудили Мазепу як "зрадника", не тільки всі українські дослідники цієї доби, але й чужинецькі історики прихильно поставилися до союзу гетьмана з шведським королем. Наприклад, уже згаданий німецький історик Отто Гайнц пише: "... було б запереченням самим у собі уважати майже сімдесятлітнього, бездітного гетьмана за безхарактерного авантюриста чи зрадника. Коли б йому залежало на особистій користі, то він не потребував би виставляти себе на небезпеку... Переговори, що їх вів Мазепа з королем Станіславом, мали на меті з поміччю шведського короля звільнити з-під московського ярма та з'єднати всю Україну, що було природною ціллю тодішньої національної української політики". [37]

Навіть уже згаданий російський історик Александер Брюкнер у своїй праці про Петра I пише, що союз Мазепи з шведським королем "не може бути більше неморальний, як союз, що його два роки пізніше уклав молдавський господар Дмитро Кантемір з царем проти султана", і тому політику гетьмана треба уважати як "айн майстерштік", а спробу визволення України з-під панування тодішньої малокультурної московської імперії як "айн героішер акт". [38]

ПРИМІТКИ

1. Дата народження Мазепи ще й досі лишається спірним питанням, одначе 20 березня 1639 є найбільше правдоподібна. Докладніше про це див. О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба, Записки* Наукового Товариства ім. Шевченка, (у дальшому ЗНТШ), Нью-Йорк — Париж — Торонто, 1960, т. 170, ст. 21. Дату смерти, 2 жовтня н. ст., 1709 р. устійнив Б. Крупницький у своїй розвідці п. н. "Про дату смерти Мазепи", Miscellanea Mazepiana, *Праці* Українського Наукового Інституту (у дальшому *ПУНІ*), Варшава, 1939, т. 47, ст. 90-92.

2. Hans Schumann, *Her Hetmanstaat, 1654-1764,* (Dissertation), Breslau, 1936, p. 4; cf., George Vernadsky, *Bohdan: Hetman of Ukraine,* New Haven 1941, p. 118.

3. М. Костомаров, "Мазепа и мазепинцы", *Полное собраніе сочиненій,* Ст.-Петербургъ, 1905, т. VI, ст. 391-2.

4. М. М. Богословский, *Петр I. Материалы для биографии,* Москва, ОГИЗ, 1948, т. IV, ст. 332-4.

4а. Докладніше про це див.: B. Kravciv, "Ukraine in Western Cartography and Science in the 17th and 18th Centuries", *The Ukrainian Quarterly,* 1962, Vol. XVIII, No. 1, pp. 24-39.

5. Листа Балюза знайшов І. Борщак у Bibliothèque Nationale, Paris, *Fonds Baluse,* Vol. CLI, і вмістив його в українському перекладі як додаток до своєї праці п. н. "Мазепа. Людина й історичний діяч", *ЗНТШ,* 1933, т. 152, ст. 28-30.

6. Daniel Defoe, *An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexowitz, the Present Czar of Muscovy...,* London, 1728, p. 208; ("... Mazeppa was not a King in Title, he was Equal a King in Power, and every way Equal if not superior to King Augustus in the divided Circumstances, in which Power stood"). На Заході прийнято писати прізвище Мазепи через два "пп", одначе сам Мазепа у своїх численних листах підписуючись латинкою, уживав тільки одне "п". Див. факсиміле власноручного підпису Мазепи на листі з 26 серпня 1704 року з Чуднова до каліського воєводи З. Галецького. Цей лист знаходиться у Шведському Державному Архіві. Див. докладніше про це мою статтю п. н. "Mazepa or Mazeppa", *The Ukrainian Review,* 1963, Vol. X, No. 4, pp. 42-45.

7. Костомаров, *там же,* ст. 422.

8. Christophori Cellarii... *Geographia Nova,* Janae 1709, 1745; ("Anno 1708 Kosakorum dux seu imperator Joannes Mazeppa eques Ukrainae, ope Suecorum adiutus, regiam inter Kosakos adfectabat dignitatem."); див. докладніше, Борщак, *там же,* ст. 24-25.

8а. Carl Gustafson Klingspor, *Charles the Twelft, King of Sweden,* translated from the manuscript by John A. Gade, Boston-New York, 1916, p. 226.

9. Foy de la Neuville, *Relation curieuse et nouelle de Moscovie,* de la Haye *1699;* я користувався англійським перекладом: *An Account of Muscovy As It Was In the Year 1689,* London, 1699 p. 43; ("... This prince is not comely in his person, but a very knowing man, and speaking Latin in perfection. He is Cossack born.")

10. Борщак, *там же,* ст. 29.

11. Борщак, *там же,* ст. 4.

12. Ter Aa en De Bas, *Het Staatsche Leger, 1568-1795,* Breda, 1913, Vol. VII, p. 238, Aanhangsel; ("Johannes Koledynski, latere Kozaken Hetman Mazeppa, was een jaar in Nederland bij Geschutfabriek Willem Wegewaard in Deventer.")

13. Богословський, *там же,* т. V, ст. 343, Оглоблин, *там же,* ст. 252.

14. Борщак, *там же,* ст. 16.

15. Reichsadelsamt, *Wien Registerbuch,* Vol. XII; докладніше про це див. мою статтю "Mazepas Fürstentitel im Lichte seines Briefes an Kaiser Josef I", *Archiv für Kulturgeschichte,* 1962, Vol. XLIV, No. 3, S. 350-356; також пор. мою статтю "Гетьман Іван Мазепа — Князь Священної Римської Імперії", *Український Історик,* 1966, т. III, ч. 3-4 ст. 33-40.

16. С. Томашівський, "Із записок Каролинців про 1708-9 р.", *ЗНТШ,* 1909, т. XCII, ст. 67.

17. Костомаров, *там же,* ст. 476-7, 489-490, 524, 530, 541, 551-554; С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен,* т. XV, ст. 1487, 1489.

18. L. R. Lewitter, "Mazeppa", *History Today,* 1957, Vol. VII, No. 9, pp. 593-94.

19. G. Adlerfelt, *The Military History of Charles XII, King of Sweden,* London 1740, Vol. III, p. 16; C. Klingspor, *op. cit.,* p. 230.

20. Соловьев, *там же,* т. XV, ст. 1489.

21. *Письма и бумаги...,* 1893, т. V, ст. 333-335.

22. Костомаров, *там же,* 541, 548-50.

23. A. Brückner, *Peter der Grosse, Onckens Allgemeine Geschichte,* Berlin, 1879, Vol. VI, S. 404.

24. Костомаров, *там же,* ст. 550. Борщак пише, що вже по битві під Полтавою один шведський достойник у Москві довідався від чужинця на московській службі, що ще в 1703 р. цар приготовив проєкт "раз назавсіди знищити вогнище ворохобників". Документ про це знаходиться в архіві французького міністерства закордонних справ. Борщак, *там же,* ст.26.

25. Костомаров, ст. 541-2, Соловьев, т. XV, ст. 1489, ("Якого ж нам далі сподіватися за нашу вірну службу і хто ж би був такий дурний, як я, щоби під цю пору не прихилився до противної сторони на такі пропозиції, які Станислав Лещинський до мене прислав").

26. О. Оглоблин, *там же,* ст. 268 і далі.

27. G. A. Nordberg, *Konung Karl XII's Historia,* Stockholm, 1740, Vol. I, p. 829.

28. A. Fryxell, *Lebensgeschichte Karls des XII.,* Braunschwieg, 1861, Vol. IV, *S.* 232.

29. G. A. Nordberg, *op. cit.* Vol. I, pp. 901-905.

30. "Вивід прав України" опублікував І. Борщак у журналі *Стара Україна,* Львів, 1925, та О. Оглоблин у *Віснику* ООЧСУ, 1954, ч. 5, ст. 11-14.

31. Докладніше див. розвідку М. Андрусяка "Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещінським і Карлом XII", *ЗНТШ,* т.152, ст. 35-61; згадану працю О. Оглоблина, *ЗНТШ,* т.170, ст. 258-305; Б. Крупницький "Карло XII в старій і новій шведській літературі", *ПУНІ,* т. 46, ст. 64-82; його Мазепа у світлі шведської історіографії, *ПУНІ,* т. 46, ст. 83-93; його "Пляни Мазепи у зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів", *ПУНІ,* т. 46, ст. 106-133; Krupnytskyj, "The Swedish-Ukrainian Treaties of Alliance 1708-1709", *The Ukrainian Quarterly,* 1956, Vol. XII. No. 1, pp. 47-57; C. J. Nordman, *Charles XII et l'Ukraine de Mazepa.* Paris, 1958; К. Біда, *Союз Гетьмана Івана Мазепи з Карлом XII,* Вінніпег, 1959.

32. Otto Haintz, *König Karl XII. von Schweden,* Berlin, 1958, Vol. I, S. 219.

33. Public Record Office, London, State Papers Foreign, Sweden, SP 95, Vol. 17; Captain James Jefferyes' Report of October 7, 1708 to the Secretary of State, Henry Boyle: "... certain it is that His Ma:ty has sent an express with letters to Battaryn that Gen:lls residence, to invite him to take owr party and desire winter quarters in Ukrainia, but I am not yet assur'd whether he has comply's." Факсиміле цього звіту публікується тут вперше. Повний текст звіту див. в додатку.

34. Костомаров, *там же,* ст.615; Оглоблин, *там же,* ст.311, ("Диявол его сюды несет. Все мои интереса превратил; войска великороссийская за собою внутрь Украины впровадит на последную оной руину и на нашу погибель").

35. *Письма и бумаги императора Петра Великого,* т.VIII, ч. 2, ст. 864-5, ("...понеже когда он сее учинил, то не для одной своей особы, но и всей рады Украины").

36. Докладніше про це див. Борщак, *там же,* ст. 23.

37. O. Haintz, *op. cit.*, Vol. I, *S.* 247-8; "Es ist aber nicht angänging und ein Widerspruch in sich, in dem damals wahrscheinlich bald siebzigjährigen kinderlosen Hetman einen charakterlosen Abenteurer und Verräter zu sehen. Wenn ihm nur der persönliche Vorteil galt, dann hätte er sein gefährliches Spiel nicht zu spielen brauchen... Die Verhandlungen, die während des russischen Vormarsches Karls XII. zwischen König Stanislaus und Mazeppa geführt wurden, sahen ab, dass diesem die erst heimliche, später offene Unterstützung des schwedischen Feldzuges belohnt werden sollte durch Hilfe bei der Abschüttlung des russischen Joches, durch die Wiedervereinigung der gesamten Ukraine... Das waren die natürlichen Ziele einer national-ukrainischen Politik".

38. A. Brückner, *op. cit.*, *S.* 405; "... eine Handlung, welche im übrigen nicht unmoralischer war, als das Bündniss, welches zwei Jahre später der Hospodar der Moldau, Kantemir, mit Peter dem Grossen gegen Sultan schloss... bei entgegegesetztem Ausgange der Schlacht von Poltava, höchst wahrscheinlich als ein Meisterstück der Politik, als ein heroischer Akt der Emancipation Kleinrusslands von dem damals eine niedrige Kulturstufe einehmenden moskowitischen Reiche angesehen worden wäre".

Звіт Капітана Джеймса Джеффрейса з 7 жовтня 1708 року*

Public Record Office, London
State Papers Foreign, Sweden, SP 95, vol. 17

Captain James Jefferyes' Report of October 7, 1708 to the Secretary of State, Henry Boyle:

Right Honourable,

I am very sorry my fortune has brought me so farr out of the reach of correspondence as to hinder me to do my duty, or pay Y:r Honor the respects I am obliged to; 'tis now [?] weeks ago, that we have had no intercourse of letters, and I fear the difficulty will increase, as we advance deeper into the country, the Muscovites being behind and on all sides of us, and the Cossaks, whose country we are now going to invade, before. The late march His Maj:ty made sinse we left Cruickzow the 20:th past, has been through vast woods and willdernesses, and must have cost His Maj:ty dear, since for 25 miles together very little subsistence has been found for the army and nothing at all for owr horses; add to this the continuall fatigues of marching every day, the vigilance of owr ennemys who kept us day and night on owr watch, and distemper which for a time swept abundance away, 'tis thought we have lost more in this ramble than if we had given the ennemy a battle. We find owr selves at present with the hopes of coming into a country flowing with milk and honey; that C:t Leyonhaupt will soon reinforce owr army with the addition of 11 or 12:m men and that Gen:ll Mazeppa will declare for us; certain it is that His Maj:ty has sent an express with letters to Battaryn that Gen:lls residence, to invite him to take owr party and desire winter quarters in Ukrania, but I am not yet assur'd whether he has comply's; tho in my humble opinion, if the K. of Sveden had not had some assurance of success, he would not have fatigu'd his army with making a march so farr about, when he could heve turn'd towards the river Duna, where he might have had provision enough, recruits for his army, a good opportunity of joyning C:t Leyonhaupt, and a much nearer way of invading Russland.

The design His Maj:ty had by sending Gen:ll Lagercrona with 6000 men, to occupy a pass where the Muscovites must of necessity come by, if they would enter this country, miscarry'd by that Gen:lls going out of the right way; whereby Gen:ll Czeremethof gott an opportunity of bringing in an army of between 20 and 30:m men, who keep constantly before us, and very often trouble us in owr march, and when we send out a fouraging.

Yesterday we heard great firing of gunns from a town half a mile from this

---

Цей звіт був уперше опублікований в *Historiskt Magasin, I, Historiska Handlingar,* 1953, XXXV, No. 1, pp. 63-64.

place, in which lyes a Muscovite garrison; we are sinse informed it was for a victory the Muscovites have had over C:t Leyonhaupt by the river Soza, of which here is yet no certain acc:t come in; but I presume that action has not gone according to wish, sinse most here endeavour to conceal it, and those that discourse freely, speack of nothing but the praises of that C:t for his good conduct during the action, and in his retreat after. I am with all dutiful respect

From the Camp at Mlin
4 miles from Staradub, Oct:
the 7:th O.S. 1708

Right Honourable

Y:r Honnours

Most obedient and most humble Servant

James Jefferyes

Іван М. Новосівський

ДЕЯКІ УКРАЇНСЬКІ ПРОБЛЕМИ В СВІТЛІ МОЛДАВСЬКОЇ ХРОНІКИ ЙОНА НЕКУЛЬЧІ

I

I. Деякі історичні події українського народу зареєстровані не тільки в джерелах, що постали на території українського поселення, але також у джерелах, зроджених на близьких або дальших територіях наших сусідів, особливо тих, історичні пам'ятки яких були менше виставлені на небезпеку їх знищення.

До тих історичних пам'яток належать стародавні хроніки арабські і грецькі, а з пізніших часів польські та молдавсько-волоські хроніки, які часто згадують події і факти, що відбувались на українській території або стосуються до українського народу.

Для Козацької доби особливо важливими є молдавські історичні джерела, зокрема хроніки ще й тому, що великі простори української етнографічної території Буковини і Басарабії від половини XIV ст., упродовж довгих сторіч, перебували в складі Молдавської держави, а тим самим мали в тому періоді спільні з нею історичні джерела й підлягали тим самим історичним суспільно-політичним, економічним і правним процесам.

Спинимося побіжно над хронікою *Летопісецул Цирій Молдовей*[1] — *Літописі Молдавської Землі* хронікаря-літописця Йона Некульчі (1672-1745), молдавського великого боярина (постельника, аги, великого спатаря і великого ворніка).

Некульча почав писати свою хроніку, мабуть, у 1733 р., після повороту з еміграції в Московській Імперії (властиво в Україні) і Польщі.

2. Хроніка Некульчі — це продовження хроніки Мирона Костіна, а хроніка Костіна була продовженням хроніки Григорія Уреке, і всі разом становлять вони немов цілість історії Молдавії до 1745 р. Та це не тільки історія Молдавії: вони є цінним джерелом реєстрації фактів і подій, що

відбувались у суміжних країнах і в сусідніх народів, з якими Молдавія була в таких чи інших взаєминах.

Хроніка Некульчі починається передмовою, в якій висувається твердження, що населення пізнішої Молдавії в давні часи мало дуже бурхливу історію, так, що ці простори багато разів були пусткою. Тому до приходу сюди молдавських осадників воєводи Драґоша літописання про них немає. Далі Некульча подає історію молдавських хронік до нього, починаючи хронікою Григорія Уреке (Grigore Ureche), [2] писаною десь біля 1644 р. Уреке (1590-1647) вчився в Польщі, і взорувався на польських хроніках Бєльського, Кромера й Длугоша.

Некульча охоплює своєю хронікою час від 1662 до 1744 р. Він пише її на основі джерел за період від 1662 по 1684 рр., а після цього до 1744 р. з власної пам'яті, те, що сам знав, бачив, чув, і писав так, "як було написано в його серці". [3]

Некульча не тільки добре знав праці своїх попередників, але, й маючи копії їх манускриптів, роблені різними переписувачами, сам робив на цих копіях поправки чи доповнення. [4]

Хроніка Некульчі багата на події і факти не тільки з життя господарів та службового боярства, але також простолюддя, прибитого горем, стражданнями та насильством боярства. Частина хроніки, написана на основі джерел (1662-1684), невелика розміром, зате частина, написана з "власного досвіду", велика й багата на подробиці. Некульча не тільки переповідає події у зв'язку з війнами чи інтриги бояр з метою набуття трону або насильства провідної боярської верстви, але дає також описи весіль і забав у палацах господаря тощо. Тому румунські літературознавці вважають його хроніку й літературним твором пар екселянс. Некульча часто жаліє найбільше понижений селянський стан, але все ж таки не може піднестися понад інтересами боярського стану, до якого сам належав, і при кожній нагоді бере його в оборону. Та він стоїть вище від усіх інших бояр своїм патріотизмом, наставленням до турків та бажанням позбутися турецької опіки над нею з поміччю християнського "протектора" — Московії. Його великі надії на поміч Московії у справі визволення Молдавії від турецької залежности, мабуть, дещо примеркли після дворічного скитання по Московщині, звідки йому з великими труднощами вдалось вирватися і де він мав нагоду зблизька пізнати московського хижого орла. Увесь час еміграції під охороною царя Некульча перебував в Україні, Києві й на Харківщині, але ми ніде не зустрічаємо в його хроніці сліду зрозуміння важкої долі українського народу. На його очах відбувається розрив гетьмана Мазепи з Москвою, і він не міг не бачити глибшого сенсу й раціі цього кроку великого гетьмана.

Україна-Гетьманщина й Молдавія в добу Некульчі поділяли незавидну долю — колоніяльної залежности від двох окремих і взаємо ворожих держав. Обидва народи змагали до звільнення від імперського ярма, але шляхи їх визвольних змагань силою обставин мусіли розходитися, бо Україна намагалася вирватися з московського ярма, а Молдавія у змагу до волі покладала всі свої надії якраз на силу єдиновірного московського царя, на єдниновірстві якого Україна так трагічно попеклася. Тому Некульча — як і вся тогочасна молдавська провідна верства — дивились на розрив Мазепи з царем як на зламання присяги, зраду, а не як на спробу визволити Україну від московського ярма, гіршого за турецьке. Для Некульчі може бути єдине виправдання: незнання московського імперіялізму.

Становище, яке займав Некульча до зірвання Мазепи з Москвою і до його переходу на сторону шведського короля, базувалось на його релігійно-чуттєвому, а не політично-розумовому підході. Тому в нього Мазепа погорджуваний зрадник, який зламав присягу, дану православному цареві. Це був ірраціональний, формально-релігійний і чуттєвий підхід до цієї справи.

Очевидно, що Некульча не розумів трагедії українського народу і дивився на московсько-українські взаємини виключно з точки зору молдавських інтересів і поза ними не хотів, а може й не міг, бачити окремих від Москви українських інтересів.

Фактично, після Переяславського договору, коли Москва відразу почала його ламати й поводитися в Україні як у своїй провінції, вже гетьман Б. Хмельницький, а після нього й його наступники, вживали заходів, щоб зірвати з Москвою і звільнитися від її незгідної з договором опіки. Для цього вони оглядалися — як і Молдавія — за союзниками, і силою обставин могли опинитися, у час Некульчі, у ворожих таборах. Бо молдавські політичні діячі, як сказано, зв'язували всі свої надії з московським царем, як єдиним союзником, від якого гетьман Мазепа, як символ України, мусів спасатись. Не диво, що молдавські політичні діячі не могли зрозуміти, чому одновірний Мазепа міг змінити протекцію православного царя на шведську. І так само Некульча не міг зрозуміти, що Мазепа, зриваючи з царем, поступав щиро супроти українського народу, бо хотів бачити його вільним від московської тиранії.

Наставлення Некульчі до розриву Мазепи з Москвою може бути дивним ще й тому, що він не ідентифікував український народ з москалями. "Москаль" у нього не "вояк" — як дехто тлумачив, а народно-етнічна назва. Для українців він послідовно вживає назви "козаки", для України — "Козацький Край". Останню назву він звичайно вживає для

Гетьманщини, що тоді залежала від Московщини. Щоправда, в той час народно-етнічні прикмети не грали ще особливої ваги. Тоді мали найбільшу вагу ралігійна й державна приналежність. Особливо державна суверенність над даною територією включала в себе т. зв. верховне право власности царя чи короля на всю землю в кордонах держави, право "суверенно" нею розпоряджатися.

Щодо згадок Некульчі про чужі землі, то, згідно з опінією самого Некульчі, "чужі історики не можуть знати всього, що твориться в чужій країні", отже й те, що писав сам Некульча про чужі країни, не можна вважати повним. Але передавані ним події правдиві — хоч його висновки відображують його суб'єктивні почування і світовідчування.

У хроніці Некульча, після важливого для дослідника "Предословія", іде окремий розділ "O seama de cuvinte" (Декількома словами), зібраних ним 42 леґенди, зв'язані із особистостями переважно молдавських господарів. Це матеріял цікавий передусім для письменників. Ми не будемо застановлятися над ним, бо він мало стосується нашої теми.

II.

Першою важливішою подією, що її реєструє Некульча і що мала відношення до української проблеми, була турецько-польська війна 1672 р. Причиною тієї війни були польські загарбання території Правобережної України, яка на основі договору гетьмана Петра Дорошенка із Портою з 1666 р. перебувала в турецькій залежності.

Шлях турецької армії в 1672 р. ішов через Молдавію у напрямі Хотина, а у виправі — каже Некульча — брав участь сам султан.[5]

Некульча передає перебіг битви за укріплення-фортецю Кам'янець, яку турки з союзниками, після кількаденного обстрілювання з гармат, здобувають — мовляв — тільки тому, що напад був несподіваний, а поляки неприготовані до оборони. [6]

Це твердження Некульчі не зовсім відповідає правді, бо ще перед оточенням турками Кам'янця сильні польські військові з'єднання вдарили були на козацькі володіння, але Дорошенко розбив їх на південь від Вінниці (під Четвертинівкою), а тоді враз із турками подався під Кам'янець і в Галичину. Польщі загрожувала катастрофа, і тому вона була вимушена укласти з турками т. зв. Бучацький мировий договір, яким договірні сторони розділили між собою українську землю на сфери впливів, а саме: Туреччина задержувала за собою Кам'янець з довколишнім Поділлям від Бучача, Сатанова по Нижбожжя й Латичову, [7] південну Київщину і Брацлавщину, а за Польщею залишались Галичина й Волинь. Опріч того Польща зобов'язалася платити туркам данину.

З хроніки довідуємося, що для оборони Кам'янецької фортеці, цього турецького мостового причілку, Туреччина створює з Кам'янця й округи т. зв. турецький олат, в якому вводить свою адміністрацію і юрисдикцію, цебто повноту суверенного володіння з турецьким пашею на чолі. [8] Це ствердження особливо важливе для історика українського державного права. Як відомо, цей турецький олат правно проіснував на Поділлі до Карловіцького мирового договору з 1699 р., на основі якого Поділля знову перейшло під польську суверенність.

2. Умови Бучацького мирового договору були важкими й понизливими для Польщі, а тому — як знаємо з інших джерел[9] — польський сойм відкинув його ратифікацію, через що польсько-турецька війна відновилася вже наступного року.

Становище молдавського і мунтенського господарств ставало трагічно важким, бо воєнні дії відбувалися у великій мірі на молдавській території — і то в першій мірі на українських етнографічних територіях Буковини і Басарабії, а також на українській території Галичини і Поділля — зокрема матеріяльними засобами молдавського і мутенського господарств.

Після відкинення польським соймом ратифікації у квітні 1673 р., поляки готувалися далі до війни. Скріплені польські сили вдираються на Буковину. Бій відбувається під Хотином, і в ньому по турецькій стороні беруть участь молдавський і мунтенський господарі. У тім бою обидва румунські господарі переходять на сторону поляків, і поляки перемагають.

У розпалі польсько-турецьких воєнних операцій польським військам вдалося захопити всю північну Буковину — ввесь Чернівський дистрикт, [10] фортеці Сучаву, Нямц, Хотин і Сороку. Намагання молдавського господаря прогнати поляків були безуспішними. З опису Некульчі одної такої спроби очистити від польської залоги фортецю Сороки в 1691 р. (на 7-му році перебування на троні молдавського господаря К. Кантеміра) довідуємося, що в цій виправі на Сороку брали участь — окрім військових частин молдаван і татар — також гетьман "ханської" (Правобережної) "Окраїни" Стець. Облога фортеці тривала кілька тижнів, але прогнати поляків не вдалося.[11]

Після турецької поразки під Хотином у 1673 р., наступного року турки вислали проти поляків свіжі великі сили. Турки й татари вдерлися на Поділля, винищуючи на своїм шляху все. Некульча описує це знищення в понурих барвах. [12] Підпалювано села, містечка й міста, а "все населення Поділля татари забрали в ясир-рабство". Це нищення української землі припинилось тимчасово аж у 1676 р. з підписанням польсько-турецького договору в Журавні над Дністром, в якім, здебільша,

повторювалися умови Бучацького договору, але Польща тепер звільнилась від плачення туркам річного трибуту. Але й цей договір польський сойм відмовився ратифікувати. [13] Некульча вважає, що Порта підписала журавенський договір під тиском християнських (европейських) держав т. зв. "Священної Ліги", до якої належала також Польща. [14]

Майже одночасно вибухає московсько-турецька війна (1677-1681) за Правобережну Україну. Порта вважала Правобережну Україну за свій васальний край на основі договору з гетьманом П. Дорошенком. Але коли Дорошенко у важких і складних обставинах зрікся гетьманства на користь лівобережного гетьмана Івана Самойловича, підлеглого Москві, цар поспішив дати Самойловичеві військову допомогу, щоб захопити й обсадити гетьманську столицю та її форетцю, Чигирин. Порта уважала це за порушення її права, призначила гетьманом, на місце Дорошенка, Юрася Хмельницького й виступила війною проти Московії. Першою метою турків було здобуття Чигирина.

Некульча дає опис чигиринських походів. У цих походах -- пише він -- брали участь по стороні турків також молдавський господар Антон Русет (Розеті) та мунтенський Ґеоргій Дука. Перший похід 1677 р. був невдалий для Порти. Другий відбувся наступного року. За Некульчем, командувачем оборони Чигирина був Ромодановський, якого турки підкупили, і він допоміг їм здобути фортецю тим, що дав можливість упоїти козаків-оборонців фортеці так, що вони стали нездатними до оборони. Турки захопили козаків у полон, а місто й фортецю спалили. Сам Ромодановський, пише Некульча, врятувався втечею, але цар довідався про зраду і наказав його стратити. Московські джерела подають, що Ромодановського вбито під час бунту стрільців у Москві. [15] Згідно з хронікою Некульчі, Ромодановського намовив до зради його син, що раніше попав був у турецьку неволю, потурчився і турки використали його для здобуття Чигирина. [16]

3. Цікаву вістку зустрічаємо у Некульчі про наступника на становищі гетьмана Правобережної України після того, як турки стратили Юрася Хмельницького.

По смерті Юрася Хмельницького в 1681 р. Порта призначує гетьманом Правобережної України (яка на основі Бучацького договору залишилася в її залежності) молдавського господаря Ґеоргія Дуку. [17] Як подає молдавський літописець Николай Костін,[18] Дука вживав титулу "господарь земли молдавской і земли украинской". Дука — пише Никульча -- виїхав у 1681 р. до Немирова на Козацьку Раду, на якій обирано полковників і сотників. Він дав козакам розпорядження щодо будови гетьманського палацу в Немирові й у селі Циганівка над

Дністром (навпроти Сороки), але не міг задержуватися в Україні довше, бо отримав від турків наказ брати участь у їх виправі на Відень. У Немирові Дука залишив свого заступника, грека Ґредіновича, який — як пише Некульча — знав мову козаків. Але козаки прогнали з України Ґредіновича, а самого "гетьмана" Дуку в дорозі з-під Відня з допомогою бояр схопили поляки й вивезли в Польщу, де він і помер.

З розповіді Некульчі довідуємося, що Дука носився з великим пляном: стати королем Угорщини, двох синів поставити господарями Молдавії і Мунтенії-Волощини, а зятя — гетьманом в Україні. [19]

Від Некульчі маємо ще й іншу цікаву вістку: Дука вирушив під Відень з кількома полками козаків, приналежних до його "гетьманства". [20] Отже, під час облоги Відня по обидвох сторонах брали участь українські козаки. Некульча не переказує, чи і як верталися з-під Відня забрані Дукою козаки, але сам Дука вже не вернувся до Яс.

Ворожі настрої проти бусурман завжди нуртували не тільки серед простолюддя, але й серед козацької старшини т. зв. Ханської України. Вони виявилися виразно, коли Порта, після страчення Ю. Хмельницького, без вибору призначили гетьманом грека Дуку, заступника якого — Ґредіновича — козаки прогнали.

4. У хроніці Некульчі знаходимо вістку про трагічну долю невістки гетьмана Богдана Хмельницького, дружину Тимоша Хмельницького, Роксанди. Під час польської виправи на Молдавію у 1685 р. поляки її замордували, стявши їй голову у фортеці-манастирі Нямц. [21] Але Ксенополь[22] твердив, що Роксанду пограбували і замордували банди, які ґрасували тоді по всій Молдавії, зокрема в окрузі Пятра Нямц. Але й сам Некульча кваліфікує цей польський напад грабіжницьким, мовляв, поляки розпустили свої загони в різні сторони Молдавії і пограбували всю ту країну. Тоді вони забрали також мощі св. Івана Сучавського і завезли їх до Жовкви. [23]

5. Важливішою для нас подією, над якою спинився Некульча, був бій під Полтавою. [24] Але він передає тільки короткі й неповні вістки про цей бій, втечу з-під Полтави шведів та козаків і їх перебування у Бендерах.

За словами Некульчі, шведи, прямуючи на Москву, завернули на Старий Дуб і вступили в Козачий Край. Їм вийшли на зустріч "всі козаки з гетьманом Мазепою на чолі й поклонилися шведському королеві". В Україні шведи затрималися близько року, дожидаючи допомоги від турків, татар та Станислава Лещинського. За цей час шведське військо "обдерло й обжерло" українське населення. [25] Полтавський бій Некульча визначає датою 29 червня 1709 р. — день св. Петра й Павла. Але в історіографії устійнено, що бій було справді призначено на 29 червня, але шведи приспішили його на два дні. [26] Правдивою датою є понад усякий

сумнів день 27 червня. Ця дата подана в чисельній кореспонденції царя Петра І. [27]

За причину поразки під Полтавою Некульча вважає ту обставину, що турки й поляки не прислали очікуваної допомоги. З другого боку — пише Некульча — частина українських козаків покинула Мазепу і перейшла на сторону царя. [28] Після поразки під Полтавою поранений король Карло XII з Мазепою і рештками коло 1000 осіб — тільки верхових — перейшли Дніпро й Бог коло Очакова (Возії) та осіли в Бендерах. [29] Таке число втікачів з-під Полтави подає також історик Цінкайзен. [30] Некульча твердить, що решта козаків і шведів з-під Полтави згинули або потрапили в руки москалів, які шведів брали в неволю, а всіх козаків страчували на місці. [31]

Після переходу шведів і козаків у Молдавію цар наказав ізолювати кордон з Молдавією, щоб Карло XII не міг мати зв'язку з шведськими частинами, які продовжували воювати по стороні Лещинського в Польщі. Так молдавський кордон був змасований московським військом на Черемоші від містечка Кути і на Дністрі по гирло річки Ягорлик (у Некульчі — Єгорлук.)[32] Між тими, що брали участь в обсаді кордону, Некульча згадує полковників, братів Василя й Івана Танських. Можливо, що тут мова про полк. Антона Танського, зятя полк. Семена Палія, що — як відомо — під Полтавою був по стороні царя.

Про Мазепу й мазепинську еміграцію у Некульчі дуже скупі відомості. Трохи більше відомостей про це знаходимо в хроніці Н. Костіна. Цей літописець подає, що Мазепа помер у Бендерах, поховано його у Варниці, але пізніше тіло перевезено до Ґалацу та поховано в манастирській церкві св. Юрія, одначе й тут його тлінні останки не знайшли спокою. Костін оцінює спадщину по Мазепі на 160 тисяч золотих, опріч срібла та інших дорогоцінностей. [33] Костін зазначає, що по смерті Мазепи гетьманом обрано Пилипа Орлика. [34]

6. Тодішній молдавський господар Михайло Раковіца з огляду на ріст сили й престижу Москви після Полтавської баталії снував пляни з її допомогою визволити Молдавію від важкої турецької залежности. Він потайки ввійшов у контакт з московським царем і інформував його про заходи Карла XII покинути Бендери та осісти в Ясах. Раковіца — пише Некульча — обіцяв свою допомогу в схопленні московським військом Карла. Укладено плян переходу московським військом Дністра та несподіваної їх появи в Ясах, щоб схопити Карла, а з ним, очевидно, гетьмана Орлика та іншої шведської і козачої знаті. [35] Але султан не погодився на перехід Карла до Яс, і тому цього пляну не здійснено.

Згідно з хронікою Некульчі, щоб наладнати зв'язок з шведськими частинами, які ще залишилися в Польщі й боролися пліч-о-пліч з

частинами Ст. Лещинського, король Карло XII вислав на зимування до Чернівців понад 100 шведів та коло 200 козаків. [36]

Дещо відмінною є версія про висилання шведів і козаків до Чернівець у хроніці Н. Костіна. Костін твердить, що генеральний обозний І. Ломиковський, Пилип Орлик, Д. Горленко та інші осіли в Ясах, а коло 600 шведів і 700 козаків спрямовано до Сучави, але вони осіли в Чернівцях. [37] Отже, число шведів і козаків, тобто української еміграції у Молдавії було далеко понад тисячу осіб, бо сам Некульча признає, що шведи (а з ними й козаки) були розміщені не тільки в Бендерах і Чернівцях, але й інших місцевостях Молдавії.

З недавно опублікованого листа господаря Раковіци до Ґоловкіна з вересня 1709 р. довідуємося, що Раковіца постійно інформував Ґоловкіна про рухи Карла XII і мазепинців. Він укладав плян схоплення цих двох голів держав з поміччю московського війська. Раковіца подавав військову силу шведів у Бендерах на 700 вояків і стільки ж козаків. [38] Про перебування шведів і козаків у Чернівцях скоро довідалася Москва — очевидно, від молдавських змовників. Некульча цікаво описує московську погоню за шведами й козаками в Чернівцях. Московська військова частина силою 3-4 тисяч кінnотчиків, мавши за провідника молдованина, що знав околиці й служив у московському війську, вночі перейшла в Кутах біля Вижниці Черемош, лісами обійшла з півдня Чернівці і несподівано напала на шведів та козаків. Козаки, краще ознайомлені з місцевою топографією, розбіглись і зникли в лугах ріки Прута. Шведські вояки взяли напрям на гору Цецин, але там вони опинилися в глухому куті, і їх знищено або взято живими й вислано в Московію, у рабство. Тільки 10-15 осіб могло вирватися з оточення, але й тих знищило цивільне населення на шляху їх втечі біля Радівців і Сучави. [39]

7. У той час представники Карла, Орлика і Лещинського в Царгороді старалися переконати і вплинути на султана, щоб ішов війною на Московію, вказуючи на загрозу від неї для Туреччини. Везір не хотів ламати недавно підписаного ним договору, але сам султан бачив цю небезпеку, а тому замінив везіра і наказав на весну 1711 р. готовитися до війни. Одночасно молдавський господар отримав наказ доставити шведам (очевидно, також їх союзникам козакам і полякам) необхідну провізію. Виготовлено плян вислати ще зимою дві групи татар: одну з буджацьких татар, з воєводою Потоцьким, на Правобережну Україну у напрямі на Київ, а другу, понад Дін до Воронежа, з метою знищити там московську воєнну фльоту, після чого ця група мала завернути на захід і злучитися з першою групою. Саме в той час, в наслідок інтриг мунтенського господаря, відбувається зміна на молдавському троні:

господарем стає відомий історик, автор праці "Descriptio Moldaviae", Дімітрій Кантемір, а автор хроніки, Йон Некульча, стає його головним дорадником. [40]

Вимарш турецько-татарської групи понад Доном на Вороніж, у січні 1711 р., не вдався — пише Некульча — через опір московського війська та ворожість до неї населення, а тому вона мусіла завернути, очевидно з ясиром.[41] Друга група, в якій були українські козаки й поляки (хоч Некульча не згадує козаків), вирушила з Бендер і мала більші успіхи. У ній брав участь сам гетьман П. Орлик. Цінкайзен [42] подає число козаків на 12 тисяч. На їх сторону преходили місцеві українські козаки, і ця група підійшла аж до Хвастова. [43] З-під Києва — пише Некульча — вона мусіла вернутися під натиском московських і польських військ. [44]

У дійсності, як відомо з інших джерел, причини неуспіху цієї виправи були інші. У ній брали участь, опріч гетьмана П. Орлика, також Станіслав Лещинський та київський воєвода й коронний гетьман, Юзеф Потоцький. Число козаків у поході скоро зростало і доходило вже до 20 тисяч. Група вирушила з Бендер 1 лютого ст. ст. і в Україні скоро посувалася вперед, бо українські козаки переходили на її сторону. Через брак гармат їй не вдалося здобути Білої Церкви, хоч її частини доходили аж під Київ. [45] Татари ж воювали за здобич і тому ніколи не вважалися за надійних союзників. А Орлик і Лещинський мали замалі сили, щоб самим втриматися. Опріч того, воєвода Потоцький уважав здобуті терени за польські і починав заводити на них свої порядки. Українська ж сторона уважала ці землі за українські, а тому між українцями й поляками вибухали на цьому тлі гострі суперечки. Татари уважали ті території тереном здобичі для них і грабували що попало, а награбувавши не мали ні охоти, ані змоги із здобиччю далі воювати. Та й друга татарська група, що мала призначення спалити московську фльоту під Воронежем, а потім завернути на захід і з'єднатися з першою групою — не виконала свого завдання, повернувши з-під Харкова із здобичею у Крим. Українська сторона, бачачи таке положення, почала побоюватися репресій, які могли б опісля впасти на український народ за його участь у протимосковському змагу. Ця трагедія положення виходила на користь тільки Москві. Тому не дивно, що перед московськими й авґустівсько-польськими силами виправа турецько-польсько-українських сил заломилася, і останні повернулись у Буджак.

Насправді московські репресії скоро прийшли. Довідуємося про це з листів царя до Ґоліцина, Ф. Апраксіна та Меншікова: цар наказав збирати провізію в Україні базоглядно, бо "заднепрская Украина" (Правобережна — ІН) вся в измене, того ради не надобно их жалеть в

том". У другому листі сказано: "что же о Украине заднепрской, и о том объявляю, что которые шатались и татарам отдались, господин генерал-лейтенант Голицын всех принцыпалов, переймав, у Київ послал, а протчих, розоря, за Днепр выгнал". А в третьому листі сказано: "Здесь заднепрская Украина вся было к Орлику и воеводе киевскому пристала, кроме Танского и Калагана, но оною изрядно наши вычистили, и оных скотов иных за Днепр к гетьману, а протчих, чаю, в подарок милости вашей на пустые места пришлем". [46]

8. Саме в той час відбувається зміна на молдавському престолі. Молдавія була в безпосередньому стику з Московською імперією. Хоч молдавського господаря, грека Николая Маврокордата не підозрівано в симпатіях до Москви, все ж таки його вважали замало енергійним, тим більше, що турки часто отримували доноси на мунтенського господаря про його зв'язки з царем.

Таким енергійним і надійним кандидатом на наступника Маврокордата видався туркам Дімітрій Кантемір, який виростав та виховувався у Константинополі і мав навіть дружні взаємини з видатними особистостями султанського двору.

Успіх Москви після Полтавської баталії, зокрема на весні 1711 р., значно підніс її авторитет і повагу в очах обидвох румунських воєвідств: Молдавії і Мунтенії, зокрема в очах молдавського господаря і молдавського боярства. Господар Кантемір, до якого султан мав більше довір'я, аніж до інших господарів-попередників, почав покладати великі надії на силу Москви, щоб визволити Молдавію від турецької залежности.

Такі самі надії плекали і мунтенський господар Бранков'яну та більшість мунтенського боярства, але кожний з них крився зі своїми замірами зі страху перед доносами і помстою султана за "зраду".

9. Щоб устійнити зв'язок з царем, Кантемір потайки вислав свого посланця, боярина Луку, до царя, який саме тоді перебував у Ярославі над Сяном. [47] У Луцьку на Волині укладено з царем угоду про підлеглість Молдавії цареві і його допомогу Молдавії.

На основі цього договору цар видав господареві Д. Кантемірові з датою 13. 4. 1711 окремий диплом про прийняття його — Кантеміра — "в вечное российское подданство с всем его княжеством, с представлением ему и фамилии титула владетельного воеводы княжества Валахского и о дозволении ему в случае нужды выехать в Росссию". Некульча не подає дослівного тексту договору і диплому, даного Кантемірові. Він тільки переповідає їх зміст, але умови договору, по суті, покриваються із текстом, поданим у "Письмах и бумагах Петра Великого".[49]

Для українського дослідника було б цікаво зробити порівняння між Переяславським договором і договором Кантеміра з царем Петром. Одначе, можна з повною рішучістю ствердити, що в обидвох випадках Москва йшла тим самим шляхом до тієї самої мети.

Перехід Кантеміра на сторону царя — в описі Некульчі — має велику подібність до переходу Мазепи на сторону Карла XII. До останньої хвилини Кантемір — подібно як і Мазепа — з обережности не відкривав перед боярами своїх замірів, за вийнятком довірених одиниць. Аж коли царське військо перейшло коло Сорок Дністер і опинилося на Молдавській території, Кантемір виявив свій замір. На цю вістку бояри відкликнулись прихильно, схвалюючи крок Кантеміра. Після цього Кантемір із своїми боярами-державними достойниками вийшли назустріч цареві.

Між цими державними достойниками був і сам Некульча, тоді бояринг етьман. Тому, що перехід Кантеміра на сторону царя мав для Молдавії важкі наслідки, а багато сучасників Некульчі вважали й поширювали вістку, що буцімто Кантеміра до цього кроку намовив його дородник, Некульча, цей останній спростовує ці, мовляв, фальшиві поголоски, заявляючи, що, навпаки, він відраджував Кантемірові від цього кроку зі страху перед знищенням країни турками, а зокрема татарами, та зі страху перед закріпаченням всього народу на випадок перемоги турків. [50] Але коли Некульча радив Кантемірові вертатися до турків, Кантемір зробив йому за це гіркий докір, мовляв, усі бояри хочуть залишитися при християнах, а його посилають до поган. Тому Некульча, побачивши гнів Кантеміра, і, щоб не стягати на себе лиха, побоявся настоювати на своїм. [51]

10. Наближався воєнний зудар Москви з Туреччиною. Некульча подає московські й союзників військові сили в цьому змагу. За Некульчем московські сили не превищували 50 тисяч — між ними Миргородський полк козаків силою 8 тисяч. Він каже, що сам гетьман Скоропадський з основною силою козаків залишився на Дніпрі, в Чигирині, бо — завважує Некульча [52] — цар не мав довір'я до козаків, а це діялося несповна через два роки після Полтавської баталії. Опріч того цареві були добре відомі самостійницькі тенденції і прагнення козаків. Більше довір'я мав цар до Миргородського полку, мабуть, тому, що полк. Апостол був волоського походження. Проти цього московсько-союзного війська насувала 400-тисячна турецька сила з десятикратною перевагою гарматного вогню — опріч татарської піхоти. Некульча гадає, що цар не зосереджував на Молдавському відтинку більше власних сил, бо сподівався на 30-тисячну польську поміч та на молдавську, мунтенську і навіть сербську поміч. Зокрема багато надій

покладав на Кантеміра, якому дав і гроші на вербування 10 тисяч війська. [53] У той час Молдавія не мала регулярного війська, а тільки охоронну поліцію.

Кантемір і боярство зустріли прихід царя до Яс (28. 6. 1711) з великим захопленням. Та й цар зустрічав усіх з великою приязню. При тому Некульча описує велику скромність царя: був одягнений просто, на пишному прийнятті в палаці господаря не хотів сидіти на визначеному йому почесному місці, а поставив там господаря Кантеміра. І ввесь час старався обслуговувати Кантеміра та інших бояр, наливаючи їм вина. [54] Це дуже імпонувало боярам. На другий день — день ім'янин царя — молдавські достойники враз із митрополитом склали візиту цареві в його наметі, де повторилося прийняття.

Але при цій ідилічній зустрічі з царем стався характеристичний випадок, який кинув світло на розуміння Москвою молдавсько-московських взаємин. Згідно з договором із 3 січня 1711 р. і царським дипломом з 13 червня 1711 р., Молдавія ставала залежною від Москви державою, з повною внутрішньою автономією — подібно до Переяславського договору, при чому господарський трон ставав доживотним і спадковим. Деякі бояри не погоджувалися на спадковість трону. Явно виступив проти цього боярин Русет, уважаючи цю постанову за порушення молдавського звичаєвого права, згідно з яким господаря обирала боярська рада. Він висловлював своє обурення з цього приводу в приявності царя. Ґоловкін, з наказу царя, переконував бояр, зокрема Русета, а коли Русет стояв на своїм, розгніваний цар наказав заарештувати Русета і вислав його в тюрму в Київ, звідки звільнено його по двох роках на вимогу султана, після підписання московсько-турецького мирового договору. [55] Це було явним порушенням автономного права Молдавії.

Турецькі і московські війська зустрілися в неділю 7 липня 1711 р. — через два роки після Полтавської битви — на південь від Яс, на правому березі Прута, коло села Станілешти. Царський табір, в якому перебував Кантемір, а також сам автор хроніки, Некульча, був оточений турецьким військом під командою самого везіра. На басарабському березі Прута простягнувся, опріч турків, ще й татарський табір, в якому були козаки-мазепинці, поляки з воєводою Потоцьким та шведи. Не було Карла XII, [56] що — як знаємо з інших джерел [57] — затримав при собі також гетьмана Орлика. Про участь поляків і шведів московський табір довідався — як пише Некульча — від полоненого турка, якого допитували царські люди про сили противника. [58] Про козаків Некульча не згадує.

Положення для царя й Кантеміра було безвиглядним, і цар звернувся

до Некульчі, який займав тоді становище гетьмана в Молдавії, з просьбою чи не міг би він силою яких 200 драгунів і 100 вояків-молдован пробитися через турецьке оточення і перевести царя й царицю на Угорщину. Але Некульча не відважувався брати на себе такого ризика, та й цар сам на настоював. [59] З інших джерел довідуємося, [60] що коли цар усвідомив безвихідність свого положення і неминучість своєї смерти або рабства в турецькій неволі, він бігав по таборі, мов навіжений. Спасенну думку — підкупити великого везіра — піддала цариця, яка для цього офірувала всі свої дорогоцінні речі. За її прикладом пішло і боярство з царського оточення. Опріч того для підкупства знайшлася й велика сума грошей.

Некульча згадує про чутки щодо підкупства везіра й подає як їх джерело донос Карла XII на везіра до султана. [61] Він підтверджує, що султан, переконавшись чи повіривши в підкупство, стратив везіра. Некульча чув також про хабар — 800 капшуків червінців, які ніби отримав везір від царських делеґатів, але не подає джерала цих чуток. [62]

Про підкупство, зокрема, згадує Цінкайзен, [63] засновуючись на спогадах Понятовського. А. Ксенополь [64] твердить, що багаті дари принесла везірові сама цариця, але Ксенополь не подає джерела цієї відомости.

Цар відразу вхопився за спасенну думку переговорів з турецьким табором. Він вислав — пише Некульча — у турецький табір делегацію з трьох осіб, яка запропонувала перемир'я від імени Шереметьєва, затаюючи приявність у таборі царя. [64-a]

Коли Понятовський довідався про мирові переговори з везіром, він заалярмував Карла XII, щоб перешкодити цьому. Карло негайно поїхав у турецький табір, де старався намовити везіра відступити від переговорів і не давати виховзнути цареві з оточення. Одначе, Карло XII не міг змінити наставлення везіра. Карло шалів з обурення, протестував, ображав везіра і врешті відійшов. Некульча згадує на іншому місці, що "москалі мали щастя, що (у виправі) не було шведа (Карла XII) з Тиґіни: тоді (з оточення) не виховзло б було ні одної московської ноги, бо він би знав, що з ними зробити."[65]

Везір погодився переговорювати, і переговори протяглися три дні. У їх висліді везір погодився випустити московський табір з оточення на таких по суті умовах: [66]

I. Вільний перехід Карла XII, в супроводі 30 тис. війська через Польщу до Швеції;

2. Зворот Озова й знищення фортеці Тройці (Таганріг);

3. Грошове відшкодування в сумі 1 000 капшуків червінців (по 500

червінців кожний — І. Н.);
4. Збурення фортеці Кам'янка (Камінь Затон) та інших;
5. Звільнення Правобережної України.

Поданий у збірнику "Письма и бумаги императора Петра Великого" текст Прутського договору не має жадної згадки про відшкодування. [67]

Турки ставили вимоги видати Кантеміра, але московські делеґати твердили, що Кантемір зник, і його нема в московському таборі. Вони також затаїли приявність у таборі царя.

Некульча пише, що турки ставили ще й інші вимоги, але не називає їх всіх. [68]

Некульча твердив, що Москва мала звільнити Україну (Правобережну) на користь поляків, але це, очевидно, його помилка. Однак, про це відомо з інших джерел. [69]

Текст Прутського договору (стаття 2), поданий у "Письмах и бумагах", говорить про невтручання царя в польські й козацькі справи. Пізніше виникла між договірними сторонами контроверсія щодо інтерпретації цієї постанови. Представники турків і татар твердили, що в сенсі Прутського договору Москва має залишити Україну — включно з Гетьманщиною — бо під час укладання договору Мазепа, чи пак Орлик зі старшиною, були під турецькою протекцією. [70]

Цар прийняв усі ці вимоги. Мир підписано в місті Гушь над Прутом, 12 липня 1711 р. після чого московський табір випущено на волю. Так утрачено чудову нагоду завернути Московію з її імперіялістичного розгону, а щонайменше перекреслити полтавську поразку.

11. Родина господаря Кантеміра та 24 родини великих та інші родини менших бояр — останні не названі поіменно Некульчею — вийшли на еміґрацію, а царський уряд розмістив їх в Україні, на Харківщині (за словами Некульчі — "поза Козацькою Країною", тобто поза Гетьманщиною), наділивши у різних місцях землями. [71] Євген Лозован оцінює число молдавської еміґрації у Москвію з 1711 р., малих і великих бояр, на 448 осіб, опріч коло 4 тисячі рядових вояків. Лозован, роздумуючи над кроком Кантеміра, з болем викликнув: "Ах, коли б то страдницький воєвода зрозумів, що інтерес Молдавії був залишитися вірною Порті — за словами з останніх часів великого Стефана — та приєднатися до Шведа, щоб розчавити на кусні ненажерливий московський апетит". [72]

Виконуючи постанови Прутського договору — пише Некульча — Шереметьєв почав евакуацію всього населення з сіл і міст Правобережжя на Лівобережжя. [73] Ця відомість Некульчі про обезлюднення Правобережжя потверджується також українськими джерелами. [74] Але Некульча уважає, що Правобережжя, для якого він уживає назви

"Україна", було фактично під контролею запорізьких козаків, які сильними відділами — враз із татарами — доходили аж під Білу Церкву, але не почуваючись у силах здобути цієї фортеці, відійшли. Вони були на п'ятах молдавської еміґрації, яка тільки щасливим збігом обставин не попала у їх руки. [75]

Дехто з молдавської еміґрації — а між ними й сам Некульча — скоро зорієнтувались у московських порядках і хотіли зостатись у Києві, та не бажаючи йти вглиб імперії, але їх силою відвезено до Кантеміра в Харків, [76] бо, мовляв, Кантемір відповідає за всіх молдаван перед царем.

Некульча подає ще один цікавий епізод. Господар Кантемір поставив цареві вимогу, щоб той дав йому, як компенсату за втрачену Молдавію, "Харківський Край" (область) з автономним для нього правлінням. На Сенаті проти цієї вимоги виступив дорадник і сподвижник царя, Ф. Апраксін, близький родич цариці, який командував фльотою під Воронежем і був губернатором Харківщини. Для нас особливо цікаві висновки Апраксіна, що їх наводить Некульча. Апраксін твердив, що в нього вже назбиралось коло 30 козацьких (українських — І. Н.) скарг на Кантеміра — очевидно, тільки з тих сіл, якими його наділено. А в "Харківському Краю" є майже 80 тис. виконуючих військову службу козаків, і тому в теперішній воєнний час небезпечно їх дражнити, бо вони легко можуть перейти до турків і звернутися проти царя.[77] І Сенат відкинув це домагання Кантеміра, але цар компенсував Кантеміра 13-ма селами по 200-300 закріпачених селян. Опріч того кождий молдавський еміґрант отримав стільки дотації грішми, що не всю міг зужити.[78]

Одначе, деякі молдавські бояри, які хотіли вертатись у Молдавію, відмовились від наділених їм сіл і вернулись до Києва. Там у великій нужді добивались вони дозволу на поворот. Після довгих клопотань декому таки вдалося вирватись з "тюрми народів". "Вони (москалі) дуже недовірливі, а тому з ними важко жити". [79] Тут мова, очевидно про бояр, бо від широких народних мас молавські бояри не могли відчувати жадних обмежень.

Некульча був одним із тих, що ввесь час старались вернутись на Батьківщину. Йому обіцяли достатки, гроші й села, а в останній хвилині намовляли, застрашуючи, що, він здохне від турків, але це літописця — як і інших бояр — не переконало, бо вони не могли жити в атмосфері, як каже Некульча, "занадто жорстокого народу, де люди не мають волі йти, куди бажають, навіть в самій імперії."[80] Зокрема молдавани, які мали дітей — продовжує Некульча — не бачили в Московії жадної майбутности для них, хіба служити вояками, бути гарматним м'ясом. І тому Некульча дає всім таку пораду: ніколи не покидати своєї батьківщини.[81]

Після двох років поневірянь під московською "опікою" Некульча

врешті вирвався у більше вільний — на той час — світ. Він осів у Польщі, де перебував сім років, поки міг вернутися у Молдавію.

У його хроніці знаходимо потрясаючий опис економічної руїни Молдавії, а зокрема її окраїн, Буковини й Басарабії, після московсько-молдавської поразки під Станілештами. Країна була сплюндорвана татарами і московським військом, яке, відступаючи, забирало від населення все, зокрема хліб, фураж і худобу. Населення рятувалось утечею у захисні й безпечні місця.

12. Заходи Некульчі вернутися в Молдавію увінчались успіхом після дев'яти років скитання чужиною. У 1720 р. він отримує дозвіл від господаря Михайло Раковіци вернутися в Молдавію, отримує там назад свої добра і незадовго після того також становище великого ворніка для північної Молдавії (адміністративно-судову функцію), а тим самим стає членом державної ради господаря (т. зв. Дівану). Мабуть, у 1733 р. починає писати свою хроніку.

Перебування Некульчі в московській імперії дозволило йому розкусити правдиві політичні заміри "одновірного царя" і прийти до правильних висновків щодо різниці між турецькою і московською політикою у відношенні до васальних країн, а саме — як висловлювався Ксенополь — що тоді як турки намагались видерти зі своєї кольонії тільки матеріяльні добра, московська політика йшла далеко глибше: вона вдаряла по національному субстратові народу, вбивала в ньому національну самобутність і самостійницькі претенсії, а вирвавши в нього його національну душу, перетворювала його на москалів.[82]

III.

Стільки написав Некульча про події й обставини, зв'язані з, так би мовити, зовнішньополітичними взаєминами Молдавії. Перейдемо тепер до описаних ним подій, які в тій чи іншій мірі відбувалися й залишали сліди-наслідки на українських етнографічних теренах Басарабії і Буковини, що знаходилися тоді в кордонах Молдавії.

Якщо хроніка Некульчі є історією чорної доби Молдавської держави XVII-XVIII стол., то є вона, зокрема, історією чорної доби північно-східніх окраїн Молдавської держави, Басарабії і Буковини, які плюндровано в наслідок постійних воєн Турецької імперії з Московією і Польщею, плюндровано не тільки воєнними противниками, але навіть "союзними" татарами. Під цим оглядом, мабуть, найбільше терпіли сучасна Басарабія і Буковина, прикордонні молдавські провінції, суміжні з Польщею, а потім з Московською імперією.

У зв'язку з приходом на молдавський трон господаря Думітрашка

Кантакузіна (1684-1685) Некульча оповідає, що в той час північна частина Молдавії, зокрема Буковина й Басарабія, в наслідок постійних нападів поляків, була обезлюднена, що тоді був великий недорід, бандитські напади, люди пухли з голоду й дорогами вмирали, а навіть траплялося людоїдство. [83]

2. Після втрати турками, на основі мирового договору в Карловіцах, фортеці Кам'янець Подільський, Порта укріплювала свої кордони над Дністром. Для цього вона вживала заходів, щоб створити з Хотина й прилеглої до нього території окрему турецьку адміністративну одиницю — т. зв. олат чи рая — з турецькою на ній адміністрацією і юрисдикцією. Молдавський господар старався всякими можливими способами перешкодити цьому, покликаючись навіть на турецько-молдавський договір про залежність, т. зв. капітуляції, бо створенням тут турецького о л а т у знову звужувалась територія, що підлягала його юрисдикції. [84] Але перешкодити цьому йому не вдалося. У зв'язку з новим турецько-московським воєнним станом з листопада 1712 р., після станілештської московської поразки, турки створили з фортеці й округи Хотина окремий турецький о л а т , що підлягав виключній турецькій юрисдикції, з пашею в проводі. У такий спосіб Хотин і його округа переходили з обмеженого капітуляціями молдавського автономного управління в повну турецьку юрисдикцію, чи пак суверенність. Рік пізніше, пише Некульча, приєднано до цього Хотинського олату також Чернівецький дистрикт (округу) під претекстом, що він також належить до Хотина. [85] Внаслідок переходу цих округ під турецьку юрисдикцію, їх населення ще більше прорідло, бо воно втілкало від турецької адміністрації.

Але через кілька років, бо вже в 1720 р. — за словами Некульчі — на скарги бояр, які мали свої посілості в Чернівецькій окрузі, і на інтервенцію молдавського господаря Раковіци, Порта виділила Чернівецьку округу з-під Хотинського о л а т у й передала її знову в молдавську юрисдикцію. [86] У той самий час турки передають у молдавську адміністрацію також частину Буджаку — ханської Басарабії, звідки в 1700 р. виселено ногайських татар [87] (на основі Карловіцького договору з 1699 р.).

Такий правний статус тривав для Буковини до вибуху московсько-турецької війни в 1768 р. і окупації московським військом Молдавії — включно з Буковиною, — а для Басарабії до окупації Москвою фортеці й округи Хотин у 1739 р., [88] з перервою між 1768-1774 рр., коли Басарабія знову була окупована московським військом, а в 1812 р. інкорпорована до Московської, чи пак Російської, імперії. З вибухом війни між Туреччиною, з одного боку, та Австрією і Росією з другого, московські війська займають у 1739 р. Хотин, Чернівці й Яси (північну й середущу

Молдавію, з Буковиною і північною Басарабією включно). Але збройний конфлікт тривав коротко, бо на основі Болґрадського мирного договору з 18 вересня 1739 р. московські війська залишають тодішню молдавську територію, а з початком 1740 р. турецька залога з пашею на чолі повертається тільки до фортеці Хотина, а юросдикцію над округою Хотин Порта передає назад молдавському господареві, [89] який залишає тут своїм намісником п а р к а л а б а з судовими й адміністративними компетенціями.

3. Про відхід московського війська з Молдавії (1739 р.) Некульча подає жахливий образ насильства, якого допустився московський комендант над цивільним населенням Хотинської і Чернівецької округ. Дослівно Некульча пише про це так:

"І тоді й Мініх перейшов зі своїм військом Дністер на той бік. У фортеці Хотин залишив він генерала Левенталя з трьома тисячами війська. Мініх наказав поробити діри в мурах фортеці та попідкопувати її з метою знищення (фортеці). А все таки фортеці не знищено. Але при відході Мініха і з його наказу забрано, як рабів, все населення цінуту (округи) Хотин та крайньої частини цінуту Чернівців. Їх ополон забрано враз із жінками й дітьми у Московщину. І розділювано людей, мов худобину. Дехто забирав дітей, інші чоловіків, а ще інші жінок. І продавали їх одні одним без дрібки милосердя — гірше від татар. Пролито море сліз, а їх голосіння було чути в небесах". [90]

Але на тому не скінчилося терпіння тих, що їм пощастило переховатися і уникнути рабства. Бо частина московського війська, яке стояло в Семигороді, прогнало звідти австрійське військо. Ці частини відтяглися на схід попід Карпати через Сучаву і Чернівці в напрямі Хотина, грабуючи по дорозі все, що їм могло попасти в руки.

IV.

І. Але найцікавішим для нас залишається питання — як визначав Некульча Україну і український народ, а якого терміну вживав на визначення нашого північного сусіда. У його хроніці частіше стрічаємо назву "Окраїна", рідше "Україна", які майже завжди стосуються Правобережжя. Ось ужиті ним фрази, які це унагляднюють:

"... від Бучача аж по Окраїну, а в Окраїні з Чигирином аж по Очаків останеться туркам..." [91]

"... Турки передали гетьманство Окраїни Дуці"... [92] "... Окраїна й все Поділля...". [93] "... Гетьман Стець з ханської Окраїни..." [94] "... Козацькі полки з Окраїни (ханської — І. Н.)..." [95] "... Гетьман на Окраїні (Дука)..." [96]

Але: "... бо Україна була тоді у володінні хана..." [97] "... цьогобічна Україна...", цебто Правобережна Україна, отже висновок, що Некульча знає й тогобічну Україну, цебто Лівобережну Україну. [98] Алеж таки знову: "Ляська Окраїна" (коло Немирова). [99] Коли Некульча говорить про Гетьманщину, він звичайно називає її: Козацьким Краєм, Козацькою Гетьманщиною або Великим Козацьким Краєм за Дніпром і ставить його нарівні з Ляським, Молдавським, Мунтенським, Угорським Краєм -- звідки виходить, що він уважав Гетьманщину за окрему державну одиницю. [100] У нього Порта вимагала, щоб Шереметьєв забрав (московське) військо з Козацького Краю (Києва) і перевів у Московщину. [101] Військо вийшло з Козацького Краю і перейшло через Ляський Край та дісталося над Дністер коло Хотина. [102] Чернігів у Козацькому Краю. [103] Народ "Козацького Краю" -- як також і Правобережжя -- Некульча послідовно називає козаками, і то в етнічному розумінні слова. [104] І ніколи їх не утотожнює з москалаями, а завжди вичислює окремо, в протиставленні до москалів. [105]

2. Особливо цікаво, що наш північний сусід у Некульчі послідовно "Московщина", [106] "московська столиця", [107] "московський імператор", [108] "сила москалів", [109] "надія на москалів-народ", [110] "20 тисяч москалів" (як окремого народу, в протиставленні до козаків з Гетьманщини, з гетьманом Скоропадським). [111] Цар хвалив мистецтво ляське, грецьке і московське (не російське). [112] Господар послав свого чоловіка до москалів (як окремого народу); [113] один дяк-москаль (ясно в етнічному розумінні); [114] "москаль" в етнічному розумінні; [115] "Москаль" у розумінні збірности, з Московщини. [116] Але -- знищення в "московських країнах" -- цебто в підлеглих Москві країнах. [117] "Московський патріярх" (імперії). [118]

Видно, що присвоєні Петром І терміни "русский", "Россия" ще не прищепилися у світі тоді, коли Некульча починав писати свою хроніку. Аж на прикінці хроніки зустрічаємо в нього двічі терміни "Россия": "велика Церква Росії" залишилась вдовою після страчення Патріярха, [119] і "щоб молдавани були вірні Російській імперії". [120]

ПРИМІТКИ

1. Ion Neculce: *Letopiseţul Ţării Moldovei.*

2. Ілько Борщак, а за ним і Л. Винар помилково називають літописця Урекія Урехієм, не знаючи, очевидно, звучання румунської абетки. Див. *Український Історик*, 1963. І 12.

3. Йон Некульче: *Летописецул Цирій Молдовей;* передмова, ст. 4.

4. Ion Neculce: *Letopiseţul Ţării Moldavei.* Prefaţa de Iorgu Iordan, pag. IV.

5. *Там же*, ст. 44.
6. *Там же*, ст. 48.
7. *Там же*, ст. 63.
8. *Там же*, ст. 51, 63.
9. *УРЕ* II. 177.
10. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 115.
11. *Там же*, ст. 118.
12. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 62.
13. *Дипломатический словарь*, том I., ст. 523.
14. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 63.
15. *УРЕ*, том II., ст. 352.
16. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 67.
17. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 74. *Літопис Самовидця*, ст. 137 — під роком 1682.
18. Neculai Costin, "Letopiseţul Moldovei", in: Mihail Cogălniceanu: *Cronicele Românei seu letopiseţele Moldovei şi a Valahiei*, II 20.
19. Й. Некульча, *Цит. твір*. ст. 87.
20. *Там же*, ст. 77.
21. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 105.
22. A.D. Xenopol, *Istoria Românior din Dacia Traiană* (Fr.), III, 90.
23. Й. Некульча, *цит. твір*. ст. 106.
24. *Там же*, ст. 202.
25. *Там же*, ст. 202.
26. Олександер Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, ст. 356.
27. *Письма и бумаги императора Петра Великого*, IX [1], ст. 227 - 276, 3252 - 3297 і IX[2], ст. 983 і наступні.
28. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 202.
29. *Там же*, ст. 203.
30. Johann Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, V. 392.
31. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 203. *Пьсма и бумаги императора Петра Великого*. IX [1], 168, Но. 3178; IX[2], 855.
32. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 203.
33. Н. Костін, *цит. твір*, ст. 70.
34. *Там же*, ст. 76.
35. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 205.
36. *Там же*, ст. 205.
37. Н. Костін, *цит. твір*, ст. 68.
38. *Историческе связи народов СССР и Румынии в* XV — *начале* XVIII *в.* т. III, ст. 314 - 317.
39. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 205.
40. *Там же*, ст. 223 і наступні.
41. *Там же*, ст. 226.
42. Йоганн Цінкайзен, *цит. твір*, т. 5, ст. 418.
43. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 226.
44. *Там же*, ст. 227.
45. Д. Олянчин, "Гетьман Мазепа в освітленні творів Ґеорга Нордберґа та Ґустава Адлерфельда". *Християнський Голос*, 7(578), 14. 2. 1960.
46. *Письма и бумаги императора Петра Великого*, XI [1], 192, No. 4410, 194, No. 4413, 215, No. 4429.
47. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 230 і наступні.
49. *Письма и бумаги императора Петра Великого, XI часть I, 173 - 176* No. 4385. *Исторические связи народов СССР и Румынии*, т. 3, No. 113, ст. 323 - 331.
50. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 237.
51. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 237.

52. *Там же*, ст. 246.
53. *Там же*, ст. 241 і 254.
54. *Там же*, ст. 247.
55. Й. Некульча, *цит. твір*. ст. 248 і наступні.
56. *Там же*, ст. 270.
57. Борис Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик* (1672 - 1742), ст. 30.
58. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 262.
59. *Там же*, ст. 258.
60. Б. Крупницький, *цит. твір*, ст. 30; В. Січинський: "Московська поразка над Прутом"; *Свобода* за 3.X.1951; Й. Цінкайзен, *цит. твір*, т. 5, ст. 422.
61. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 293.
62. *Там же*, ст. 272.
63. Й. Цінкайзен, *цит. твір*, т. 5, ст. 428.
64. А. Ксенополь, *цит. твір*, т. 3, ст. 144.
64 - а. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 269 і наступні.
65. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 270.
66. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 270.
66. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 270 і наступні.
67. *Письма и бумаги импер. Петра Великого;* XI [1], 322, No. 4576.
68. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 271.
69. Б. Крупницький, *цит. твір*, ст. 33.
70. *Письма и бумаги импер. Петра В.*, XI [1], 579.
71. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 276.
72. *România*, New York, No. 86 din Martie-Aprilie 1966.
73. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 278.
74. Б. Крупницький, *цит. твір*, ст. 34.
75. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 278 і наступні.
76. *Там же*, ст. 279.
77. *Там же*, ст. 284.
78. *Там же*, ст. 280.
79. *Там же*, ст. 286 і наступні.
80. *Там же*, ст. 287.
81. *Там же*, ст. 287.
82. Alexandru D. Xenepol: *Istoria Românilor din Dacia Traiană Bucureşti*, vol. IX. p. 133;
83. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 91.
84. *Там же*, ст. 322.
85. *Там же*, ст. 301.
86. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 322.
87. *Там же*, ст. 322.
88. *Там же*, ст. 401 і наступні.
89. *Там же*, ст. 412.
90. Й. Некульча, *цит. твір*, ст. 411.
91. *Там же*, ст. 73.
92. *Там же*, ст. 74.
93. *Там же*, ст. 64.
94. *Там же*, ст. 118.
95. *Там же*, ст. 77.
96. *Там же*, ст. 87.
97. *Там же*, ст. 159.
98. *Там же*, ст. 271, 278.
99. *Там же*, ст. 377, 392, 400.
100. *Там же*, ст. 75, 245, 276, 278, 279, 293.

101. *Там же,* ст. 293.
102. Й. Некульча, *цит. твір,* ст. 402.
103. *Там же,* ст. 413.
104. *Там же,* ст. 205, 284.
105. *Там же,* ст. 263, 282, 381, 407.
106. *Там же,* ст. 254, 273, 274, 285, 292, 297, 361, 362.
107. *Там же,* ст. 202.
108. *Там же,* ст. 203, 229, 230, 250, 258, 262, 263, 265, 269, 275, 277, 281, 284, 299, 302, 304, 316, 319, 323, 324, 364.
109. *Там же,* ст. 204.
110. *Там же,* ст. 228.
111. *Там же,* ст. 245, 257, 263 - 268, 270 - 272, 274, 275, 282, 407.
112. *Там же,* ст. 246.
113. *Там же,* ст. 250.
114. *Там же,* ст. 269.
115. *Там же,* ст. 292.
116. *Там же,* ст. 288, 307, 321.
117. *Там же,* ст. 270.
118. *Там же,* ст. 320.
119. *Там же,* ст. 320.
120. *Там же,* ст. 406.

БІБЛІОГРАФІЯ.

I. Агасьева, А. "Выдающийся молдавский ученый Д. К. Кантемир". *Ученые Записки* Кишиневского Гос. Пед. Института. Серия физ.-мат. наук и естеств. Кишинев, 1956, т. 5.

2. Біда, Константин. *Союз гетьмана Івана Мазепи з Карлом XII.* Вінніпег, 1959.

3. Борщак, Ілько. "Вольтер і Україна. За невиданими документами". *Україна.* Київ, ВУАН, 1926, кн. I.

4. Василенко, Микола. "Ілько Борщак: а) Орлікіяна; б) Пилип Орлик, Вивід прав України, в) Гетьман Пилип Орлик і Франція. Сторінка дипломатичної історії". *Україна,* ВУАН, 1926, кн. I, ст. 149 - 153.

5. Голиковъ, Иван И. *Дѣяния Петра Великого, мудраго преобразителя Россіи, собранныя изъ достовѣрныхъ источниковъ и расположенныя по годамъ.* Изд. 2. Москва, Тип. Н. Степанова, 1837 — 43. 15т.

6. *Дипломатический словарь.* Москва, Госиздатполит., 1960, 1961, 1964, т. 1-3.

7. *Исторические связи народов СССР и Румынии в* XV *— начале* XVIII *в. Документы и материалы.* Москва, "Наука", 1970, т. 3.

8. Кентрижинський, Богдан. "Мазепа". *Українське Слово,* Париж, 22-29, XI; 6, 13, 20, XII, 1959; 3-10, 17, 24, 31, I; 28, II, 17-24, IV, 1960.

9. Кириченко, Н. П. "К вопросу об участи Молдавского народа в Прутском походе русской армии 1711 г.". *Ученые записки* КГПИ. 1957. т. 3.

10. Кириченко, Н. П. "Текст русско-молдавского договора 1711 г. и соотвествие его летописи И. Некулче". *Вековая дружба,* Кишинев, 1961, ст. 198-210.

11. Костомаровъ, Н. И. "Мазепа, истор. монографія". *Русская мысль,* кн. 1-4, 6, 8-12, 1882 г.

12. Крупницький, Борис. *Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Його життя і доля.* Вступна стаття О. Оглоблина. Мюнхен, "Дніпрова Хвиля", 1956.

13. Крупницький, Борис. "Карл XII і Петро I під Полтавою і над Прутом (історична паралеля). В 222-гу річницю Полтавської битви". *ЛНВ,* 1931, т. CVI, кн. VII-VIII, ст. 625-654.

14. *Літопис Самовидця.* Видання приготував Я. І. Дзира. Київ, "Наукова Думка", 1971.

15. Луців, Василь. *Гетьман Іван Мазепа. Життя і подвиги великого гетьмана.* Торонто, 1954.

16. Мишлаевскій, А. З. *Война с Турціею 1711 года.* Петербургъ, 1898.

17. Мохов, Н. А. *Очерки по исторіи молдавско-русско-украинских связей.* Кишинев, Изд. "Штиинца", 1961.

18. Назарко, о. І. "Знаменне письмо козаків до Папи Римського". *Український Історик,* II. 1965 № 1-2 (5-6), ст. 22-27.

19. Німчук, Іван. "Українці і відсіч Відня". *Діло,* № 212-229, 14. 8 — І. 9, 1933.

20. Оглоблин, О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба.* Нью-Йорк — Париж — Торонто, Вид. ООЧСУ, 1960.

21. Олянчин, Д. "Гетьман Іван Мазепа в освітленні творів Георга Нордберга та Густава Адлерфельда". *Християнський Голос,* № № 27 (494) — 23 (594), 3/6, 7, 1958 — 5. 6 1960.

22. *Письма и бумаги императора Петра Великого.* СПБ. 1887 - 1918; т. I - 7[1], Москва-Ленинград, Инст. Истории АН СССР, 1946 - 1962, т. 7[2] - 11[1].

23. "Письма Государя Петра I къ малороссійскому гетману Ивану Скоропадскому". Общество исторіи и древностей россійскихъ. *Чтенія.* Москва, 1848, кн. 21, ч. 4, ст. 42-44.

24. Полонська-Василенко, Наталія. "Палій і Мазепа". *Вісник ООЧСУ,* Нью-Йорк, 1959, 7 - 8, ст. 7 - 12.

25. Радовский, М. И. *Антиох Кантемир и Петербургская акад. наук.* Москва — Ленинград, Изд. АН СССР, 1959.

26. Січинський, Володимир. "Московська поразка над Прутом. З нагоди 240-ої річниці". *Свобода,* 3. X. 1951 .

27. Iorga, Nikolai, *Geschichte des Osmanischen Reiches. Nach Quellen dargestellt.* Gotha, 1908 - 1913. Bd. 1-5.

28. *Istoria Romîniei.* Bucuresti. Edit. Academiei Rep. Populare Romîne, 1964. Vol. 3.

29. Kogâlniceanu, Michail, *Chronicele Românei seu letopiseţele Moldaviei şi Valahiei.* Editia II. Bucureşti, 1872-1874. Vol. 1-3.

30. Boris Krupnyckyj, *Hetman Mazepa und seine Zeit.* Leipzig, O. Herrassowitz, 1942.

31. Krupnyckyj, Borys. "Karl XII und die Ukraine". *Nation u. Staat,* VIII-IX 1938 , 74-84.

32. Neculce, Ion. *Letopiseţul Ţării Moldovei, precedat de* "O seama de cuvinte", Bucureşti 1963.

33. Panaitescu, Petre P. "Tratatul de alianţa dintre Moldava şi Rusia din 1711, 250 ani dela incheierea". *Studii,* XIV, No 4 (1961), 897-917.

34. Şerban, G. "O publicaţie contemperană reteritoară la campanie dela Prut (1711). *Studii,* v (1961), 1227-1233.

35. Xenopol, A. D. *Istoria Românilor din Dacia Traiană.* 3 ed. Bucureşti, 1925-30. Vol. 1 - 14.

36. Xenopol, Alexandru D. *Istoria Românilor din Dacia Traiană.* Trad. din limba franceză de N. S. Govora. Madrid. "Carpaţi", 1953-54. Vol. 1-4.

37. Zinkeisen, Johann. *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa.* Hamburg und Gotha, 1840-1863. Teil 1 - 7.

Ярослав Падох

ВИБРАНІ ПРОБЛЕМИ З ІСТОРІЇ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ НА ГЕТЬМАНЩИНІ

Проблема приватно-правного характеру процесу*

I.

Революція 1648 року й утворення нової державної організації принесли великі зміни в житті України, зокрема в судовому праві. Перейшовши із західньої політичної й культурної сфери в сферу східню, вона вже від Переяславського договору стала тереном російських нівеляційних впливів, боротьба з якими дуже утруднювала нелегке діло побудови нового державного ладу.

Особливо інтенсивно проходила ця боротьба в судівництві, яке зі своєї природи дуже чуле на всякі суспільні й політичні зміни. Утворена революційним порядком нова система козацьких судів ретельно зберігала "права і звичаї стародавні", родовід яких, безсумнівно ствердженій аналізою правничих пам'ятників, сягає до *Руської Правди.*

Російські впливи майже не заторкнули матеріяльне право Гетьманщини; їх головна атака в сфері права була спрямована на суди й норми судочинства. Хоч система козацьких судів була молода, процесуальне право, яке вони вживали, подібно, як право матеріяльне, виходило з початків правового життя народу. Український процес більш як інші ділянки права, спирався на стародавнє право звичаєве, вага якого була така велика, що офіційний кодекс Великого Князівства Литовського, Литовський Статут, визнав ряд норм того права й санкціонував їх уживання в судах.

Історичне значення українського звичаєвого права спирається не

---

* Ця стаття є частиною більшої праці з історії судового процесу на Гетьманщині. Див: "Вибрані проблеми з історії судового процесу Гетьманщини. Проблема підсудности", *Збірник на пошану Івана Мірчука,* Мюнхен, УВУ, 1974, ст. 109-120.

стільки на його ідейній і технічній вартості, як на тому, що воно єдине постійно діяло й розвивалося як у державних, так і недержавних періодах України й пов'язує їх в одну безперервну систему українського права й правосвідомости.[1] Це без сумніву спричинилося до постійної й послідовної акції російського уряду та його намісників у Гетьманщині, скерованої на контролю її судів та асиміляцію судового процесу.

З особливою наполегливістю поведено намагання заступити приватно-правний характер судового змагального процесу Гетьманщини інквізиційним публічним процесом, який від раннього *Судебника* з 1497 року поступово запроваджувано в Росії. Указ з 1697 завершив цю зміну, і під кінець панування Петра І інквізиційний процес став в Росії домінуючим.[2] Хоч Договір з 1654 року запевняв Україні власне, незалежне судівництво "по своим прежним правам", це не перешкоджало вводити російське право, зокрема судове, на Гетьманщину. Облегшували цю акцію російські воєводи, які в судових справах проти "царських людей" застосовували російське право. У судових спорах поміж українцями й росіянами також застосовувано російські закони.[3] Помічними в цій асиміляційній акції були російські члени уряду та центральних судових установ Гетьманщини, зокрема заснована в 1722 році перша Малоросійська Колегія, завданням якої був догляд за судами і судівництвом. На її чолі поставлено бригадира Вельямінова, а в її склад увійшли шість офіцерів російських залог на Гетьманщині. Прокурорами були капітани ґвардії. Очевидно всі вони не мали ніякого знання права Гетьманщини.[4]

Слід згадати ще, що в русифікації права Гетьманщини поширено на її суди чужу їм формалістику, зокрема обмежено усність й безпосередність процесу введенням на Гетьманщину указу Петра І з 1723 року "О форме суда", що його скасував щойно гетьман Кирило Розумовський в 1751 році.[5]

II.

Виборювання прав людини та родини й їх охорона пройшли в Україні, подібно як в інших краях, довгий шлях правової еволюції від самопомочі до суду, а в межах суду від приватного процесу до процесу публічного. Хоч самопоміч (у карних справах — помста), сперта на власну силу пошкодованого й допомогу вужчих суспільних груп, була обмежена ще в пізнішій добі *Руської Правди,* а ще більше в добі Литовсько-Руській, її залишки збереглися до часів Гетьманщини. І хоч заборона самопомочі характеризує право цієї доби, його приватно-правна система зберегла чимало місця для позасудових чинностей пошкодованого, які межують із самопоміччю.

Цей процес характеризує також однорідність, бо він

застосовується при розгляді справ, як цивільних, так і кримінальних та загальність, бо охоплює ціле населення, за деякими відмінностями в спеціяльних родах справ (наприклад, ґрунтових[6]) чи в партикулярних судах (наприклад, духовних). Однорідність і загальність судів та рідкі випадки вилучування з-під загальної судової юрисдикції підкреслюють і доповнюють загальність процесу Гетьманщини. Принцип явности процесової дії, тобто її публічности при великій, часто вирішній ролі громади, видимий залишок прадавньої копи звичаєвого права, залишився важливою признакою процесу до кінця Гетьманщини, надаючи йому, не зважаючи на його офіційність, традиційний громадський характер. Не менш важливою признакою процесу був брак формалістики, притаманної процесові на Заході Европи, враховуючи також процеси польський та литовсько-руський. Хоч зобов'язуючий кодекс цієї доби, Литовський Статут, уважався на Гетьманщині за головне джерело старого українського права, ні його станова судова система (до реформи гетьмана Розумовського 1760-63), ні формалістична судова процедура не були Гетьманщиною засвоєні, подібно, як це було з формалістикою магдебурзького права, хоч воно діяло на Україні понад п'ятсот років. Значне обмеження цієї признаки процесу прийшло згодом, але не зі Заходу, а зі Сходу.

Особливо характеристичною рисою процесу гетьманської доби було його приватно-правне начало, сперте на принципах диспозитивности та змагальности. Їм і присвячені дальші рядки цієї статті.

Але для повноти загальної характеристики судового процесу Гетьманщини і його оцінки, варто відмітити побіч цих, які з погляду теорії права чи суспільного інтересу можна окреслити, як позитивні, також риси виразно негативні. Були ними передусім відступлення від раніщого принципу незалежности судів від адміністрації, яку привернено тільки під кінець автономії Гетьманщини внаслідок реформи судівництва, переведеної останнім гетьманом Кирилом Розумовським. До неї судівництво, поза міськими[7] й деякими партикулярними судами, знаходилося в руках козацької старшини, яка виконувала судові функції разом із функціями адміністраційними, з усіми негативними наслідками такого з'єднання обох функцій у тих самих руках особливо ж порушення засади суддівської незалежности. Недарма видатець і дослідник Козацького Кодексу з 1743 р. О. Кістяківський[8] ще в минулому столітті видав суворий вирок на судовий устрій Гетьманщини, твердячи, що воно було "судоустройством низшего типа, чем таковое Литовского Статута".

Другою найбільш дошкульною болячкою судівництва того часу була "судова волокита", тобто проволікання судових спорів, які інколи тягнулися по 10-15 років. Головною причиною цього було неозначене число апеляційних інстанцій або нереспектування порядку апеляцій. Ця "волокита" була причиною численних скарг до Москви та московських резидентів у Гетьманщині, які використовувано, як причину для щораз частіших інґеренцій у козацьке судівництво. Очевидно відклики до Москви тільки продовжували судову тяганину.

III.

В суміші давньої правової спадщини від *Руської Правди* до Литовського Статуту й чотиристалітнього вживання рецепованого права магдебурзького, впливи якого не лише пережили революцію, але й поширювалися на нові магдебурґії та не зважаючи на щораз сильніший асиміляційний наступ права російського, в судовому процесі Гетьманщини зберігся — посміємо сказати — традиційний і співзвучний духові народної правосвідомости, приватно-правний характер. Його основою є засада диспозитивности. Хоч суд керує розправою, то тільки на домагання пошкодованої сторони і в межах її домагання. В засаді суд справ з уряду не веде ні цивільних, ні кримінальних, за винятком особливо важливих кримінальних, передусім політичних справ. На розправах в добі Гетьманщини не бачимо публічних обвинувачів, які в давнішій добі виступали в більшості процесів. Лише винятково трапляються на розправі представники Гетьмана.[9] Не тільки започаткування (скарга), але й дальше пильне піддержування процесу належить до процесових сторін, а особливо до позовника. Навіть вніс ши скаргу, позовник може в суді чи поза судом погодитися з пізваним без згоди й участи суду. В загальному це стосується як до цивільних, так і до кримінальних справ. Діставши відшкодування цивільне, позовник може відступити від скарги-доносу й вимагати припинення цивільного й кримінального переведення судом.[10] Від процесових сторін залежить багато чинностей під час розправи або перед її початком, зокрема придбання доказів. Вони пропонують судові докази й дбають, щоб їх пред'явити судові. Отож сторони є суб'єктами, а не об'єктами процесу. Вони — головні актори судової дії, а не суддя чи судді, і вони диспонують спором. Суд є тільки третім у судовому процесі, він ним керує і його доглядає.

Зі засадою диспозитивности зв'язана засада змагальности (контрадикторійности) процесу. Судовий процес — це змагання поміж процесовими сторонами. Це не суд виступає проти пізваного, щоб

допомогти позовникові, але сторони змагаються між собою, а суд наглядає над змаганням, допомагає сторонам і після закінчення переведення, яким диспонує не суд, а сторони, видає вирок згідно з домаганням позовника, якщо його домагання визнає доказаним й оправданим та згідним із зобов'язуючим правом.

Клясично просто з'ясовує змагальність процесу Гетьманщини Інструкція судам гетьмана Данила Апостола з 13 липня 1730 р., видана "въ согласіе и примѣръ прежнихъ правъ и обыкновенія".[11] За Інструкцією судова розправа починається вислуханням і читанням скарги позовника, після чого відповідає пізваний. На його відповідь, яку списує судовий секретар і підписує пізваний, позовник може дати свої додаткові вияснення й докази. В потребі може це зробити також пізваний. Згодом суд переводить докази в приявності сторін. Переслухувати свідків поза судом, якщо вони на розправу не з'явилися, з допомогою "розищиків" можна було тільки на вимогу сторін. Після закінчення розправи суд видає вирок за статтями Литовського Статуту, за якими "въ Малой Россіи суды производятся" та які "въ Малой Россіи отъ древнихъ лѣтъ до судовъ употребляются", а в браку в Статуті відповідної постанови, вслід за 54 арт. 4-го розділу Статуту застосовувано постанову інших християнських прав, звичайно права маґдебурзького.[12]

Традиції змагальности процесу, як вище згадано, тягнуться неперервним шнурком від часів *Руської Правди,* переможно витримуючи (від XVI ст.) і східні (від другої половини XVII ст.) намагання і впливи перенести на Україну, бодай у кримінальний процес, норми процесу інквізиційного. На відміну від процесу змагального, спертого на принципі приватно-правному, при інквізиційному процесі головним актором судового переведення, яке здебільша розпочиналося з публічної ініціятиви, був самий суд, а сторони були на ділі не суб'єктами, а об'єктами судової дії. Ця перевага суду розтягалася на всі стадії розправи, від скарги-обвинувачення почерез докази, часто судом добирані (влючно із застосуванням тортур), до вироку й кари. Який же інший образ дає вживаний в Гетьманщині приватно-правний, змагальний процес?

IV.

Звичайно процес розпочинався, згідно з засадою скарговости, від внесення до суду позву-скарги. Це висловлено в сконденсованій, на римський спосіб стилізованій, формулці "без позву не судити".

Нерідко ще перед внесенням скарги позовник був зобов'язаний виконати деякі п о п е р е д н і ч и н н о с т і. За засадою диспозитивности суд їх сам не переводив, хіба на прохання позовника йому допо-

магав, зокрема в кримінальних справах. Позовник повинен усно чи письмово запропонувати противній стороні поладнати спір мирно. Часто робив це за позовника його адвокат або інший посередник. Це напімнення, правдоподібно, було факультативне і брак його, мабуть, не впливав на самий процес. *Права* згадують напімнення в уступі, в якому вміщені всякі поучення й вказівки відносно процесу, а не зобов'язуючі правні норми.[13] Зате в ґрунтовім процесі протест або опротестування були обов'язковою правною чинністю, яку позовник мусів виконати перед внесенням скарги. Порушений у своїм спокійнім посіданні нерухомости мав обов'язок факт порушення, тобто "тую обиду в судѣ протестовать, і записать, і сторонними людьми освидѣтелствовать знаки насилія, если какие будут показать; і за оное насилное изгнание іли отнятіе імѣній позвать самого того виноватого в судъ надлежащій на срокъ крайне положеній, смотря по разстоянию места."[14]

В судових книгах знаходиться багато згадок про такі обов'язкові опротестування порушення права. Наприклад, 26 червня 1730 р. записано в книзі чернігівської полкової канцелярії протест якогось А. Борковського на бунчукового товариша Якова Карпіку та на седнівського сотника Івана Римшу за "заєм" пущі Кланщина. "Тоей пущи моей, — скаржився Борковський, — з разробленными полями и сѣножатми немалое число ограничили... и тое отграниченние утвердили знаками, то єсть копцы покопали и на деревахъ понарубовали оного. Поневаж мнѣ великая дѣєтся обида, того ради прошу полковой Чернѣговской Канцеляріи сей мой протестъ прийнять и записать в книгу, а я на такихъ обидящихъ буду бить челомъ и искать суда и права где належитъ."[15] Таке опротестування слід було зголосити для запису в книгах протягом десяти днів після порушення посідання.

Не все і не всі факти й докази міг забезпечити сам пошкодований, зокрема в кримінальних справах. Часом він, забезпечивши, що міг, прохав суд, щоб той забезпечив докази ще перед розправою. Ось перед тою ж Чернігівською полковою канцелярією два роки пізніше заклав протест бунчуковий товариш Яків Полуботок проти прикажчика чернігівської катедри монаха Атанасія, який разом із іншими особами "заїхав" його ґрунт, при чому потурбував його домовників. "Того ради, — читаємо в протесті, — во всемъ вище писаномъ в полковую Чернѣговскою к-рію протестую і при сей моей протестаціі... прошу да благоволитъ полковая Чернѣговская Канцелярія бой и знаки боевые въ подданихъ моихъ имѣючиеся п р и к а з а т ь о п и с а т ь и сию мою протестацѣю приказать, прийняв в книги, записать, а исковая челобитная, где подлежитъ, подана будѣтъ."[16]

Поданий випадок замітний тим, що майбутній позовник подбав про

урядове опротестування не тільки цивільного порушення права, але й кримінального пошкодження здоров'я його челяді. Записання протесту в урядові книги утривалювало докази, які були потрібні під час пізнішого процесу. Цей обов'язок, а водночас право пошкодованого йшли в кримінальних справах доволі далеко. Пошкодований був зобов'язаний допомогти у викритті порушника права, якщо він був невідомий. Він публічно проголошував випадок злочину, в потребі гонив злочинця, а в випадку вбивства допомагав довести до судового "поволання над трупом забитого", тобто до оповіщення людности факту вбивства і вбивців.[17] Засобами висліджения винуватця були дальше давні звичаєво-правні інститути "погоні", "прослуху", "шлякування", "личкування" і ін. Адже зобов'язувала засада, що "кому кривда діється, той сам може права шукати."[18] Правильно завважує Андрій Пашук, що на цій засаді спиралося старе звичаєве судочинство громадських, копних судів із названими вище інститутами. "Це, пише він, сліди так званої гарячої копи, тобто елементи звичаєвого права, яке широко застосовувалося, витісняючи всяке інше іноземне право."[19] В потребі пошкодований, переводячи "інквізицію", вдавався до обшуку запідозрених у злочині осіб, а то й загалу мешканців села чи оселі. Це останнє відбувалося в приявності місцевих урядовців. Пошкодований мав право, а то й обов'язок, зловивши злочинця на гарячому вчинку, його арештувати і доставити до суду чи іншої влади, а в разі опору вжити насильства і навіть убити.[20] Треба сказати, що хоч подані вище засоби, віддані до диспозиції пошкодованого, були інститутами звичаєвого права, то, як у попередній литовсько-руській добі, так і в добі Гетьманщини, дістали силу права не лише шляхом їх уживання, але й офіційною санкцією. Їх введено також до Козацького кодексу з 1743 р.

V.

В процесовій системі Гетьманщини судовий процес розпочинався внесенням с к а р г и пошкодованим чи загроженим шкодою. "Судіи ...никого безъ челобитія и настоянія судить, ни къ челобитсвованію и къ произвожденію дѣла въ судѣ неначатаго принуждать не должны, ибо всякъ о своей обидѣ какъ челобитствовать, такъ и молчать, пока самъ хочетъ, воленъ". Ця постанова *Прав* підсумовує дотеперішній стан і санкціонує його на майбутнє.

Отож усі цивільні ("расправочные") й велика більшість кримінальних ("криминалные") судових справ розпочиналися позвом. До позву прикладалося велику вагу, бо "позов — всего судового поступка фундамент". У поняття позву входили два окремі акти: а/ акт внесення до суду скарги званої "жалоба", "челобитна", "челобитіе" чи "явочне

челобитіе", "доношение", "жалоблива суплика", "иск", а також "позовный лист" та коротко "позов" або "скарга", і б/акт видання судом письма з викликом пізваної сторони, або й обох сторін, на розправу, що його називали "позовный указ" або "позовный лист". В раніших часах скарги вношено усно. З часом, у 30-ті роки XVII століття, після введення на Гетьманщині указу "О форме суда" з 1723 р., письмовий позов почав випирати словесний, зокрема у важливіших і кримінальних справах. Але ніколи не витиснув повністю. У *Правах,* кодифікування яких закінчено 1743 року, згадується тільки письмовий позов, але самий той факт, що цю постанову подано, як "прибавленіе", тобто додаток до постанов досі зобов'язуючого права, вказує на те, що такої постанови дотогочасне право не знало.[21]

Деяке непорозуміння у це питання внесла на 13 років раніша від *Прав* "Інструкція судам" гетьмана Данила Апостола. Її слова вміщені в 4-ому уступі "Перво слушать и читать жалобливого суплік или доношеніе"[22] зрозумів акад. М. Василенко,[23] а за ним А. Пашук,[24] як доручення гетьмана судам Гетьманщини приймати тільки писемні скарги. Ні вище наведений текст, ні пізніша судова практика не потверджують цього імперативу. А втім, куди пізніший відомий трактат Федора Чуйкевича п. н. "Судъ и розправа" з 1750 року виразно встановлює, що "весь процесъ въ тяжбахъ земскихъ и учинковихъ начинается о словесной или писменной жалоби".[25]

Після внесення до суду скарги судовий писар, зареєструвавши справу, передає скаргу суддям, які на неявнім засіданні вирішують свою компетенцію і, прийнявши скаргу, визначають час розправи. Це рішення називається "суддейським определіленням", яке писар вписує в книгу, а судді, чи суддя, підписують ("закрепу дають"). Щойно після цього суд видає свій "позовний указ", або коротко "позов" яким закликає пізвану сторону стати перед судом на означений день або прислати свого заступника, що живо нагадує римське citatio. Часом суд вимагає, щоб пізвана сторона склала судові писемну відповідь на позов, але нормою є відповідати усно на розправі. Писар записує відповідь, яку пізвана сторона підписує. Часом суд скеровує свій позовний лист до обох сторін, закликаючи їх на розправу та пропонуючи приготовити докази, зокрема привести на розправу свідків, якими бажають доказувати свої права та заяви. "Тедыс-мо скарги вислухавши, дали позевъ ижь-би объ сторони перед нас стали, мѣючи із собою и становячи свідковъ вѣри годныхъ чловъ по два любо и по трох", — записано в одному протоколі міського суду в Полтаві з другої половини XVII ст. Ця цитата цікава тим, що ясно розмежовує поняття "скарги" від "позву".[26]

Отож знову, після цього поверховного ознайомлення з позвом і його "закрепі", суд, видавши позовний лист, увесь тягар справи, зокрема доручення позовного листа, придбання й доставлення судові доказового матеріялу і збереження судових термінів, передає позовній стороні. Підкреслює це знову коротка формулка "по жалобѣ дается позовъ актору".[27] Актор, тобто позовник, або його заступник, одержував судовий позовний лист, який мав доручити пізваній стороні, а для себе одержував від суду тільки т. зв. "білет", офіційне повідомлення суду про термін розправи й заклик з'явитися на ній.[28] Як воно не дивно, позовного листа позовник для себе не одержував. Мабуть, діяла тут ощадність з уваги на кошт зладження ще одної копії письма.

У зв'язку з позовними листами виринає неясне питання, а саме, чи дійсно тільки суд виготовляв і висилав ці укази, чи також виготовляла їх позовна сторона. Цей сумнів породжує дуже сумлінна монографія відомого правника Гетьманщини Федора Чуйкевича "Судъ и расправа", в якій знаходимо такі слова: "Въ жалобѣ своей и въ позвѣ поводовая сторона должна всѣ свои права и доводы виразить".[29] На тлі постанов *Прав* і інших джерел важко з цим погодитися. Беручи до уваги, що Чуйкевич покликається при своїм твердженні на Литовський Статут, можна думати, що це висловлювало його реформаторську думку, а не в той час стосоване право. Нам здається, що так далеко приватно-правний принцип процесового права в той час не йшов, на що й вказують інші джерела.[30]

Завваги про позовний лист слід закінчити пригадкою, що поданий порядок не додержувано в усіх справах. Були певні відхилення в межових чи радше ґрунтових справах, це — позовні укази видавали, побіч, а то й в заступстві суду, судом визначені межові судді. Значні відхилення траплялися у кримінальних справах, зокрема в тих, які відносилися до "интереса государева и криминала", отже в справах, які заторкують державний інтерес і при інших важких злочинах. В цих справах все ж таки приватна диспозиція пошкодованого була значно обмежена, а суд не доручає пізваній стороні позву і не інформує його про закиди проти нього, але без попередження стягає до суду й переводить розправу.[31]

Позовний лист, як згадано, суд доручав позовній стороні, яка в свою чергу доручала його стороні пізваній. Чи завжди так було й чи позовна сторона сама доручала позов пізваній, чи за посередництвом возного або іншого урядовця, не є ясним. Дослідники процесу доби Гетьманщини не мають на це готової відповіді.[32] Тільки дослідження більшої кількости давних актів може роз'яснити це питання. Кодекс 1743 р.[33] загально постановляє за Литовським Статутом, що "позовні укази і інструкції", видавані судом, "слід відправляти через возного", який має їх доручити

при свідках. Хто доручає возному позовний указ, не згадано. Але в іншому місці ці ж *Права* згадують, що на випадок, якщо позовник, який веде ґрунтовий процес, протягом року від одержання позовного письма "отвѣтчика своего сискивать не станетъ", то повинен наново взяти позовне письмо від межовника, щоб могти вести процес далі.[34] Це вказувало б на те, що позовна сторона все ж таки одержувала позовний указ від суду або від межовників і сама мусіла подбати про те, щоб його доручити. Можливе, що так було тільки в ґрунтових справах, а щойно згодом, після привернення статутових судів — у всіх справах.

Про це згадує між іншими визначний дослідник процесу XVIII ст. Д. П. Міллер.[35] На його погляд, після видачі судом "опредѣленія", позовник мусів сам або через свого уповноваженого зголоситися до суду, скласти гроші на кошти виготування позовного указу або доставити в натурі папір, чорнило і все, що було потрібне для написання позву. Діставши в суді позов, він вручав його возному, який і доручав його пізваному. Без співдіяння позовника суд сам нічого не діяв і справа, не зважаючи на "опредѣленія" про видачу позву, лежала без руху. Тому "хожденіэ по дѣлу" позовника було конечне, і ймовірно це найбільше заважило на утворенні професійної адвокатури. Є погляд, що в другій половині XVII ст. возні й осавули доручали пізваному виклик на розправу, а позву їм взагалі не вручали. Це потверджують записи в судових книгах.[36]

Правно-приватний характер і диспозитивність процесу слідно на праві позовника взяти свій позов назад. Але коли на це не погоджувався пізваний, суд переводив розправу не зважаючи на відкликання позву.

Диспозитивність позовника була обмежена ще й в інший спосіб. Коли йшлося про кримінальні справи, а також коли позовник у скарзі зневажив пізваного, суд міг за вміщення в скарзі "досадителнихъ ругателнихъ и непристойнихъ словъ" не прийняти скарги або припинити судове поступування аж до виправлення скарги. Також, коли позовник закинув пізваному нечесне поступування або після внесення скарги нападав на пізваного, розправа відбувалася не зважаючи на відкликання скарги.

Слід ще пригадати, що загальна диспозитивність позовника розтягалася також на кримінальні справи. Коли переступник доконав навіть важчий переступ, але без премедитації чи нехотячи, пошкодований міг йому провину подарувати й відступити від обвинувачення.[37] В судових актах трапляються записи щодо відкликання скарги в кримінальних справах, але тільки за згодою суду. Чи такі випадки слід уважати за наслідок традиційної м'якости українського давнього права й судів чи льокальних впливів, важко ствердити без

переведення спеціяльних дослідів джерельного матеріялу. За першу можливість промовляють численні записи в судових книгах міських судів на Україні, які постійно пом'якшували гострі постанови німецького міського права. Чималу ролю в переведенні судових розправ у кримінальних справах грала стародавня "громада", яка видатно впливала на вироки судів і їх суворість, чи радше не завжди оправдану лагідність.

ПРИМІТКИ

1. О. Гайманівський, "Замітки до характеристики головних рис українського права доби *Руської Правди", Збірник* Українського Наукового Інституту в Америці, Ст. Пол-Прага, 1939, ст. 37.

2. А. Й. Пашук, *Суд і судочинство на Лівобережній Україні в* XVII-XVIII *ст. (1648-1782),* Львів, Вид-во Львівського університету, 1967, ст. 103.

3. *Там же,* ст. 83-84.

4. М. П. Василенко, *Матеріяли до історії українського права,* Київ, ВУАН, 1929, т. I, ст. VIII (Передмова).

5. А. Й. Пашук, *Суд і судочинство,* ст. 84.

6. Ярослав Падох, *Ґрунтовий процес Гетьманщини,* Львів, 1938.

7. Ярослав Падох, "Міські суди в Україні після 1648 р.", *Записки* Наукового Товариства ім. Шевченка, Мюнхен, 1948, т. 156 і відбитка.

8. *Права, по которымъ судится малороссійскій народъ,* ред. А. Ф. Кистяковскаго. Кіевъ, Унив. тип., 1879, ст. 103.

9. *Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи,* С. - Петербургъ, 1875, т. 8, ст. 23-24; 1882, т. 12, ст. 849 й Пашук, *Суд і судочинство,* ст. 113.

10. А. Й. Пашук, *Суд і судочинство,* ст. 101 і 104.

11. "Инструкція судамъ 13-го іюлія 1730 года", передрукована з *Кіевской Старины,* 1887, т. XVII ст. 140-154 і у Н. П. Василенко, *Матеріяли до історії українського права,* Київ, ВУАН, 1929, т. I, ст. 8-17.

12. М. П. Василенко, *Матеріяли до історії українського права,* ст. XVI (Передмова) і 12.

13. *Права, по которымъ судится малороссійскій народ...* гл. 8, арт. I, пункт I, ст. 138.

14. "Процесъ краткий приказный, выданый при резиденции гетманской, 1734 года августа ... дня; поміщений у М.П. Василенко, *Матеріяли до історії українського права,* Київ, ВУАН, 1929, т. I, ст. 76. Цікаво відмітити, що дослівно такий самий текст знаходиться у, на дев'ять літ пізніших, *Правах* ... а саме в гл. 9, арт. I, п. I, ст. 218.

15. М. Е. Слабченко, *Господарство Гетьманщини* XVII-XVIII *ст.* Том I. *Землеволодіння та форми сільського господарства,* Київ, Держ. Вид-во України, 1923, ст. 197.

16. М. Е. Слабченко, *Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи. Историко-юридическій очеркъ,* Одесса, 1909, ст. 349. Можна б тут ще відповісти на питання, куди "надлежить" цей спір? Треба думати, що Генеральному Судові, бо протестуючий, як бунчуковий товариш, тобто член вищого козацького шару, підлягав тому судові вже в першій інстанції. Див.м. ін. А. Лазаревский, *Описаніе старой Малороссіи* ("Полкъ Ніженскій"), Кіевъ, 1893, т. 2, ст. 248 і 408.

17. Іринарх Черкаський, "Поволання над трупом забитого", *Праці* Комісії для виучування історії західньоруського та українського права, Київ, 1925, вип. I, ст. 90.

18. А. Лазаревский, *Описаніе старой Малороссіи,* Кіевъ, 1893, т. 2, ст. 153, і А. Й. Пашук, *Суд і судочинство,* ст. 21.

19. *Там же,* ст. 122.

20. *Там же,* ст. 101.

21. *Права,* гл. 8, арт. 12, п. 1, ст. 161.

22. М. П. Василенко, *Матеріяли до історії українського права,* ст. II.

23. *Там же,* ст. XV (Передмова).

24. А. Й. Пашук, *Суд і судочинство,* ст. 105.

25. М. П. Василенко, *Матеріяли до історії українського права,* ст. 92.

26. В. Л. Модзалевский, *Актовыя книги Полтавскаго городового уряда* XVII-*го вика.* Вип. I. Справы поточныя 1664-1671 г., Черниговъ, 1912, ст. 98.

27. "Судъ и розправа, въ правахъ малороссійскихъ обширно на разныхъ мѣстахъ показанная, а зьде въ единъ краткій и ясній эксцерптъ, въ прекрашеніе горкой въ судахъ волокиты, собранная, въ полезное же употребленіе малороссіянамъ съписанная року отъ Рождества Христова 1750, 18 октоврія" у Н. П. Василенко, *Матеріяли до історії українського права,* Київ, 1929, т. I, ст. 83-147, тут ст. 92.

28. Стороженки, *Фамильный архивъ,* т. VI, ст. 672 і *Права...* гл. 8, арт. 12, п. 3, ст. 162.

29. "Судъ и росправа..." у Н. П. Василенко *Матеріяли до історії українського права,* ст. 92.

30. *Права,* див. гл. 7, арт. 17, п. 1, ст. 117 та "Процесъ краткий, приказный..." у Н. П. Василенко *Матеріяли* ..., ст. 20.

31. *Права,* див. гл. 8, арт. 12, п. 3, ст. 162.

32. А. Й. Пашук, *Суд і судочинство...,* ст. 120.

33. *Права,* див. гл. 7, арт. 17, п. 2, ст. 117.

34. *Там же,* гл. 17, арт. 1, п. 3, ст. 493.

35. Д. П. Миллеръ, "Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи. Суды земскіе, гродскіе и подкоморскіе въ XVIII в.", *Сборникъ* Харьковского Историко-Филологического О-ва, Харьковъ, 1896, т. 8, ст. 222.

36. В. Модзалевский, *Отривки из Стародубовской миской книги* (1664-73), Черниговъ, 1911, ст. 120 і А. Й. Пашук, *Суд і судочинство,* ст. 120.

37. О. Левицький, "По судах Гетьманщини" в *Записках* Українського Наукового Товариства, Харків, 1929, т. 3, ст. 7 і А. Й. Пашук, *Суд і судочинство..,* ст. 104.

Наталія Полонська-Василенко

РЮРИК ТА АСКОЛЬД

Рюрик та Аскольд, два таємничі імення, що їх називає наш літопис. Обидва правили одночасно, в другій половині IX ст., один на півночі Східньої Европи, а другий на півдні її. Обидва прагнули поширити свої володіння, підкорити сусідні племена. З діяльности обох князів історіографія розпочинає історію: Рюрика — Росії, Аскольда — України. Туман вкриває їх походження, їх діяльність, їх взаємини, поки року 882 Олег — теж таємнича постать нашої історії — забиває Аскольда, щоб посадити на княжий престіл Києва нібито сина Рюрика, Ігоря. Це оповідання не з'ясовує нічого з історії IX стол., а, навпаки, вносить ще більше плутанини, розібратися в якій не можуть історики протягом понад 1000 років. Ця неймовірна, фантастична байка породила леґенди, що лягли в основу різних історичних шкіл. Маленький історичний вікінґ, яких багато мандрувало в IX ст. по Европі, єдиний з усіх, піднесений був до височини основоположника держави, основоположника династії, основоположника багатьох аристократичних родів Московської та Російської держави, що пишалися походженням від "Рюриковичів".

Звичайно, я далека від претенсії внести щось нове в цю складну історіографію, але хочу кинути промінь в це минуле, вкрите туманом.

Рюрик (856 ? — 879 ?)

Ім'я Рюрика викликало й викликає до наших днів найбільше різноманітних тлумачень, суперечностей, дискусій, гіпотез.

Об'єднуючи відомості різних джерел, головним чином літописів, історію Рюрика можна подати в стислому викладі так. З середини IX ст. скандінавські здобичники знайшли шляхи до території ільменських слов'ян та фінських племен, що жили між Балтицьким морем та горішньою Волгою, звідки йшов "бурштиновий" шлях Волгою до Каспійського моря. Їхнє здирство викликало повстання населення, яке за одними відомостями вигнало їх, за іншими — відмовило платити

"данину". Це були чудь, меря, весь, слов'яни, кривичі. Так подає перелік цих племен літопис. Він цікавий тим, що на підставі його можна уявити собі приблизні межі території, де запанували варяги.[1]

За деякий час ці племена "покликали варягів". За найдавнішими редакціями літописів, вони "идоша за море по варяги". В пізніших редакціях, *Нестора Літописця,* додано, що звернулися до Рюрика, і він прийшов з двома братами Синеусом та Трувором. Літопис датує початок князювання Рюрика так: "Поченшу Михаилу III царствовати, нача прозиватися Русская земля". Візантійський цісар Михаіл III почав самостійно царствувати року 856; можливо, що цей рік відповідав початкові князювання Рюрика.[2]

Рюрик спочатку "сів" у Ладозі року 862, перейшов року 864 до Ізборську, року 866 - до Новгороду.[3] Історик XVIII ст. В. Татіщев, що користався найстаршим новгородським літописом, складеним єпископом Іоакимом, писав, що 869 року в Новгороді було повстання проти Рюрика, і вождь його хоробрий Вадим був забитий, а повстання придушено. Після того багато варягів втекло з Новгороду до Києва.[4] Року 879 Рюрик помер.

Цими стислими відомостями обмежуються літописи. Відомості ці дають надто мало, щоб уявити собі походження Рюрика, а головне — його діяльність. Друге питання менше цікавило дослідників, але перше — про походження Рюрика викликало багато гіпотез і стало основою для теорій про походження Руси та князівської династії. Цікавий матеріял дав т. зв. *Іоакимовський літопис,* який на велику шкоду для науки загинув під час пожежі в манастирі в Тульській губернії. Цим примірником, очевидно єдиним, користався В. Татіщев. У тому літопису оповідалося про первісну слов'янську династію, що правила в Новгороді: по смерті князя Гостомисла прикликано його внука Рюрика; таким чином Рюрик був напівслов'янин — його батько швед.[5]

Брак відомостей про Рюрика редактори літописів уже в XII ст. почали виповнювати різними додатками, про що буде мова далі.

Наслідком цих додатків поволі маленький вікінг, князь північно-східньої частини Европи перетворювався на основоположника величезної держави Руси, а далі — Московської, а далі Російської.

Цікаві додатки, що були зроблені до тексту *Повести временних лет* у Москві, коли великий князь Василій III, намагаючись піднести значення Москви — III Риму та Московської династії великих князів, що вела себе від Рюрика Новгородського, наказав митрополитові Спиридонові обробити відповідним чином генеалогію князів. Спиридон вивів її від фараона єгипетського Сезостриса; прямими нащадками його були нібито цісар Авґуст та його брат Прус. Від імени його називається

Пруська земля. Нащадком Пруса був Рюрик, і таким чином рід його йде від Сезостриса. Ця фантастична генеалогія дістала апробацію в Москві, її далі розробляли в *Сказанні о князях Владимирских* і в *Степенній книзі* за Івана IV. В *Ніконовському літописі*, складеному за Івана IV, до слів літопису "придоша три брати" додано "ИЗ НЕМЕЦЬ". Так покладено міцну підвалину до теорії про німецьке, або норманське походження Рюрика.[6]

Понад 200 років ведуть історики полемику про походження Рюрика та значення "Руси", від якої чи з якою прийшов він. З XVIII ст. запанувала так звана норманська теорія, за якою Рюрик та його брати були варяги - нормани. До німецьких академіків (Баєр, Міллер, Шлецер) приєдналися російські історики, як М. Карамзін, навіть С. Соловйов. Норманська теорія ще в XVIII ст. викликала протести збоку істориків-антинорманістів, починаючи з М. Ломоносова. Блискучі праці істориків, так званих антинорманістів, як С. Ґедеонов, І. Забєлин, Д. Іловайський, не могли підірвати довір'я до норманської теорії. Після Другої світової війни совєтські вчені багато зробили для обґрунтування антинорманської теорії, починаючи від праць археологів Б. Рибакова, М. Артамонова, М. Брайчевського та істориків М. Тихомирова, А. Насонова та інших.

На еміґрації виявили великий інтерес до особи Рюрика та його походження такі російські вчені, як В. Мошин, Н. Бєляєв, П. Струве, П. Ковалевський, барон М. Таубе, Г. Вернадський. [7]

Українські історики в більшості виступали, як антинорманісти: М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій, С. Шелухин, В. Пархоменко та ін. Проте, дехто з українських істориків стояв на ґрунті норманської теорії, як С. Томашівський, М. Кордуба, Б. Крупницький, М. Чубатий.

Інтерес і наукова вартість цієї полеміки полягає не в тому, якого був походження Рюрик. Це має такий самий академічний інтерес, як питання походження дому Меровінгів чи Мендовґа. Бо яке відношення до історії України, Москви, Російської імперії має походження та сама біографія Рюрика, Ладожсько-Новгородського князя? Історичні події в кожному з племен східніх слов'ян, а ще більше фінів, розгорталися так або інакше власним шляхом.

Реєстр племен, що прикликали Рюрика або були завойовані ним, однаково, чітко позначає межі майбутніх володінь Рюрика. Цілком зрозуміло, коли інтерес, навіть культ, як основоположника Новгородської великої держави, буде підносити ім'я Рюрика. Український історик В. Пархоменко ще 1924 року чітко зазначив історичну ролю Рюрика: "Ім'я Рюрика, що його зберегли північні традиції, є лише ім'я якогось північного князя, одного з тих безбарвних

імен історії, які випадково користалися любов'ю літописців та істориків — тільки князя, який мав значення для історії Ладоги-Новгорода".[8]

Не можна забувати, що Новгородська земля, цей славний "Господин Великий Новгород", єдина на сході Европи республіка, ввесь час суперничала з Києвом. Ніколи не називали себе в Новгороді "Руссю", Русь — це Київщина. Не хотіли приймати князя з призначення київського великого князя, але погоджувалися, щоб княжив у них "викормлений" — вихований ними спадкоємець великого князя. "Хай приїде твій син, якщо має дві голови", — сміливо відповіли представники Новгорода Великому князеві Святополкові II, що хотів надіслати небажаного ним князя. Самих князів перетворили вони на безбарвних політичних командувачів війська. А наслідком "викормки" князів були єдині в історії Руси шлюби князів з дочками посадників.[9] Лише новгородський єпископ мав звання архиєпископа та білий клобук. Не можна забувати жорстокої боротьби Москви з Новгородом, що закінчилась тільки в 1478 р. кривавим розгромом Новгородської республіки. [10]

Тому цілком безпідставним є твердження, що заснування Новгородського князівства Рюриком було заснуванням Російської держави, що було відзначене спорудженням у Новгороді пам'ятника "1000-ліття Руси".

Тим більше є незрозумілим безапеляційне визнання Рюрика істориками-норманістами і істориками-антинорманістами, навіть українськими, за основоположника князівської династії України-Руси та Москви. Переконання в цьому зв'язку було таке міцне, що навіть після того, як вигасла династія Мономаховичів у Москві і обрано царя з нової династії, обґрунтували цей вибір спорідненням з Рюриковичами або — фактично — Мономаховичами.

Леґенда про походження Ігоря від Рюрика і споріднення або духовий зв'язок його з Олегом, а Олега з Рюриком являє одну з цікавих проблем історії України, бо цією проблемою узаконюється інша, ширша проблема — про єдність "Руської держави" ще за часів Рюрика і протягується нитка, що має зв'язати в одне ціле Україну-Русь, Білорусь, Новгородське князівство з Володимиро-Суздальським князівством та Московським царством. Це — спроба довести, що Східня Европа була ще в IX ст. об'єднана єдиною владою князя Рюрика.

Аскольд (850 ? — 882 ?)

Ім'я Аскольда, сучасника Рюрика, так само вкрите густим туманом, але в значній мірі цей туман штучний: тоді як відносно Рюрика походить він від браку відомостей, відносно Аскольда — від того, що чимало відомостей знищили пізніші редактори літописів.

В літописі ім'я Аскольда завжди зв'язано з іменем Дира, який виступає нібито як сучасник, співправитель його, а проте з інших джерел видно, що вони правили не одночасно.

Вперше згадує літопис ім'я Аскольда в такій концепції: під час панування в Києві хозар проїздили Дніпром "воєводи" Рюрика Аскольд та Дир із дружинниками і, довідавшись, що в Києві немає князя, зайняли його і стали княжити, усунувши хозар.

На відміну від історії Рюрика, від якої не збереглося жадних відомостей, одночасна доба правління Аскольда багата на різноманітні факти, що не ввійшли, а може, ліпше сказавши, були викреслені з літопису.

Спільним в біографіях Рюрика та Аскольда є непевність щодо походження їх. Багато істориків вважають, що, незалежно від того, які були зв'язки з Рюриком, він був "варяг". З істориків останніх часів М. Таубе визнає безсумнівним норманське походження Аскольда, але будує цікаву теорію про те, що походив він з іншого місця і прибув до Києва іншим шляхом — Двіною.[11] За варяга вважав його І. Крип'якевич (Холмський).[12] Дуже цікаві погляди істориків, що вважали Аскольда за українця, а дехто — за потомка Кия, останнього представника слов'янської династії. Потомками Кия визнає Аскольда і Дира М. Чубатий.[13]

Питання про походження Аскольда, дуже важливе взагалі, в даному разі не має значення. Важливішим є, що саме він зробив. За відомостями *Ніконовського літопису* Аскольд і Дир "воєваша полочан и много зла сотвориша". Наступного року "избиша множество печенег Оскольд и Дир". *Воскресенський* та інші літописи повідомляють, що року 867 Аскольд воював з деревлянами та уличами. Всі ці факти свідчать, що Русь за Аскольда була сильною державою, яка намагалася поширити свої кордони від Полоцької землі до уличів, що жили тоді між Дністром і Дунаєм. Дуже важливий факт зберігся в *Ніконовському літописі:* був забитий болгарами син Аскольда. Не сказано, якими — дунайськими або волзькими, але в усякому разі це свідчить про війну з тими чи іншими. Цілком відповідають цій картині слова патріярха Фотія, що нападали на Царгород 860 р. руси, які підкорили своїх сусідів і наважилися навіть піднести руку проти Ромейської держави.

Такою виглядала держава Аскольда. Року 860, 18 червня, Аскольд напав на Візантію, скориставшись з відсутности цісаря Михаїла III. Він привів фльоту, що мала від 200 до 300 човнів, на кожному з яких було по 40 чоловіка — себто від 8000 до 12000 чоловіка. Щоб зібрати таке військо, треба було мати велику державу. Патріярх Фотій у своїх посланнях яскравими барвами малює той жах, що його зазнало населення

Царгороду під час облоги русами, і тільки заступництву Богородиці приписує врятування міста.[14]

Могутня держава Аскольда відзначена була не тільки війнами. Цісар Константин Порфіроґенет написав був біографію свого діда, Василя Македонця, що забив Михаїла III і став цісарем року 867. Константин пише, що за Василя укладено перший договір з русами — очевидно 874 року, себто за Аскольда. Але це не був єдиний договір. Року 906 підписано в Рафельштеті, в Баварії, митний договір з русами, що встановлював умови торгівлі з ними, розмір мита тощо. Цей договір був підтвердженням іншого, який укладено за Людовика Німецького або Людовика Дитини, себто в 860 - 880-их роках. Ясно, що цей договір міг бути укладений з державою, а не збіговиськом людей.

Таким чином за Аскольда Київська держава не тільки поширила свої кордони, підкоривши сусідні племена — від полоцьких кривичів до уличів, змусила тремтіти Візантію, а також укладала мирові договори з найбільшими державами Европи — Візантією та Німеччиною.

З добою Аскольда зв'язана велика подія в історії України: охрищення. Ця подія не викликає жадного сумніву: про охрищення Руси виразно писав патріярх Фотій у своїх посланнях. Це згадував Константин Порфіроґенет в біографії Василя Македонця.[15] Крім слів патріярха Фотія та цісаря Константина, маємо чимало інших доказів охрищення Руси за Аскольда. Це припущення допомагає розв'язати складний вузол літописів з приводу імени першого митрополита чи архиєпископа Київського Михаїла, якого не вдається пов'язати з відомими митрополитами київськими після охрищення часів Володимира. В літописі Іоакима, в тому примірнику, що був в руках В. Татіщева й загинув від пожежі, вирвано два аркуші, де оповідається — як видно з тексту попередніх аркушів — про охрищення за Аскольда. Наступний аркуш починається з закінчення речення (початок був на знищеній сторінці): "а Михаіл пішов до Болгарії, славлячи Бога". Можливо це й був той таємничий митрополит Михаїл, місце якому не можуть знайти історики.

Збереглася народна традиція, що вважає Аскольда за християнина. Вона дає йому ім'я Миколая, дуже рідке в давній історії Церкви України. Вважає його за "блаженного".[16] Над Дніпром у Києві, на місці, де було Аскольда поховано, була т. зв. Аскольдова могила, біля якої виріс великий цвинтар з церквою в ім'я св. Миколая. 1935 року цей цвинтар перетворено на "парк культури".

Дуже цікава пам'ятка Аскольдової доби — це так звані Звіринецькі печери, знайдені 1914 року на передмісті Києва, Звіринці. Там виявлено дві церкви: одна, присвячена св. Михаїлові, друга — св. Василеві. Є

припущення, що перша присвячена святому патронові митрополита Михаїла, а друга — патронові цісаря Василя, Македонця, який сприяв охрищенню Руси.[17]

Спадщина Рюрика та Аскольда

До 882-го року мали ми в різних літописах стислі, уривчасті відомості про Рюрика та Аскольда. Дещо, відчувається, загинуло, чогось не вистачає для повноти уяви. Проте, все було правдиве, хоч і надто стисле. На півночі була невелика держава Рюрика, де переважав фінський елемент. Не здобула ця держава слави, навіть у скандінавських джерелах не вважали її за могутню, велику. На півдні була велика держава Аскольда, що об'єднав багато слов'янських племен, створив військо, яке примусило тремтіти Візантію, укладав договори з найбільшими державами Европи, прийняв християнство сам і заснував першу ієрархію в Києві. Жадного натяку на підлеглість Аскольда Рюрикові не зберегли джерела.

З 882 року починається фантастичне оповідання, що несподівано утворило традицію.

Року 879 (?) вмирає Новгородський князь Рюрик. Залишає нібито малого сина Ігоря. За одними літописами, старішими, шваґер Рюрика, Олег, нібито брат його жінки, за молодшими — воєвода, тутор Ігоря, бере цю дитину й пливе шляхом "з варяг до греків" на південь. Підкоряє Смоленськ і року 882-го підпливає Дніпром до Києва. Викликає Аскольда — нібито прибули гості з крамом, показує йому Ігоря, як сина Рюрика, і забиває Аскольда, як узурпатора. Вже в цьому оповіданні суцільна фантазія. Нащо було Олегові тягнути малу дитину в небезпечну дорогу? Яке враження міг справити на киян син Рюрика? Що взагалі спільного мали вони з Новгородським князем? Видно, що ця леґенда приховала дійсність: завоювання Києва вікінґом Олегом, під час якого міг дійсно загинути Аскольд.

За літописом почалося регентство Олега, яке тривало з 882 до 912 року, себто Ігор, задля якого Олег захопив Київ, чекав спокійно 30 років, поки йому сповнилося 35-36 років життя.

Правління Олега "Віщого", як називає його літопис, було знаменною добою: він підкорив сусідні племена, чого не встиг зробити Аскольд, а головне успішно ходив на Візантію і на знак перемоги "прибив щит на брамі Царгороду". Року 911 уклав договір з Візантією.

Ім'я Олега овіяне леґендами, в цілому не сприятливими йому: в цих леґендах почувається вороже ставлення до насильника, окупанта, починаючи від підступного вбивства Аскольда. Смерть Олега теж фантастична: йому пророкував його "волхв", що має вмерти від

власного коня. І дійсно, через кілька років після смерти коня Олега вкусила гадюка, що виповзла з кінського черепа. Цікаво, що літописець нічого не знає про смерть Олега. В Новгородському І-му літописі сказано так: "іде Олег до Новгороду і звідти до Ладоги. Інші кажуть -- за море". Тому й невідомо, де його могила -- одна в Ладозі, а дві в Києві? Цей літописець виявив повну байдужість до "героя"-князя.[18]

Довголітнє правління та наявність трьох могил дають підстави дослідникам припускати, що був не один князь Олег, який інтронізував сина Рюрика, Ігоря, як законного спадкоємця, а було принаймні два, а може й три Олеги, і один з них був "Віщий".

Цей коментар нищить остаточно "традицію", що Ігор був сином Рюрика, і підказує гіпотезу, що Олег, норвезький чи шведський вікінг, захопив Київ, де, можливо, була опозиція проти християнства, що його намагався ввести Аскольд.

Справу реконструкції літописного оповідання ускладнює ім'я Дира. Що він не був забитий разом з Аскольдом, вказує місце поховань: Аскольда — біля Угорського урочища, а Дира — за церквою Ірини.

Це дає підстави розділяти смерть обох князів і припускати, що Дир княжив окремо. Принаймні арабський письменник Масуді називає Дира могутнім князем Руси.[19]

Дуже важливо, що літопис, описуючи події, в яких нібито брали участь Аскольд і Дир, вживає однину, а не двоїстої форми: "йде Аскольд и Дир", "быша Аскольд и Дир"...[20]

Можливо, що Дир правив після Аскольда, а можливо — після Олега. Це, власне, справи не змінює. Літопис встановлює, що Ігор почав княжити після Олега (одного з Олегів) року 912-го. За літописним рахунком йому було років 34 (оскільки він був сином Рюрика, що помер року 879-го) або вірніше років 35, 36, бо не міг Олег везти немовля.

Вмирає він року 945-го, мавши 67, 68 років. Залишає вдову Ольгу, з якою, за літописом, одружився ще 903-го року, та сина Святослава. Року 946-го він був настільки "дитеск", що не міг кинути списа, який вдарив його коня по ногах. Таким чином мав він років шість, себто народився через 30 років після шлюбу, коли Ігор мав 60, 62 роки.

Така елементарна хронологічна схема князювань після Аскольда. В очі впадає штучність її, яка дає підстави вважати, що всі ці особи — Рюрик, Олег, Ігор, можливо — два Олеги, навіть два Ігорі князювали, можливо робили все те, що приписує їм літопис, але не були нічим зв'язані між собою, а якщо дійсно так -- розпадається штучна концепція: Ігор -- син Рюрика. Її розбиває втручання в цю концепцію талановитого вікінга Олега, що не мав нічого спільного ні з Рюриком, ні з Ігорем. А

якщо так — зникає друга концепція, що жила тисячу років: походження князівського дому Руси від Рюрика, монопольність цього походження.

Ця концепція-зменшення значення Рюрика, як "основоположника" князівської династії, "першого володаря Руси", деградація його до правдивої ролі тимчасового князя Новгородської землі, знаходить все більше визнання серед істориків не лише України, а також і російських. Професор П. Е. Ковалевський в одній з останніх праць чітко вказує місце його, як обласного князя. Він пише, що майже неможливо твердити, що Ігор син Рюрика. Рюрик помер року 873 або 879, Ігор народився р. 855, але вірніше року 885. Він підкреслює, що Рюрик швед та Олег-норвежець не мали нічого спільного. Перед захопленням Києва Олегом тут правила місцева династія, представником якої був Аскольд. [21]

Висновки

Підсумовуючи думки, надто стисло, надто побіжно подані вище, можна зробити з них такі висновки:

1. Рюрик Новгородсько-Ладозький не мав жадного відношення до Київської Руси, де правив його славний сучасник Аскольд.

2. Рюрик не мав жадного зв'язку ні родинного, ні державного з князями Олегом та Ігорем.

3. Олег, що забив Аскольда, як "узурпатора" влади, яка належала "за правами спадкоємства" синові Рюрика, Ігореві, самовладно тримав цю владу в своїх руках протягом 30 років.

4. Ігор, що непомітно прожив 30 років, виявив себе як войовничий князь і помер у віці понад 60 років, залишивши сина Святослава, що безболісно успадкував його владу у віці біля 20 років.

З цих висновків постають цікаві проблеми. Немає сумніву, що первісна редакція літопису зазнала грунтовних змін, які мали не випадковий характер. Цілком зрозуміло, що коли редакторами літопису стали люди, що намагалися показати єдине джерело християнства — охрищення Руси за Володимира, історія першого охрищення за Аскольда розбивала стрункість оповідання. Тому поволі зі сторінок літопису зникло і перше охрищення, і від самого Аскольда залишилися в різних редакціях розірвані відомості. А від першої ієрархії таємничий уривок *Іоакимовського літопису:* "а Михаіл подався до Болгарії, славлячи Бога"... Є цікавий деталь: епізод з посольством до Риму та Царгороду за Аскольда — пізніше оповідання приписало Володимирові.[22]

Друге питання — ставлення літопису до Рюрика, Ігоря, Олега — до цього замотаного трикутника, що вже виростає в складнішу геометричну форму чотирикутника — якщо було два Олеги, та п'ятикутника, якщо було два Ігори. Вперше ім'я Рюрика з'являється в літописі наприкінці XI

ст. Це була доба підкорення Новгорода Києву та протесту Новгорода й намагання довести своє першенство перед Києвом. Допомога князям здобувати Київський престіл з Новгорода — Володимир, Ярослав, значне число варязьких вояків у Києві підкреслювали ролю Новгорода. Його багатство, зв'язки зі скандінавськими володарями, все це давало йому підстави добиватися цих прав. Таким чином — хоч невдало проведена — концепція Рюрик, Олег, Ігор встановлювала першенство Новгорода над Києвом, його пріоритет, "ex Nowgorod lux".

Ця "новгородська" орієнтація, що була також і норманською, яскраво проявилася в XII ст. у так званій "третій" редакції "Повісти временних літ", в якій перероблено не тільки твір Нестора, але й другу редакцію Сильвестра. За автора цієї останньої редакції дехто з дослідників уважає самого Великого князя Мстислава Володимировича або дуже близьку до нього особу. Сам Мстислав з дитинства був взятий до Новгорода й пробув там 25 років, одружений з дочкою шведського короля, а після її смерти — з дочкою посадника Новгорода, тісно зв'язаний з Новгородом та скандінавцями.[23]

Ця новгородська патріотична тенденція збіглася з іншою. Після Ярослава швидко розгорталася децентралізація величезної монархії з осередком у Києві. Ліпші державні діячі з допомогою духовенства шукали засобів стримати цей сепаратистський рух, привернути Києву його славу, Великому князеві Київському — його владу та могутність. Одним із головних ідеологічних засобів була ідея єдности князівського роду, монопольних прав його на владу в усій державі. Для цієї мети ім'я напівмітичного князя Рюрика якнайкраще підходило. Підходила ідея переємства влади Ігорем. Очевидно, про Олега, або про двох Олегів знали щось таке, що виключало їх, не зважаючи на славні походи на Царгород. Можливо навіть надто ретельна реставрація поганства? Але факт залишається — виключення Олега з цієї генеалогії князів, що їм надано походження від Рюрика, Рюриковичів.

Не перекинулася ідея культу Рюриковичів на Західню Русь, але якнайбільше відповідала вона ідеології суздальсько-московських князів, ідеології III Риму. Бо вона давала підстави простерти руку не тільки на Київ, а також і на Новгород.

Але залишилися деякі пам'ятки, що не були реформовані, перероблені. Головне місце належить славетному творові митрополита Іларіона, видатному вченому, українському патріотові: *Слову о законе и благодати,* написаному 1051 року. В цьому творі він прославляє Володимира, але ані слова не каже про його походження від Рюрика. Володимир для Іларіона тільки "внук старого Ігоря". Не згадує він і Олега. Не знає Рюрика й чернець Іаків. Славетна пам'ятка — *Слово о*

полку Ігоревім, - кінця XII ст. В ній, згадуючи предків сучасних авторові князів, автор називає теж "старого Ігоря", не згадуючи ні Рюрика, ні Олега.[24]

Таким чином, навіть така стисла аналіза джерел — без упередження, без аберації, дає підстави казати, що вся "генеалогічна концепція" роду "Мономаховичів" не може йти глибше за "старого Ігоря", того Ігоря, що дійсно був батьком Святослава. А якщо ми приймемо цю, так би мовити, скорочену генеалогію — відпаде концепція "Рюриковичів", а разом з ними єдности всієї "Руси" — від Новгороду до Києва під владою єдиного князівського роду. Так випаде ще одна цеглина із штучної будови "єдиного руського народу" під владою єдиного роду Рюриковичів.

ПРИМІТКИ

1. М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. I, ст. 597.

2. Ці імена братів Рюрика розшифровуються як невдалий переклад речення "Рюрик з вірною дружиною": Синеус sine hus — свій рід. Трувор thru varing — вірна дружина.

Б. Рыбаков, *Древняя Русь; сказания, былины, летописи,* Москва, 1963, ст. 293.

3. M. Taube, *Rome et la Russie avant l'invasi'on des Tatars,* Paris, 1947, ст. 132.

4. В. Татищев, *История Российская с самых древнейших времен,* М.,1887, т. 1, розд. IV.

5. М. Каратеев, *Из нашего прошлого,* Буенос-Айрес, 1968, ст. 31-32.

6. М. Каратеев, *там же,* ст. 16-17, 28.

7. М. Таубе, *там же,* ст. 15-25.

П. Ковалевський, *Исторический путь России,* Париж, 1946, ст. 11-12, 104-105.

8. В. Пархоменко, У *истоков русской государственности,* Ленинград, 1924, ст. 83.

о. Іриней Назарко, *Святий Володимир Великий, володар і христитель Руси-України,* Рим, 1954, ст. 38.

9. Мстислав, Гаральд Володимирович з донькою посадника Завидича, р. 1122; Мстислав Юр'євич з донькою посадника Михалковича, р. 1155.

H. Baumgarten, *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X s.,* Roma, 1927, Tt V, VI.

10. М. Чубатий, *Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй,* Нью Йорк, 1964, ст. 45-48.

11. М. Таубе, *там же,* ст. 26-28.

12. І. Холмський, *Історія України,* Мюнхен, 1949, ст. 26.

13. М. Чубатий, *там же,* ст. 40.

14. Н. Полонська-Василенко, "Початок держави України Руси", *Визвольний Шлях,* Лондон, 1962, кн. IV, V, VI. Там подано літературу.

15. о. І. Нагаєвський, *Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні,* Рим, 1954, ст. 9-38.

Н. Полонська-Василенко, *там же.*

16. М. Таубе, *там же,* ст. 46, 105, 128, 130.

Н. Полонська-Василенко, "Князь Аскольд і перше хрещення Руси", *Рідна Церква,* Карльсруге, ч. 67, 68.

"1100-річчя першого хрещення Руси-України", *Шлях Перемоги,* 1967, чч. 38-40.

17. М. Таубе, *там же,* ст. 45, 46.

18. Б. Рыбаков, *там же,* ст. 177.

19. M. Taybe, *там же,* ст. 133.

20. Б. Рыбаков, *там же,* ст. 172.

21. П. Ковалевський, "Первые пять веков жизни русского народа", *Возрождение,* 1969, ч. 208, ст. 93-94.

22. о. І. Нагаєвський, *там же,* ст. 12-14.

23. Н. Никольский, *Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности. К вопросу о древнейшем русском летописании,* в. І. Л., 1930, ст. 28-29.

Б. Рыбаков, *там же,* ст. 216-217, 289-300.

24. о. Іриней І. Назарко, *Святий Володимир Великий, володар і христитель Руси-України,* Рим, 1954 ст. 199.

Н. Гудзий, *Хрестоматия по древней русской литературе XI-XVII вв.,* Москва, 1952, ст. 32.

Omeljan Pritsak,

OLEG THE SEER AND OLEG "THE GRAND PRINCE OF RUS'"

1. Both in the *Pečery Codex* ("Pečerskij svod") *Novgorod First Chronicle*) and in the *PVL (Povĕst' Vremennyx Lĕt)* (in the latter s. a. 6415/907 there is preserved a legend (or saga) about an attack on Constantinople by Oleg the Seer at the head of a great flotilla of 2000 ships, carrying 80,000 men of Rus'. This campaign thanks to Oleg's resourcefulness (such as mounting wheels on the ships so they may be transported on land), ended in a great victory for the prince. The Greeks were forced to give the victors an enormous contribution of 12 *grivnas* of silver per man or 960,000 grivnas in all. This amounted to more than 8000 pounds of silver.

1.1. While the *Pečery Codex* gives only the text of this saga-legend, the editor of the *PVL,* finding documents in the princely archives containing the name of the "Grand Prince of Rus' Oleg", identified him with Oleg the Seer of the saga. Accordingly he introduced interpolations in order to combine his information about these two Olegs into a more plausible narrative.

1.11. The interpolations are of two kinds: a) Editorial additions required to bring narrative unity to a text interrupted by interpolations of another kind, namely:

b) Quotations from records, both *oral* and *written.*

2. The oral records, will be dealt with first. This was a list (in the style of the Scandinavian *Thula, voces memoriae*) of the ten territorial-tribal "state" organizations controlled by Kievan Rus' in the tenth century.

Appartenly in the legend itself which - as will be seen - was not of Kievan origin, this list was not given. But the editor of the *PVL,* once he had made of Oleg the Seer, Oleg the Grand Prince of Rus', and Prince of Kiev as well, also had to describe the enormous army of that sovereign and to add as well the detail that Oleg had "left Igor' in Kiev".[1] Having mentioned the list of the ten territorial-tribal organizations, he added "and Oleg went with all of them on horse and by ship".[2] The mention of horses of course spoils the effect of the

incident when Oleg had his ships equipped with wheels. This stratagem is noteworthy only when Oleg's campaign is described as an attack by waterborne force alone.

An analysis of the list of ten territorial-tribal organizations will not be undertaken here, since, it is discussed elsewhere. It will suffice to point out that this list is composed of five pairs of names. The first pair is "The Kriviči and the Merja". This coupling of the Kriviči (i.e. of Polock) with the Merja (i.e, with Rostov) deserves special attention.

3. The editor of the *PVL* had at his disposal four written documents which he used for the entry s.a. 6415/907. For greater clarity and convenience in discussing them, these documents will be designated No. 1, No. 2. No. 3. No. 4.

3.1. The first two documents (No. 1 and No. 2) were the texts of articles from commercial treaties between Rus' and Byzantium.

3.2. A.A. Šaxmatov thought (*TORJaS,* IV, pp. 113-116) that both of these documents gave excerpts from one treaty, that of 911 (the article s.a. 6420/912). Detailed analysis has shown, however, that only text No. 1 is taken from the Treaty of 911 (see below); No. 2 has a more complex history.

3.21 The first feature to attract attention is the fact that both No. 1 and No. 2 are treaty articles dealing with the rights and obligations of the Rus' in Constantinople. The text of No. 1 refers to Rus' in general, while No. 2 divides Rus' into two categories: "Rus' who come with no intention to buy"[3] and the Rus' who come to Constantinople on some business as merchants or as envoys.

The text of No. 1 grants very notable privileges to the Rus' while No. 2 speaks of stringent limitations imposed on them. For example, according to No. 2. the Rus' must register in the Church of St. Mamas; they may enter the capital only through one particular gate in groups of no more than 50, unarmed and accompanied by the imperial police.

Clearly, such contradictory articles could not have come from the same treaty. No. 1 reads as if taken from a treaty favorable to the Rus'; No. 2, on the other hand, appears to be more concerned with protecting Byzantine interests.

3.22. We know that Igor's campaign of 941 was a catastrophe for Rus'. It is clear that Byzantium took advantage of her victory to curtail the previously won commercial privileges of the Rus'. In fact the text of No. 2 is identical with the corresponding article of Igor's 944 treaty (s.a. 6453/945 = No.4) with the difference that the direct speech (*oratio recta*) of the 944 treaty is replaced by the third person (*oratio obliqua*). No. 2, moreover, does not include the whole article of the Treaty of 944 in question, but is an extract of it.

3.23. It is likely that in No. 2 we are dealing with a translation of a part of

the article from the 944 treaty from the Greek original and made for some member of the Rus' dynasty interested in commerce with Byzantium. This possibility is indicated, among other things, by the fact that the expression "your empire" (цѣсарьство ваше) in the Treaty of 944 is given in the text of No. 2 as "our empire" (цѣсарьство наше). In the Greek original, obviously, the word "our" was used for it referred to the Byzantine emperors and their empire. But in the Slavonic the attribute "our" used in this context, that is, with regard to "empire" цѣсарьство (of Byzantium) is senseless.

In addition, in No. 2 the editor of the *PVL* mistakenly omitted the words "the agents the amount proper to their position, and the merchants the usual monthly stipend"[4] after "they shall take their monthly stipend".[5] After "as is proper for them"[6] he left out the words "paying no duty for anything".[7]

3.3. In order to illustrate the above, the three texts in question are given here. The first two, No. 1 and No. 2 are taken from the entry s.a. 6425/907, while the third (No. 4) is from the Treaty of 944 (*PVL* s.a. 6453/945).

No. 1[8] 907 [=911]	No. 2[9] 907 [=944]	No. 4[10] 944
	Аще придуть Русь бес купля, да не възимають мѣсячьна. Да запретить кънязь съломъ своимъ и приходящимъ Руси сьде, да не творять пакости въ селѣхъ въ странѣ нашеи.	Аще придуть Русь бес купля, да не вьзимають мѣсячьна. А да запретить кънязь съломь своимъ и приходящимъ Руси сьде, да не творять бещиния въ селѣхъ в странѣ нашеи.
да приходящи Русь	Приходяше Русь да витають у святаго Мамы, и посълеть цѣсарьство наше, да испишють имена ихъ, и тогъда възьмуть мѣсячное свое, [съли сълѣбьное, а гостие мѣсячное,][11]	И приходящем имъ, да витають у святого Мамы, да посълеть цѣсарьство ваше, да испишеть имена ваша, и тъгда възъмуть мѣсячное, свое, съли сълбьное, а гостие мѣсячное,
сълбьное емлють, елико хотящи; и иже приходяще гостие, да емлють мѣсячьное на 6 мѣсяць, хлѣбъ и вино и мясо и рыбы и овощь.		
	пьрвое отъ града Кыева, и пакы ис Чьрнигова и ис Переяславля...	пьрвое отъ града Кыева и пакы ис Чернигова и ис Переяславля.

	И да въходять въ градъ единѣми врaты съ цѣсаревъмъ мужьмь, безъ оружия, мужь 50,	И да въходять въ градъ единѣми врaты съ цѣсаревъмъ мужьемь, безъ оружия, мужь 50,
и да творять имъ мовь, елико хотять.	и да творять куплю. якоже имъ надобѣ. не платяще мыта ни въ чемьже[12]	и да творять куплю, якоже имъ надобѣ. [не платяще мыта ни въ чемьже.][12] и пакы да исходять; и мужь цѣсарства вашего да хранить я; да аще къто отъ Руси или отъ Грькъ сътворить криво, да оправляеть то.
		Въходяще же Русь въ градъ, да не творять пакости и да не имѣють власти купити паволокъ лише по 50 златьникъ; и отъ тѣхъ паволокъ аще къто крьнеть, да показываеть цѣсареву мужю, и тъ я запечатает и дасть имъ.
Поидущи же Русь домови, да емлють у цѣсаря вашего на путь брашьно и якоря и ужа и пърѣ, елико надобѣ.		И отъходящи Руси отъсюду, да възимають отъ насъ, еже надобѣ брашьно на путь, и еже надобѣ лодиямъ, якоже уставлено есть преже. и да възвращаються съ спасениемъ въ страну свою: и да не имѣють власти зимовати у святаго Мамы.

4. Let us now return to the document designated here as No. 1. This text, despite the opinion generally accepted in the literature is probably not an excerpt from the corresponding article of the Treaty of 911, which has itself not survived, but is simply a section of a Slavonic original, made by or for a member of the dynasty who had some use for it. At some later time, when the documents were being arranged in order and the text of the Treaty of 911

(which may by then have consisted of a few fragments of torn parchment) was being reassembled, No. 1 was not recognized for what it was and consequently was not given its proper place. During the same operation the half line of text, мѣсячину и творящихъ was lost (or cut out so that the editor of the *PVL* could copy only the nonsensical: О възимающих куплю Руси after which followed the entirely new entry: О различьныхъ ходящихъ в Грекы и удължающихъ....

4. 1. The corresponding passage in the original of the Treaty of 911 may be reconstructed as follows:

О възимающихъ [мѣсячину и творящихъ][13] *куплю Руси:*

1. Да приходящи Русь сълбьное емлють, елико хотящи;

а иже приходяще гостие, да емлють мѣсячьное на 6 мѣсяць, хлѣб и вино и мясо и рыбы и овощь,

и да творять имъ мовъ, елико хотять.

2. Поидущи же Русь домови, да емлють у цѣсаря вашего на путь брашьно и якоря и ужа и пърѣ, елико надобѣ.

О различьныхъ ходящихъ въ Грькы и удължающихъ....

5. Now for the text of No.3. Its specific feature lies in the fact that it names Prince Oleg as well as the emperors Leo VI and Alexander. Leo and Alexander were co-rulers after August 30, 866. After June 9, 911 Constantine VII became the third co-ruler. Leo died May 11, 912, and Alexander on June 6, 913.[14]

5.1. This document as preserved in the *PVL* is divided into two parts between which No. 1 and No. 2 are inserted.

This probably happened because the editor of the *PVL* found in the princely archive, in addition to the three dated full texts of treaties of Rus' with Byzantium (Oleg 911, Igor' 944, Svjatoslav 971), four other undated texts — the No. 1, No. 2, No. 4, discussed above, and No. 3. Concluding that all four of these undated texts were related to one central event, he connected them to the campaign of Oleg The Seer, and thus established the sequence of texts found in the PVL.

5. 2. It is possible to reconstruct the text of No.3. The reconstruction might read:

Олегъ [15] нача миръ творити съ цѣсарема грьчьскыма, съ Леонъмь и Александръмь, посъла къ нима въ градъ Карла, Фарлофа, Вельмуда, Рулава и Стемида глаголя: имѣте ми ся по дань. И реша Грьци: Чего хощеши, дамъ ти. И заповѣда Ольгъ[16] даяти уклады на Русьскыя грады:[17] на Полотьскъ и на Ростовъ и на Любьчь и на прочая грады, по тѣмъ бо градомъ сѣдяху велиции князи, подъ Ольгъмь суще.

Цѣсаръ же Леонъ съ Александръмь миръ сътвориста съ Ольгъмъ, имъшеся по дань и ротѣ заходивъше межю собою, цѣловавъше сами

крьстъ, а Ольга водивъше на роту и мужа его по Русьскому закону, и кляшася оружиемь своимь, и Перунъмъ, богъмъ своимъ, и Волосъмь, скотиемъ богъмь, и утвьрдиша миръ.[18]

5. 3. Šaxmatov thought that the whole of the "original" part of the entry s.a. 6415 in the *PVL* (that is, everything which does not have to do with the legend of Oleg the Seer) was composed by the editor, based on the two articles from the Treaty of 911 and his own additions. The editor used this diverse material in order to fabricate the text of the spurious first treaty. (For such a treaty was required by the legend of Oleg the Seer. This legend the editor borrowed from the *Pečery Codex*. Nonetheless, in this effort he was handicapped by a failure to understand the Slavonic-Bulgarian technical terms of the tenth century.)[19]

5.31. This hypothesis, however, does not stand up under criticism. In the first place, the Scandinavian name of one of Oleg's emissaries, *Vermund-r,* is given differently in the two documents: веремуд — (Treaty of 911); and вельмуд — (No. 3). Secondly, in the Treaty of 911, three Byzantine emperors are mentioned: Leo, Alexander, and Constantine. In text No. 3 only two emperors are named: the brothers, Leo and Alexander. It does not contain the name of Constantine, who became co-ruler on June 9, 911. Thus, text No. 3 dates from before the June 9, 911, while the Treaty of 911 (the exact date which it contains, November 2, cannot be questioned) appeared after June 9, 911 but before the May 11, 912 (the death of Leo).

5. 32. The most important argument in favor of the independent nature of No. 3 is the character of the document itself. It is not a commercial treaty, like the Treaty of 911, but plainly a record of a demand for a one-time *contributio* (tribute/ дань).

5. 4. Where did the editor of the *PVL* get the date 6415/907? On this question the solution proposed by A. Šaxmatov appears entirely acceptable. In the entry for 6420/912 in which, after the text of the Treaty of 911, the editor of the *PVL* continues the saga-legend of Oleg the Seer (now, however, in its Kievan reworking), it is recalled that Oleg died during the "epic" fifth year after his return to Kiev. Since the editor of the *PVL* had decided that the September year 6420/912 (=January year 911) that is, the year of the treaty was also the year of Oleg the Seer's death, he simply subtracted five years from that date. In this manner he established the date of the campaign of Oleg the Seer against Constantinople as 6415/907.[20]

5. 5. To sum up it may be concluded that in the first decades of the twelfth century the Kievan archives contained an undated account written in the *lingua franca* of the Byzantine (Slavic) periphery (in the Old Slavonic-Bulgarian language) to the effect that Prince Oleg had forced the Byzantine

emperors Leo and Alexander to pay him and his subject princes a one-time *contributio.*

This document was probably a résumé of a Greek document, whose original might even at that time have already been lost.

Although the date 907 - as has been seen - is fictitious, the editor of the *PVL* nevertheless had good reason for placing the event in question before 911. The exact year will probably be never known and therefore for practical reasons text No. 3, and the events which it describes, may be dated "ca. 907".

5. 51. It is clear that Oleg, the Prince of Rus', never attacked Constantinople.[21] He probably attacked the captured some much less important place, a town either in the Crimea or in Anatolia, and thus forced the Byzantine government first to pay him the one-time *contributio,* and later to conclude the favorable commercial Treaty of 911.

6. But Oleg the Seer, *the* hero of the saga-legend, *did* wage a victorious campaign against Constantinople. This saga-legend has survived in the *Pečery Codex* and in the *PVL* in almost-identical texts.

6. 1. But as to the death of Oleg the Seer, the saga-legend about it has survived only in the *PVL,* clearly with some Kievan editorial additions.

6. 2. Following is the text of the saga-legend of Oleg the Seer that has survived. It consists of two parts: "The Campaign of Oleg the Seer against Constantinople," and "The Death of Oleg the Seer".[22]

6. 21. "The Campaign of Oleg the Seer against Constantinople."

Иде Ольгъ на Грькы.[23]
И приде къ Цѣсарюграду.
И Грьци замъкоша Судъ, а градъ затвориша.
И вылѣзе Ольгъ на брегъ.
И повелѣ воемъ извлещи корабля на брегъ;
И повоева около града,
И мъного убійство сътвори Грькомъ;
И разбиша мъноги полати.
И цьркъви пожьгоша.[24]
И повелѣ Ольгъ воемъ своимъ колеса изъдѣлати.
И въставити корабля на колеса.
И бывъшю покосьну вѣтру, въспяша пърѣ.
И с поля идоша къ граду.
И видѣвъше Грьци, и убояшася.
И рѣша, выславъше къ Ольгови:
Не погубляи града; имемъся по дань, якоже хощеши.
И устави Ольгъ воя.
И вынесоша ему брашьно и вино.
И не прия его, бѣ бо устроено съ отравою.

И убояшася Грьци, и рѣша: Нѣсть сь Ольгъ, нъ святыи Дьмитрии, посланъ на ны отъ Бога.
И заповѣда Ольгъ дань даяти на 2000 корабль, по 12 гривьнѣ на человѣкъ, а въ корабли по 40 мужь.[25]
*Самь же взя злато и паволоку.
И возложи дань, юже дають и доселѣ княземь рускымъ.[26]
И рече Ольгъ: Ищиите пърѣ паволочиты Руси, а Словѣномъ[27] кропиньны.
И бысть тако.
И повѣси щитъ свои въ вратѣхъ, показая побѣду.
И поиде отъ Цѣсаряграда.
И въспяша пърѣ Русь паволочитыя, а Словѣне кропиньныя.
И раздьра я вѣтръ.
И рѣша Словѣне: Имѣмъся своимъ тълстинамъ, не даны суть Словѣномъ пърѣ.
И приде Ольгь ...[28] неса злато.
И паволокы, и овощи, и вина, и вьсяко узорочие:
И прозъваша Ольга вѣщии.[29]

6. 22. "The Death of Oleg the Seer".

И живяше Ольгь, миръ имѣя къ вьсѣмъ странамъ.[31]
И приспѣ осень.
И помяну Ольгъ конь свои, иже бѣ поставилъ кърмити и не въсѣдати на нь.
Бѣ бо преже въпрашаль вълхвъ и кудесьникъ:
Оть чего ми есть умрети?
И рече ему единъ кудесьникъ:
Кънеже! Конь, егоже любиши и ѣздиши на немъ, отъ того ти умрети.
Ольгъ же, приимъ в умѣ си, рече:
Николиже въсяду на нъ, ни вижю его боле того.
И повелѣ кърмити и, и не водити его къ нему.
И пребывъ нѣколико лѣтъ, не дѣя его, доньдеже и на Грькы иде.[32]
И пребывъшю 4 лѣта.
На пятое лѣто помяну конь свои, отъ него же ему бяхуть рекли вълсви умрети.
И призъва старѣишину конюхомъ, река:
Къде есть конь мои, егоже бѣхъ поставилъ кърмити и блюсти его?
Онъ же рече: Умьрлъ есть.
Ольгъ же посмѣялся.
И укори кудесьника, река:
То ти неправо глаголють вълсви, нъ вьсе то лъжа есть:
Конь умьрлъ есть, а язъ живъ.
И повелѣ оседьлати си конь:
Да ти вижю кости его.
И приѣха на мѣсто, идеже бѣша лежаща кости его голы и лъбъ голъ,

И сълѣзъ съ коня, посмѣяся река:
Оть сего ли лъба съмьрть мънѣ възяти?
И въступи ногою на лъбъ.
И выникнувъши змия из лъба, уклюну и въ ногу.
И съ того разболѣся, и умьре.
И плакашася по немь людие вьси плачьмь великъмь.
И несъше и, погребоша и на горѣ.[33]

7. The detailed analysis of the entries s.a. 6415 and 6420 of the *PVL* presented above shows that they are both of the same origin. They arose as a result of the editor's combining his various sources into one narrative, despite their seemingly-incompatible nature. The editor combined materials from both written as well as oral sources. The written sources were documents relating to treaties with Byzantium while the oral sources consisted of epic songs from the Slovene-Novgorodian version of the sagas about Helgi *the* Hero.[34]

The Grand Prince of Rus', Oleg, was the chief personage of the written documents, but the "historical" saga was about Oleg the Seer.

Because both had the name "Oleg", the editor of the *PVL* concluded that they were one and the same and treated them as one person.

Thus arose a montage which continues to deceive the professional historians in the twentieth century.

FOOTNOTES

1. Игоря оставив Киевѣ.
2. и съ сими со всѣми поиде Олегь на конехъ и на кораблех.
3. Русь бес купли.
4. съли сълъбьное, а гостие мѣсячное.
5. възьмуть мѣсячьное свое.
6. якоже имъ надобъ.
7. не платяще мыта ни въ чемьже.
8. The text is given here after A. A. Šaxmatov, *Povĕst' vremennyx lĕt* (Petrograd, 1916), p. 31. An English translation is in *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text.* Translated and edited by Samuel Hazzard Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge, Mass., [1953], pp. 64-65.
9. A. Šaxmatov, *Povest'* pp. 31-32 Cross/Sherbowitz-Wetzor. *Russian Primary Chronicle* [*RPL*], p. 65.
10. A. Šaxmatov, *Povest'* etc. pp. 54-55 = *RPC*, pp. 74-75.
11. Omitted by error in Text No. 2.
12. Omitted by error in Text No. 3.
13. A.A. Šaxmatov's reconstruction in *Povĕst'*, p. 39, note to line 11.
14. Cf., V. Grumel, *Traité d'études Byzantines, I. La Chronologie,* Paris, 1958, p. 357.
15. Text No. 3 is inserted after the place in the saga of Oleg the Seer where it is recounted how Oleg demanded that the Greeks "pay tribute for 2,000 ships, 12 grivnas per man, 40 men to the ship" (text according to Šaxmatov, *Povest'*, 30). The words of the editor of the *PVL*, и яшася Грьци по се, и почаша мира просити, да бы не воевалъ Грьчьскыя земля' serve as a transitional interpolation. At this point the editor of the *PVL* began copy text No. 3. But immediately after the word Ольгъ he added, же мало отъступивъ отъ града; this obviously was

necessary, because at the conclusion of the saga, Oleg the Seer (who had in the meantime became Oleg, Prince of Rus') was already at the walls of Constantinople.

16. This is an echo of the passage from the saga: И заповѣда Ольгь дати воемъ на 2000 корабль по 12 гривьнь на ключь.

17. For the editor of the *PVL* in the second decade of the twelfth century, it was unthinkable that even when the eventy in question had taken place at the beginning of the tenth century - that the three centers of the Poljane could be omitted from the list of the cities of Rus'. Therefore he adds here, from text No. 2 (itself taken from Igor' 's Treaty of 944): Пьрвое на Кыевь, таже на Черниговъ и на Переяславль.

18. English translation by may be found in Cross/Sherbowitz-Wetzor, *RPC*, pp. 64-65. At this point the editor of the *PVL* introduced text No. 1 without any transitional interpolation, and after that (having used as a transition the words: и яшася Грьци, и рѣста цѣсаря и болярьство вьсе). he gives text No. 2.

19. It has already been established that the editor of the *PVL* did not understand the Old Slavonic-Bulgarian technical term (равьно другаго съвѣщания 'copy', interpreting it as "in accordance with the other agreement." This led him to conclude that there must have been a previous treaty. In the same manner the editor of the *PVL* "corrected" the names of the Byzantine emperors in the heading of the Treaty of 911, since he had found only the two names in a text which he correctly considered to be the earlier (our No. 3). Similarly, he added there before their names, the word тѣхъже Равьно другаго съвѣщания, бывъшаго при тѣхъже цѣсарихъ, Львѣ и Александрѣ. In the text of the Treaty of 911 however, the names of all three emperors are retained.

20. There is an abundant literature concerning the historicity of Oleg's campaign of 907. Although outstanding Byzantinologists have taken part in the discussion (for example, G. Ostrogorsky, "L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907", *Seminarium Kondakovianum*, Vol. 11, [1940], pp. 47-62), the question, itself remained unsolved. This was principally because the event was considered in isolation from the history of Eastern Europe, as well as divorced from the matter of the chronology of the *PVL* and the *Pečery Codex*.

21. On this in my work *The Origin of Rus'*, vol. 4 (in preparation).

22. After this study was written the fourth volume of *Literaturna spadščyna*, containing inter alia a Віршова реконструкція найстаршого Київського літопису "Verse reconstruction of the oldest Kievan chronicle" by Ivan Franko (Kiev, 1967, pp. 13-110) arrived. While Franko, is right when he says that students of the *PVL* have not yet paid the proper attention to the fact that the *PVL* contains poetical saga-legends, it is impossible to agree with the conclusion that almost the entire text of the *PVL* (which also contains, passages from Old Bulgarian translations, e.g. of Georgios Hamartolos) is a poetical work.

23. At this point in the *PVL* there are five additions (which are not present in the "Pečery Codex" = *Novgorod First Chronicle (Nov I Chron)*:

(1) Игоря оставивъ Кыевѣ This was necessary because the editor thought that Prince Oleg had the younger Prince Igor' as co-regent.

(2) Поя же мъножьство Варягъ, и Словѣнъ, и Чюдь, и Кривичи. This is the standard attribute of a large army of a Novgorodian prince. Compare, for example, *PVL*, s.a. 980, where of Volodimer it is said that he собра вои многи: Варяги, и Словѣни, Чудь, и Кривичи, although it was the Prince of the Kriviči, Rogvolod, whom Volodimer was attacking).

(3) At this point there follows a list of the ten territorial-tribal state organizations of the time of the rise of the Kievan state, given in pairs (see ch. 2.): Кривичѣ и Мерю./ и Поляны и Сѣверъ /и Древляны и Радимичѣ/ и Вятичи и Хърваты/ и Дулѣбы и Тиверьцѣ.

(4) Here follows a gloss about the Tiverians: иже суть Тълковины: си вьси зъвахуться отъ Грькъ Великая Скуфь'.

(5) Because "non-seafaring peoples" are also named in the list, the editor of the *PVL* had to add: и съ сими вьсѣми поиде Ольгъ на конихъ и въ кораблихъ. Once having mentioned the ships, he also gives their number (и бѣ числъмъ корабль 2000), although this fact is later repeated in the saga;

24. At this point the editor introduces a well-composed description of the usual plundering of the peaceful population by soldiery, taken from the Old Bulgarian-Slavonic translation of Hamartolos: а ихъже имаху плѣньникы, овы посѣкаху, другыя же мучаху, иныя же растрѣляху, а другыя въ море въмѣтаху и ина мънога зъла творяху Русь Грькомъ еликоже ратьнии творять.

25. Here the editor of the *PVL* enriched the text of the saga with documents Nos. 1, 2, and 3, discussed above, which, clearly, the *Pečery Codex* (= *Nov. I Chron.*) did not know.

26. This is clearly a case of an epic trope (cf. the account of the tribute paid to the Khazars). It is difficult to find any concrete basis for the statement that Byzantium paid regular tribute to Rus'. This text has been preserved only in the *Nov I Chron.*

27. The fact that the Slovene are the ones who are mentioned in this version of the saga deserves special attention. The possibility that the surviving version of this song of the saga is of Novgorodian origin must here be kept in mind.

28. Kiev is already named in both versions as the residence of Oleg the Seer Кыеву (*PVL*); кь Кыеву и къ Игорю *(Nov. I Chron).*

29. Both texts have added a Christian commentary from the later (Polanian) version of the saga: бяху бо людие погани и невѣгласи.

The English translation of "The Campaign of Oleg the Seer" (after the *PVL*) is given in Cross/Sherbowitz-Wetzor, *RPC,* p. 65.

30. The text of this portion of the saga has been preserved in the *PVL* in the entry for 6420/912, after the historical account of the Treaty of 911. In the *Nov I Chron.* only a short paraphrase of the saga has been preserved: Иде Ольгъ к Новугороду, и оттуда в Ладогу. Друзии же сказають, яко идущю ему за море, и уклюну змия в ногу и с того умре. Есть могыла его в Ладозѣ.

31. In the *PVL* there follows a Kievan addition: къняжа Кыевѣ.

32. There follows in the *PVL* a Kievan addition: и пришьдъшю ему Кыеву.

33. There follows in the *PVL* a Kievan addition: яже глаголеться Щековица. After this the editor of the *PVL* adds his own words: есть же могыла его и до сего дьне, словеть могыла Ольгова. As may be seen from Note 30, the *Nov I Chron.* says: Есть могыла его в Ладозѣ. — The entry proper concludes with a comment of the editor of the *PVL*, based upon his chronological computations: и бысть вьсѣхь лѣтъ къняжения его 33.

The tale about the magician (*volxv*) gave the editor of the *PVL* the notion that it might now be a good idea to include a discussion on magicians and sorcerers from the Slavonic translation of the work of Hamartolos. And in spite of the length of the tract in question, he reproduced it — in Šaxmatov's words — "almost *literatim*". See A. Šaxmatov, "Povest' vremennyx let i ee istočniki", *TODRL,* Vol. IV, M.-L., 1940 pp. 50-52. The English translation of "The Death of Oleg the Wise" (after *PVL*) is in Cross Sherbowitz-Wetzor, *RPC,* p. 69.

34. Extracts from the Old Bulgarian translations of Byzantine authors play a subsidiary role here and are therefore disregarded entirely.

Anna Procyk

THE TREATMENT OF THE UKRAINIAN QUESTION AT THE YASSY CONFERENCE OF NOVEMBER 1918

During the first year of its existence, the White movement received only a negligible amount of aid from the Entente. Nonetheless, the military and political leadership of the movement's principal center, the Volunteer Army, assumed that France and Great Britain would readily support the White cause after the Central Powers had been defeated in the West. To General Denikin and his associates the signing of the armistice on November 8, 1918 did not signify the end of the World War. Rather, they believed it was only a matter of time before the armies of the Entente appeared on the shores of the Black Sea. Their hopes were bolstered by the sympathetic attitude shown the White movement by the Entente's military and diplomatic representatives at the Volunteer Army Headquarters in Ekaterinodar. Upon his arrival there, General F. C. Pool, head of the British military mission, assured Denikin that the Entente's "aims were identical to yours - the establishment of a united Russia."[1] Similarly, Lieutenant Erlish, the French diplomatic representative, expressed confidence that "the glorious tricolor flag of a Great, United and Undivided Russia" would soon replace the red banner over the Kremlin.[2]

Denikin had no reason to question these promises, since the dispatches from his own emissaries in the West were most encouraging. In mid-November General Shcherbachev, former Russian Commander on the Rumanian front, reported that the results he had achieved in his conference with General Henri Berthelot, Commander of the French forces in Rumania, far exceeded the Volunteer Army's expectations.[3]

General Shcherbachev was not single-handedly representing the interests of the Volunteer Army in Rumania. He had the support of S. A. Poklevskii-Kozel, the former Russian Ambassador in Bucharest, Col. N. S. Il'in, the former president of the Russian Red Cross, as well as that of some of his own former aides. All were residing in Yassy, the temporary Rumanian capital. The cause of the Volunteer Army, however, was championed most ardently and energetically by Emile Henno,[4] a French military agent from General

Tabouis' mission to the Ukraine. Both in Yassy (where Henno assumed the title of French Consul to Kiev) and, previously, during his stay in Kishinev he maintained close contact with Vasilii V. Shul'gin, the head of the White movement's intelligence agency *Azbuka,* as well as with other political leaders of the White cause.[5] And it was on Henno's initiative that the Yassy conference was convened.

When it was clear that the Central Powers were losing the war, Henno suggested to Beaupoil de Saint-Aulaire, the French Ambassador in Yassy, that a Russian advisory council be formed to supervise the anticipated intervention of the Entente's forces. He also suggested that Shul'gin was the man best qualified to prepare the groundwork for the formation of such a council. The French Ambassador expressed some interest in the proposal but felt that other influential Russian political leaders should also be consulted. At Henno's request, however, he agreed not to contact them until Shul'gin had arrived or responded to specific questions about the intervention.[6]

Henno described his conversation with the French Ambassador in a letter to Shul'gin and invited him to come to Yassy. He assured Shul'gin that the Entente governments would provide Russia with substantial economic and military aid, noting that "the restoration of Great Russia is indispensable for the political balance of power since this alone can guarantee peace in the near future." The Entente's program, he commented could be summed up as follows: "reestablishment of a United and Undivided Russia, coupled with support for the restoration of the monarchy, which the majority of the Russian population desires." Henno further stated that as "a convinced and sincere adherent of the reestablishment of the Great Russian Empire," he himself had firmly supported this idea both in Paris and in his dealings with the French Ambassador to Yassy.[7] As evidence of his efforts, Henno enclosed copies of two telegrams he had sent to Paris early in October 1918 informing the French government of the situation in the Ukraine. In these communiqués he had asserted that since "the Ukrainian national idea does not in fact exist, any program aimed at restoring the Russian Empire will be welcomed by the mass of the intelligentsia."[8] Henno concluded his letter by noting that despite the important functions Shul'gin was performing at the Volunteer Army Headquarters in Ekaterinodar, he hoped the latter would soon come to Yassy to begin preparations for the first meeting between representatives of the Entente and loyal Russians." Such a meeting, he emphasized, "will be the first step towards the rebirth of Russia and will return the Ukraine to her motherland."

Henno never questioned Shul'gin's views about the political climate in Russia or the developments in the Ukraine. He assumed that as the head of the White Russian intelligence agency, Shul'gin was extremely well-informed

about the situation in the former Empire and, therefore, excellently suited for the prospective role in Yassy. Diplomatic representatives of the Entente, however, took a more guarded view of Shul'gin's interpretation of events in the Ukraine.[9] Consequently, when the Russian contingent in Yassy appeared interested in establishing a liason between the Entente and White Russia, Saint Auliere approved the arrangements for such a meeting despite having promised Henno that he would take no action until Shul'gin's arrival. The Russian military and diplomatic representatives in Rumania considered the meeting particularly timely in view of the arrival in Yassy of a Ukrainian delegation headed by V. Dashkevych-Horbatskyi to negotiate for aid on behalf of Hetman Skoropadskyi's government.[10]

On October 30, 1918, a Russian Provisional Committee was formed under the chairmanship of Poklevskii-Kozel. Shorthly thereafter, invitations to Yassy were dispatched to the Volunteer Army Headquarters and to representatives in Kiev of all Russian political parties and newly formed groups that endorsed the platform of "Russian statehood."[11] The latter included: the Council of State Unity, composed predominantly of moderate conservatives; the National Center, which united prominent members of the Kadet (or National Freedom Party) with the ultra reactionary members of the Union of the Russian People in Kiev; and the Union of Regeneration, which represented the socialist organizations. Each group elected four or five delegates — among them, such distinguished political figures as the former tsarist minister, A. V. Krivoshein, the Kadet leaders, P. N. Miliukov, and M. M. Fedorov, and the socialist, A. A. Titov.[12]

The invitation to Yassy did not come as a surprise to Miliukov and his colleagues, who had just returned from a regional party conference in Ekaterinodar. V. V. Shul'gin, though not a member of the party, participated in the conference; at one of the meetings, he not only apprised the Kadets of Henno's letter but also read a memorandum he had prepared for the Volunteer Army Command setting forth his views on the intervention.[13]

The memorandum began with a statement of the basic task of the White movement which was tersely formulated as: "the restoration of an independent and united Russia." Those who subscribed to this view were termed "allies"; those who opposed it – the Bolsheviks and the nationalities – were considered hostile. Shul'gin's memorandum proceeded to outline the White movement's program for the Ukraine in great detail. The first item on the agenda called for the overthrow of the existing Ukrainian conservative government of Hetman Skoropadskyi. It was to be replaced by a provisional military regime which would govern the Ukraine with the aid of the Entente troops until a permanent government was established. Russian was to be reinstituted as the state language, although there were to be no legal sanctions against the use of

the "Little Russian dialect" in state and zemstvo institutions. All higher and secondary education was to be conducted in Russian, but private schools were free to use any language. The memorandum also dealt with the question of Russia's representation at the future peace conference. It stated categorically that only those governments which had demonstrated their devotion to a united Russia could speak for the country; moreover, it insisted that these governments reach an agreement on the question of Russia's delegation to the peace negotiations. Although moral and military support from the Entente was taken for granted, such support was regarded primarily as an inspiration for the White armies "to clear the Russian land of the Bolsheviks and of other states that did not acknowledge the unity of Russia."[14]

The Kadet leaders were rather disconcerted by Shul'gin's memorandum, which sharply divided all governments within the former empire into "hostile" and "allied" states and reduced the task of the White movement and the Entente intervention to occupying the Ukraine and eliminating all remnants of Ukrainian nationalism. In the ensuing discussion, Miliukov argued persuasively that not only was the Ukrainian issue only one facet of the nationality question of Russia's borderlands but that the implementation of Shul'gin's nationality policy in the Ukraine would make the nationalities hostile to the Volunteer Army. Furthermore, he pointed out that annexation of Galicia would become a complicated issue were the Ukrainian language to be supplanted by the term "Little Russian dialect."[15]

Although Shul'gin's memorandum was severely criticized by the assembled delegates, Miliukov's plea for moderation toward the nationalities went unheeded when the Kadet leaders prepared an appeal to the Entente concerning Russia's foreign policy and the intervention. Their appeal did not call the states which had separated from Russia "hostile forces," but it denied the nationalities any meaningful role on the international scene.[16]

Before Shul'gin left for Yassy, S. D. Sazonov, the chairman of the diplomatic section of the Volunteer Army and former tsarist foreign minister asked him to transmit a letter to Poklevskii-Kozel. This letter concerned exclusively with the situation in the Ukraine and based on intelligence reports from the Kiev branch of the National Center, focused on a planned uprising by the Ukrainian National Union against Hetman Skoropadskyi. Sazonov considered such an uprising extremely dangerous since the conspirators wanted the conflict with the Hetman to appear both as a struggle against Germanophile tendencies in the Ukraine and an attempt to establish a democratic government that was favorably disposed toward the Entente. In addition, the Ukrainian National Union was widening its base by eliciting support from the Jewish Socialists who agreed to cooperate because, Sazonov explained, they were similarly opposed to the slogan of a "United Russia."

According to information from Kievan sources, which Sazonov thought completely reliable, the Ukrainian National Union had the secret support of the Germans, who regarded a successful *coup* as another opportunity to continue the dismemberment of Russia. The Kievan local groups "which accept the platform of Russia's unification," Sazonov's letter continued, "are impatiently awaiting the arrival of the Volunteer Army or the Allies, firmly convinced that such aid will lead to a victory of all healthy elements within Little Russia and rapidly liquidate the intentions of the Ukrainian National Union, which are so detrimental to both the interests of the Allies and Russia."[17] Sazonov authorized Poklevskii-Kozel to make the contents of the letter known to the Entente ambassadors in Yassy and to request that they transmit the information to their governments as soon as possible.

Sazonov did not request either an immediate dispatch of Entente troops to the Ukraine or temporary moral support for Hetman Skoropadskyi. Military aid was geographically impossible and moral support for the Hetman was never advocated by the leadership of the White movement — even as a last resort. Indeed, the representatives of the White movement always strongly emphasized that they had systematically spurned all overtures by the Ukrainian conservative government to establish relations with Ekaterinodar because they considered the Hetman's policy a betrayal of Russia.[18]

Shul'gin and the leaders of the Russian political groups in Kiev left for Yassy before Hetman Skoropadskyi issued his edict of November 14, announcing the Ukrainian government's intention to federate with Russia. But even had they been aware of the Hetman's new policy, their attitude toward his government would not have changed, for the military leaders of the Volunteer Army, as well as their political advisors, were resolutely opposed to both the federative principle and the idea of the reconstruction of Russia from below – the two principles on which Skoropadskyi's edict was based. Even the Russian conservatives in the State Council of Russia, inclined as they were to support the Hetman and the Ukrainian government while the outcome of the war was uncertain, reverted to the idea of Russian territorial unity once it became obvious that the Entente was winning the war. The opposition of Russian political leaders to any compromises with the nationalities — particularly with the Ukrainians — was unmistakably clear during the conference at Yassy.

The Ukrainian question became the object of a heated debate already at the first meeting in Yassy on November 16, when Henno, to the dismay of the Russian delegation, announced his intention of leaving immediately for Kiev.[19] In the interval between this meeting and Henno's letter to Shul'gin exactly a month earlier, various Ukrainian delegations had been visiting Yassy. In the course of negotiations with them, the highly impressionable French

Vice-Consul was persuaded that it was advantageous for the Entente to recognize the existing Ukrainian government in Kiev. Henno's explanation that "the Hetman had recently changed his political orientation and had expressed willingness to place himself at the disposal of the Allies," by no means calmed the Russian delegates. Miliukov very tersely explained why:

> The French Consul's presence in Kiev has both a positive and negative aspect. His participation in the local affairs could contribute toward a smooth process of Russia's unification considered desirable both from the Allied and Russian point of view...but at the same time it (Henno's presence in Kiev) could be a sign of approval for the Hetman's position which is unacceptable to us.[20]

Henno did not easily give in. He continued to argue that the Skoropadskyi government was in an extremely precarious position even according to the testimony of its own representatives who were exerting strenuous efforts toward the establishment of an Entente representation in Kiev in order to strengthen Skoropadskyi's position. He noted that the Socialists of the Ukrainian National Union were also seeking Allied support, and that under the circumstances his presence in Kiev would be to the advantage of both the Allies and Russia. What Henno failed to understand was that for the Russian representatives, especially the Kadets who were most closely related to the Volunteer Army, even temporary approval of Ukrainian separatism,which his presence in Kiev would have implied, could impair the idea of Russia's territorial unity. It was precisely Miliukov and Fedorov who opposed Henno's trip to Kiev most vehemently and it was at their insistance that the French Consul resolved to postpone his departure.

The developments in the Ukraine were also the subject of discussion during the second meeting of November 16, at which a report was presented by Colonel Novikov on the distribution of military forces in the vicinity of Kiev. Because the situation appeared extremely dangerous from the point of view of pro-Russian political groups in the Ukraine, the meeting unanimously decided to turn with an appeal to the Entente governments requesting them to announce their position officially on the question of Russia's unity. Miliukov and Titov were entrusted to draft the appeal as well as general instructions for Henno to guide his activities during his impending trip to Kiev. Two principles, which Miliukov announced would guide both documents, were unanimously approved by the meeting: 1. The Entente should do nothing which would provide grounds for the recognition of an independent and separate Ukrainian state; 2. The Entente should avoid all steps which would create the impression that the Ukrainian government could hope for the future resolution of relations with Russia on the basis of an agreement.[21]

The first conference between the Russian delegation and the Entente Ministers in Yassy took place on November 17 in the British embassy. The Russian delegation was warmly greeted by Sir George Barclay, the British Ambassador, with the reassuring words that "...the Allies will do all that is in their power to help Russia in its struggle against the Bolsheviks, to reestablish her unity, her political and economic existence..."[22]

Miliukov, speaking on behalf of the Russians, thanked the Entente Ministers for the initiative in establishing direct relations with the " state-conscious elements of Russia," and read a statement of principles unanimously endorsed by the Russians at a previous meeting. The statement was based entirely on the foreign policy program of the Volunteer Army: 1. Denunciation of the treaty of Brest-Litovsk and recognition of a single, undivided Russia in the borders of August 1914, with the exception of Poland; 2. Non-recognition of separate state formations not based on the platform of a single, undivided Russia, established with the aid of Germany with the aim of dividing Russia; 3. A single diplomatic representation of Russia both now and at the peace conference; 4. A single Russian command for the purging of Bolsheviks from Russia; 5. Recognition of the great merits of the Volunteer Army in the drive for the reconstruction of Russia. Miliukov then proceeded to review in detail the situation in the Ukraine, ending his speech with an appeal:

> The delegation expects that the first armed forces of the Allies will arrive with this firm decision: not to recognize the different state formations, which the Germans have created with the intention of dismembering Russia; and will return to Russia the flag of St. Andrew, the symbol of her unity.[23]

Only a month earlier Miliukov had criticized Shul'gin for imparting too much importance to the Ukrainian question, yet at this first meeting with the Entente diplomats he was so carried away with the situation in the Ukraine that his colleague, Fedorov, hastened to his rescue by stating that the principles outlined in Miliukov's speech represented only a part of a general plan for the intervention.

The Ukrainian question assumed even greater importance when new Russian delegates arrived from Kiev bringing with them news of Hetman Skoropadskyi's edict on federation with Russia, of the Ukrainian National Union's uprising and of the formation of the Ukrainian Directory. The Hetman's edict on federation was ignored but the delegation immediately undertook steps to prevent the Directory's victory in the Ukraine. First, two officers were dispatched to the French Headquarters in Constantinople to appeal personally for an immediate intervention.[24] Secondly, the delegates

proceeded to prepare a new appeal to the Entente governments. In it, the Ukrainian Directory was linked with Bolshevik and anarchist bands. Its victory, it was pointed out with emphasis, would only faciliate a Bolshevik invasion from the north. In order to forestall this possibility a speedy execution of the following measures was urged: 1. An immediate dispatch of Entente troops to Odessa, even in small numbers, which would then proceed to Kiev; 2. A declaration announcing unequivocally that the Entente supported "forces of order" in Russia; 3. A warning to the Germans that they would be held responsible if they aided the Ukrainian insurgents either by selling arms to them or impeding the Russian officers from using the arms of the Kiev arsenal.[25] The third step which the delegation undertook in connection with the news from the Ukrainian capital was to expedite Henno's departure to Kiev and to prepare for him a declaration which the French Vice-Consul was to issue, in name of the Entente upon his arrival in Kiev. This carefully worded document was directed against the Ukrainian Directory without at the same time providing any support, even by implication, for the Skoropadskyi government. In fact, according to the instructions Henno received, his activities in Kiev were to be guided exclusively by the "principle of the unity and indivisibility of Russia."[26]

Even after the news of Hetman Skoropadskyi's edict on federation reached Yassy, the Russians refused to have any official dealings with the Ukrainian delegation conferring simultaneously but separately with the Entente diplomats. Only on one occasion Miliukov agreed to meet privately with Dashkevych-Horbatskyi. While discussing the Hetman's edict Miliukov expressed annoyance that Skoropadskyi had the audacity "to dictate to all Russia the form of state structure it should assume." He frankly admitted that the Hetman's proclamation "creates a situation which is even more dangerous than before, because in the eyes of the Allies — thanks to Ukrainian propaganda abroad — it (federation) could appear acceptable." Furthermore, Miliukov showed surprise that the Hetman in his edict did not even mention the Volunteer Army, thus ignoring completely the fact that the Entente governments were ready to recognize Ekaterinodar as the center from which would emerge an All-Russian government, to which all other state formations would have to become subordinated. Expressing the views of his party and the Volunteer Army, Miliukov stressed the necessity of a unified command and a single Russian representation at the future Peace Conference.[27]

Miliukov assumed the same self-assured posture when on the same day he privately discussed Bessarabia with the Rumanian Prime Minister Bratianu. To Bratianu's argument that Bessarabia rightfully belonged to Rumania because it was unjustly taken by Aleksander I of Russia, Miliukov angrily snapped back that if one would consider such reasoning valid for Georgia, the Baltic and other borderlands, the disintegration of Russia would never stop.

"Our first task," explained Miliukov, "is to oppose disintegration in principle and to put an end to it."[28]

The Russian delegation kept a posture of self-confidence on the surface only. In its midst a nervous and agitated atmosphere prevailed. Even though the Russians never doubted that substantial Entente aid would be forthcoming, from the first day of their arrival they were not certain whether the White centers would be the only recipients of the expected aid. The Entente Ministers while on the one hand reassuring the Russians that they would do everything in their power to restore Russia's unity, were at the same time negotiating with the representatives of the Skoropadskyi government and, according to Henno's disclosure, contacts had been established between the Entente diplomats and the Ukrainian National Union as well. What was most distressing was that the Entente Ministers, on whose initiative the conference convened, appeared most inattentive to the Russian delegation's meetings.[29]

Once the second appeal was dispatched to the western capitals and Henno departed to Kiev, the delegation had set aside the Ukrainian problem, and during the last days at Yassy, discussed questions of more general nature. But unlike the stand on the question of Russia's unity, no unanimity was reached even on such important issues as the nature of authority during the struggle for the reconstruction of the empire. Finally, at the suggestion of the British Ambassador, it was decided to omit controversial issues from a final communiqué the delegation was preparing — before its departure from Yassy — to be forwarded to the Entente governments through their representatives in Rumania.[30] This document again emphasized the principle of territorial integrity of the empire, stressed the inadmissibility of non-Russian delegations in international relations and urged the subordination of all anti-Bolshevik forces to the Commander-in-Chief of the Volunteer Army.[31]

Although the Russian delegation was negotiating for aid exclusively on behalf of the Volunteer Army, ironically, Ekaterinodar was not officially represented at Yassy. The one delegate who, according to Henno's plans, was to play the leading role at the conference, fell ill en route and never attended the meetings in Yassy.[32] Shul'gin's task, however, was very ably assumed by Miliukov who even though in theory disagreed with the political outlook of the White agent, in practice saw to it that every resolution adopted at the conference would conform to the ideology espoused by the Volunteer Army. This was true in particular concerning the question of political concessions to the nationalities.

Miliukov was by no means an exception. In his stubborn rejection of any kind of concessions to the Ukrainian government, irrespective of its political complexion, General Denikin was most steadfastly and consistently supported by the Kadets in his advisory council. The Russian liberals not only

unequivocally endorsed the White leader's militant opposition to federalism, but also advised him to exercise great caution and vigilance in his attitude toward the Ukraine - especially not to take any steps which in the future could serve as a precedent for the recognition of a Ukrainian government or that could be interpreted as acknowledgement that the relations between Russia and the Ukraine could be settled through negotiations. Hetman Skoropadskyi's edict on federation was greeted by the Kadets with apprehension because, as Miliukov admitted candidly, it made the recognition of the Ukraine's separate status by the Entente more acceptable.

Opposition of the Russian liberals to political concessions to the nationalities predated the revolution and was heightened during the period of the empire's disintegration especially among those party leaders who were caught in the whirlwind of the war, who personally witnessed the intensity and the extent of nationalism in the newly established states. It was rooted primarily in the fear that the introduction of civil liberties throughout the empire would endanger the unity of Russia as well as in the conviction that this unity could be safeguarded only if Russian political and cultural hegemony remained intact throughout the vast multinational state. Preservation of Russian political and cultural supremacy was the central idea concealed behind the well known White slogan of "Russia One and Indivisible," and it was the reinstitution of the Russian element to the position of power both at the center and in the periphery that the White movement considered its principal task.

In the historiography of the Russian civil war the Yassy delegation has been criticized for failing to see the advantage of eliciting the support of the Ukrainian government in the struggle against the Soviet regime. Had the primary objective of the White movement been the defeat of Bolshevism, such criticism would have been just. But at Yassy, as in the subsequent conferences with the Entente representatives at which the question of cooperation with the nationalities had been raised, it was clearly demonstrated that the principal aim of the White movement was the reestablishment of the disintegrated Russian state. To this ideal, the Yassy delegation remained most devotedly true. Miliukov described the work of the conference in the most glowing terms, praising all participants for their patriotism — ability to hide their party differences before the Entente for the cause of a strong and united Russia.[33]

FOOTNOTES

1. A. I. Denikin, *Ocherki russkoi smuty,* 5 vols. (Berlin: Russkoe Natsional'noe Knigoizdatel'stvo, and Paris: J. Povolzky et Cie., 1921-1925), IV, p. 37.

2. *Ibid.*

3. E. G. von Val', *K istorii belago dvizheniia* (Tallin: Izd. Avtora, 1935), pp. 34-37.

4. Henno's position and mission in the Ukraine still remains a mystery. Although he had a letter of appointment as a Vice-Consul in Kiev, the French Foreign Minister, Stephen Pichon on two occasions in the Chamber of Deputies denied Henno's appointment. Henno was never listed in the diplomatic consular register of France. He was most likely a military agent of the French and this may explain his close contacts with Vasilii V. Shul'gin and the latter's intelligence agency *Azbuka*. Annales. *Chambres des Deputes. Debats Parlamentaires* (Paris, 1919), Part I, pp. 1250, 1305-6 (debates of March 24 and March 26, 1919.)

5. Letter from V. V. Shul'gin to S. D. Sazonov, March 8, 1919, Wrangel Military Archives, File 132 (Hoover Institution).

6. Consul Henno's letter to V. V. Shul'gin, October 19, 1918, Wrangel Military Archives, File 129.

7. *Ibid.*

8. Copies of Consul Henno's telegrams to Paris, October 9 and 16, 1918, Wrangel Military Archives, File 129.

9. P. N. Miliukov, "Dnevnik," October 29, 1918, p. 214, (Columbia University Archives).

10. D. Doroshenko. *Istoriia Ukrainy, 1917-1923 rr.* 2 vols. (Uzhorod: Nakladom d-ra Osypa Tsiupki, 1930-1932), Vol. II, p. 154.

11. Miliukov, "Yasskoe soveshchanie," *Kievskaia mysl,* November 25, 1918, Giers Archives, File 97, Ukraine (Hoover Institution Archives).

12. Miliukov, "Dnevnik," November 9, 1918, pp. 239-240.

13. *Ibid.,* pp. 218-221.

14. V. V. Shul'gin's memorandum to the Special Council, Wrangel Military Archives, File 151.

15. Miliukov, "Dnevnik," October 13, 1918, p. 220.

16. Denikin, *Ocherki,* IV, pp. 236-237.

17. Letter to the Russian Ambassador in Rumania, Stanislav Alfonsovich Poklevskii-Kozel from the Diplomatic Department of the Volunteer Army, Wrangel Military Archives, File 143.

18. Volunteer Army Appeal to the Allies, Wrangel Military Archives, File 143.

19. A summary of each meeting at Yassy is located in Wrangel Military Archives, File 143, under the heading "Zhurnaly Yasskogo Soveshchaniia." Altogether there were sixteen meetings at Yassy.

20. "Zhurnal No. 1," November 16, 1918, Wrangel Military Archives File 143.

21. "Zhurnal No. 2, Evening Session," November 17, 1918, Wrangel Military Archives, File 143.

22. "Minutes of the Conference between the Russian Delegates in Yassy and the Allied Representatives," November 17, 1918, at 3 P. M. in the British Embassy, Wrangel Military Archives, File 143.

23. Untitled document in Giers Archives File 97, Ukraine.

24. "Zhurnal No. 7, Afternoon Session," November 18, 1918, Wrangel Military Archives. File 143.

25. The "The Second Appeal of the Russian Delegation in Yassy to the Allies, Giers Archives, File 97, Ukraine; Untitled document in Wrangel Military Archives, File 143.

26. M. S. Margulies, *God interventsii.* 3 vols. (Berlin: Izdatel'stvi Z. I. Grzhebina / Z. J. Greschebin Verlag/), I, pp. 38-39.

27. Miliukov, "Dnevnik," November 18, 1918, pp. 299-300.

28. *Ibid.,* pp. 295-299.

29. V. I. Gurko, "Iz Petrograda cherez Moskvu, Parizh, i London v Odessu," *Krasnyi Arkhiv,* Vol. XXII (1928), p. 49.

30. Miliukov, "Yasskoe Soveshchanie."

31. The Third Appeal of the Russian Delegation to the Allies, Giers Archives, File 97, Ukraine.

32. "Zhurnal No. 5, Morning Session," November 18, 1918, Wrangel Military Archives, File 143.

33. Miliukov, "Yasskoe Soveshchanie."

Олександер Стовба

УКРАЇНСЬКА СТУДЕНТСЬКА ГРОМАДА В МОСКВІ 1860-х РОКІВ

І. Вступ, література та джерела

В другій половині XIX-го ст. зріст українського національного руху й спротиву російській централізаційній та русифікаційній політиці виявляється здебільшого в формі громад, гуртків та товариств, а щойно під кінець століття з'являються українські політичні партії. Утворення, програми, персональний склад, діяльність та осяги українських організацій, а зокрема громад та гуртків, ще й досі недостатньо досліджені в українській історичній науці. Вийняток становлять хібащо Кирило-Методіївське Братство, історія якого більш-менш розроблена, та Київська Громада, про яку є чимало статтей та спогадів. Так само добре задокументована діяльність Петербургської Громади Основа, з її власним журналом, що завдавав тон українському національному рухові 1860-тих років. Натомість Українська Студентська Громада при Московському університеті залишилася майже не дослідженою, хоч про неї були деякі, втім здебільшого неясні й непевні згадки в літературі.

Перше коротке повідомлення про переслідування російським урядом Української Громади в Москві було надруковане в журналі *Колокол,* Герцена, за 1 березня 1867 р., у статті Миколи А. Вормса під заголовком "Белый террор". Для встановлення ідентичности членів Громади важлива праця, що її склав для Департаменту поліції в 1882 р. Сергій Татіщев під назвою "Революционное движение в России 1861-1881 гг." цієї праці було додано "Приложение К", в якому подані імена деяких членів Громади. Праця Татіщева не була опублікована, але нею користувалися укладачі словника *Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь,* що почав виходити від 1927 р. В цьому словнику (том II та III) вміщені імена та короткі біографічні дані про кількох членів Московської Громади. Головний матеріял про історію

та діяльність Московської Громади був у жандармських архівах в Москві та Петербурзі, зокрема збірка документів під назвою "О покушении на жизнь государя (дело III Отделения, 1 экспедиция, No. 100, часть 147)." Цими матеріялами користувався Н. Ф. Бєльчиков, який у своїй статті "Рублевое Общество" (*Известия* АН СССР, No. 10, 1935) частково торкнувся й даних про Громаду, але спеціяльно нею не цікавився.

Важливе світло на діяльність Громади в 1865-66 рр. кидають опубліковані листи Марка Вовчка з 1866 р. та книга Б. Б. Лобача-Жученка *Літопис життя і творчості Марка Вовчка* (Київ, 1969). Про діяльність деяких членів Громади після її розгрому згадується у виданні *М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших, 1887-1895,* що його видав Іван Франко у Львові, 1908 р., а також у книжці Й. А. Куп'янського *Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського,* (Київ, 1965). До джерел мемуарного порядку належать: стаття колишнього бібліотекаря Громади М. В. Шугурова "К воспоминаниям об Аф. Вас. Марковиче" (*Кіевская Старина,* т. 41, Київ, 1893) та згадки про Громаду її бувшого члена графа Павла О. Капніста в статті "Университетские вопросы' *(Вестник Европы,* кн. 11, ноябрь, 1903). Видання ВУАН з 1920-х років — *За сто літ* і квартальник *Україна* подали деякі документи, що освітлюють дух українських громад, їх ціль, тактику та міжгромадівські зв'язки. Автобіографічні публікації М. Драгоманова. М. Старицького, Є. Чикаленка також дають матеріяли до розуміння духу громадівського руху в 1860 рр.

Згадана вище стаття Бєльчикова, "Рублевое Общество", де є довші цитати з архівних документів слідчих комісій, становить найбільше, доступне нам джерело інформацій про Українську Студентську Громаду в Москві.

Можливо, що про Українську Громаду в Москві ми знали б ще менше, коли б вона не попала в поле зору російської жандармерії, у зв'язку з так званою Каракозовською справою. 4-го квітня 1866 р. бувший студент Московського університету Дмитрій Каракозов виконав у Петербургу невдалий атентат на царя Олександра II. Цей атентат став приводом до масових обшуків, арештів та слідств у Москві, Петербурзі, інших містах та майже у всіх губерніях імперії. Уряд постановив викрити і викорінити з цієї нагоди не тільки гурток змовників, з якого вийшов Каракозов, але й всякі інші організації, гуртки та громади, які, на думку уряду, були незадоволені з існуючого стану речей в Російській імперії. Слідство над запідозреними провадили дві окремі комісії: Петербургська головна слідча комісія під головуванням графа М. Н. Муравйова (Виленського) та підрядна їй Московська слідча комісія під проводом московського генерал-губернатора князя В. А. Долгорукова. Крім цих комісій, був

утворений так званий Верховний Уголовний суд під головуванням кн. П. П. Гагаріна, що судив тих, кого слідчі комісії визнали за винних в протирежимній діяльності.

В паніці по атентаті влада хватала сотні людей, на кого була хоч найменша підозра, або чиє ім'я було випадково згадане, починаючи від осіб з княжими титулами і кінчаючи двірниками та підлітками, і запроторювала їх до поліційних частин та військових казарм, де вони сиділи дні, тижні. а нерідко й місяці, чекаючи на допити. Скоро після атентату, ті, що були зв'язані з Каракозовим та гуртком, до якого він належав, так звані Ішутінці, були вже в руках влади. Одначе, цим не кінчилося, бо влада підозрівала якусь ширшу змову. Тому арешти та слідства тривали цілий 1866 рік і протягнулися аж у 1867 рік. Протягом цього часу влада шукала за різними категоріями протирежимно наставлених людей, головне соціялістів, анархістів, сепаратистів тощо.

Десь у серпні-вересні 1866 р., правдоподібно через донос когось з Московського університету, Українська Студентська Громада попала в поле зору жандармерії: її провідники були заарештовані й ув'язнені і допитувані Московською слідчою комісією. Ця комісія й накреслила в кінці 1866 року першу версію історії Української Студентської Громади при Московському університеті. Повний текст цієї версії нам недоступний, і ми диспонуємо лише цитатами, поданими у статті Бєльчикова.

Проте, історія Московської Громади не забулась і в наступних роках. Вдруге вона виринає на переломі 1867-68 років, коли нова Петербурґська слідча комісія на чолі з генерал-адьютантом Ланським (у складі інших семи генералів), досліджувала так звану справу Рублевого Общества, яке заснував Фелікс Волховський, колишній секретар Української Громади в Москві. Попередня приналежність Волховського та інших членів Рублевого Общества до Української Громади, яка була ліквідована в 1866 р., примусила слідчу комісію Ланського знову зацікавитись історією і суттю Громади. Жандармська управа представила Ланському комунікат зі стислою історією Громади. Деякі цитати з цього комунікату також наведені у згаданій статті Бєльчикова.

В лютому 1868 р. помічник начальника Московської жандармської управи Воєйков секретно збирав дані про члена Рублевого Общества Ф. Волховського і в своєму рапорті згадав коротко про історію Громади. [1]

Минуле Української Громади ще раз пригадалося в 1869-1870 рр., коли комісія сенатора А. Я. Чемодурова вела слідство в справі діяльности гуртка Нечаєва, до якого в якійсь мірі міг бути причетний Ф. Волховський. Таким чином, в архівах жандармерії та слідчих комісій зосталося кілька версій історії Української Студентської Громади.

Одначе, можна припустити, що всі вони загалом повторюють першу версію з 1866 р., зроблену Московською слідчою комісією. Поскільки в статті Бєльчикова первісна версія цитується дуже коротко, інші, пізніші версії додають деякі цінні відомості про Громаду, які допомагають нам відтворити документально загальні риси її структури та діяльности.

Українська Студентська Громада в Москві, як і інші українські громади на Україні та поза її межами, з'являється в умовах характерного тоді для цілої Европи росту національної ідеї. Зокрема на терені Російської імперії 1850-х та початку 1860-х років інтенсифікації національних стремлінь неросійських народів сприяли: поразка Росії у Кримській війні (1853-1856) та загальна економічна відсталість, які конче вимагали ліквідації кріпацтва та інших реформ. У цих умовах з'являється доволі сильний протирежимний рух, особливо між неросійськими народами. В цьому рухові, за давніми історичними традиціями, перед веде український народ та народи Кавказу. На початку 1860-х років з'являються ознаки національного пробудження Білорусі: в 1863 р. робляться заходи видавати газети білоруською мовою. Навіть народи Сибіру, через свою інтеліґенцію, виявляють бажання до національного відокремлення. В 1860 р. сибірський сотник і студент Петербургського університету Григорій М. Потанін разом зі студентом Миколою М. Ядринцевим організують в університеті Сибірський Земляцький Гурток. Національні наміри сибіряків виявляються у політичній відозві *Патриотам Сибири,* написаній М. Ядринцевим. В 1865 р. відбувся судовий процес у справі Общества Независимости Сибири, членів якого заслано на каторгу, при чому каторга відбувалась не на батьківщині членів, у Сибіру, але на півночі історичної Московщини. [2]

Українське тло до постання Студентської Громади в Москві досить ясне. Це державницькі традиції Козацько-Гетьманської доби, національно-культурні досягнення першої половини XIX ст., відродження української національної ідеології і літератури, діяльність і творчість Т. Шевченка — з одного боку; соціяльно-економічний розвиток українських земель, хоч і стиснутий російською окупацією та колоніялізмом, — з другого боку. Українська нація не могла нормально існувати і розвиватися в загально-російській системі. Звідси шукання нових шляхів і форм громадсько-політичної організації.

Починаючи з 50-х років XIX-го ст. іде дальша праця у всіх галузях української культури. По знесенні кріпацтва 1861 р. увага української інтеліґенції звернулася в бік освіти широких народних мас, передусім селянства, рідною мовою. В цьому тодішні лідери українства вбачали його майбутню силу, включаючи й політичне визволення. В однім листі Костомарова з 1863 р. до харківських студентів кредо українських

громадівців висловлюється з особливою ясністю: "Народня освіта — то всьому голова. Научиться народ по своєму читати, смак до читання візьме, почне з його очей полуда спадати, тоді і сила набереться, і літературу сам создасть собі і стане народом кріпким, сам себе тямлячим і шануючим. Протягуйте, панове, діло, що ми, старі, почали, кохайте і зрощайте ту ниву, що ми колись, важко зітхаючи, орали та засівали, любіть щирим серцем народ свій, котрого єсте од костей кість і од плоті плоть... Може й ви не доживете, тільки, як Мойсей з гори, побачите обітовану землю, куди увійдуть діти, а може внуки ваші. А ваше діло тепер — працюйте, якомога, щоб витягти народ свій з того багна темноти, убожества, наруги, куди його затоптала недоля історична."[3]

Ставлення українських громадівців 1860-х років до росіян та поляків було ясно сформульоване в закордонному журналі *Колокол,* у статті "Україна", в січні 1860 р. В ній Костомаров та провідні кола української інтелігенції з великим динамізмом з'ясували суть минулої української історії та намітили її дальші перспективи. Говорячи про XVII ст., автор статті підсумовує його так: "Українці ввесь цей час з відчаєм боролись за свою незалежність і були примушені боротись рівночасно проти москалів і поляків... пробуючи якнебудь зберегти цілість своєї батьківщини". В цій статті були викладені знамениті обсервації відносно ворожих перекручувань української історії: "Українська історія була або закинена, або висвітлювалася в звироднілому виді, згідно з цілями та намірами правительства", — себто уряду імперії в Петербурзі. "Цензура і шпіонство почали жахливо уїдатись проти України; не тільки українські книги підлягали забороні появлятися на світ, але переслідували навіть наукові статті про Україну на російській мові; і самі назви Україна, Малоросія, Гетьманщина рахувались нестерпними". Звертаючись у статті до царя Олександра II, Костомаров писав: "Щоб народ освободився не по одній назві, але щоб користувався перед законом однаковими правами з дворянством: інакшої свободи Україна, вперта в своїх давніх переконаннях, не розуміє. Ми бажаємо, крім того, щоб уряд не тільки не перешкоджав нам, українцям, розвивати свою мову, але щоби в цій справі помагав і щоб зробив тепер же розпорядження, щоб в школах, які — як було об'явлено — будуть заведені для нашого народу, предмети викладались на рідній мові, йому зрозумілій, а не офіційно-російській, бо інакше народ український буде заучувать лише слова, не розвиваючи своїх мислів". Стаття закінчується гаслом проти загарбницьких апетитів сусідів України: "Нехай же ні росіяни, ні поляки не називають с в о ї м и землі, які заселені нашим народом". [4]

Ми навели довші цитати тому, що під впливом цих ідей та ідей Шев-

ченка діяло українське громадівство 1860-х років, включаючи громади на Україні та Студентську Громаду при Московському університеті, яка є предметом цієї статті. Ці ідеї знайшли свій вислів в *Основі,* орган Петербурзької Української Громади, що видавався впродовж 1861-62 рр. Вони знайшли вислів в 1861 році між студентами Київського університету в їх рукописних журналах, таких, як *Самостайне Слово* та *Громадниця.*

Так, наприклад, *Самостайне Слово* за квітень 1861 р. резюмувало ці ідеї: "Обзиваємось нашим самостайним словом до всіх своїх і до сусідів; обзиваємось до своїх для того, щоби спільними силами ясно і чисто розвити самостайні засади нашої народності; до сусідів для того, щоб спокійним, безстороннім словом обчертить стосунок між нами, як тепер, так і в дальшому житті і праці. Ми й сами хочемо йти до згоди і братерства з західніми і східніми своїми сусідами. Ми завжди раді виявити симпатію до всіх, що їм вабиться до розквіту їх свободи... Хочемо тільки, щоби вони слова згоди не вважали за слово покірности, щоб раз і нам, і собі сказали "Годі!". Годі перевертати нас чи направо, чи наліво, годі лічити нас за безголосну дитину, для котрої конче потрібні няньки, опікуни і всякого іншого імени непрошені вчителі..." [5]

Такі самі думки нуртували в Українській Студентській Громаді в Москві, члени якої особливо підкреслювали, що освіта народу на Україні має бути на його рідній мові.

Громадівці 1860-х років не вбачали потреби організувати революційні конспіративні гуртки, а намагались провадити свою просвітну програму цілком легально, бо конспіративним способом освічувати мільйонові селянські та міські маси було зовсім неможливо. На початку 60-х років громадівці найактивніше себе виявляли в заснуванні недільних шкіл грамотности (які існували від 1859 до їх заборони в 1862 р.), видаванні шкільних підручників та літератури для народу, збиранні грошей на такі видання, розповсюджуванні "метеликів", книг, портретів, улаштуванні по містечках і містах театральних вистав як для освідомлювання народу, так і на придбання коштів на видання книг та брошур для народу. З огляду на те, що Українська Громада в Москві жила серед чужого етнічного моря, в недільних школах на Московщині вона не брала участи, а концентрувалася на інших ділянках тодішньої української діяльности: видавання книг, готування майбутніх кадрів свідомої української інтелігенції, взаємодопомога та українська пропаґанда.

Тло до повстання Української Громади в Московському університеті можна розглядати й на ґрунті традицій самого університету. Хоч згадана Громада формально повстала там на протязі 1858-59-го учбового року, одначе, є дані, що коріння її в цій високій школі йдуть глибше. Докладної статистики українців в Московському університеті не існує. Одначе, це число можна бодай приблизно означити. Так, наприклад, переглянувши перші чотири томи *Малороссійского родословника* В. Модзалевського, в якому подаються біографічні дані про дворянські

роди, що походять з давньої козацької старшини, можна знайти приблизне число українських студентів у Москві аж до кінця XIX-го ст. Взявши це число, та додавши до нього студентів-українців, що походили з менш відомих родів, а також синів службовців, купців, міщан, поповичів та інших, ми знайдемо, що щорічне пересічне число українських студентів перед 1860-ми роками могло бути від 15 до 20 осіб. Так, наприклад, в 1810-тих роках в цім університеті студіювало 14 осіб, а в 1820-тих роках 13 осіб українців, чиї роди походили зі старої козацької старшини. Можна припустити, що між студентами-українцями на протязі першої половини XIX-го століття було чимало й таких, які вже зрусифікувалися і не тягнулися до свого гурту. Одначе, є докази, що між ними були теж щирі українські патріоти, які часто з тим патріотизмом не крилися. У Московському університеті, починаючи з 1820-х років, були приватні стипендії, уфундовані спеціяльно для українських студентів, зокрема стипендія Симонтовського (для одного студента "из украинцев" — 240 рублів), Кочубея (для п'яти студентів по 200 рублів) та стипендія "неизвестных благотворителей" (для двох студентів по 200 рублів, "желательно из украинцев"). [6] Дуже імовірно, що остання стипендія ("неизвестных благотворителей") належала ініціятиві роду Лашкевичів з Чернігівщини, кілька членів якого вчились в Московському університеті. Отже, згадані стипендії були засновані багатими українськими дідичами, які свого часу студіювали в тому університеті і правдоподібно належали до земляцьких товариських гуртків.

Підсумовуючи, можна сказати, що дух часу в Европі, соціяльно-економічні перетворення в Російській імперії та загальне піднесення національного духу між неросійськими народами стали головними чинниками, які уможливили громадівський рух як на Україні, так і серед української інтелігенції, що перебувала в Петербурзі та Москві. Перед у цім русі вели колишні Кирило-Методіївці, які, відбувши свої кари, повернулися до національної праці, та новіше покління молоді, що під впливом головно Шевченківських ідей стало під прапором національного відродження. Українські громади утримують поміж собою тісні зв'язки, координують свою працю та знаходяться в контакті з українським національним відродженням Галичини. Шлях громад в окупаційних умовах був тернистий — усланий тюрмами, засланнями, таємним поліційним наглядом, заборонами та застрашуваннями, які методично провадилися величезним урядовим апаратом з доволі явною підтримкою майже всього російського елементу в імперії.

II. Заснування, структура та членство Української Студентської Громади в Москві

Насамперед треба з'ясувати термінологію, яку вживалося на означення Громади. В документах слідчих комісій її називалося по різному: "малороссийская община", "малороссийская община для вспомоществования", "малороссийская касса", "малороссийская библиотека", "общество", "общество 1862 года", та "общество малороссийской пропаганды". Журнал *Колокол,* що його видавав О. Герцен в 1857-1867 рр., вживав терміну "малороссийская община". Граф Павло Капніст, бувший член Громади, називав її в своїх спогадах "полтавське земляцтво". Згаданий *Био-библиографический словарь* називає її "малороссийская община (землячество)". Внук Марка Вовчка, Б. Б. Лобач-Жученко, у книзі про свою бабцю, вживає терміну "малоросійське товариство". Таким чином, бачимо, що з самого початку Українську Студентську Громаду в Москві ніхто не змішував з гуртками ("кружками"), бо Громада мала більшу кількість членів. В документах царського часу членів Громади неодмінно називається або "малороссами", або "уроженцами южных губерний". Ми будемо вживати назву Українська Громада в Москві, або Громада.

Рік повстання Громади можна точно встановити на основі спогадів гр. Павла Капніста. У своїй статті "Университетские вопросы" [7] він ясно зазначає, що Громада вже існувала в 1859 році. Він розповідає, що, вступивши до університету 1860 року, він увійшов до загально-університетської студентської каси, як виборний представник від першокурсників на правничому факультеті. Про цю загально-студентську організацію він виніс доволі сумні враження, через її нежиттєвість, механічність та брак щирого товариського духу. Кажучи про українську Громаду, Капніст пише: "Зовсім інші спогади я виніс з товариства іншого порядку, до якого я також приєднався при вступі до університету, себто з полтавського земляцтва, до якого я вступив". Отже, Українська Громада існувала вже перед 1860-тим роком. Цей факт підтверджується ще такою заявою Капніста: "Ми вступили в земляцтво, завдяки особистому знайомству ще до університету — хоч навіть не спільному вихованню — зі студентами, що вже знаходилися в земляцтві; так, наприклад, я попав в земляцтво, завдяки дружбі з сином найближчого сусіди по селі, який поступив в університет рік раніше від мене". "Сусіда по селі" — це, очевидно, син якогось українського дідича з Золотоноського повіту на Полтавщині, де народився Павло Капніст. Про 1860-ий рік Капніст пише: "Число земляцтв в той час було ще мале; вони почали з'являтись за кілька років перед тим (а точно коли — не знаю)". Про

добру зорганізованість Української Громади вже в 1860-тім році Капніст каже таке: "в час мого вступу в земляцтво воно становило вже цілком вироблений тип студентської організації". Оця згадана "виробленість" свідчить, що Українська Громада з'являється не пізніше 1859 року й що вона була одна з перших серед інших земляцтв, що складалися з російського елементу різних губерній Московщини або з польського елементу. Отже, повстання Громади в Москві припало на час, коли Кирило-Методіївці повернулися з заслання й розгорнули українську роботу, насамперед у Петербурзі.

Про повстання Української Громади в Москві в тім же 1859 році дає деякі натяки стаття Р. А. Таубіна. [8] Описуючи діяльність Петра Єфименка, студента Харківського, а потім Київського університетів, який співпрацював як в мішаній російсько-українській студентській революційній організації, так і в українських громадах, Таубін пише: "П. Єфименко переписувався і обмінювався забороненими творами, перш за все *Колоколом* й іншими лондонськими виданнями, зі студентами Московського університету Долговим, Загайним, Свириденком, Чиклярським. При допомозі Долгова та Чиклярського Єфименко робив спробу заснувати в Москві таємну громаду на зразок Харківсько-Київської...". Інший дослідник студентських рухів, Ф. Я. Прийма, [9] твердить, що П. С. Єфименко сам був короткий час студентом Московського університету десь коло 1858-1859 років. В нас нема даних, що Українська Громада в Москві повстала саме на заклик Єфименка. Одначе, його коротке перебування в Московському університеті та пізніша його кореспонденція з українськими студентами в Москві так само вказують на 1859 рік — коли повстала Громада.

Треба зазначити, що в опублікованих цитатах з документів жандармських архівів, дата заснування Української Студентської Громади в Москві відноситься на 1863 рік, замість 1859. Це датування, очевидно, базується на документах Московської слідчої комісії з 1866 року, оригінальний рапорт якої повторювався кількаразово наступними слідчими комісіями. Жандармську дату заснування Громади, себто 1863 рік, можна пояснити лише намаганнями членів Громади зменшити свою провину в очах Московської слідчої комісії, подаючи коротший час її існування. Також можна припустити, що Громада, яка була заснована ще в 1859 р., в 1863 р. зробила внутрішню реорганізацію та активізацію своєї діяльности, зокрема у вербуванні нових членів, і тому її члени подавали 1863 рік, як рік заснування. Відомо, що в 1863 р. П. Куліш та його уповноважені їздили по більших українських містах з метою пожвавити діяльність місцевих українських громад в обличчі загрози як

від московських шовіністів, так і від поляків, які під час свого повстання того ж року заявляли претензії на українські землі на Правобережжі. Ця кампанія Куліша та інших українських лідерів правдоподібно позначилася й на активізації Української Громади в Москві. Спогади Капніста цілком спростовують дату повстання Громади в 1863 р., й відносять його на 1859 р. Капніст стверджує, що Українська Громада в 1860 році, а може вже і в 1859 р., мала свою власну скарбницю (касу) для допомоги своїм членам. З контексту спогадів іншого члена Громади в Москві, Миколи Шугурова, який прибув в університет влітку 1861 р., також виходить, що Громада вже існувала в час його вступу до університету. Кілька гімназійних товаришів Шугурова прибули до університету в наступному, 1862 році, також приєднались до Громади в тім самім році. Таким чином, заснування Громади безсумнівно припадає на 1859 р.

Що спонукало українських студентів в Московськім університеті приєднуватись до Громади? Окрім зовнішніх чинників (загальна хвиля українського національного відродження, вплив громад на Україні і Петербургської Української Громади тощо), два члени Громади з'ясовують також внутрішні, або психологічні впливи на повстання Громади. Капніст, який пише свій спогад з великою обережністю, щоб завуалювати своє українофільство в студентських роках, дає нам своєрідну теорію, яку умовно назвемо "теорія чужини". "В зв'язку зі зростом попиту на високу освіту, яка притягала до університетів найрізноманітніші елементи, і в залежності від чимраз більших труднощів для молоді, що приходила в університетські міста, влаштувати своє життя в чужім місці і в цілком нових обставинах, — природньо між студентами посилюється стремління до товариського зближення і групування, щоб задовольнити найрізноманітніші матеріяльні і духові потреби. Отже, вже в кінці 1850-х і на початку 60-х років, в більших університетах з'являються організації, що засвоїли собі здебільшого назву "земляцтв", через те, що вони складалися переважно з земляків, себто молодих людей, зв'язаних походженням або вихованням в одній місцевості, для яких було зовсім природньо шукати зближення один з одним на чужині. Земляцтва ці мали за мету як матеріяльну поміч на випадок потреби, так і обопільну поміч в навчанні; і в той же самий час були ніби клюбами, в яких молоді люди, відірвані від рідного оточення, знаходили в громаді щось рідне і звичайне. Ці земляцтва виникали самі собою, в силу природньої потреби студентів до зближення, ніким вони не дозволялись, але й не заборонялись та не переслідувались, а також не стягали на себе незадоволення чи нарікання влади, і не грали якоїсь ролі в студентських заворушеннях". [10] Отже, Капніст підкреслює вплив чужини, яка особливо гостро відчувалася українськими студентами, що

приїжджали в Москву з цілком іншого світу в географічному, етнічному, культурному та історичному розумінні.

Концепція Капніста великою мірою доповнюється спогадами іншого члена Громади, згаданого вище Шугурова. Його погляд можна назвати "теорією національної дозрілости" учнів ще перед тим, як вони приходили до Московського університету. Говорячи про випускників Новгородсіверської гімназії на Чернігівщині, Шугуров підкреслює український патріотизм цих учнів, які вже були добре ознайомлені з українською літературою, знали на пам'ять багато поезій Шевченка, були глядачами та й самі брали участь в українських театральних виставах та ще з гімназійної лави були захоплені українською етнографією, під впливом старших діячів, як, приміром, Опанас Маркович та таких вчителів, як Федір Л. Метлинський. [11] Те саме стверджують спогади М. Драгоманова й М. Старицького про Полтавську гімназію. Відомо також, що секретар Української Громади в Москві, Фелікс Волховський, який вчився в Одеській гімназії протягом п'ятьох років, прийшов в 1863 р. до університету вже як український патріот.

Імена ініціяторів Української Студентської Громади в Москві 1859 року нам, на жаль, не відомі. Це, правдоподібно, був гурток полтавців, бо Капніст називає Українську Громаду на початку її існування "полтавським земляцтвом". До цього полтавського земляцтва мабуть відразу почали причалювати українські студенти з Чернігівщини, Харківщини, Київщини, Одещини, Катеринославщини та інших частин України. Як побачимо далі, головну масу членства Громади становили полтавці та чернігівці, переважно нащадки старої козацької старшини, які нерідко були між собою споріднені або посвоячені. Коли в 1866 р. Громада впала в око жандармерії, ініціятори Громади вже давно закінчили університет і тому не потрапили до слідчих актів.

До Громади в Москві приймалося виключно українців або, як кажуть жандармські документи, "малоросів". Прийняття до Громади відбувалося, з огляду на дещо конспіративний характер організації, на принципі селекції, себто на основі рекомендацій тих, хто вже були членами. Капніст каже, що для прийняття в члени треба було рекомендацій кількох дійсних членів Громади: "я попав в земляцтво, завдяки дружбі з сином близького сусіди по селі, що вступив в університет рік раніше за мене, і через знайомство з племінником власника полтавської цукерні, з яким нас зв'язували спогади раннього дитинства, та з німцем з полтавської колонії, батько якого, власник столярні, давав мені колись лекції столярського мистецтва (для фізичної вправи), де я грався з його сином". [12] Згаданий член Громади німецького

походження, правдоподібно, належав до зукраїнізованих німців, з яких вийшов також Яків Бекман, український патріот, що "за українську пропаганду" був в 1862 р. засланий в Самарську губернію. Принцип рекомендаційного добору в членство Громади підтверджує також Шугуров: його товариші, що прийшли рік пізніше до університету, були прийняті до Громади, очевидно, за рекомендацією Шугурова. Годі й казати, що кандидат на члена Громади мусів бути духом українець.

До Громади належали студенти двох категорій: повні студенти та вільні слухачі. В економічному відношенні, члени Громади ділилися на заможніших та бідніших, при чому багатші студенти були жертводавцями до громадівської скарбниці, з якої давалася допомога біднішим членам або з якої гроші позичалися тимчасово потребуючим. До багатшої категорії належали сини українських дворян-дідичів, себто переважно нащадки козацької старшини з Лівобережної України-Гетьманщини. Бідніші були так звані "різночинці", які походили з родин цивільних та військових службовців, збіднілих дворян, дрібних купців, міщан, заможних козаків, духовенства, тощо. Зовсім правдоподібно, що багатші члени Громади, жертводавці до громадської скарбниці, мали більше впливу на діяльність Громади.

Виборна Управа Громади складалася з секретаря, скарбника, бібліотекаря та двох дорадників, що допомагали трьом першим урядникам. Коли в 1866 р. Управу Громади заарештувала жандармерія, секретарем Громади був Фелікс В. Волховський; скарбником — Іван П. Силич; бібліотекарем — Микола В. Шугуров; а дорадниками були — Валеріян П. Родзянко та Михайло Д. Рогович. Громада мала свій статут, складений на основі протоколів Громади, й затверджений на Загальних зборах Громади. [13] Статут цей не подавався на затвердження університетських чи позауніверситетських урядів, на що звертав увагу голова Московської слідчої комісії в 1866 р. Збори членів Управи відбувалися в помешканнях членів Управи раз на тиждень, в обідній час.

Кількість членів Громади мінялася з року на рік, залежно від того, скільки нових членів було прийнято та скільки закінчили навчання або ж перейшли до інших університетів. Щорічну кількість членів можемо встановити на основі доступних даних лише орієнтовно. За свідченням Капніста, на протязі 1860-62 рр. Громада мала коло 30 членів. З жандармських документів видно, що протягом 1863-64 академічного року число членів Громади становило приблизно 60 осіб. Протягом 1864-65 року членів було 63. Восени 1866 р. Громада мала 52 членів. Під час слідства 1866 р. секретар Громади, Ф. Волховський, заявив, що число членів було різне з року на рік "через прибуття та вибуття" студентів із університету.

Отож, Українська Студентська Громада в Москві повстала тихим, позалеґальним способом. Як каже Капніст, тоді громади взагалі "ніким не дозволялися, але й не заборонялися...". В університетських уставах тодішньої Росії взагалі не передбачалося леґальної організації студенства, як це водилося в европейських університетах. Після введення нового університетського уставу 1863 р., професорам університету було дано певні дорадчі функції в адміністрації, але про право студентів на якесь організоване життя не було жодної мови, і поза стінами університету студенти вважалися за цивільних осіб, які підлягають загальним законам. В жандармських документах про Громаду сказано, що вона "устроилась негласно", себто тихцем, неофіційно. В інших документах сказано, що університетська влада ніби "знала про існування української громади", але ніякого дозволу не давала, та й не могла дати, бо не мала на це права.

Згідно з зізнаннями членів Управи перед Московською слідчою комісією, головна ціль Громади полягала в допомозі "свій своїому". Для цього була заснована скарбниця, куди вносили гроші багатші члени. Гроші збиралися також з інших джерел, зокрема з благодійних концертів. Крім матеріяльної допомоги, важливою метою Громади була українознавча самоосвіта, що провадилася через громадівську бібліотеку. Про це в жандармських документах майже нічого не знаходимо. Зрозуміло, що цю функцію члени Громади конспірували, замовчували, бо вона мала виразний національний характер і могла бути наявним доказом сепаратизму.

Як побачимо далі, члени Управи Громади вже заздалегідь готувалися до арешту та до допитів, і тому їхні відповіді перед Московською слідчою комісією були однозгідні. На основі цих відповідей, слідча комісія зробила заключення, які тут наведемо в дослівнім перекладі. "Сходини членів відбувалися на помешканнях чотирьох студентів, кождого тижня в неділю, о 12-ій годині дня. Обговорення на сходинах торкалося побільшення скарбниці Громади, правил позичок та встановлення, кому (переважно з бідніших) треба дати допомогу. Про постанови сходин складалися протоколи, які в перші часи існування Громади, після прочитання їх на сходинах, залишалися в розпорядників, а потім, коли виявлялась потреба в збереженні деяких з них, доручено було це зробити студентові Волховському..."[14] "Устав Громади був запроєктований ним же, Волховським, із правил, постановлених в різний час протоколами членів та затверджений на зібранні Громади..."[15] Інший жандармський документ повторює це з додатком: "Громада мала свій статут і свою бібліотеку. Улаштовувались сходини, складались протоколи і зібрана була доволі значна сума грошей". Ще в іншім місці

сказано: "Громада мала свій статут і свою бібліотеку; її члени, коло 63 осіб, складалися із студентів і слухачів університету, малоросів, вони збиралися по неділях у кого-небудь із членів, і вели протоколи сходин". [16]

Всі дотепер подані цитати з жандармських документів відносилися до 1866-68 років. В іншому жандармському документі, що кидає світло на відношення секретної поліції і російського уряду до Української Громади в Москві ще в 1862-м році і перед тим (агентурне донесення до жандармського управління в Петербурзі з 8 грудня 1862 року) сказано: "Получены сведения: 1) Во главе существовавших в Москве сборищ малороссов под именем Громады стояли бывшие студенты Московского университета Гладкий и Кочерга; сборища эти прекратились с отъездом из Москвы Гладкого и Кочерги, из которых первый отправился за границу". Б. Козьмін, який при перевірці жандармського архіву бачив більше матеріялів про Громаду, тут же додає від себе: "Украинская студенческая организация в Москве в те годы, действительно, существовала. Гладкий, Антон Антонович, студент Московського университета, в 1861 г. привлекался по делу Зайчневского и Аргиропуло, но Сенатом от суда освобожден". [17]

Ця коротка довідка вказує на декілька речей: українські організовані студенти в Московському університеті вже й тоді називали себе "Громадою"; улаштовували сходини; Громада була нелеґальною; вже в 1862 році, а, можливо, ще раніше, за нею стежила секретна поліція. Називання сходин Громади "сборищами", очевидно, відзеркалює урядове неґативне ставлення до Громади і підозрівання її в сепаратистських намірах.

III. Біографічні нариси головних членів Громади

Подамо тепер короткі біографічні нариси кількох членів Громади, насамперед тих, що їхня участь документально встановлена, а потім тих, що могли бути її членами.

Волховський, Фелікс Вадимович (3. VIII. 1846; за іншими даними, 1845 р. — 3. VIII. 1914). Секретар Громади в останній період її існування (до осени 1866), найактивніший і, можливо, найбільш національно-свідомий її член. Рід Волховського походить з дрібної козацької старшини Ніженського полку; основником його був Іван Волховський, військовий товариш, згодом секретар Конотопського повітового суду. Його син, Григорій І. Волховський, служив в козацьких полках Гетьманщини до 1783 р., далі був у ґвардії й вийшов у відставку в чині капітана (1788), після чого служив у судах на Ніженщині і був Ніженським поштмайстром (до 1811р). Дід Фелікса, Петро Григорович Волховський (род. 1794), служив у війську й мав чин майора. Його дружиною була Валентина

Адріянівна Чепа, донька відомого українського патріота та історика, Адріяна Івановича Чепи (1760-1822 рр.). Батько Фелікса, Вадим Петрович (род. 1819) служив в війську підпоручником і помер десь перед 1863 р. Фелікс Волховський родився в Полтаві і в жандармських документах про нього сказано: "дворянин Полтавського повіту і Полтавської губерні". Діставши домашнє виховання, вступив до Другої петербургської гімназії, звідки закінчивши три кляси, перейшов до одеської (Рішельєвської) гімназії, яку скінчив. З одеської гімназії Фелікс вийшов свідомим українцем, чим, можливо, завдячує впливові Миколи Гулака, який в ті роки вчителював в Одесі. Восени 1863 р., разом з матір'ю, Фелікс переїздить до Москви, де вступає, як вільний слухач, на правничий факультет Московського університету і стає членом Української Громади.

Дальша діяльність Волховського є частиною діяльности Громади, аж до її закриття. Після розгрому Громади, він і далі шукає легальних шляхів до продовження української діяльности, яку започаткували громади на Україні та Петербургська Громада Основа: розвиток української науки, літератури, етнографії, та освіта простого народу рідною мовою. З цією метою Волховський організує товариство (т. зв. Рублевое Общество), про яке докладніше скажемо далі.

Після ліквідації російською владою Рублевого Общества (1868 р.) та по семимісячнім ув'язненні, Волховський мабуть втратив всякі надії на легальну працю на українській ниві. Він чимраз більше зближається до російського народницького руху, в якім бере активну участь, але рівнобіжно, в міру можливости, веде також українську роботу. Проживаючи в Москві, Волховський нав'язує зв'язок з народницькою групою "нечаївців". Як відомо, "нечаївці" виявляли бодай назверх деякі симпатії до українців (проект проклямації "К Малороссии"; проклямація "До Громади"; "нечаївець" І. Г. Прижов студіював історію української літератури, і його праця "Малороссія (Южная Русь) і історія її літератури, почавши від 11 до 18 віку" була передрукована у Львівській *Правді*). За зв'язки з "нечаївцями" Волховський сидів в тюрмі від квітня 1869 до липня 1871 р., коли його звільнив суд. Одружившись з Марією Антоновою, яка працювала в кравецькій майстерні його матері в Москві, Волховський оселився на Кубані. Потім він переїздить на Дін, а в 1873 р. осідає в Одесі, де служить в Міській управі. Згідно з совєтською історіографією (твердження якої вимагає перевірки), в 1873 р. Волховський керує в Одесі гуртом "чайковців" і має зв'язки з такими народниками, як А. Франжолі, А. Желябов, Петро Макаревич, брати Жебуньови, Л. Діческул, Микола Маковіїв, М. Ланганс, Ольга Розумовська та Олександер Лукашевич.

Десь в 1873 р. або в першій половині 1874 р. (перед новим арештом) Волховський нав'язує контакт з галицьким діячем та лідером українського віденського студентського товариства "Січ", Остапом Терлецьким. В 1875 р., коли Волховський вже був у тюрмі, Терлецький надрукував у Відні українську брошуру Волховського під заголовком *Правдиве слово хлібороба до своїх земляків.* Віденська прокуратура, налякана пропагандивним тоном брошури, сконфіскувала її. Видавця Терлецького було притягнено до суду, і, за словами Івана Франка, ця брошура "була причиною першого руського політичного (пресового) процесу...". Цю брошуру перевидав Франко в книзі *М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших, 1887-1895.* (Львів, ст. 356-373). В передмові до неї Франко зробив примітку, що "М. Драгоманов признає їй (брошурі) у своїх

листах певне значення". Знайомство Драгоманова з брошурою Волховського піддає думку про можливість їх листовного контакту впродовж 1872-1873 років. Пізніше, в першій половині 1890-х років, Волховський, що жив тоді в Лондоні, був у близьких кореспонденційних зв'язках з Драгомановим. Вже по смерті Драгоманова, в женевському перевиданні книжки Драгоманова про Бакуніна, Волховський написав вступ, в якім називає Драгоманова своїм другом і свідчить, що з Драгомановим він "був зв'язаний почуттям особистої симпатії і прив'язаности". [17]а

Брошура Волховського (14 сторінок), писана простою народною мовою, малює картину нерівности та економічних злиднів селянства України, спричинниками яких є російські царі, дворянство та жорстокий державний апарат. Вона закликає до революції проти царського уряду за волю, рівність, братерство та землю. Ідеальне суспільство в брошурі назагал віддзеркалює Шевченкове гасло "без хлопа і без пана", де всі громадські та економічні справи мали б вирішуватися громадою. Дослідник впливу Шевченка на суспільну та літературну думку 1860-х років, Є. Шабліовський, [18] вважає, що світогляд Волховського виробився під впливом Шевченківських ідей, особливо тих, які були найбільш революційними та динамічними. Шабліовський пише: "Досить значним був вплив Шевченка на формування суспільно-політичних і естетичних поглядів революційного народника кінця 60-х — початку 70-х років Ф. В. Волховського". Шабліовський теж згадує, що під час обшуку Волховського на початку 1868 р. в нього найшли велику кількість портретів Шевченка "і ряд його антиурядових поезій".

Є докази, що Волховський залишився послідовником Шевченка і в лондонському періоді свого життя (1890-1914), отже до смерти. Будучи редактором англомовного місячника *Free Russia* (*Вільна Росія*), Волховський, за словами Шабліовського, "пропагував поезію Шевченка в "Летючих Листках" ", а одного разу на ламаній англійській мові виголосив реферат про українську етнографічну творчість. Один з товаришів Волховського, Н. В. Чайковський, який знав його протягом 15 років, в посмертній згадці писав про Волховського: "Его горячая любовь к своей милой родине — Украине выразилась в преклонении перед Шевченко. И в его собственных стихах звучит та же нота глубокой скорби и "смеха сквозь слезы", как и в поэзии великого писателя". [19] Велика частина брошури Волховського побудована не лише на Шевченківських ідеях, але й на цитатах з *Кобзаря,* якими переплітається текст автора. Часте згадування в брошурі про вільні землі та степи на півдні України дозволяє думати, що вона була написана Волховським в Одесі, десь коло 1873 року.

В серпні 1874 р. Волховського знову арештовують за зв'язки з народниками, він перебуває в різних тюрмах та робить невдалий намір втечі. В 1878 р. він був визнаний винним за приналежність до нелегальної організації протидержавного характеру ("процес 193") і засланий на Сибір. Пробувши на засланні понад 10 років, в 1889 р. через Владивосток втікає до Америки.

З 1890-го року Волховський живе в Лондоні, працюючи при виданні газет та пропагандивних летючок для розповсюдження в царській Росії.

На цім, одначе, зв'язки Волховського з українцями не закінчилися. В 1903 р. бачимо знову зв'язки Волховського з деякими галицькими діячами, особливо з М. Павликом. В цей час Волховський листується з Лесею Українкою, до якої пише листи частинно українською, а частинно російською мовою. В 1903 р. російські емігранти, соціял-революціонери, хотіли налагодити співпрацю з

українськими організаціями з метою боротьби з царатом, і Волховський виконував ролю посередника. Як видно з листів Лесі Українки до свого шваґра, М. Кривинюка, українські організації відповіли російським соціял-революціонерам, що не бажають сприяти поширенню російської соціялістичної пропаганди на Україні, бо це буде вести до дальшого "обрусєнія". [20] Потім лондонські соціял-революціонери погодились поширювати брошури, перекладені на українську мову. Так, наприклад, Леся переклала українською мовою *Казку про несправедливого царя,* написану Волховським. В листі до Лесі Українки Волховський писав: "Моє становисько в соціялістичній та революційній справі таке ж, як і Ваше. Окрім Аґрарної Ліги, котра не єсть партія, а тільки організація задля фахового завдання, я не належу формально ні до якого гурту". [21] В інших листах до Лесі Волховський підкреслює, що він українець, але йому писати по українському тяжко, одначе справа покращає, бо він взявся вивчати українську літературу. Варто згадати, що Волховський приходився Лесі Українці свояком. [22]

Останні українські стосунки Волховського були з Михайлом Коцюбинським. В січні 1912 р. Волховський сповіщає Коцюбинського (який тоді жив на Капрі), що йому доручено перекласти на російську мову *Тіні забутих предків,* і що він має багато труднощів з перекладом гуцульських слів, а тому надсилає список тяжких слів для пояснення, щоби вставити їх у вже зроблений переклад. Чотири дні сидів Коцюбинський виправляючи переклад Волховського, а Волховський писав, що радий з того, що його "переклад не завдав багато клопоту", та що йому приємно "увійти в зносини з одним з найблискучіших наших письменників". [23] Цей переклад Волховського був надрукований в I, II та III томах журналу *Заветы,* що виходив в Петербурзі в 1912 р.* Від Волховського залишилося чотири книжки, видані між 1906-1908 рр., понад два десятки віршів (деякі в стилі Шевченка та з його мотто)** та велике число пропагандивних статтей в журналах та газетах.

Силич, Іван Петрович (1842 — ?), скарбник Громади. Народився в селі Чорторийка на Чернігівщині. Належав до давнього козацько-старшинського роду. Він був нащадком Степана Силича, чернігівського полкового хорунжого і сотника, рідного брата чернігівського полковника Іоаникія Силича (страченого гетьманом Брюховецьким в 1663 р.). Дружиною Степана Силича була Євфимія Іванівна Домонтович, донька генерального судді. Батько Івана Силича служив в Чернігівській повітовій скарбниці, в Чернигівській казенній палаті та в губерніяльному правлінні. Іван Силич студіював на правничому факультеті Московського університету. Закінчив університет десь на початку 1866 р., бо в час слідства Московською слідчою комісією в серпні-вересні 1866 р. про нього сказано: "закінчив курс Мос. університету зі званням дійсного студента". [24] Про дальшу діяльність Івана Силича, на жаль, не маємо даних.

Шугуров, Микола Васильович (1843 — 1901), бібліотекар Громади (до 1866 р.), який згодом продовжував свою українську діяльність до кінця свого життя.

*Цей переклад Волховського знову вийшов в книжці *Рассказы.* Том III, перевод с украинского Мих. Могилянского и Ф. Волховского в 1914 р., коли вже Волховський помер.

**Про літературну діяльність Ф. Волховського — див. *Русские писатели. Био-библиографический словарь,* М., 1971, ст. 222-223.

Історик, правник, письменник, збирач української старовини, знавець українського мистецтва, Шугуров заслуговує на спеціяльну студію. За фамілійними переказами, він походив з давнього козацького роду на Чернігівщині, основник якого, Семен Шугуров, за часів Хмельницького, в 1650 р. був військовим товаришем.[25]

Р. 1861 Шугуров закінчив Новгородсіверську гімназію, де перебував під впливом українських учителів, особливо учителя історії Федора Лукіяновича Метлинського (рідного брата відомого професора та письменника Амвросія Метлинського). У своїх спогадах про Федора Метлинського Шугуров називає його "щирим українцем". [26] Влітку 1861 р. Шугуров вступає на правничий факультет Московського університету та приєднується до Громади, і згодом стає її бібліотекарем. Про його діяльність як бібліотекаря скажемо далі, а тут треба зазначити, що Шугуров залучав до Громади майже всіх випускників Новгородсіверської гімназії, яких він знав раніше. Коли Московська слідча комісія провадила слідство над Громадою (серпень-вересень 1866 р.), Шугуров якраз перед цим закінчив університет зі званням "дійсного студента". Після того він якийсь час працює в Москві, де в 1868 р., разом з іншими членами колишньої Громади, бере участь в утворенні Рублевого Товариства, напівукраїнської і напівросійської організації, що мала за мету легально провадити народну освіту та вивчати свій край: українці на Україні, а росіяни в Росії. Оскільки нам відомо, Шугурова не арештували у справі Рублевого Товариства; був арештований лише Ф. Волховський, який і був ініціятором цього товариства.

Пізніше Шугуров працює в Петербурзі, після чого стає товаришем прокурора у Симбірську, де прокурором був Валеріян Родзянко, колега Шугурова по Громаді. Згодом він служить товаришем голови Одеського окружного суду, а далі переходить на таку саму посаду у Стародуб, на Чернігівщині. Тут Шугуров вивчає глибше українську історію та мистецтво і приятелює з близькими йому духом людьми, як Олександер С. Лашкевич (майбутній редактор-видавець *Кіевской Старины*), Олександер Рубець (композитор і колишній професор Петербургської консерваторії) та інші. У Стародубі вони керують місцевим культурним життям, влаштовують літературні вечори, лекції, тощо.

В кінці 1874 р. Шугурова було прийнято в дійсні члени Південно-Західнього Відділу Географічного Товариства (в Києві), що його зорганізували визначні українські діячі з метою наукового дослідження України. Цей Відділ проіснував від листопаду 1872 р. до травня 1876 р., коли його було закрито так званим Емським указом Олександра II. Серед активніших членів Відділу був і Шугуров. [27]

В 1887 р. Шугуров стає членом Київської Судової палати і ревізором судових установ. В цім році він бере участь у *Кіевской Старине,* а коли в наступнім, 1888 р., Олександер Лашкевич став видавцем і редактором цього журналу, Шугуров ввійшов до редакційного кола й залишився там до своєї смерти, вмістивши в журналі ряд статей, заміток та рецензій в ділянці української історії, етнографії, літературознавства (зокрема шевченкознавства) та мистецтва. За кілька років перед смертю Шугуров приймає посаду голови Ніженського окружного суду, але й далі зберігає зв'язки з Києвом. На Ніженщині він відвідує ряд українських діячів, вишукуючи в їх родових архівах матеріяли до історії України та її культури, зокрема листи Шевченка, Куліша, Білозерського та інше. Друзі Шугурова (напр. Олександер Лазаревський) стверджують, що його дослідницька

діяльність походила з глибокої любови до України; він боявся, щоб щось з того, що стосується України, не пропало, а було збережене для майбутніх поколінь. За своє життя Шугуров зібрав велику бібліотеку україніки, про долю якої й він сам, та і його друзі дуже турбувалися. Частиною цієї бібліотеки була бібліотека Української Громади в Москві, що її Шугуров відкупив собі після ліквідації Громади.

Передчуваючи близький кінець, за кілька місяців перед смертю, Шугуров відвідує Дніпрові пороги та місця давньої козацької слави, про що мріяв і бажав усе життя .* На гріб Шугурова в Ніжені було покладено чимало вінків від українського громадянства. [28]

Родзянко, Валеріян Павлович (1846 — 1904) був одним з двох дорадників Громади та донатором до її скарбниці. Народився він у селі Тройняки, Хорольського повіту (на Полтавщині), що було маєтком його батька. Походив з козацько-старшинського роду, основник якого, Василь Родзянко (1652-1732), був хорольським сотником та Миргородським полковим обозним. Від 1701 р. до кінця Гетьманщини з цього роду вийшло декілька сотників хорольських, полкових обозних та наказних полковників Миргородського полку. Два члени цього роду підписали відомі Коломацькі петиції (1723). По знесенні Гетьманщини цей рід дав кількох визначних військових та цивільних діячів.

В 1780-х роках одна галузь цього роду оселилась на Катеринославщині, де згодом зрусифікувалася, особливо через одруження з росіянками напротязі кількох поколінь. З цієї галузі походив Михайло Володимирович Родзянко, голова російської Державної Думи (1911-1917) та голова Тимчасового Комітету Думи, який на короткий час перебрав на себе формальну владу в імперії по зреченні царя Миколи II.

Полтавські Родзянки піддалися русифікації в меншій мірі, і серед них ще в 1840-х роках бачимо українських патріотів, які пишуть вірші по українськи (Аркадій Родзянко) і з якими приятелює Шевченко. Один з полтавських Родзянків, Сергій Михайлович Родзянко (1866-1926) був у 1917-1918 рр. хорольським повітовим комісаром за Центральної Ради та повітовим старостою за Гетьманату.

Молоді роки Валеріяна Родзянка пройшли в оточенні таких українських дідичів, як Старицькі, Сахно-Устимовичі, Капністи, Леонтовичі, Малинки, Кулябки, Велецькі, Котляревські, Оболонські, Остроградські, Шимкови та інші. Це оточення та залишки родових традицій, очевидно, привели Валеріяна до Української Студентської Громади по рекомендації знайомих членів. Про гімназійні часи Валеріяна не маємо даних. В Московському університеті він студіює право, а по закінченні університету працює урядовцем по судах. Р. 1877 він був прокурором Симбірського окружного суду. Пізніше він був членом Судової палати у Вильні, а потім у Харкові. Одружився з княжною Н. С. Гагаріною. Про службу Валеріяна Родзянка в Харкові довідуємось з листування Марка Вовчка в 1885 р. Тоді син Марка Вовчка сидів в Таганрозькій тюрмі за знайомства серед революційної молоді, і мати приїхала до Харкова клопотатися про його звільнення. Прокурором палати тоді був І. Закревський, а товаришем

*Збереглася фотознимка ближчих співробітників *Кіевской Старины* з 1892 р., де Шугуров сидить у центрі групи, поруч з В. Б. Антоновичем і М. К. Чалим. Див. *Україна*, ч. 7, Париж, 1952, ст. 513.

прокурора — Валеріян Родзянко. Після зустрічі Марка Вовчка з Родзянком в Харківському театрі, вона писала своєму чоловікові про нього: "Дуже милий чоловік, нічого чиновницького. Він назначив на другий день вранці прийти до Судової палати... і так заспокоїв мене, що я з легким серцем пішла з театру". Про побачення на другий день з Родзянком Марко Вовчок писала: "Це люди, а не звіри, і милі люди". [29] В час арешту в 1866 р. у Валеріяна Родзянка жандарми сконфіскували деякі персональні папери та речі (кавказький кінжал), які було йому повернено вже по слідстві.

Брати Роговичі. До заможніших та активніших членів Громади належали брати Роговичі, Іван і Михайло. Брати не лише допомагали Громаді своїми грішми, але також займалися пропаґандою проти уряду. Вони написали статтю про нігілізм, в якій висміювали уряд за його нахил до паніки. Статтю не було пропущено цензурою, і під час обшуку помешкання Роговичів її знайдено жандармами. В паперах Роговичів теж знайшли рукопис (невідомо чий) під заголовком "Думки про фарний костел, перетворений в архів". В рукописі осуджувалася нетолерантність російського уряду до інших релігій. Московська слідча комісія, а за нею Петербургська, знайшли цей рукопис доволі шкідливим ("исполненная негодования против России"). [30]

Рід Роговичів походив з козацької старшини Стародубівщини. Основником його був Данило Андрійович Рогович (б. 1696 - б. 1745), значковий товариш Стародубівського полку, що жив у місті Погарі. Нащадки Данила дістали права російського дворянства в 1784 р. Історія роду Роговичів показує, що його члени майже без вийнятку одружувалися аж до 1870-х років з місцевим чернігівським українським дворянством, факт, що сприяв збереженню українського духу в роді. Окрім військової служби, деякі Роговичі служили в місцевих судах та адміністрації. Батько братів Роговичів довший час був суддею Стародубівського повіту. Мати походила з українського дворянського роду Долинських. З роду Роговичів вийшов також відомий ботанік, професор Київського університету, Афанасій С. Рогович (1813-1878). Він був двоюрідним дядьком братів Роговичів, і, можливо, через нього брати Роговичі були поінформовані про те, що діялось в Києві на полі української громадської діяльности.

Рогович, Іван Дмитрович (1843 — ?) родився в фамілійному маєтку біля Погара. В Московському університеті правдоподібно студіював право. В 1872 р. став приват-доцентом Московського університету. Пізніше залишив професуру і був головою Стародубівської повітової земської управи.

Рогович, Михайло Дмитрович (1844-1910), рідний брат попереднього, був одним з двох дорадників до управи Громади. Р. 1867 скінчив юридичний факультет Московського університету зі ступнем кандидата й зробив доволі значну службову кар'єру. Спочатку він служив у Петербурзі, в Міністерстві юстиції та в Сенаті. 1870 р. був товаришем прокурора Курського окружного суду; 1873 р. — товаришем прокурора Воронізького окружного суду; 1883 р. — товаришем прокурора Віленської Судової палати; 1895 р. — головою Ковенського окружного суду. Р. 1905 дістав чин таємного радника. За ним числилося 2.000 десятин родової землі в Стародубівському та Мглинському повітах на Чернігівщині. [31]

Чечот, Едвард. Член Громади, якого притягалося до слідства Московською слідчою комісією. В жандармських паперах сказано, що він "дворянин". Ми не могли точно встановити роду Чечота. Існував білоруський рід Чечотів, з якого напр. вийшов Ян Чечот (1797-1847), білоруський і польський письменник, який збирав та публікував польською мовою білоруські та українські пісні. З білоруських дворян Менської губернії вийшов лікар-психіятр, Оттон А. Чечот (1842-1901 ?). В Києві жив Віктор А. Чечот (род. 1846), піяніст та музичний критик, що писав і про українську музику. В Києві був також Олександер М. Чечот, правник, науковий співробітник ВУАН (Комісія звичаєвого права) в 1920-х рр., якого було заарештовано в 1934 р., й він помер у тюрмі. [32] Існували Чечоти в нинішній Запорізькій області (Великий Токмак), з яких вийшов Григорій Г. Чечот (1870-1922), аматор-авіоконструктор, що випробовував свої моделі літаків в 1908-1912 рр. [33] Нарешті, найдавніша згадка про Чечота, реєстрового козака в армії Б. Хмельницького, подана в "Реєстрі всього Війська Запорозького" 1649 року. Так чи інакше, Едвард Чечот мусив жити на Україні і почувати себе українцем, бо інакше його не прийняли б до Громади.

Граф Капніст, Павло Олексійович (1842-1904). Народився в селі Вознесенське, Золотоноського повіту, на Полтавщині. В 1860-м році вступив студентом на правничий факультет Московського університету, де по рекомендації своїх знайомих був прийнятий до Громади. В 1861 р. студіював в Гайдельберзі, потім знову вернувся до Московського університету. Був активним в громадівській скарбниці, і, судячи по його поінформованості, міг належати до складу управи скарбниці. Закінчив університет на початку 1865 р., й у чині колезького секретаря почав служити в міністерстві юстиції. Восени 1866 р. Московська слідча комісія притягає Капніста до слідства в справі приналежности до Української Громади. Як і інші члени Громади, Капніст був визнаний "політично неблагонадійним", і жандармерія встановила за ним таємний нагляд ("негласный надзор"). [34] Правдоподібно, що у зв'язку з цим слідством та з таємним наглядом, Капніста було звільнено від служби в міністерстві, бо в його біографічних даних [35] зазначено: "в 1867-1868 був у відставці". Пізніше Капніст зробив велику кар'єру. В 1879 р. він вже мав чин дійсного статського радника; протягом 1880-1895 рр. був куратором Московської шкільної округи (де, між іншим, мав багато клопоту зі студентськими заворушеннями в Московському університеті), а в 1895 р. був призначений на сенатора.

Рід Капністів грецького походження. Капністи з'явились на Україні в 1710-х роках, після російсько-турецьких воєн. Василь Петрович Капніст служив з 1726 р. сотником Ізюмським, а з 1737 р. полковником Миргородським. На Полтавщині цей рід зукраїнізувався та породнився з місцевою козацькою старшиною, але сліди грекофільства ще довго залишалися в роді. Дід Павла Капніста, Василь Васильович (1758-1823) - славнозвісний поет, що писав російською мовою, рішуче засуджував (в *Оді на рабство)* скасування російським урядом автономної Гетьманщини. В 1791 р. він був делеґований українськими автономістами до Берліну, щоб дізнатися, чи можна сподіватися від Прусії мілітарної допомоги на випадок протиросійського повстання на Україні. [36] І тоді, і пізніше Василь Капніст належав до тих українських патріотів, що старались відновити на Україні козацькі полки, бо тільки зі своїми полками можна було думати про визволення від Росії. "Російське ярмо" — так схарактеризував він російське панування на Україні під час своєї секретної місії в Прусії.

Батько Павла Капніста, Олексій Васильович (1796-1869), після військової та цивільної служби був маршалком дворянства Миргородського повіту. Він належав до ліберальної української інтеліґенції, був членом української масонської ложі й щирим приятелем Шевченка в 1840-х роках.

Ця родова традиція безперечно дійшла й до студента Павла Капніста, і вона пояснює нам його членство в Українській Громаді, для якої, треба думати, він уділяв поважні гроші. Родовий маєток Павла Капніста на Полтавщині в 1882 р. становив 1.300 десятин землі. В 1876 р. Павло та інші члени цього роду дістали титул ґрафа на тій підставі, що цей титул був даний їхньому предкові Венеційською республікою в 1702 р. Павло Капніст був автором чотирьох студій на теми гімназійної та університетської системи виховання, в яких вказував на відсталість російської шкільної системи в порівнянні з західно-европейською. В цитованій нами нераз статті "Университетские вопросы" з 1903 р., Павло Капніст, всупереч офіційній політиці заборони студентських організацій, відстоює право студентів на свої організації, особливо в формі земляцьких громад, до однієї з яких він сам належав за своїх студентських років.

Калениченко, Микола Іванович (б. 1842 -- ?) належав до тих студентів, які становили зв'язок між українськими громадами в Петербурзі та Москві. Народився в Харкові. Правдоподібно, його батьком був Іван Йосипович Калениченко, що вийшов з селянської родини з міста Суми, а по закінченні Харківського університету та студій за кордоном, став найбільш відомим хірургом в Харкові та професором медицини в Харківськім університеті від 1837 р. [37] В 1861 р. Микола Калениченко був вже на другому курсі правничого факультету в Петербурзькому університеті. Тут він знайомиться з членами Петербурзької Основи. З пізніших свідчень перед слідчими комісіями секретар Громади в Москві, Фелікс Волховський, виявив, що Калениченко особливо знався близько з Данилом С. Каменецьким (1830-1890), членом Петербурзької Громади, українським літератором та управителем Кулішевої друкарні в Петербурзі. Калениченко часто бував у нього вдома, знав, які видавалися книжки, і взагалі був у курсі того, що діялося в Основі.

В кінці 1861 р. в Петербургськім університеті сталися заворушення, в наслідок яких було заарештовано 97 осіб, серед них також Калениченка. Хоч він не брав участі в заворушеннях, і хоч не був на списку студентів, що підлягали арештові, але його арештували за зв'язки з членами Основи. В поліційному рапорті сказано: "хоч у списку студентів, підлеглих арештові, Калениченко не зазначений, але пристав поліції не вважав за зайве і його арештувати". [38] Про цей випадок було написано в журналі *Колокол,* і, мабуть, через це Калениченка поставили "под гласный надзор" поліції. Коли Костомаров закликав земляків жертвувати гроші на видання українських книжок та підручників для народу, Калениченко теж відгукнувся пожертвою в 1863 році. [39]

У грудні 1863 р. Калениченко вступає вільним слухачем до Московського університету, де приєднується до Української Громади, про що свідчить його близьке знайомство з її секретарем, бібліотекарем та іншими членами. Вже по розгромі Громади десь в 1867 р. Калениченко повернувся до Петербургського університету і мешкав разом зі своїм братом, Григорієм, що був інженером і в українськім товаристві мав назву "технолог". Під час своїх поїздок до Петербургу в 1867 р. Волховський бачився кілька разів з Калениченком, у зв'язку

з купівлею українських книжок. Пізніше Волховський пише Г. Лопатінові, прохаючи знайти Калениченка в Петербурзі, щоб остаточно полагодити закуп книжок від Каменецького. Листи Волховського були перехвачені жандармерією, яка підозрівала існування таємної революційної організації (в дійсності це було вже згадане Рублеве Товариство). В лютому 1868 р. Калениченка знову арештовують, але пізніше звільняють на поруки брата. Під час обшуку, переглядаючи папери Калениченка, жандарми знайшли лише "бумаги пустые", після чого його звільнено без наслідків. Р. 1868 Калениченко закінчив університет, і про дальшу його долю нам не відомо.

Гук (Гуков), Василь Миколайович (1842-1868/69). Походив з Чернігівщини. Закінчив Новгородсіверську гімназію, де перебував під впливом Опанаса Марковича та Федора Метлинського, перед яким "преклонявся" в пошані. В 1862 р. вступив на філологічний факультет Московського університету, де був членом Української Громади і мешкав разом з бібліотекарем Громади Шугуровим. Під час вакацій на Чернігівщині Гук збирає фолкльор, а занотовані народні пісні передає професорові Осипові М. Бодянському, який викладав слов'янознавство в Московському університеті. За свідченням товаришів, Гук бажав присвятити своє життя вивченню України. По закінченні університету Гук викладав словесність в Полтавській гімназії біля двох років і помер на туберкульозу в 1868 або 1869 р. Рід Гука записаний до другої частини Родославної книги Чернігівщини, бо його батько, штабс-капітан Микола Семенович Гук, служив в дворянському, єгерському та інших полках і брав участь в боях з турками під Сілістрією (1828-29), за що й був нагороджений орденом. [40]

Тхоржевський, Володимир Феліксович. Павло Капніст згадує Тхоржевського як члена Громади вже в 1860-61 рр., але не подає його імени та по-батькові. Тхоржевський належав до бідніших членів Громади і, як колега, записував лекції для Капніста, коли той хорував. [41] З листування О. М. Бодянського з професором Одеського Рішел'євського Ліцею Миколою Мурзакевичем довідуємось, що цим студентом був Володимир Феліксович Тхоржевський. В першій половині 1860-го року він закінчив Одеську гімназію і поступив того ж року на правничий факультет Московського університету. В червні 1860-го р. Мурзакевич рекомендував Тхоржевського Бодянському, зазначаючи, що "через недостачу засобів, він муситиме заробляти собі на харчі приватними лекціями", і просив Бодянського дати йому допомогу й пораду. [42] В свою чергу, Бодянський спрямував Тхоржевського до української Громади, яка, треба думати, давала йому допомогу з своєї скарбниці. Це свідчить про близькі стосунки Громади з Бодянським, який, будучи професором та редактором *Чтений* в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете, видав велику кількість матеріялів до української історії. Про кар'єру Тхоржевського мало відомо; знаємо лише, що як правник, він згодом служив комісаром в російській частині Польщі, де й помер до 1903 р.

Деркач (Деркачов), Ілля Петрович (1834-1916). Хоч він народився на Херсонщині, але можливо, що він походив з козацько-старшинського роду Деркачів (Золотоноський повіт, на Полтавщині), спорідненого з Максимовичами. Вчився в Харківському (1855) і Московському (1859-1863)

університетах. Свої студентські роки Деркач описав у спогадах (*Воспоминания о студенческой жизни)*, опублікованих у Москві, р. 1899, які, на жаль, лишилися нам неприступними. Р. 1861 видав у Москві *Українську Граматку*, призначену для українських недільних шкіл, яку він розповсюджував безкоштовно. Епіграфом до неї були слова Шевченка: "Не цурайтесь того слова, що мати співала". Починаючи з 1860-х років і до кінця життя, Деркач вчителював на Україні (Севастополь, Симферополь, Херсон, Одеса, Лисаветград та інш.). Був визначним педагогом, прихильником ідей К. Ушинського, організатором перших з'їздів народних учителів, дитячим письменником, автором понад 50 підручників і книг для дітей.[42]а

Нижче подаємо короткі біографічні дані про студентів Московського університету, які, можливо, були також членами Української Громади.

Брежинський, Ананій Іванович (1843-1897) був студентом правничого факультуту Московського університету, який скінчив в 1866 р. В 1882 — дійсний статський радник. З 1892 р. віце-губернатор Калішської губернії в Польщі. Походив з старшинського роду на Ніженщині (згодом на Полтавщині), основником якого був Олександер Брежинський, сотник Березинський за гетьмана Данила Апостола.

Гирчич, Семен Григорович (б. 1844 — ?). Вчився в Одеській гімназії, де познайомився з Волховським. Імовірно належав до Української Громади в Москві. Брав участь в Рублевім Товаристві, як товариш Волховського (1868). Пізніше, за знайомство з членами гуртка "нечаївців" був під слідством, але його звільнили. В 1874 р. теж був обвинувачений за "злочинну пропаганду". [43] В документах Гирчич названий дворянином. Гирчичі — це старий полтавський козацький рід, один з членів якого — Федір (в чернецтві Фома) Гирчич (нар. коло 1720 р. — помер 1757 р.) — був професором Київо-Могилянської Академії. [44]

Динник, Микола Якович (б. 1847-1900-ті рр.) з дворянської родини (син статського радника) Ставропільської губернії. Студент фізико-математичного факультету Московського університету, "учасник гуртка Ф. Волховського". [45] Його студентський статус та знайомство з Волховським дозволяє нам припускати, що він міг бути членом Української Громади. Згаданий "гурток Волховського" був самоосвітній гурток, правдоподібно, народницького напрямку, зорганізований Волховським з українців та деяких росіян в 1869 р. Динника було обшукано, виключено з університету та вислано до Ставропільщини. Щойно в 1873 р. з нього був знятий поліційний нагляд та дозволено закінчити Московський університет. Згодом він був учителем в Ставропільській гімназії та дослідником географії Кавказу, про що написав декілька статей. [46] Його син, Олександер Миколайович Динник (1876-1950), визначний вчений в галузі механіки, прикладної математики й фізики, був професором Катеринославського Гірничого Інституту (1914-1941), академіком АН УРСР (з 1929 р.) й АН СССР (з 1946 р.). [47]

Максимович, Михайло Іванович (1845 — ?). На основі його походження, віку, перебування в Москві 1867-68 рр., його знайомства з Волховським та Шугуровим і належности до Рублевого Товариства можна припустити, що Максимович

належав до Української Громади. Максимович народився на півдні України, в Александрійському повіті. Цей рід походить від Максима Левченка, сотника часів Мазепи з Великих Будищ, на Полтавщині. Внук сотника в 1780-х роках закупив 3.000 десятин землі в Александрійському повіті і там поселився. В 1791 р. рід був записаний до дворянства Катеринославського намісництва.

Милорадович, Олександер Родіонович (1843-1906) судовий і земський діяч на Прилуччині, з старого українського старшинського роду, сербського походження. Народився в Прилуцькому повіті. Закінчив Полтавську гімназію та юридичний факультет Московського університету. Його університетські роки якраз припадають на час, коли там існувала Українська Громада. Традиційне українофільство Милорадовичів дає підстави припускати його членство в Громаді. Писав оповідання та нариси, зокрема про сільське господарство.

Прокопенко, Павло Васильович походив з кубанських козаків. Народився біля 1845 р. в Таганрозі, де батько його був купцем. Скінчивши Таганрозьку гімназію, приїхав до Москви, де правдоподібно був студентом і належав до Української Громади. В 1867-68 рр. мешкав разом з Волховським і працював з ним у книгарні Черкесова та брав участь в Рублевому Товаристві. Подібно до своїх колег (Волховського, Гирчича, Скипського), притягався до слідства за знайомство з членами гуртка Нечаєва. Просидівши біля 10 місяців в Петропавловській фортеці, був звільнений у 1871 р. [48]

Самойлович, Іван Микитович міг бути членом Громади. Народився на Московщині, в Костромі, де його батько викладав математику в гімназії. Закінчив Московський університет в середині 1866 р. зі званням лікаря. Служив військовим лікарем, а від 1877 р. лікарем при гімназії та Інституті кн. Безбородька в Ніжені. Родовий маєток мав у Борзенському повіті на Чернігівщині. Рід походить від Івана Григоровича Самойловича, військового товариша (1736) Ніженського полку.

Скипський, Віктор Павлович. Народився близько 1847 р. в Новгородсіверському повіті, в родині купця. Студіював медицину в Московському університеті. Правдоподібно, належав до Української Громади. Був членом гуртка для самоосвіти, який зорганізував Волховський після закриття Громади. Працював разом з Волховським в книгарні Черкесова. В кінці 1869 р. був причасний до гуртка "нечаївців", за що відсидів 2 місяці тюрми та був 5 років під наглядом поліції. [49]

Вищенаведені безперечні та можливі члени Української Студентської Громади в Москві становлять лише малу частину її складу за час існування від 1859 р. до серпня-вересня 1866 р. Треба пам'ятати, що в деяких академічних роках членство Громади доходило до 63 чоловік. Імена цих членів і далі лежать не опубліковані в російських жандармських архівах та в архівах Петербургської і Московської слідчих комісій.

IV. Скарбниця Громади

Спогади Капніста кидають світло також на початкове функціонування скарбниці Громади і на підставі його поінформованості можна припускати, що він був вибраний до її управи. Економічний стан членів Громади в 1860-61 рр. Капніст характеризує так: "Більша половина земляків належала до якщо не бідуючих (хоч були й такі), то потребуючих студентів". Громада мала тоді коло 30 членів, а вповні матеріяльно забезпечених було лише 5 студентів. Далі Капніст пише: "Поміч грошима давалася дуже рідко, бо хоч більшість земляків була небагата, але діставати грошову поміч або позичати гроші у заможних товаришів бідніші члени земляцтва не любили. Але все ж таки, поміч, і до того взаємопоміч, виходила величезна, і то доречно, себто вчасно і тим, чим потрібно. Виявлялась вона передусім в розшукуванні учбових зайнять, далі в поруках перед університетом в тому, що той, хто просить про допомогу або стипендію, дійсно її потребує, а пізніше — в безконечних і найрізноманітніших взаємних услугах, наприклад, давали вчасно записану лекцію, книгу і т. д., опікувалися під час хвороби, позичали ліпше убрання, необхідне, щоби піти умовитися про заняття і т. д. Більшість членів, що повсякчас знаходилися в нужді, робили один одному подібні послуги; навіть по відношенні до нас, заможніших членів, траплялася нагода відплатитися добрим ділом".[50]

Про дальшу діяльність скарбниці Громади знаходимо деякі відомості в жандармських документах, поданих Бєльчиковим. На щонедільних сходинах управи Громади "велись розмови про побільшення скарбниці, про правила позичок і про спосіб визначення, кому, переважно з бідніших, треба дати допомогу". "Для збільшення засобів своєї скарбниці вони здобули в 1865 р. царський дозвіл ("высочайшее соизволение") на улаштування концерту на користь Громади і зібрали доволі значну суму. Скарбником громади був студент Іван Силич". "Про існування української ("малороссийской") каси або громади було відомо університетському начальству, при чому скарбник Силич представив в опікунський комітет університету 200 рублів на улаштування помешкань для бідніших студентів, та 125 рублів, як внесок за право слухання ними лекцій, а решта 2.530 руб. 26 коп., зібрані в різний час від жертводавців на концерті, були роздані самою Громадою біднішим студентам". [51] В час слідства над Громадою, Московська комісія зконфіскувала, серед інших речей Громади, також позичкові державні облігації ("билет внутреннего займа"). Не зважаючи на те, що вища Петербургська слідча комісія порішила звільнити членів Громади від покарання, на домагання Московського генерал-губернатора гроші Громади, що були вкладені в

5% позичкові обліґації, були відібрані в Громади і віддані в розпорядження університету. На жаль, в доступних документах не згадана сума, яку Громада вклала в ці обліґації.

З журналу *Колокол* відомо, що на сходинах Громади була поставлена пропозиція видавати поміч з громадської скарбниці тільки тим членам, що мають академічну успішність не менше, як три з половиною пункти та є звільнені університетом від плати за лекції.[52] Цю пропозицію було проголосовано й мабуть відкинено, бо з інших джерел відомо, що скарбник Громади вносив гроші "за право слухання лекцій" біднішими членами. Таким чином, хоч університет не звільняв деяких членів Громади від плати за лекції, але Громада однаково давала їм допомогу.

Загалом треба сказати, що Громада диспонувала поважними грішми, які збирала від членів-жертводавців, з концертів та вечорів. Частина цих грошей була вкладена у відсоткові папери. По аналогії з іншими студентськими організаціями того часу, деякі гроші Громади йшли на допомогу біднішим її членам, а деякі на українські культурницькі цілі.

V. Бібліотека Громади

Крім взаємодопомогової діяльности Громади через її скарбницю, не менш важливою ділянкою її діяльности було самовиховання або групова самоосвіта в національному українському дусі. Ця діяльність мала безперечно політичне забарвлення і концентрувалась довкола бібліотеки. Її заведено було насамперед з метою ознайомити членів Громади з українською проблематикою — з історією, літературою, фолкльором та іншими галузями українознавства. Познайомившись з відповідними творами, члени Громади скріплювали свій дух і любов і до простого народу, і до України. За свідченням Шугурова, деякі студенти уже в початках 1860-тих рр. приходили до університету з достатніми знаннями про історію і літературу України, що їх вони придбали ще в гімназії, або від своїх товаришів, або від старших громадян, нерідко вчителів. Інші мали в своїй родині традиційний український дух, який випливав з самого факту існування України, з її історії, з свідомости того, що це була їхня земля, за яку їхні предки воювали й нерідко віддавали своє життя.

Доступні нам дані не вказують, коли саме була заснована бібліотека, але, очевидно, це сталося водночас з утворенням скарбниці. Аджеж інші гуртки або "землячества" того часу, що були складені з російських студентів, також закладали свої бібліотеки. Ці бібліотеки трималися в таємниці від сторонніх людей, від університетської та урядової влади. Бібліотеки російських гуртків служили для закупу та циркуляції поміж

членами тих гуртків різної, переважно забороненої літератури. Належачи до панівної нації, члени російських гуртків не мали національної проблеми, і діяльність їхніх бібліотек одразу набрала політичного, зокрема соціялістичного характеру.

В українців справа була інакша. Тут на першому пляні стояла національна справа, проблема національного відродження в умовах чимраз гостріших російських утисків. На другому, хоч важливому місці стояло питання про соціяльне визволення українців, себто знесення кріпацької системи та її залишків. У спогадах Капніста бібліотеки не згадано. Але Капніст пише, що Українська Громада служила членам як матеріяльно, так і духово, і тому можна думати, що він мав на увазі також бібліотеку.

В жандармських документах, цитованих Бєльчиковим, про бібліотеку Громади подибуються такі фраґменти: "Община имела ... свою библиотеку"; "была библиотека ... библиотекарем был Николай Шугуров";"При производстве следствия Московская комиссия задержала ... библиотеку ее (Громады)".[52]

Про дальші митарства бібліотеки Громади довідуємось з короткої замітки Вормса в *Колоколі,* який в своїй статті "Белый террор", написаній перед 10-тим жовтнем 1866 р., повідомляв: "Библиотека малороссийской общины и до сего дня запечатана семью печатями, и полиция, неизвестно для чего, хранит грозное статус кво". [53] Отже, арештовуючи членів управи Громади, Московська слідча комісія також заарештувала або запечатала і їхню бібліотеку, яка, треба думати, містилася на помешканні якогось студента, правдоподібно у бібліотекаря Громади. Бібліотека залишилася сконфіскованою під час слідства Московською слідчою комісією та під час перегляду справи Громади Петербургською слідчою комісією. Після рішення останньої звільнити управу Громади від покарання, персональні папери членів були їм повернені. Поскільки Громада була "закрита" владою, то фактично бібліотека стала власністю держави. Щоби врятувати бібліотеку, бібліотекар Громади, Микола Шугуров, купив її собі, як приватна особа. Заплатив він за неї 150 рублів. Про розмір бібліотеки можна судити по заплаченій ціні, маючи на увазі, що за рік університетського навчання тоді платилося 50 рублів.

Про характер книжок громадської бібліотеки можемо з певністю твердити, що він був український і включав як українські книги, що вийшли до заборони українського друкованого слова в 1863, так і книжки російською мовою з українською тематикою. Знайомства членів Громади з Костомаровим, Кулішем, Марком Вовчком, О. Стороженком, М. Номисом, О. Бодянським та інш. вказує, що праці цих людей мусіли

бути в громадівській бібліотеці. Громада напевно мала в себе всі томи журналу *Основа,* бо в спогаді Шугурова сказано зовсім недвозначно: "ми з нетерпінням чекали на вихід *Основи* і стали зачитуватись нею, коли вона почала виходити". [54] Самозрозуміло, що там були твори Шевченка, про якого Шугуров каже: "ми знали напам'ять численні вірші Шевченка і плакали, коли до нас дійшла вістка про його смерть". Куліш радить секретареві Громади, Волховському, не містити в свій збірник оповідань, але наслідувати таку тематику, яка є в його (Кулішевім) історичнім збірнику. Це добрий натяк, що в громадівській бібліотеці були твори Куліша. Нарешті, вже на початку 1868 р. жандарми конфіскували на помешканні Волховського "кілька екземплярів різних творів Марка Вовчка." [55] Не виключено, що Громада мала й деякі галицькі видання. Також дуже правдоподібно, що члени Громади були ознайомлені з творами тодішніх російських революційних діячів, особливо Олександра Герцена, закордонна публіцистика якого була доволі прихильна до українців і України.

VI. **Інша діяльність та зв'язки Громади**

Крім взаємодопомогової (скарбниця) та національно-самоосвітньої (бібліотека) діяльности, серед членів Громади бачимо вияви етнографічної, культурно-видавничої та української пропагандивної роботи. Зі спогадів Шугурова довідуємось про етнографічну діяльність деяких членів. В 1862 р. з Новгородсіверської гімназії до Московського університету перейшло кілька студентів, і серед них Василь Миколайович Гук (Гуков), син українського чернігівського дворянина. Гук та його товариші знайомляться з професором, полтавчанином Осипом Бодянським, відомим збирачем і видавцем українського фолкльору, і під час вакацій збирають для нього українські народні пісні. Про Гука Шугуров пише такі знаменні рядки: "З заповідною мрією посвятити всього себе вивченню України, він, через хворобу, яка його підкошувала, майже не встиг нічого зробити, за вийнятком тільки того, що постачив кільканадцять зібраних ним українських пісень до багатої збірки О. М. Бодянського". [56]

Члени Громади тримали зв'язки з іншим визначним українським етнографом того часу, Опанасом В. Марковичем, чоловіком Марка Вовчка, членом Кирило-Методіївського Братства, співробітником *Основи* та організатором українських театральних вистав в Чернігові та Новгороді-Сіверському. Шугуров свідчить, що його товариші, які приєдналися до української Громади, включаючи й Гука, цілі вечори розповідали іншим членам Громади захоплюючі речі про посвяту

Марковича вивченню народної творчости та його здібність захопити молодь українською етнографією. Бібліотекар Громади, Шугуров мав листовний контакт з Марковичем, а влітку 1867 р. бачився з ним у Чернігові, в шпиталі, коротко перед його смертю. Навіть на смертному ложі Маркович з'ясовував потребу глибинного вивчення української етнографії, як підстави до дальшого культурного розвою. [57]

Говорячи про зв'язки членів Громади з свідомими українцями того часу, варто згадати учителя історії Новгородсіверської гімназії, Федора Лук'яновича Метлинського. Ф. Метлинський виховав кілька поколінь національно-свідомих гімназистів, за що пізніше був змушений зрезигнувати зі служби під тиском урядових чинників. В паперах Шугурова залишився лист-посланіє Метлинського з 1862 року до трьох членів Громади (одним з них правдоподібно був Шугуров), колишніх його учнів у Новгородсіверській гімназії. Фрагмент, писаний тодішньою українською мовою, варто повністю зацитувати, бо він не потребує коментарів:

> "Не забувайте матері, вона вас годувала і доглядала, як то ви їй оддячите? Чи пійдете в найми до чужини, понесете свої сили чужині на працю, чужу ниву пахати, чужі тини заплітати, чужі дірки латати? І то добре діло! Аби добрі були, а світ не без добрих людей. Чимало вже й так Україна вистачила людям добрих робітників, і люде дякують, може й їй хто з чужих за те попрацює. Прощавайте, мої соколята. Одписуйте, та не прописуйтесь". [58]

Одним з цікавих епізодів в діяльності Громади було намагання видати "Український збірник". Думку про це членам Громади правдоподібно піддав Михайло Матвійович Лазаревський (1818-1867), один з найкращих друзів Шевченка. Є вказівки, що він був не лише знайомий з членами Громади, але й виконував ролю дорадника та вчителя в українських справах. Бібліотекар та секретар Громади були в близьких стосунках з Лазаревським, і він виявляв їм повне довір'я. Так, наприклад, в перших днях січня 1866 р. Марко Вовчок з-за кордону висилає в Москву Лазаревському збірник українських пісень з нотами, щоб Лазаревський подав їх до московської цензури. Лазаревський, який в той час виїздив з Москви, просить бібліотекаря Громади, Шугурова, піти до цензури замість його, що Шугуров і зробив. [59]

Допомога іншим людям у збиранні та друкуванні української творчости вже не задовольняла молодих і амбітних студентів, і в 1865 р. вони вирішили видати свій власний "Збірник". До цієї справи беруться головно Волховський та Шугуров. Справа "Збірника" обговорюється з Лазаревським, який радить їм щодо змісту "Збірника" та в кого із знайомих Лазаревського попросити матеріялів. Він дає їм адреси українських письменників та науковців, що в той час жили в Петербурзі

та інших містах. В кінці 1865 та на початку 1866 рр. секретар Громади пише формальні листи до ряду видатніших українців, прохаючи їх дати матеріяли до збірника. Листи були вислані до Костомарова, Куліша, бувшого редактора *Основи* Василя Білозерського, Марка Вовчка, історика й письменника Митрофана Олександровича, письменників Олекси Стороженка, Матвія Симонова (Номиса), Данила Мордовця та інших. [60]

Ми не знаємо, чи всі запрошені згодилися взяти участь в "Збірнику". Куліш в принципі схвалював цей замір Громади і радив не містити в ньому оповідань (белетристики), але робити наголос на історичну тематику, взявши собі за зразок перший том його, Кулішевих, *Записок о Южной Руси.* [61] До речі, відносини Куліша з Волховським залишаються і надалі добрими, бо вже й по знесенні Громади Волховський переписується з Кулішем в 1867 р., коли Куліш жив у Польщі.

Особливо цікава відповідь Марка Вовчка. Вона писала Волховському 16. III. 1866 р.:

> "Шановний пане Феліксе Вадимовичу,
> Я затягла відповідь на вашого листа тому, що почувалася нездоровою, і дуже шкодую, що не могла вам відповісти відразу, як ви того бажали. В даний час я можу диспонувати "Письмами із Парижу" — по-російськи вони друкувалися в *С.-Петербургских ведомостях* — і "Письмами об Італії". які ще ніде не друкувалися. Крім того, у мене є доволі велика повість "Записки причетника", яку я можу дати. Оце і все, що я в даний час маю. Дякую вам за щире слово про мене та ще більше за таку добру думку: працювати для України. М. Маркович."

Діставши з Парижу цей лист, Громада радилась, як бути з пропонованими оповіданнями, а також питала поради Лазаревського. З контексту листів виходить, що члени Громади бажали закупити в авторки право на друкування її більшої повісті *Записки причетника.* Щоб дістати це право за нижчу ціну, Волховський пише листа до Марка Вовчка через Лазаревського, доброго її приятеля, який помагав видавати її твори. У відповідь Волховський дістає слідуючий лист від Марка Вовчка з Парижу, датований 15 квітня 1866 р.:

> "Шановний Пане Феліксе Вадимовичу,
> Я дістала листа від Михайла Матвійовича Лазаревського, в якім він питає від вашого імени, чи згідна я віддати вам "Записки причетника" по сто рублів за аркуш, і відповідаю вам, що я згідна. Гроші прошу вас передати Михайлові Матвієвичу і, якщо це не становитиме труднощів, прошу вас частину грошей прислати мені тепер. Рукопис передасть вам Михайло Матвійович. Я дещо детальніше дізналась від Михайла Матвійовича про вашу діяльність, і хоч сама я не знаю вас, але з того часу слухаю про ваше ім'я з великою повагою та з великою вдячністю.
> М. Маркович". [62]

В міжчасі, 4-го квітня 1866 р., стався атентат Каракозова на царя, і над виданням "Українського Збірника", як і над самою Громадою, заносилась чорна хмара, хоч у квітні члени Громади ще не попали в поле зору жандармів. Час арешту та слідства над членами громади припадає десь на серпень-вересень 1866 р. Вже по розгромі Громади, десь пізньої осені 1866 р. Волховський (і, правдоподібно, Шугуров) бачився з Марком Вовчком у Москві. Про це він зізнав півтора року пізніше, під час свого другого арешту, в 1868 р. На допитах 18-19 квітня 1868 р., жандарми дістали представлені адреси М. Костомарова, Стороженка, Симонова, Куліша, Білозерського і пані Маркович...?" Ув'язнений Волховський відповів: "Адреси я дістав від Михайла Матвійовича Лазаревського у Москві, понад рік тому, маючи на увазі просити у них статтів для "Збірника" статтів, що стосуються Малоросії", який мав намір видати... Від пані Маркович я одержав два листи з Парижу і потім бачився з нею одного разу в Москві, де вона була проїздом..." До цієї цитати, взятої із жандармських документів, Б. Б. Лобач-Жученко додає таку примітку: "Мабуть, зустріч відбулася в жовтні-листопаді 1866 р., на помешканні у Лазаревського або при його посередництві". [63] Під час цієї зустрічі Марко Вовчок, очевидно, довідалася про розгром Громади (про це далі), про що й передала своїм українським знайомим. Ліквідація Громади припечатала долю "Збірника".

Крім "Українського Збірника", до культурно-пропагандивної діяльности Громади треба віднести речі, що їх жандармерія знайшла під час третього з черги обшуку помешкання Волховського, де він жив разом зі студентом Павлом В. Прокопенком, кубанським козаком з Таганрогу. 11 лютого 1868 р., під час обшуку жандармерія знайшла в їх помешканні: 45 фотографій, переважно українців, багато з яких були зняті в українських національних костюмах, включаючи самого Волховського. Крім цього, в помешкані знайдено було 499 екземплярів портрета гетьмана Павла Полуботка та 500 екземплярів портрета Шевченка. [64]

В першій половині 1860-х рр. портрети Шевченка, Котляревського, Гребінки, Квітки-Основ'яненка та інших українських письменників не були рідкістю, бо їх розповсюджували громади на Україні. Так, наприклад, провідник Чернігівської Громади, Степан Ніс, в жовтні 1862 р. писав до члена Полтавської Громади, Ол. Конисього: "Я од Каменецького маю присилку книжок: Основ'яненка і Котляревського, тих, що писані на кумедію; і портрети прислав: Гребінки, Основ'яненка, Котляревського". [65] Але звертає на себе увагу портрет гетьмана Полуботка, славного оборонця державних прав України від московської окупаційної політики. Появу портрета Полуботка бачимо вперше в

Українській Студентській Громаді в Москві. Вона має цілком політичний характер і до певної міри кидає світло на напрям думок членів Громади, багато з яких були нащадками козацької старшини. Знайшовши ці українські патріотичні речі щойно на початку 1868 р., слідча комісія Ланського вповні збагнула українську суть Громади, що й підсумувала в наступних словах:

> "Замечательно большое количество найденных у Волховского портретов гетмана Полуботка и малороссийского поэта Шевченка, а также взятые у него фотографические карточки, по большей части малороссов, из коих многие в национальных костюмах; приведенные выше данные и частные сведения дают повод предполагать, что общество малороссийской пропаганды, к уничтожению которого принимались меры еще в 1862 г., начало возникать вновь, и если еще не выдалось так, как тогда, то только потому, что прервано, быть может, в самом начале". [66]

Є дві можливості пояснити походження згаданих фотографій в національних убраннях, включно з Волховським. Під час вакацій, ще до розгрому Громади, Волховський міг побувати на Полтавщині та Чернігівщині і дістати знимки зі своїх товаришів, з якими був у контакті. Інша можливість — ці знимки могли бути зроблені десь в 1865 р., коли Громада давала в Москві якийсь український концерт, з якого зібрала поважні гроші до своєї скарбниці. І одне, і друге припущення вказують, що фотографії були зроблені ще перед розгромом Громади і переховувались десь під час обшуку та слідства Московською слідчою комісією восени 1866 р. Серед паперів Волховського в час третього обшуку знайдені були три розрізнені рукописні журнали під назвами *В нашім гуртку, Складчина* та *Журнал без назви.* Одначе, брак додаткових даних не дозволяє нам точно сказати, чи журнали належали до проєктів Громади ще перед її закриттям, чи вже до пізнішого часу.

До видатних заходів Громади, правдоподібно, можна зарахувати видання музичних нот українського гопака. На слідстві 1868 р. Волховський про це згадав так: "... я видав в Москві ноти українського гопака". Треба ще зауважити, що під час слідств, Волховський старався не інкримінувати членів Громади та своїх знайомих. Той факт, що в нього знайдено було багато книг та портретів, Волховський намагався пояснити слідчій комісії своїм ніби бажанням відкрити комерційне підприємство для закупу і продажу всяких публікацій. Все ж таки, слідча комісія Ланського 1868 р. звернула увагу, що Волховський хотів торгувати якраз тими виданнями, що прагнуть до українського сепаратизму.

Нарешті, є свідчення про народньо-просвітню діяльність Громади. Коли були дозволені недільні школи для простого народу (1859-1862), член Громади Деркач зкомпонував і видав у Москві, в 1861 році

Українську Граматку, в якій подав цитати з поезій Шевченка. [67] Коли в 1866 р. бібліотеку першої недільної Полтавської школи передавали до Полтавської духовної семінарії, серед українських книжок були згадані *Граматка* Куліша, *Граматка* (видана в Петербурзі в 1857 р.), *Граматка для Українського люду* та *Українська Граматка,* яку правдоподібно, склав Деркач. [67а]

Своїм головним ідеологом Громада вважала Шевченка, і по його смерті почала влаштовувати щорічні громадські сходини або поминки в його честь. Навіть вже по розгромі Громади деякі її колишні члени влаштовували Шевченківські сходини в день його народження, себто 25-го лютого за старим стилем. Про одні такі сходини Волховський 26 лютого 1867 р. записав у своєму щоденнику (він писав його українською мовою) слідуюче: "Вчора була панахида по нашому любому, коханому Кобзареві... Так-сяк зібрали скількись-то грошей і зробили собі закуску. Але ж як мало було народу: чоловік із десять, або з дванадцять". [67б]

VII. Ліквідація Громади

Як відомо зі статті Вормса в *Колоколі,* Українська Громада впала в око жандармерії десь у серпні-вересні 1866 р., отже кілька місяців після замаху Каракозова. Хто на неї вказав — невідомо. Слідство Московської слідчої комісії почалося арештом та обшуком головних членів Громади. Про це жандармський документ згадує так:

> "В час ведення слідства Московська слідча комісія затримала всі папери, що відносилися до Громади, її бібліотеку, білет внутрішньої позики, відібрані в студентів: Валеріяна Родзянка (20 років) — кінжал, в Михайла Роговича (21 рік) — шестизарядний револьвер, а також статтю студента Івана Роговича про нігілізм, що була в цензурнім розгляді, і якийсь рукопис про костьол, перетворений на архів... Студенти: Родзянко, Шугуров, Силич, брати Роговичі, дворяни Чечот та Волховський були детально допитувані в Москві, при чому деякі тримались під арештом". [68]

В рапорті московського генерал-губернатора з 23 грудня 1866 до шефа жандармів вказується, що деякі (але не всі) протоколи зі сходин Громади, які знаходилися в її секретаря Волховського,були ним передані слідчій комісії. Згідно з Бєльчиковим, який переглядав в цілості матеріяли московського генерал-губернатора з 23 грудня 1866 р., "всі учасники української громади були признані політично ненадійними ("неблагонадежными"); це Мих. Рогович, Вал. Родзянко, Ф. Волховський, Мик. Шугуров, Іван Силич та інші". Невідомо хто були оті "інші", але слова "всі" вказують на те, що всі 52 члени Громади були визнані "неблагонадійними".

В журналі *Колокол,* у згаданій статті Вормса, переслідування Громади описується без прикрас:

> "В епоху, коли солідарність з заговором (на царя) вбачали скрізь і у всьому, українська Громада терпіла переслідування, обшуки та конфіскації. В ній вбачали болячку сепаратизму і гніздо вільнолюбних замислів".

Вормс тут же стверджує, що члени Громади "були арештовані" та що бібліотека її була "запечатана", про що ми згадували в іншому місці.

Московська комісія допитувала членів Громади поодинці, і, порівнявши їхні відповіді, знайшла, що вони в основному збігаються. Члени Громади одностайно твердили, що їх діяльність була скерована на допомогу біднішим студентам, себто була суто добродійна. Додатково члени Громади твердили, що університетському начальству було відомо про її існування, бо ж Громада давала концерт та вносила гроші до університетської опікунчої ради за помешкання та за лекції бідніших членів Громади. Одначе, добродійний аспект діяльности Громади не був переконливим в очах Московської слідчої комісії. Допомога від Громади давалася тільки українцям, її бібліотека концентрувалася на українській тематиці, члени Громади тримали зв'язки з тодішніми лідерами українства — все це та головно сам факт, що українські студенти у своїй Громаді відсепарували себе від росіян, вказувало Московській комісії на сепаратизм, на політичну суть Громади, яка криється під видом взаємодопомоги. На цій основі Московська комісія признала Громаду політично неблагонадійною та передала справу до розгляду вищої слідчої комісії в Петербурзі для дальшого слідства та покарання.

Треба зауважити, що визнання комісією членів Громади "неблагонадійними" базувалось здебільшого на загальних міркуваннях комісії, і в меншій мірі на речевих доказах, здобутих в громадівській бібліотеці та персональних паперах. Відсутність оскаржуючих матеріялів між громадівськими паперами та однозгідні відповіді її членів перед комісією безперечно свідчать про те, що Громада готувалася до обшуків. Папери й книги Громади, що могли стати приводом до оскарження, були заздалегідь заховані. Як ми вже згадували, на початку 1868 р., підчас обшуків у Волховського жандарми знаходили все нові й нові документи з діяльности Громади, яких не могли знайти раніше. Подібна історія сталась на початку 1870-го року. В січні 1870-го року чиновник жандармерії, Н. Д. Горемикін, прибуває з Петербургу до Москви, щоби там координувати розшуки осіб, зв'язаних з російським революційним гуртком, знаним як "Нечаєвці". Сліди ведуть жандармів до великої комерційної бібліотеки-читальні Черкесова, де тоді також працював Волховський та деякі його колеги по Українській Громаді. В цій бібліотеці також працювали деякі росіяни, що були в якійсь мірі зв'язані

з гуртком Нечаєва. В будинках цього підприємства жандарми розвалюють печі, димарі, підлоги і навіть стіни — в пошуках за нечаєвськими проклямаціями, типографічним шрифтом, печатками, паперами, тощо. Тут же жандарми натикаються на даху сусіднього сараю на пакунки паперів та книжок, що їх заховала Українська Громада ще в середині 1866 р. 9-го січня 1870 р. згаданий Горемикін писав, між іншим, своєму шефові в Петербург:

> "Кроме сего, при этом представляются бумаги, которые были спрятаны в сарае крестьянином Василием Николаевым, и две тетрадки из тех бумаг, которые найдены на чердаке при библиотеке Черкесова и которые заключают в себе список малороссийской общины. Они оставлены были для снятия копий". Два дні пізніше Горемикін знову повідомляв: "В числе бумаг, найденных вчера в магазине Черкесова, оказались два листка почтовой бумаги, на которых изложены суждения о революционной пропаганде. Сколько я помню почерк Волховского, это должно быть писано им, а потому оба означенных листка представляются при сем, в дополнение к тем бумагам Волховского, которые на-днях отправлены в С.-Петербург".

Видавець цих документів, Б. Козьмин, у примітці пояснює: "имеется в виду "малороссийская община", существовавшая в Москве в 1963 - 1867 гг. и организованная Ф. В. Волховским. Часть библиотеки и архива этой общины была спрятана Волховским в амбаре при библиотеке Черкасова".[69]

Вернемось до кінця 1866 року, коли Московська слідча комісія знайшла Громаду винною і передала справу до вищої Петербургської комісії. До Петербургу були відправлені взяті в Громади папери, свідчення її членів, складені перед Московською комісією, опінія генерал-губернатора щодо суті Громади, і, правдоподібно, каталог книг у громадівській бібліотеці. Саму бібліотеку не возили до Петербургу. В жандармських паперах пізніших років є принагідні згадки про слідство в Петербурзі, що мало місце правдоподібно в жовтні 1866 р. Одна з заміток говорить, що Петербургська комісія, "розглянувши папери громади, не знайшла в них чого-небудь особливого, крім одного рукопису про костьол, підозрілого змісту, а з одностайних свідчень учасників громади не виявилося, щоби ця громада займалася будь-якими злочинними справами... Після обміркування цілости обставин, комісія постановила: п'ять осіб, що брали участь в добродійній касі або громаді студентів з українців, яка існувала, як видно зі слідства, з відома університетського начальства і не займалась якимись протизаконними цілями — звільнити від усякої відповідальности".[70] Після петербургської постанови московський генерал-губернатор наказав повернути членам Громади персональні папери, книжки та зброю. Гроші

Громади, вкладені в позичкові державні обліґації, були губернатором віддані Московському університетові. Бібліотеку Громади, як було сказано раніше, закупив собі Шугуров.

Таким чином, за висловом жандармського документу, Громаду було "закрито". Бачимо тут цікавий парадокс: Московська комісія знаходить членів Громади політично ненадійними, а Петербургська звільняє їх від вини та кари. На нашу думку це сталося з таких причин. Поперше, як знаємо, Українська Громада заховала всі оскаржуючі речі. Між рештою, яка осталась, жандарми не знайшли якоїсь революційної, соціялістичної, чи "нігілістичної" літератури, яка тоді так лякала уряд. Російському урядові було відомо, що свідомі українці тоді зосереджували свою працю над розвитком української культури та просвіти народу рідною мовою. Ці речі, звичайно, були для уряду не дуже милі, але після пострілу Каракозова, в квітні 1866 р. влада пошукувала насамперед за радикальними елементами, за соціялістами, анархістами та за поляками, яких спочатку підозрівалося в атентаті. Урядові було також відомо, що, за виключенням одиниць, українці тоді не брали участи в російських соціялістичних організаціях, а також неприхильно ставилися до польських претензій на українські землі. У звільненні членів Громади від кари Петербургською комісією, можливо, фіґурував і той факт, що більша половина членів Громади походила з українського дворянства, з яким російський уряд, будь-що-будь, мусив числитися. Тому відкритий і голосний процес проти українства не був тоді в очах уряду доцільний, і він пішов іншим шляхом, шляхом залякування, заборон, обсервування активніших українців секретним поліційним наглядом, та засиланням поодиноких українських лідерів "адміністративним порядком" в далекі закутки імперії.

VIII. Підсумки

Громаду було розгромлено. Одначе, не всі її члени розгубилися чи відсторонилися. Не пройшло й півроку від московських та петербурґських слідств, як із ліквідованої Громади виростає новий ідеологічно-споріднений паросток — у формі так званого Рублевого Товариства (Рублевого Общества). Бувший секретар Громади, Фелікс Волховський, і далі шукає леґальних шляхів для продовжування діяльности, започаткованої громадами на Україні та Петербурзькою Основою — себто ґрунтовного вивчення свого народу, українізації народньої освіти та розвитку української культури й науки. Щоб оминути валуєвські та інші цензурні заборони та підозри в українському сепаратизмі, в середині 1867 р. Волховський і, правдоподібно, Микола Шугуров (з яким він тоді

разом мешкав) утворює новий плян, за яким можна було хоч частково продовжувати вивчення українського народу та ширення народньої освіти.

Згідно з цим пляном, мало бути засноване леґальне товариство, яке б складалося з членів, як українців, так і росіян, що цікавилися освітою простого народу та етнографізмом. Члени цього культурно-просвітнього Товариства повинні були давати до скарбниці Товариства свої вкладки та пожертви, а за ці гроші мали утримуватися мандрівні вчителі з молоді, які б ходили від села до села на Україні та в Росії і вчили селянських дітей грамоти та елементарних знань. Мандрівні вчителі мали оплачуватися з фонду Товариства, частинно з грошей, що давали б батьки учнів, а частинно з прибутків від продажу книжок, видаваних Товариством. Крім учителювання, мандрівні вчителі мали збирати серед народу дані про історію, фолкльор, статистику та інший етнографічний матеріял і постачати його до Товариства для опрацьовування та видання. Щоб заохотити молодь іти в мандрівні вчителі і служити народові, мала бути видана спеціяльна брошура-заклик.

Десь у першій половині 1867 р. цей плян Волховський представив тодішньому лідерові українства, професорові Миколі Костомарову, [71] прохаючи його взяти участь в організації такого Товариства. Знаючи добре суть російської політики щодо українців та, правдоподібно, не вірячи в успіх пропонованого Товариства, Костомаров не включився в цей плян. Тоді Волховський взявся до діла самотужки, взявши собі за партнера росіянина, студента права, Германа О. Лопатіна (1845-1918), який мав репрезентувати російську діяльність Товариства, щоби воно не кидалося в очі урядові, як виключно українське, отже сепаратистичне. Члени Товариства мали платити по одному рублеві на місяць, тому Лопатін дав товариству жартівливу назву "Рублеве Товариство", — назва, яка потім фігурувала під час жандармських слідств. Лопатін жив у Петербурзі і мав там приєднувати членів до Товариства, а Волховський виконував цю функцію у Москві. Між обома провадилася жвава кореспонденція. Про вербування членів в Петербурзі дізналась жандармерія і почала слідити за Волховським та Лопатіним, підсилаючи до них своїх аґентів. В лютому 1868 р. прийшло до арешту та допитів, які тривали до серпня 1868 р. Як виявилося, Товариство ще не оформилось ні ідеологічно, ні організаційно. Лопатін мало займався справою Товариства і встиг завербувати лише кількох членів — самих росіян. Волховський, як ініціятор справи, виготовив програми для збирання етнографічного, історичного та статистичного матеріялу на Україні, і приєднав до Товариства декілька членів — лише українців, які перед тим належали до Української Громади, або були йому відомі зі

своїх українських симпатій. Лопатін, в свою чергу, мав виробити подібний плян до збирання етнографічного та іншого матеріялу в Росії, але такого не встиг скласти до свого арешту.

Як виявило слідство, Волховський почав приєднувати членів ще в серпні 1867 р. До тих українців, що дали свої гроші на Товариство, належали: доктор (лікар) Іван С. Клименко, Микола Шугуров (колишній член Громади), Іван І. Лавринович, Семен Г. Гирчич (імовірно член Громади), Павло В. Прокопенко (імовірний член Громади), Михайло І. Максимович (імовірний член Громади), Петро О. Биков, та Кіндрат Я. Білий. [72] Причетним до Товариства був також Микола І. Калениченко (бувший член Громади), що тоді перейшов знову до Петербурзького університету. Серед жертводавців звертає на себе увагу доктор Клименко, що був лікарем на Полтавщині, а згодом переїхав до Москви. Він дав на Товариство 200 рублів, і обіцяв щорічно жертвувати по 400 і по 600 рублів, залежно від успіху своєї практики. Варто згадати, що внучка д-ра Клименка, Катерина Миколаївна Мельник, була дружиною (другою) Володимира Б. Антоновича; а сестра її, Прасковія М. Мельник, — дружиною історика Ореста І. Левицького, майбутнього академіка й Президента Української Академії Наук (1919-1922).

З паперів Волховського, які жандарми сконфіскували в лютому 1868 р., видно, що він мав намір їхати на Україну і здійснювати свою програму на місці. Лист, писаний однією знайомою Волховського з Кубані, у грудні 1867 р., варто зацитувати:

> "Дорогий Волховський, я знаю давно, що ти хочеш їхати на Україну для вивчення рідного краю, але я не знаю, що ти будеш робити, коли познайомишся з обставинами, і якими засобами діятимеш. Правдоподібно, в тебе вже є пляни, аджеж хоч скільки-небудь ти знаєш потреби народу".

В січні 1868 р. Волховський відповів на цей лист, але його відповідь була перехоплена цензурою. Зміст цього листа був підсумований жандармами в такий спосіб: "Він (Волховський) дуже турбується про розповсюдження грамотности на Україні, але не інакше, як на українській мові, для чого і посилає книжки в народні бібліотеки по своєму виборові".[73] Згадані тут книжки, це правдоподібно ті, які Волховський закупив у Д. Каменецького під час своїх подорожів в Петербург у 1867 р.

Про свою діяльність в Рублевому Товаристві Волховський інформує лідерів українського руху та правдоподібно просить у них різних порад. За свідченням таємних жандармських аґентів, в 1867 р. Волховський знову листується з Костомаровим, Олексою Стороженком та Кулішем (який тоді жив у Варшаві). Десь у жовтні 1867 р. Волховський подав до Московської цензури свої три програми, на основі яких мандрівні вчителі мали збирати дані про всі сторони життя на Україні. Перша

програма включала українське звичаєве право: вироблені норми в родиннім колі, родинні угоди, права членів родини, проблема наслідства, договори, тощо. Друга програма включала описову етнографію: історичні передання, словесність, повір'я, казки, звичаї, помешкання, домашні предмети, одяг, харчі, промисли, народня медицина, тощо. Третя програма була статистична, що стосувалась лише до селян та козаків на Україні, включаючи такі пункти: число платників податків, кількість худоби, кількість землі в селян та козаків, посівна площа, урожайність земель, тощо. Ці програми були Волховським написані з такою майстерністю, що навіть цензура зробила йому комплімент за "глибоке знання суспільного і родинного побуту". Можливо, що при їх складанні, Волховський користувався порадами Костомарова та Куліша, але, як студент права, він і сам на цьому розумівся.

Побачивши, що програми Волховського торкаються виключно України, московська цензура запідозріла в них нахил до сепаратизму й викликала Волховського з'ясувати особисто, яка "ціль" цих програм, яка організація має їх провадити, хто мав би йти в народ, щоби збирати згадані відомості правничого, етнографічного та статистичного порядку. На ці питання Волховський не дав точної відповіді, зазначивши, що програми будуть продаватися людям, охочим збирати такі дані. Коли цензура відмовилась давати дозвіл на друк програм, Волховський вимагав від неї писаної відмови з вказівкою, на основі якого закону вона зроблена. Цензура не могла вказати артикулу такого закону і передала програми Волховського до "Главного управления по делам печати" в Петербурзі. Головна цензура ще більше злякалася сепаратизму, вказавши, що "програми служать засобом до якоїсь скритої цілі"; мовляв, вони односторонні, бо торкаються тільки українських селян та козаків; особи, які збиратимуть дані, також невідомі й, можливо, будуть вести пропаганду в народі; врешті, плян може бути якоюсь сепаратистичною затією, влаштованою непевними людьми, можливо навіть... поляками. [74]

Після семимісячного слідства над Волховським та Лопатіним, яке спочатку вела жандармерія, а потім спеціяльна комісія під головуванням генерал-ад'ютанта Ланського, уряд знайшов, що має діло не з якоюсь революційною організацією, а лише з "обществом малороссийской пропаганды". Після семимісячної тюрми, яка була Волховському зарахована за кару, його звільнили на поруку матері та встановили секретний поліційний нагляд. На цім кінчилося коротке життя паростка Української Студентської Громади в Москві -- Рублевого Товариства.

Після ліквідації Української Студентської Громади в Москві та Рублевого Товариства, українські студенти в цім університеті і в наступних роках організовують знову свої гуртки, але вже на засадах

суворої конспірації. Про такий український гурток згадує Михайло Драгоманов в листі з 25 грудня 1872 р. до галицького діяча М. Бучинського, де говориться, що "український кружок в Москві, который був притягнутий до діла Нечаєва, був признаний судом невинним". [75] Тут, очевидно, мається на увазі вже пізніший український гурток, до якого належав і Волховський. Про інший український студентський гурток згадує в своїх спогадах Євген Чикаленко. Згідно з ним, у Москві, в 1881-1883 рр. в Петровсько-Розумовській сільськогосподарській академії існував Український Гурток, що мав свою бібліотеку; бібліотекарем був Павло Дубровський. Гурток був конспіративним, і до членів приймалися лише добре перевірені кандидати. [76]

Отже, від 1859 до 1866 р. існувала Українська Студентська Громада в Московському університеті. Максімум її членів в 1865 році становив 63 студентів. Більшість членів народилася в 1840-х роках, студіювали право, і походили переважно з Полтавщини та Чернігівщини. Провід Громади та біля половини її членів були нащадками козацької старшини на Гетьманщині XVII-XVIII століть. Громада була інтегральною частиною українського громадівського руху 1860-тих років. Члени Громади були зв'язані з чільними діячами того часу, зокрема з колишніми Кирило-Методіївцями. Громада зазнала в 1866 році репресій, обшуків, арештів, ув'язнень, тощо. Своєю програмою та діяльністю Громада, разом з іншими громадами, що діяли на Україні й поза нею, засвідчила волю нового українського покоління до самостійного національного життя. За словами Марка Вовчка, мета Громади була "працювати для України".

Оцим висловлюю подяку Шановному д-ві Дмитрові М. Штогринові за допомогу багатьма бібліографічними матеріялами.

Цю скромну працю присвячую Високошановному Професорові Олександрові Петровичу Оглоблинові, в честь 75-літнього ювілею його життя та творчих осягів на полі рідної історіографії, з рівночасною подякою за численні поради, уваги, допомогу джерелами, а найголовніше — заохоту до дослідів в царині історії України.

ПРИМІТКИ

1. Н. Ф. Бельчиков, "Рублевое Общество", *Известия* Академии Наук СССР, Отделение Общественных Наук, Москва, 1935, №. 10, ст. 964.

2. *Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь.* Москва, 1928, том I, ч. 2 (Шестидесятые годы), ст. 333, 484.

3. І. Житецький, "З листування Костомарова", *Україна,* Київ, 1925, кн. 3, ст. 71.

4. "Украина", *Колокол,* Лондон, январь 15, 1860. №. 61, ст. 499-503.

5. Г. И. Марахов, *Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине,* Киев, 1967, ст. 132-136.

6. Л. И. Насонкина, *Московский университет после восстания декабристов,* Москва, 1972, ст. 34.

7. П. А. Капнист, "Университетские вопросы", *Вестник Европы,* ноябрь 1903, кн II, ст. 194-195.

8. Р. А. Таубин, "Я. Н. Бекман и Харьковское тайное общество", *Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг.,* Москва, 1963, ст. 408.

9. Ф. Я. Прийма, *Шевченко и русская литература XIX века,* Москва, 1961, ст. 245.

10. П. А. Капнист, ст. 194-195.

11. Н. В. Шугуров, "К воспоминаниям об Аф. Вас. Марковиче", *Кіевская Старина,* 1893, т. 41, ст. 265-266.

12. П. А. Капнист, ст. 199.

13. Н. Ф. Бельчиков, ст. 993.

14. *Там же,* ст. 993.

15. *Там же,* ст. 942.

16. *Там же,* ст. 994.

17. Б. Козьмин, "Н. Г. Чернышевский и III отделение", *Красный Архив,* 1928, т. 14, ст. 180, 189.

17/а. М. П. Драгоманов, *Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву,* Женева, 1896, ст. 8.

18. Є. Шабліовський, "Шевченко і літературно-суспільна боротьба 60-х років 19-го століття", *Збірник* праць сімнадцятої наукової Шевченківської конференції, Київ, 1970, ст. 43-44.

19. Н. В. Чайковский, "Ф. В. Волховский", *Голос Минувшаго,* 1914, т. X, ст. 235.

20. Ольга Косач-Кривинюк, *Леся Українка. Хронологія життя і творчости,* Нью-Йорк, 1970, ст. 666-668.

21. *Там же,* ст. 680.

22. *Там же,* ст. 681. Брат Лесі Українки — Михайло Петрович Косач був одружений з Олександрою Євгенівною Судовщиковою (1867-1924), українською письменницею (псевдо: Грицько Григоренко), сестрою у других Фелікса Волховського.

23. Й. Я. Куп'янський, *Літопис життя і творчости Михайла Коцюбинського,* Київ, 1965, ст. 491, 494, 487.

24. *Деятели революционного движения в России,* т. I, ч. 2, ст. 374.

25. Див. *Энциклопедический словарь,* Брокгауза-Эфрона, СПБ, 1903, т. 39, ст. 957. Документальних даних про це не маємо.

26. Н. В. Шугуров (Северянин), "К столетию Новгородсеверской гимназии", *Кіевская Старина,* 1888, кн. 9, ст. 69.

27. *Історія Києва,* Київ, 1960, т. 1, ст. 378.

28. А. Лазаревский, "Н. В. Шугуров. (Некролог)", *Кіевская Старина,* 1901, т. 75, ст. 153-155, 485-490.

29. Марко Вовчок, *Твори,* Київ, 1967, т. 7, кн. 2, ст. 205.

30. Н. Ф. Бельчиков, ст. 994.

31. В. Л. Модзалевский, *Малороссийский Родословник,* К., 1914, т. 4, ст. 279-295.

32. Н. Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук (історичний нарис),* Мюнхен, 1958, ч. II, ст. 193.

33. В. І. Денисенко, "Літак 'Чур' — серед перших", *Нариси з історії техніки на Україні,* Київ, 1964, ст. 86-96.

34. *Деятели революционного движения в России.* т. I., часть 2, ст. 156.

35. В. Модзалевский, *Малороссийский Родословник,* К., 1910, т. II, ст. 294.

36. О. Оглоблин, *Люди Старої України,* Мюнхен, 1959, ст. 90-95.

37. *Русский Биографический Словарь,* т. 8, ст. 400.

38. *Колокол,* Февраль 1, 1862, ст. 1008-1009.

39. М. Костомаров, *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова,* Київ, 1928, ст. 166.

40. Г. А. Милорадович, *Родословная книга Черниговской губернии,* СПБ, 1901, т. I, ч. 2, ст. 264.

41. П. А. Капнист, ст. 200.

42. "Письма Н. Н. Мурзакевича к Осипу Максимовичу Бодянскому", *Чтения* в Императорском Обществе истории и древностей российских, т. 140, ст. 212.

42а. Ф. Я. Прийма, *Шевченко і російський визвольний рух,* Київ, 1966, ст. 103. Див. *Українська Радянська Енциклопедія,* 1961, т. 4, ст. 111.

43. *Деятели революционного движения в России,* т. I, ч. 2, ст. 82-83.

44. О. Оглоблин, *Опанас Лобисевич,* Мюнхен-Нью-Йорк, 1966, ст. 14.

45. *Деятели революционного движения в России,* т. I, ч. 2, ст. 102-103.

46. *Энциклопедический Словарь,* Дополнительный том 1а, СПБ, 1905, ст. 686.

47. *Історія Академії Наук Укр. РСР,* Київ, 1967, кн. II, ст. 257-258.

48. *Деятели революционного движения в России,* т. I, ч. 2, ст. 339.

49. *Там же,* ст. 375.

50. П. А. Капнист, ст. 199-200.

51. Н. Ф. Бельчиков, ст. 942, 993-994.

52. *Колокол,* 1 марта, 1867, ст. 1930.

52а. Н. Ф. Бельчиков, ст. 942, 993, 994.

53. *Колокол,* 1 марта 1867, ст. 1930.

54. Н. В. Шугуров, "К воспоминаниям об Аф. Вас. Марковиче", *Кіевская Старина,* т. 41, ст. 265.

55. Б. Б. Лобач-Жученко, *Літопис життя і творчості Марка Вовчка,* Київ, 1969, ст. 170.

56. Н. В. Шугуров, К воспоминаниям об Аф. Вас. Марковиче, ст. 264.

57. *Там же,* ст. 268-269.

58. Н. В. Шугуров, "Документы, известия и заметки", *Кіевская Старина,* 1888, кн. 9, ст. 68.

59. Н. В. Шугуров, "К воспоминаниям об Аф. Вас. Марковиче", ст. 268.

60. Б. Б. Лобач-Жученко, ст. 154, 172.

61. *Там же,* ст. 154.

62. Марко Вовчок, *Твори,* Київ, 1967, т. 7, кн. 2, ст. 127-128. Листи Марка Вовчка подані в українському перекладі.

63. Б. Б. Лобач-Жученко, ст. 172.

64. Н. Ф. Бельчиков, ст. 963.

65. *Україна,* 1927, кн. 6, ст. 123.

66. Н. Ф. Бельчиков, ст. 992.

67. Ф. Я. Прийма, *Шевченко і російський визвольний рух,* ст. 130.

67а. Д. Граховецький, "Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860-1862 рр.)", *Україна,* 1928, кн. 4, ст. 60.

67б. Ф. Я. Прийма, *Шевченко и русская литература XIX века,* ст. 339.

68. Н. Ф. Бельчиков, ст. 994.

69. Б. Козьмин. "К истории нечаевского процесса", *Красный Архив,* 1930, т. 43, ст. 146, 149, 164.

70. Н. Ф. Бельчиков, ст. 942, 995.

71. *Там же,* ст. 943.

72. *Там же,* ст. 982.

73. *Там же,* ст. 964.

74. *Там же,* ст. 989-990.

75. М. П. Драгоманов, *Літературно-публіцистичні праці,* Київ, 1970, т. 2, ст. 447.

76. Євген Чикаленко, *Спогади (1861-1907),* Ню-Йорк, 1955, ст. 115-116.

Orest Subtelny

POLITICAL COOPERATION AND RELIGIOUS ANTAGONISM: ASPECTS OF PYLYP ORLYK'S RELATIONS WITH THE TURKS AND TATARS

I

During his entire career as Hetman-in-exile (1710-1742), Pylyp Orlyk had to deal with Turks and Tatars - his most frequent and strongest supporters. In the course of more than three decades of cooperation, Orlyk developed a conceptual framework in terms of which he viewed his Muslim allies. An examination of this theoretical framework is most helpful in understanding many of Orlyk's actions during his long years of émigré activity and it provides an insight into a major Ukrainian political leader's perception of the all-important Muslim-Turkish factor in Ukrainian history. The purpose of this paper is, therefore, to examine the terms in which the pious Hetman-in-exile approached his "heathen" allies.

First let us deal with the political view which Orlyk had of his relationship with the Ottomans and Crimeans. It was essentially objective in nature and arose from the conclusion that Muscovy, the dangerous neighbor in the north, was a mortal threat to both parties. Initially expressed by Orlyk in his first political statement, the *Pacta et Constitutiones,* it emphasized the theme of common interests. Article three of this document reads:

> Whereas we always need the neighborly friendship of the Crimean state, whose aid the Zaporozhian Host requested more than once for its defense, it should be possible, now as formerly, for His Excellency, the Hetman and His Grace, the Illustrious Crimean Khan, through their envoys, to strive for the renewal of the ancient [bonds] of fraternity, military alliance and confirmation of eternal friendship with the Crimean state...[1]

Thus, the very constitution of the Mazepist émigrés, formulated just before the outbreak of hostilities between the Sultan and the Tsar, encouraged and acknowledged the need for a positive approach to the Muslims.

The device Orlyk used to impress on the Ottomans and Tatars the imminent danger which threatened not only Ukraine but all the neighbors of Muscovy was what he called the "Project of Peter." Orlyk first drew attention to this document, which outlined plans for Muscovite expansion to the south, in the fall of 1711. However, his warning was not addressed to the Porte or the Khan but to a former colleague and rival Hetman, Skoropadskyi.[2] It may be assumed that the contents of this project were also communicated to the Porte at about the same time.

In the spring of 1732, when Hryhor Orlyk was preparing to go to the Crimea, his father provided him with a Polish version of this document and added details about its origin.[3]

> The project, formulated at the Viennese court, accepted and approved by the deceased Tsar Peter I was initiated then in 1711 and now in 1732 continues to approach its fulfillment. In it, *inter-alia* ...it was stated that before the Tsar completed the war with Sweden, he should try by all means to fondle the Turks, express his friendship towards them and spare no expense to keep them from going to war against him. He should occupy the forts on the Polish-Moldavian borders with his own people under the pretext that they not be overrun by the Swedes. Stores of provisions should be well prepared there. Taganrog and Azov should be strengthened with a strong garrison and a fleet, as strong as possible, should be brought into the Black Sea. Ukraine should be filled with as many troops as it will hold and the Cossacks consoled with hopes of liberty. The Poles must be accomodated in every matter in order to keep [Peter's] troops in Poland, pretending that they aid in the war against the Swedes. After the end of this war [with Sweden], he should take a firm grip of the Cossacks, destroy their liberties, establish forts in Ukraine, beyond the Dnieper and if they, the Cossacks, should try to resist, he should expel them from the habitations and despatch them across the Volga River [while] Ukraine would be settled by the Muscovites. Then, having troops on all sides, in Ukraine and in Poland, in readiness, he will advance by land and sea against Crimea, after whose conquest it will be easy to take Georgia and thus also open the way to Stambul and for an attack on the Ottoman Empire from Europe and Asia.[4]

According to Orlyk, this was supposed to be the master plan for Russia's southward expansion. Although the alleged document was used for propaganda purposes, its main theses were repeated by Pylyp Orlyk and, subsequently, by his son for many years and on many occasions which

indicated that its program was, to a great degree, similar to their own perception of the situation.[5]

Orlyk's response to the common threat was outlined in 1720 in his correspondence with Flemming - August II's minister - in which he emphasized the broad scale of Russian plans of expansion into Europe and Asia.[6] The Hetman believed that the most appropriate response to this threat would be a reaction of equally far-reaching proportions. He proposed the mobilization of a grand coalition of Turkic peoples stretching from the Bucak to the Urals and Kazan. Orlyk realized a fact hardly known in Europe at the time, namely, that there existed a consciousness of community among the Turkic Muslims and that it crossed over the boundaries of the Russian Empire. Through Flemming, he sought to convince the Porte that this phenomenon was worth exploiting. This Turkic coalition, however, was to be only a part of an even broader coalition of forces which would include Sweden, Poland and, in the pivotal role, Ukraine.

In Orlyk's understanding of the situation emphasis was placed on two major points: he perceived the struggle with Russia as having a broad geo-political scope, and he saw the association of Ukraine with the Tatars and Turks not in terms of a direct one-to-one relationship (as had Doroshenko), but rather within the context of a group of commonly threatened states and peoples. Thus, whenever Orlyk proposed cooperation with the Tatars and Turks, he did so only within the framework of a larger coalition which embraced other Christian states.

As to the vast geographic scope of the Hetman's political Weltanschauung, it should be noted that it was primarily a reflection of Mazepa's, and especially Charles XII's influence. The same broad plans had also been formulated by the Swedish king just prior to the 1711 campaigns.[7] This approach also reflected the general style of thought which characterized the end of the seventeenth and early eighteenth centuries, for universalistic concepts and the principle of balance were features which invariably marked all fields of intellectual endeavor, including political analysis.[8] Orlyk not only followed Charles XII's approach, but was himself very much attuned to and influenced by these intellectual currents.

Although the general outline of Orlyk's projects for a grand coalition might have had its origins elsewhere, the Hetman did make a contribution of his own. In emphasizing the problems of the Ukrainians, and at the same time, bringing attention to the plight of the Turkic peoples already within the Russian empire, Orlyk was one of the first political figures in Europe, if not the first, to stress the diverse ethnic nature of the Russian empire.[9]

The Hetman's approach to the Ottomans and Tatars was based not only on his geo-political projects and schemes. Long years of direct exposure to the

Islamic world furnished him with first-hand knowledge about his Muslim allies. An interesting example of how this knowledge was put to use may be found in the advice of the father provided to his son, Hryhor, in 1732, concerning the delicate and complicated relationship between the Porte and the Crimean Khans:

> The Khans, according to ancient law (*ex antiquo iure*) have preserved various forms of liberties between themselves and the Porte. [They can] not only send their own embassies dealing with the interests of their own state to various monarchs and accept their [embassies] in return but they can also initiate and carry on war without the interference of the Porte, which is clearly stated both in the old and new documents as well as [being declared] by Devlet Girei himself and his envoys to the deceased Swedish king. [And the Khan also declared] that he intended to go in armed alliance with him [Charles XII] against Moscow even though the Porte might forbid this. It [the Porte], contrary to all laws and agreements [*pacta conventa*], attempts by all means to force the Tatars under its yoke by infringing on the power of the Khans although up to this point it has left them the liberty of correspondence and negotiation by means of public delegations to [other] monarchs.[10]

Hryhor was also warned not to do or say anything that might give the Porte an excuse to limit Crimean rights. His father added that, although the Khans did have various theoretical rights, the Porte looked askance at those who insisted on taking advantage of them.[11] No doubt, the analogy with the situation between the Hetmans and Moscow helped Orlyk understand the predicament of the Khans.

Another important aspect which influenced the Hetman's outlook on these matters was his personal acquaintance with many of the leading Crimean and Ottoman leaders: the Khans Devlet Girei and Kaplan Girei, the Grand Vizirs Baltaci Paša, Ali Paša, Ibrahim Paša, and other influential figures like Abdi Paša and Canum Hoca. In addition, Orlyk was in close and even friendly contact with the Patriarchs of Constantinople and the Hospodars of Moldavia and Wallachia. This type of personal exposure gave the Hetman a very good idea of the type of men who controlled the Ottoman empire.

In concluding our discussion of the political framework in which Orlyk perceived the Tatars and Turks it should be stressed that this framework was utilized only in a particular set of circumstances; namely, when there was a chance that Orlyk's maximal goals-an autonomous or sovereign Ukraine with Orlyk as her Hetman - could be attained. As soon as the pursuit of these goals appeared unrealistic, however, Orlyk's perception of his allies changed radically.

II

The viewpoint antipodal to the one discussed above, which emphasized conflict rather than cooperation with the Muslims, was taken when an anti-Russian policy and stress on the "Muscovite threat" were no longer viable (for example, in 1713 after the Peace of Adrianople was signed) and when Orlyk had to retreat from his maximal goals and pursued his program minimum. It concentrated on attempts to secure for himself, as Hetman of the Zaporozhian Host, and for the Zaporozhians, an appropriate position in social and economic (but not political) terms, preferably within the Polish-Lithuanian Commonwealth or, if need be, within the Russian empire.

Orlyk continued to perceive his erstwhile Muslim allies in a broad context, but now he operated not on the geo-political level, but on a religio-cultural one. The opposition was no longer between aggressive, imperialistic Muscovy and defensive coalitions of Turks, Tatars, Ukrainians, Swedes, Poles, but between two great and conflicting religions - Christianity and Islam. Within the context of the religio-cultural approach the great danger to Orlyk and his Zaporozhians was not the liquidation of their rights and privileges by the Tsar, but the damnation of their souls if they continued to associate with the Infidel. We need only recall some of the very numerous remarks made to this effect. In 1713 Orlyk wrote to the Zaporozhians: "From the very inception of their accursed [Muslim] religion they [the Tatars and Turks] have been the primary enemies of Christendom and want nothing more than to destroy the Christian people.[12] Several months later, after hearing a rumor that Charles XII might make peace with Peter I, the Hetman made the following statement:

> What could be more pleasing to God and simultaneously agreeable and desirable to the general expectations of all Christianity than if His Royal Majesty concluded peace with Moscow, combined his armies with hers and [together] turned against the major enemies of the Christian peoples [i.e., the Ottomans].[13]

In 1726 Orlyk could not believe that the Ottomans would entrust Avoz to him because he belonged to an opposing religion.[14] And in 1728 he wrote to Sapieha that:

> I openly proclaim that it is more because of religious zeal and conscientious remorse than hope of private gain that I wish to return to the faithful obedience of His Imperial Majesty, with my very numerous army, so that I will not be implicated in the Turkish war and the spilling of Christian blood.[15]

Were these radical changes of position merely tactical devices or did they reflect genuine feelings which had previously been repressed because of political considerations? It is necessary to delve into the Hetman's background in order to see how deeply his religious convictions and anti-Muslim prejudices reached.

Orlyk's formative years coincided with the Ottoman's last great push into Europe and with the resulting Christian panic which found expression in countless pamphlets, treatises and church sermons. Nowhere was this anti-Turkish agitation greater than in the kingdom of King Jan III Sobieski, the victor over the Ottomans at Vienna in 1683 and at Khotyn in 1673, during which battle Stefan Orlyk, the Hetman's father, died while fighting in the King's service.[16] Thus, Orlyk's life began in the midst of what was perceived to be an apocalyptic struggle between Christianity and Islam, and the idea of his father's death in the defense of Christianity helped perpetuate this feeling in his consciousness.

The young Orlyk's educational process only sharpened his awareness of the Muslim as the ultimate enemy. He began his studies at the Jesuit Academy in Vilno,[17] where he was directly exposed to anti-Turkish tirades of tireless Jesuit propagators of the faith. It is important to note that these initial ties with the Jesuits extended throughout the Hetman's life, and were, at various times, of crucial importance.[18]

Orlyk's intellectual formation was completed at the Mohyla Academy in Kiev, where the inculcation of anti-Muslim attitudes continued. At about the time the young student arrived in Kiev, the co-Tsars Peter and Ivan Alekseevich granted the Mohyla Academy a patent which noted that one of the primary tasks of the school was to train its students to be "the defenders of the Holy Greco-Russian faith,"[19] a goal which was heartily supported by the Academy's great patron, Hetman Mazepa. Like all schools of that period, the Academy stressed theological training, and the young Orlyk, after completing his course of studies with outstanding success, received a position as secretary in the chancellery of the Metropolitan of Kiev. Thus, in terms of both education and initial occupation, the future Hetman was raised in the womb of the Church and taught to think like a churchman. Theology was his favorite subject at the Academy and continued to fascinate him throughout his life. The Hetman's diary contains numerous and lengthy passages in which he discusses theological questions, especially matters concerning the relationship between the Orthodox ("Greek") and Catholic churches.[21] Indeed, theology was the main ideological framework in which his mind operated.

While studying at the Academy, the young student could not avoid the

dominating influence of luminaries like Lazar Baranovych (1620-1673) and his pupil, Ioannikii Galiatovs'kyi (d. 1688). These men, former teachers and rectors of the Academy, were famous for their fiery anti-Turkish tracts.[22] Although Orlyk arrived too late to establish direct contact with either of them, he must have been acquainted with such works of Galiatovs'kyi as *Łabedz* (1679) and *Alkoran* (1683). The purpose of the former book was "to arouse Christians to war against Muslims and show the means whereby Christians might defeat Muslims at war and erase the foul Muslims from the earth."[23] It attacked the genuiness of Mohammed as a prophet and warned against the dangers of conversion to Islam.

Perhaps it was Galiatovs'kyi's work which imbued in Orlyk an abhorrance for the idea that a Christian might convert to Islam; so repugnant was this thought to the Hetman that during his years of detention in the Ottoman empire (1721-1733) his servants learned to avoid deserved punishment by simply threatening their master that they would convert to Islam if he had them beaten.[24] After an especially unruly servant perpetrated such an act of religious blackmail, the frustrated Orlyk could only note in his diary: "such is the misfortune in the land, but if God leads us out of this Babylon, he [the servant] will get everything he deserves, with interest." The Hetman also happily noted in his diary any rumor or tale that might cast doubts on the authenticity of Mohammed as a prophet.[25]

Orlyk's response to Christianity (and hatred of Islam) was deeply personal and emotional; it permeated not only his Weltanschauung but his entire being. The depth and intensity of his religious convictions can best be illustrated by a dramatic example of their powerful effects.

During the first two weeks of March 1732, near the end of his detention in Salonika, Orlyk described at great length and detail the following episode.[26] On the night of 4/22 March, Kazimierz (also called Antoni), a defrocked monk who, like Orlyk, began his studies in the Jesuit Academy in Vilno, later continued them in Rome, and, after various misadventures, joined Orlyk's service in Salonika, was reported missing from the Hetman's household. A day later, a neighbor related the "heart-rending and soul-piercing news" that, late in the preceding night, Kazimierz went to the Paša of Salonika, walked into his presence without introduction and, falling to his feet, declared that he wished to become a Muslim. After his initial surprise, the Paša, upon hearing that the supplicant was a free man, acceded to his wishes. A hoca was summoned and Kazimierz "thrice made a profession of faith to the dishonorable and godless Mohammedan religion, reciting it while the hoca was reading thrice his accursed prayers over him."[27] Thereafter, the convert was clad in Muslim dress and led away. Next morning when the Paša's attendants informed him that he had become a Muslim, Kazimierz

replied that it could not be so and that he was a Christian. Enraged, the Pasa ordered him to be bastinadoed in an effort to have him "reject the Holy Christian faith and return to the Muslim godlessness." But the ex-monk refused and the Paša threatened to have him put to death.

At this point, Orlyk was informed of what had happened and his reaction is very revealing: he expressed gratitude that Kazimierz, even after torture and under threat of death, did not return to apostasy. In a note smuggled to his servant in the Pasa's dungeon, he wrote:

> Let Christ the Lord be eternally praised that He confirmed you in your spiritual fortitude to His confession and His holy faith so much so that [as I have heard] you managed to bear manfully the severe blows on your feet and thus He made you His proselyte. Now it remains only for you to remain constant and persevere in your declaration [of faith] even though it may lead to the spilling of blood and to death...death is the monumental pendulum of eternity, it can be fortunate or unfortunate: take hold of the fortunate [death]. Let the Polish world have its new Polish martyr who, reigning eternally in heaven, will pray for it.[28]

This note had a profound effect on Kazimierz for he read it several times and wept over it.

Meanwhile, Orlyk tried desperately to have his servant freed. He rushed about to all the important Ottoman officials and Muslim clergy arguing that Kazimierz was not in his right mind and could not be held responsible, according to Muslim law, for his deeds. It appeared that some Ottoman officials were willing to help but apparently Kazimierz had made up his mind to suffer torture and death, and as Orlyk was informed, "would think of nothing except his [spiritual] salvation." His only wish was that a priest be found to hear his confession. Again his master rushed about the city trying to find a Catholic priest who would be willing to sneak into the dungeon to hear the doomed man's confession. The superior of the local Jesuits demurred, to Orlyk's great disillusionment, stating that many martyrs had died without confession. Finally, the Hetman found a young Jesuit who agreed to undertake the dangerous task. He succeeded in getting to the prisoner and hearing his confession. Encouraged, Kazimierz again went before the Muslim court when summoned by the Mullah and, although "the [the Turks] tried by all means to lure him to embrace the Muslim godlessness," he remained steadfast, even when warned that, if he did not embrace Islam within three days, he would be decapitated.

When all his attempts to save his servant failed, Orlyk wrote his final letter to Kazimierz begging forgiveness for any transgressions against him, and again encouraged him on his path to martyrdom:

> Walk happily on the path to heaven which the Lord God predestined for you in His heavenly courts and in His Holy Providence which is fathomless. Blessed are they who walk in the name of God. And, once you arrive [in heaven] pray for me, a sinner and your comrade, so that we may meet again before the Celestial Father.[29]

Soon afterwards, while Orlyk was in church praying for the soul of his servant, Kazimierz was led through the streets of Salonika, walking "with joyful demeanor" to his execution outside the city gates.

The entire episode had an obviously profound impact on Orlyk. He wrote about it to his son and to various acquaintances, asking them to notify Rome about this martyrdom, as he called it. He even expressed the hope that Kazimierz might be canonized. For our purposes, however, this episode serves as a most poignant example of how deep and genuine was Orlyk's religious conviction.

In conclusion, it appears that Orlyk did not have one, unified approach to his Muslim allies but rather approached them on two different levels, that of politics and that of religion. When the Hetman thought that he could benefit from their aid, he viewed the Ottomans and Tatars in political terms, dealing with them pragmatically and objectively. But when he came to the conclusion that Muslim aid was not forthcoming, Orlyk easily allowed his subjective, religious prejudices to color his view of his erstwhile allies. In his relationship with the Muslims, a crucial problem Orlyk had to deal with was one of consistency: the Hetman had to be very careful that he did not allow his religious prejudices to interfere with his understanding of the political situation. However, the question of how successful Orlyk was in keeping politics and religion apart reaches beyond the bounds of this study and must be treated elsewhere.

FOOTNOTES

1. Bodianskii, A. O. "Perepiska i drugiia bumagi shvedskago korolia Karla XII..." *Chteniia* v imperatorskom obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh pri moskovskom universitete. No. 1. (Moscow, 1847), p. 6.

2. *Ibid.*, p. 56. In a letter which Orlyk sent to Skoropads'kyi on 20 September 1711 he wrote of Moscow's expansionary designs and then, as proof, added a document entitled: "Summa capita seu momenta quae N. N. aulae moscoviticae, per modum consilii de rebus ad portam otomanicam hac tempestate agendis insinuaverat." This document purported to reveal Peter I's plans for expansion.

3. Orlyk to Hryhor, 6/26 April 1732, Orlyk's *Diariusz podrózny...*, *Archives du Ministére des Affaires étrangéres, Memoires et Documents Pologne*, vol. XI, fol. 351 (henceforth *Diariusz*). Although Orlyk mentioned the origin of this document in 1711, he provided more detailed information in 1732: "proiekt ten dostawszy sekretnym iakimsci sposobem u Dworu Carskiego Rezident Xiercia Rakocego nazwany Talban przysłał go w roku 1710 do Benderu Królowi Szwedzkiemu, ktory kommunikował go Porcie i Dewlet Gieriowi Hanu, ztad na potym successit

deleteracia Woyny przeciw Moskwy a Talban przybywszy do Benderu wziaf od Króla nieboszczyka in recompensam Swey przyslugi 10m talarow."

4. *Ibid.*, fol. 352.

5. Hryhor sent memorials to this effect to the French government in 1741,1742, and 1747.

6. Orlyk to Flemming, 13/2 July 1720, *Sbornik statei i materialov po istorii Iugo-Zapadnoi Rossii* (Kiev, 1910), p. 58.

7. See E. Tengberg, *Fran Poltava till Bender* (Lund, 1953), p. 55.

8. For an interesting discussion of intellectual currents in Ukraine at this time cf. Y. Sherekh (Shevelov), "Moskva, Maroseyka," in *Ne dlia ditei* (New York, 1964), pp. 34, 42.

9. See B. Krupnytskyi, *Hetman Pylyp Orlyk (1672-1742)* in *Pratsi* Ukrains'koho Naukovoho Instytutu v Varshavi, vol. 38 (Warsaw, 1938), p. 21 ff.

10. Orlyk to Hryhor, 31/20 May 1732, *Diariusz,* XI, fol. 382.

11. *Ibid.*, fol. 383.

12. Orlyk to the Zaporozhians, 30 March 1713 (OS), *Czart.* 5907, Nr. 28530.

13. Orlyk to Müllern, 11 October 1713, *Krupnyts'kyi,* p. 212

14. Orlyk to Sztenflicht, 26/5 June 1726, *Diariusz,* IX, fol. 204.

15. Orlyk to Sapieha, 16/15 June 1728, *Diariusz,* X, fol. 94.

16. This fact is strongly stressed in some of the geneaological records found in the archives of Hryhor Orlyk in Dinteville, France.

17. The fact that Orlyk began his studies in Vilno is largely unknown. Orlyk himself revealed this while commenting on the fact that Kazimierz studied there: "o tym Jezuicie Stryiu iego [Kazimierz's] mam impressas species, zem go znal, kiedym sie w mlodym Wieku uczyl w Akademiey Wilenskiey." (*Diariusz, XI, fol. 307.)* This explains the remark made by Voinarovskyi in Bender that during the hetmanate of Samoilovych, Orlyk "attended school in dire straits in Lithuania." Cf. M. Vozniak," Bender'ska komisiia pro smert' Mazepy" in *Pratsi* Ukrains'koho Naukovoho Instytutu (Warsaw, 1938), vol. XLVI, p. 128.

18. A Jesuit acted as intermediary in the secret negotiations between Mazepa and Leszczyn'ski in which Orlyk was involved (see Letter of Orlyk to Iavorskyi, *Osnova,* 1862, X, p. 8). Jesuits also passed on Orlyk's correspondence with Polish magnates and his own family in Poland (*Diariuz,* X, fol. 148). And Jesuits were Orlyk's principal sources of information and outside contacts throughout the Hetman's stay in Salonika.

19. For a recent discussion of these questions, see the doctoral dissertation of Max Okenfuss, "Education in Russia in the First Half of the Eighteenth Century," Harvard University, 1970.

20. Actually Orlyk's studies in the Mohyla Academy were, in form and content, for all practical purposes, a continuation of the type of education he received in Vilno. By comparing the curriculum of the Orthodox school with those of the Jesuit colleges, Okenfuss shows that they were essentially identical. *Ibid.,* p. 118.

21 For Orlyk's extended discussion on this topic see *Diariusz,* X, fol. 71. The general question of Orlyk's religious views was treated by B. Krupnyts'kyi, "Philipp Orlik und die Katholische Kirche," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (Breslau, 1940) h. 3/4, p. 427.

22. The activity of these men, especially Galiatovs'kyi, in advocating the anti-Muslim line has been recently treated by Daniel Waugh in his dissertation,"Seventeenth-Century Muscovite Pamphlets with Turkish Themes...," Harvard University, 1972.

23. *Ibid.*, p. 159. Waugh provides summaries and an analysis of both the *Łabedz* and *Alkoran.*

24 *Diariusz,* XI, fol. 101.

25. Orlyk was especially happy to hear a rumor (in 1732) to the effect that that year some Crimean mullahs had come to the conclusion that Mohammed was a false prophet and openly declared this before the people, an act which led to their summary execution. *Diariusz,* XI, fol. 102

26. The full description of this episode may be found in *Diariusz,* XI, fols. 295-320. For details of Kazimierz's biography, see fols. 306-307.

Ibid., fol. 295. Kazimierz later revealed that he had been driven into this desperate act by an unfortunate love affair with a Greek woman in Salonika.
Ibid., fol. 301
Ibid., fol. 312.

Юрій Шевельов

"ИСТОРИЯ РУСОВ" ОЧИМА МОВОЗНАВЦЯ

1922 року відзначувано двосоті роковини з дня народження Григорія Сковороди. Два українські мовознавці, Бузук і Синявський, присвятили невеличкі розвідки мові українського старчика 18-го століття. Висновки двох авторитетів були на диво розбіжні. Бузук твердив, що "головною основою" мови Сковороди була "російська письменна мова 18-го століття", тільки з домішкою українізмів, польонізмів і церковнослов'янізмів[1]. Синявський рішуче відкидав цю думку. "Сковорода, писав він, й мовою своїх творів був органічним витвором староукраїнської культури, продовженням української літературної традиції"; "Його мова була доволі типовою книжньою українською мовою XVIII ст."[2]. Автори пізніших писань про мову Сковороди стоять ближче до поглядів Синявського. Моргун назвав мову Сковороди макаронічною, але це не перешкодило йому визнати її за "дорогоцінний вклад в українську літературну мову на початковому етапі її становлення на живій народній основі"[3]. Гнатюк знайшла в творах Сковороди "слов'яноруський різновид давньо-української літературної мови"[4].

Чи міг Бузук так драстично помилитися? Ні, суперечність між його поглядами і поглядами Синявського великою мірою позірна. Вона залежить від того, з чим мову Сковороди порівнювати. Якщо порівнювати її з російською літературною мовою 18-го сторіччя, вона обґрунтовано здасться льокальним варіянтом останньої; якщо зіставити мову Сковороди з українською літературною мовою 17-го — початку 18-го сторіччя, вона виглядатиме відміною цієї останньої. Щоб зрозуміти

---

1. П. Бузук. Мова і правопис в творах Г.С. Сковороди. Пам'яті Г.С. Сковороди. (1722-1922). Одеса 1923, ст. 62, 79.

2. О. Синявський. Мова творів Гр. Сковорода. "Червоний шлях" 1924, 4-5, ст. 252, 255.

3. П. Моргун. Місце Г.С. Сковороди в історії розвитку української літературної мови. "О.О. Потебня і деякі питання сучасної славістики". Харків 1962, ст. 115н.

4. Г. Гнатюк. Мова творів Г.С. Сковороди." Українська мова в школі" 1958, 3, ст. 19.

це, треба спробувати поглянути на справу очима інтеліґента православного барокко. Для нього літературна мова — це було поняття не національне, а культурно-релігійне. Погляд цей виразно виявився в долі граматики Мелетія Смотрицького. Творена в Киеві, українцем і з найближчою адресою українського книжника, це не була граматика української мови. Це була "Грамматіки славенския правилное Сунтаґма". Упорядникові її часто закидають, що це не була граматика чистої церковнослов'янської мови, щоб потім ласкаво подарувати цей огріх, мовляв, у той час традиція чистої церковнослов'янської мови була втрачена. Але це підхід дещо анахронічний. Як діяч церкви Смотрицький міг прагнути чистоти церковнослов'янської мови. Він підкреслив це в назві книжки. Він не раз згадує про потребу "языка чисте славенского", вимагаючи навіть, щоб "діалект в звыклой школной розмовъ славенскій межи тщателми под каранием [був] захован"[5]. Як людині барокко Смотрицькому не міг не присвічувати ідеал понаднаціональної мови синтетичного типу, що, мавши церковнослов'янську основу, могла б використовуватися всіма православними слов'янами, бо була б здатна легко переключатися з одного національного ключа на інший. Граматика, писав він, "есть ку понятию як языка чистости так и правого а сочинного *ведлуг власности диалектов* и мовения и писания и писм вырозумения"[6]. Його "чиста слов'янська мова", вільно чи мимоволі, мала деякі виразні українські риси. Але ці риси могли заступатися на риси інших мов — російської, болгарської, сербської, як скоро вона переходила в руки інтеліґенції цих національностей. Вона була, отже, синтетичною[7] не в тому сенсі, що поєднувала в собі риси всіх слов'янських мов (радше ідеал Ю. Кріжаніча), а тим, що, бувши в основі церковнослов'янською-українською, дозволяла переключення на церковнослов'янську-російську, церковнослов'янську-сербську і т.д.[8]. Цей ідеал не виключав національних особливостей, він припускав дещо з них, тільки підпорядковував їх принципові релігійно окресленого універсалізму. Окремі елементи граматичної (а тим більше лексичної)

5. Мелетій Смотрицький. Грамматіки славенския правилное сунтаґма. Єв'є 1619, ст. 3, 4. Тут і в дальших цитатах з текстів 17-18 ст. (включаючи "Историю Русов") зберігається правопис оригіналу за винятком "твердого знака" в кінці слів, що систематично опускається.

6. Смотрицький, ст. 2.

7. Термін О. Горбача, див. його "Die vier Ausgaben der kirchenslavischen Grammatik von M. Smotryćkyj". Вісбаден 1964, ст. 4.

8. Додаймо, що цим вона поза відомом її автора перегукувалася, якщо не в букві, то в дусі, з традицією церковнослов'янської мови, як її підвалини заклали Кирило й Методій: для них церковнослов'янська мова не була ні македонською, ні моравською, ні болгарською, а всім тим у міру потреби. Своєрідний універсалізм релігійного барокко несподівано виявив деякі риси, подібні до своєрідного космополітизму візантійських учених-місіонерів 9-го сторіччя.

норми могли заступатися іншими, але засада національної забарвленості зберігалася.

Ця відносна, але зрештою досить широка воля переключень і пересувів, яку нам тепер важко збагнути, визначила собою історію української літературної мови в 18-му сторіччі. Потреба, в одних випадках добровільна, в інших вимушена обставинами, співпрацювати з Росією приводила до чимраз щедрішого впровадження елементів російської мови до писань українських книгочиїв. Але це не виключало використання українських форм, слів і конструкцій і не означало в очах авторів і читачів переходу на іншу мову, тим менше — зраду своєї мови й нації. Тут ключ до розуміння мови Сковороди. Статистично вона, мабуть, обіймала більше елементів, спільних з російською мовою того часу (хоч не спускаймо з ока, що в самій основі російської літературної мови закладені церковнослов'янські елементи), ніж з розмовною українською. Тут має рацію Бузук. У спрямуванні, в мовній ідеології (якщо можна вдатися до такого терміну), вона лишалася продовженням традицій української літературної мови, і тут ми пристаємо до Синявського.

Про "Историю Русов" (далі скорочено ИР) мовознавці, скільки знаю, не дискутували, а історики, з їхнім досвідом літературних мов нового часу і, зрештою, не надто зацікавлені в мові як такій, твердили, що твір написаний російською мовою з домішкою українізмів. Погляд, аналогічний Бузуковому щодо Сковороди. Але як погляд Бузука на мову Сковороди розкривав тільки один аспект питання, так і цей. Його треба доповнити поглядом Синявського: як і Сковорода, ИР мовно не випадає з річища розвитку української літературної мови 18-го століття. Її українізми — почасти вияв недостатнього опанування російської літературної мови, але вони — не помилка, вони — нормальний складник мови цього твору. В самому тексті є виразні вказівки, що автор його не вважав свою мову за російську (ані за розмовну українську), в протилежність, наприклад, іншому українцеві 18-го сторіччя — В. Капністові. Та питання це вимагає спеціяльного опрацювання; я повернуся до нього в іншому місці. Тут обмежуся на висновку: виключати ИР з історії української мови неправомірно. Це збіднює наше знання про минуле української мови взагалі, української літературної мови зокрема.

Завдання цієї статті — поза попередніми вступними увагами — далеко вужче. Істориків давно непокоїть питання про те, хто, де і коли написав ИР. Чи може аналіза мови тексту прислужитися до відповіді на ці питання? Спроби такого характеру роблено, але робили їх історики самі. Не можна дорікати їм, якщо ці спроби виходили не досить систематичні,

а часом і не досить обґрунтовані. До однієї з них, Яковлева, я ще повернуся в дальшій частині цієї статті.

Слід сказати наперед: за сучасного стану нашого знання про українську й російську мови 18-го сторіччя мовознавство не дасть остаточної відповіді на ці троє питань. Його матеріял і здобутки можуть бути тільки допоміжні. Сподіваюся одначе, що певна невеличка користь з них може бути. Далі, не претендуючи ані трохи на вичерпність (тема ця потребувала б монографії), подаю деякі дані щодо географії (де) і хронології (коли) твору. Питання про особу автора (хто) мовознавець може порушувати тепер хіба тільки в дуже загальній і радше негативній формі (хто не міг написати ИР).

Лінґвогеографічну аналізу можна почати з розгляду лексики, видима річ, лексики українського походження. Поза межами цієї аналізи з української лексики лишаються історизми українського походження. Вони, як от назви військових гідностей і з'єднань, зброї, старовинних податків тощо, не льокалізуються, творячи історичний кольорит загального характеру. Поза ними я маю список коло 150 українських слів з ИР. не вживаних ні в російській, ні в церковнослов'янській мові, деякі з них повторювані досить часто. Вони повним правом належать до історичного словника української мови, ба навіть до словників української мови від Котляревського до наших днів. Досі вони лежать облогом в українській лексикографії. Проте тут не місце їх перелічувати: тут нас цікавлять тільки ті з них, що, імовірно, мають льокальний характер і, можна думати, не поширені повсюдно. Встановити це можна тільки приблизно, спираючися на джерела, з яких ці слова цитуються в словниках української мови, передусім Грінченка, Білецького-Носенка і в шеститомному академічному[9]. Коли ми нарешті матимемо словник українських говірок, можна припускати, в мої визначення льокальної приналежности того чи того слова доведеться впровадити не одне уточнення або й пересув; вагу ці визначення мають хіба тільки в своїй загальній сумі, не конечно щодо окремих складників списку.

---

9. Борис Грінченко. Словарь української мови, 1-2, Берлін 1924 (фотопередрук першого видання, Київ 1909); П. Білецький-Носенко. Словник української мови. Підготував до видання, В. Німчук. Київ 1966; Академія Наук Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. Потебні. Українсько-російський словник, 1-6, Київ 1953 - 1963. Далі цитуються скорочено: Гр.,БН., ІМ. Інші скорочення, вживані в дальшій документації слів, такі: Котл. - В. Вашенко, Ф. Медведєв, П. Петрова. Лексика "Енеїди" І.П. Котляревського. Покажчик слововживання. Харків 1955; П. - Ал. Павловский. Грамматика малороссийского наречия. СПб 1818.Сторінки в дужках відсилають до ИР. Слова після двокрапки відсилають до місцевостей або авторів, що на них посилається цитований словник. Для порівняння використано, де була в цьому потреба, Толковый словарь живого великорусского языка В. Даля. СПб - Москва 1912 (четверте видання). У посиланнях цитується: Даль. В назвах рослин посилання зроблені також до Мак:S. Makowiecki. Słownik botaniczny łacińsko-małoruski. Краків 1936.

З цими застереженнями можна, насамперед, навести групу слів, що найімовірніше, характеризують центральні києво-полтавські або степові говірки: *байрак* (17, 61, 156, 251): Гр.: Київщина; Котл.; БН.; нема в П.; *ватажка* (40): Гр.: Полтавщина; Котл., БН *ватажок;* нема в П.; *катран (*111): Гр., ІМ.: Київщина; Котл., П., БН. — нема; пор. Мак. 597; *копань* (240): Гр.: Кубань; Котл., П., БН. — нема; *месник* (229): Гр.: Київщина; Котл., П., БН. — нема; *опуцьки* (111): Гр.: Київщина; БН.; Котл., П. — нема; пор. Мак. 3240; *перехрестоκ* (132): Гр.: Київщина, Полтавщина; Котл., П., БН. — нема; *погони* "древесныя листья и погоны" (186): Гр.: під *погін,* 2: Полтавщина; Котл., П., БН. — нема; Даль має *погонки,* Курщина, що може бути позиченням з північно-українських говірок; *прочинатися* 'прокидатися' (206): Гр.: Київщина, Полтавщина, Дін; ІМ. — Полтавщина, але теж Чернігівщина; Котл. — *прочнутись;* БН.; П. — нема; *стадник* (251): Гр., ІМ.: Полтавщина; БН.; Котл., П. — нема; *холодок* Asparagus officinalis (111): Гр.: Київщина; БН.; Котл., П. — нема; пор. Мак. 362; *хрещатий* "хрещатыя хоругви" (37): Гр. 2: Київщина; ІМ.: Полтавщина, Волинь; БН; Котл., П. — нема; *чагарник* (171): Гр.: Полтавщина; ІМ.: Харківщина; БН; Котл., П. — нема; *чобан* (251); Гр. (*чабан*): Київщина, Херсонщина; ІМ.: Київщина; БН.; Котл., П. — нема.

Кілька слів ведуть нас радше на захід: *мимо* ("мимо знанія Наказнаго Гетмана", 190): Гр. без льокалізації; ІМ.: Галичина; Котл., П., БН. — нема; *пінязь* "пенязя"[10] (210): Гр.: Галичина; БН.; Котл., П. — нема; проте це може бути історизм; *серен* "твердаго сирену" (131): Гр.: Закарпаття; БН; Котл., П. — нема; *шина* "пекти шиною" (238): Гр.: Полтавщина, Поділля; ІМ.: Галичина; Котл., П., БН. — нема.

Дуже мало слів льокалізуються на півночі: *зимовник* ("зимовники Запорожские и хутора" 253): Гр.: Чернігівщина; БН.; Котл., П. — нема; *опияк* (252): Гр. (*опияка*): Чернігівщина (*опіяка* — Чернігівщина, Київщина, Полтавщина); Котл., П., БН. — нема; *зимівля* ("зимовля" 173, 194, 219): Гр.: Чернігівщина, Полтавщина; Котл., П., БН. — нема; Даль має з Курської губерні.

В аналізі цих даних слід мати на увазі, що основа мови Котляревського, насамперед, полтавська, Павловського - північно-українська (лівобережна), Білецького-Носенка - прилуцька, себто перехідна від лівобережних південних до північних говірок. Відсутність слова в цих джерелах може бути свідченням браку даного слова в цих говірках, хоч це, звичайно, не обов'язково: жадне з цих джерел не має навіть приблизно вичерпного характеру.

---

10. ИР, уживаючи українських слів, часто надає їм російського фонетичного оформлення.

Попри всю недосконаліть і поверховість цієї аналізи, попри сумнівність багатьох окремих позицій впадає в око, що наслідки її ґрунтовно відмінні від аналізи, зробленої такими самими методами, лексикону "Грамматики малороссийского наречия" Павловського[11]. Там виразно виявилася північно-українська основа мови автора; тут, в ИР, питома вага північних елементів мала. Звичайно, деякі з слів, цитованих вище, можуть уживатися і в північних говірках, просто словники не вказали на це. Але навіть при цій умові характеристично, що фактично не знайшлося в ИР слів, обмежених до півночі української території. Український лексикон ИР відмінний також від словника "Енеїди" з її південно-східною, полтавською основою і від полтавсько-слобожанського словника українізмів Сковороди, скільки можна покластися на список Сковородиних українізмів, укладений Бузуком[12]. Географічним центром українського словника ИР видається територія з центром десь між Прилукою й південною Київщиною (Черкащиною).

Оглоблин дуже переконливо показав, що автор ИР незвичайно добре знав географію Новгорода-Сіверського і його околиці і виявляв спеціяльне зацікавлення до цього міста. Висновки моєї лексичної аналізи не вказують на виразні новгород-сіверські елементи в мові ИР.

Перше, ніж спробувати розв'язати цю суперечність, слід кинути погляд на деякі морфологічні й фонетичні риси українського елементу ИР. Виявлені ці риси в тексті тільки принагідно і, мабуть, проти волі автора. Відповідно до своєї "мовної ідеології" він уникав цих рис. Проте дещо продерлося на поверхню в поодиноких виняткових написаннях. Льокалізувати ці прояви не завжди легко. Поки не маємо діялектного атласу української мови, доводиться спиратися на принагідні згадки в поодиноких статтях і монографіях. Ці згадки, звичайно, лишають на мапі більше білих плям, ніж зафарбованого простору. Майже всі твердження в цих питаннях можуть бути тільки гіпотетичні.

У морфології, в іменниковій відміні, можна відзначити називний множини *очерета* (66). Я не маю даних про географію закінчення *-а* саме в даному слові. Але є деякі відомості про *-а* в словах *голос, холод, ліс* та деякі інші. Такі форми знані майже на всій Полтавщині, як її розуміє Ващенко (себто з Сумщиною й північною Дніпропетровщиною), з особливою концентрацією на півдні й сході[13]; заходять вони до Переяславщини[14], Середньої Черкащини, де одначе існують паралельні

---

11. G.Y. Shevelov. Die "Grammatik der kleinrussischen Mundart" von Pavlovskij und ihr Autor. Zeitschrift für slavische Philologie, XXVII, 1958, ст. 61-63.

12. Бузук, ст. 76н.

13. В. Ващенко. Полтавські говори. Харків 1957, ст. 130н.

14. В. Брахнов. Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині. Діалектологічний бюлетень, 7. Київ 1960, ст. 65.

форми на *-и*[15], до степових говірок Лівобережжя[16], але також до лівобережних північних говірок, хоч з меншим числом випадків[17]. Пор. також форму *холода* в широко відомій поезії чернігівця Л. Глібова "Журба": "Повіють холода" (в римі з *вода*). Отже, форми ці вживаються на всьому Лівобережжі, а периферійно виступають за Дніпром у смузі щонайменше між Кременчуком і Переяславом; особливо насилені вони, можна думати, на переході від полтавських до степових говірок. ІМ дає приклад *очерета* з Остапа Вишні, біографічно зв'язаного з Полтавщиною.

У двох українських цитатах ИР має прикметник у називному множини з закінченням *-ы*: "Колы вернетесь здоровы" (242); "Рохмыстры нашы все письменны" (253). Таке закінчення характеризує, насамперед лівобережні північні говірки[18], але знаходимо його й далі на південь, як от на Переяславщині й Шполянщині[19].

У непрямих відмінках займенника третьої особи після прийменників ИР часом збивається на форми без епентетичного *н-* при загальній перевазі форм з *н-*, вимаганих нормами церковнослов'янської (і російської) мови: "подведена под его мина" (143); "вредныя для ея (Росії. Ю.Ш.) движенія Турецких... сил" (181). Менш характеристичні конструкції з *против* ("послал противу их Боярина" 149, пор. теж 54) і зовсім не належать сюди конструкції з *между,* що нормально вживалися в російській мові 18-го сторіччя з займенником без *н-* ("между ими" 11, 14, 54, 138, 202). Усунення епентетичного *н-* — типова риса північних говірок[20], але зустрічається вона в багатьох місцевостях Полтавщини, Переяславщини, Черкащини та ін.[21]

Мало відомо про географію дієприкметника на *-тий* від дієслів на *-ати:* ИР має *забраты* 65, *забратыми* 78 і *выгнато* 187. Здається, ці форми не чужі північним говіркам. Брахнов 74 цитує з Переяславщини *забратий, прибрата, виората.* Ще менше можна сказати про географію форм *напилий, убулий (напилых* 101, *убылыя* 109). Гр. наводить *напилий*

---

15. А. Могила. Словозміна в говірках Середньої Черкащини. АН УРСР, ІМ. Середньонаддніпрянські говори (Збірник статей). Київ 1960, ст. 50.

16. В. Чабаненко. Особливості відмінювання іменників у степових говірках долини р. Кінської. АН УРСР. Українська лінгвістична географія. Київ 1966, ст. 101.

17. С. Довгопол. Поліська нижньонаддеснянська говірка с. Пухівки. Діалектологічний бюлетень, 9. Київ 1962, ст. 95.

18. Ф. Жилко. Нариси з діалектології української мови. Київ 1966, ст. 89: Ващенко, ст. 157.

19. Брахнов, ст. 69: П. Лисенко. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини. Середньонаддніпрянські говори (Збірник статей), ст. 38н.

20. Жилко, ст. 155; Довгопол, ст. 96: В. Белявский. Народный говор уездного города Глухова Черниговск. губ. Русский филологический вестник 50, 1903, ст. 315.

21. Ващенко, ст. 173. Брахнов, ст. 71: Лисенко, ст. 31, Могила, ст. 56.

з Київщини (? Максимович) і Новоград-Волинщини. Мої матеріяли з новітнього письменства теж вказують переважно на Київщину й Волинь, але ось приклад з полтавця Макаровського: "І грек напилий спать уклавсь".

З перегляду цих морфологічних фактів випливає, що автор ИР міг походити з терену лівобережних північних говірок; але нема серед них ні однієї риси, що вказувала б виключно на цю територію. Полтавщина й Київщина (Черкащина) можуть теж входити в гру.

Виразніші є ті кілька фонетичних рис тексту ИР з українським забарвленням, що їх можна встановити з поодиноких написань ИР. Можна припускати, що *р* автора ИР було стверділе в позиції перед *а:* "до рѣк Стыра, Случи" (3) поруч гіперпоправного *р'* у написанні *Бряцлав* (95, 105, 180). Це було б рисою північних говірок[22]. Але маємо двоє явищ, цілковито чужих цим говіркам: нерозрізнення ненаголошених *е* та *и: учененных (учиненых 54), сирен (серен 131), переселить (пересилити 229)* і прояви укання: *табур* 47; менше значення має написання *Самуйлович,* що може базуватися на вимові *Самуїл* або на північно-українській рефлексації *о* і було традиційне в українських літописах 18 ст.[23]

Ці дані недвозначно вказують на не-північне походження автора ИР, що стоїть у згоді з висновками, що їх підказувала аналіза лексики, і не розбігається з даними морфології. Щоправда, на фонетичні дані не можна цілковито покластися: як відомо, оригінального рукопису ИР не збереглося, і ті кілька південно-українських рис, що їх знаходимо, могли бути помилками переписувача: нема підстав припускати, щоб він міняв словник тексту в напрямі його "роз-черніговлення", але фонетично зумовлені ортографічні помилки могли легко втиснутися в текст поза свідомими намірами переписувача.

Наявність, отже, незаперечно не-північних рис у мові ИР не може бути з певністю приписана авторові. Але, здається, можна з великим ступенем імовірности твердити, що текст ИР вільний від таких рис, що властиві тільки і виключно північно-українській території. З цього випливає, поскільки кревна зацікавленість авторова в новгород-сіверських справах доведена, що треба було б розглянутися, чи не було серед новогород-сіверської інтелігенції особи, що походила з Полтавщини або Київщини,

22. Жилко, ст. 65. Самовидець (Летопись Самовидца, издана Киевскою временною коммиссиею для разбора древних актов. Київ 1878) має Браславль (напр. ст. 79), Величко (Самійла Величка Сказаніе о войнѣ козацкой з Поляками. Київ 1926) уживає Брацлав(ль), див., напр., ст. 32, 53, 60.

23. Див., напр., Літопис Самовидця, ст. 116 і ін. за індексом. Самовидець уживає також форми *табур,* напр. ст. 26, 40, 67, 69.

але переселилася до Новгород-Сіверського і провела там довгі роки. Такі люди там були[24].

Якщо в пошуку відповіді на питання про географічну приналежність чи походження автора ИР помічними були українські складники мови тексту, хронологічних вказівок можна сподіватися від перегляду російських і західних компонентів. Спроби такого характеру вже роблено і не раз. Борщак, що вважав, що ИР написано між 1816 - 1825 р., як один з доказів на це наводив уживання слів і виразів *нація, національный, министр, министерство, неутральный, неутрал держать, политическое равновесие*[25]. Яковлів слушно відкинув цей погляд, показавши, що цих виразів уживано далеко перед тим, з початку або середини 18 ст. Сам він, користаючися з тієї ж методи, посилався на слова *революція, патріот, патріот націи, національный патріот,* щоб довести, що текст був написаний після французької революції, в роках 1794-1796[26]. "Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху" Н.Смирнова (СбОРЯС 88, 1910) або "Этимологический словарь русского языка" А. Преображенського (Москва 1910...) (з посиланнями на Смірнова) легко показали б Яковлеву, що і *патріот і революція* були відомі в російській мові з часів Петра I[27]. Одначе в засаді підхід Борщака і Яковлева був правильний. Якщо з мови ИР можна видобути вказівки про час написання твору, то передусім через установлення хронології чужих слів і російських неологізмів.

Чужими словами автор ИР користається залюбки; часто твориться враження, що він милується ними, що легко поставити в зв'язок з його антиклерикальними і (станово-) ліберальними ідеями: джерело всього цього комплексу ідей і слів спільне: Західна Европа. Можна розрізнити кілька верств чужих слів: українські позики 16-17 ст., переважно через польське посередництво, деякі позичені ще давніше, чимало з них засвідчені в Памви Беринди, як от *рум* ("конницѣ повелѣл итти туда румом" 173; в більшості українських словників нема, в Грінченка з народної пісні, в польській мові з 1636 — Лінде, 5[28]; *тиран (скій)* (91 ПБ 133)[29]; *трибунал*

24. Кільком з них присвячені сильветки в "Людях старої України" О. Оглоблина (Мюнхен 1959). Інші ще чекають на опрацювання автора книги або когось з його учнів.

25. É. Borschak. La légende historique de l'Ukraine: Istorija Rusov, Париж 1949, ст. 164.

26. A. Yakovliv. *Istoriya Rusov* and its Author. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., III, 2, 1953, ст. 665, 664, 668.

27. Після французької революції слово *революція* дещо змінило значення, але в обох випадках, коли це слово вжите в ИР 151, 188, контекст не дає змоги встановити, чи слово використане в старому чи в новішому значенні.

28. M.S.B. Linde. Słownik języka polskiego. Львів 1854 (фотопередрук Варшава 1951). Далі цитується Лінде.

29. АН УкРСР. Лексикон словенороський Памви Беринди. Київ 1961 (фотопередрук видання 1627 р.) Тут і далі цитується ПБ.

102, ПБ 124; *фортель (но)* (37, ПБ 142; пор. *фортелне* в літописі Величка 17; головна маса чужих слів, що прийшли до російської мови за Петра I, зокрема майже вся військова лексика й термінологія, якої рясно в ИР; менша кількість чужих слів, що вперше засвідчені, скільки сьогодні знаємо, в середині 18 ст. як от *лаконический* (115. ГВ: 1760)[30], *маневры* (104. Фасм.: 1764)[31], *прожект* (216; *прожектанты* 52. ГВ: 1768, але *проект* з часів Петра I - Смірнов s.v.), *роброн (обрончики* 251. Фасм.: 1764), *роль* (у виразі *играть роль* і похідних, 17, 44, 183, 187, ГВ: 1770). Усі ці верстви чужомовної лексики не кидають світла на час написання ИР, хоч свідчать про те, що авторові книги російська літературна мова не була чужа, а військову термінологію російської армії того часу він знав досконало.

Є одначе кілька слів, дати появи яких указують радше на 90 роки 18 ст. Сюди належать: *акомпанировать* (187, 255. МГУ: перше засвідчення в словнику 1803)[32]; *кокарда* (60. ГВ: 1791; пор. Ковалевская 246)[33]; *мина* 'вираз обличчя'(109, 201. ГВ: 1791); *ноль* (219. Тарабасова: 1782)[34]; *парк* (артилерії) (92. ГВ 'сад': 1791); *сикурсовать* (90, 106, 187. Фасм. посилається на Пушкіна. Останній ужив слова тричі, з того два рази в "Капітанській дочці", історичному творі з часів Катерини II[35]. З цього випливає, що в його час слово не було нове і в'язалося з останньою чвертю 18 ст.)[36]; *тузинковый* ("по кафтану тузвенковому" 16. Джерело цього слова на відміну від усіх попередніх не російське, а польське, де воно засвідчене за Лінде з 1777 р.).

Якщо датування появи цих слів дев'яностими роками правильне, ИР не могла бути написана перед цим часом. З другого боку, характеристично, що в тексті нема жадного чужого слова, що з'явилося після 1803

30. G. Hüttl-Worth. Foreign Words in Russian. A Historical Sketch, 1550-1800. Берклі і Льос Анджелес 1963. Тут і далі цитується ГВ.

31. M. Vasmer. Russisches etymologisches Wörterbuch. Гайдельберг 1953-1958. Тут і далі цитується як Фасм.

32. Московский Гос. Университет. Этимологический словарь русского языка. Вып. I: А; Вып. 2: Б. Автор-составитель Н. Шанский. Москва 1963, 1965. Тут і далі цитується МГУ.

33. Е. Ковалевская. Иноязычная лексика в произведениях Н.М. Карамзина. АН СССР. Институт русского языка. Материалы и исследования по лексике русского языка XVIII века. Москва - Ленінград 1965.

34. Н. Тарабасова. Ноль и нуль. Вопросы культуры речи, 1. Москва 1955, ст. 228. Форма *нуль* відома вже за Петра I. Див. И. Василевская. К вопросу о формальной дублетности иноязычной лексики в заимствующем языке. АН СССР. Институт русского языка. Процессы формирования лексики русского литературного языка (От Кантемира до Карамзина). Москва-Ленінград 1966, ст. 306.

35. АН СССР. Институт русского языка. Словарь языка Пушкина, 4. Москва 1961, s. v.

36. Проте слово може бути і давнішої дати. *Сукурс* було часте за Петра I; *секурс* наводиться в Лексиконі вокабулам новым, див. Смирнов, 284н.

р. Виходить, що хронологію, приміром, Борщака слід поставити під сумнів, тоді як датування Оглоблина ("Можна думати, що "І.Р." була написана десь в кінці 18 в. (1790-і рр.) або на поч. 19. в. (1802-05)")[37] або Яковлева (1794-96)[38] витримує випробування філологічною методою.

Ці висновки одначе слід сприймати обережно. Дата появи слів *акомпанировать* і *сикурсовать* нам невідома; вміщення слова в словниках може часом відстати від уживання його в мові[39]. Щодо слова *парк* нема відомостей про першу появу його в військовому значенні. Нарешті, всі "перші появи" слів можуть при дальших розшуках відсуватися назад. Словники 18 ст. типу САР (Словарь Академии Российской, 1-6, 1789-1794. Мені приступний у другому виданні 1806-1822) радше уникали чужих слів: пізніші словники використовували матеріяли 18 ст. обмежено. Поки нема повного словника російської мови 18 ст. не можна ніколи бути певним у датуванні першого засвідчення слова на письмі[40]. Характеристичним прикладом, що вчить обережности, може бути слово *аксельбанты* (власне *эксельбанты* 12): МГУ подає як перше засвідчення в словнику рік 1803, визнаючи одначе, що слово позичене в 18 ст., але не кажучи, коли саме. Можна було б легко уявити, що запозичення припадає десь на дев'яності роки, десятиліття перед появою словника. В дійсності одначе річ, а отже, очевидно, і слово були запроваджені 1762 р.[41] Цитована вище *кокарда* була запроваджена до уніформи 1731р.[42], але під назвою *бант*. Припущення про те, що слово *кокарда* з'явилося 1791 р. базується на матеріялі ГВ з Карамзіна. Але я

---

37. О. Оглоблин. "Історія Русів". НТШ. Енциклопедія українознавства, Париж - Нью-Йорк 1955, ст. 892.

38. Annals, ст. 668.

39. Наприклад, слова *лаконический, маневры, роль,* віднесені вище на шістдесяті роки 18 ст. вперше з'являються в словнику Н. Яновського 1803-06 р. (За Словарем современного русского литературного языка АН СССР, т. 1-17, Москва 1950-1965, s. vv. Далі цитується САН). "Новый словотолкователь иностранных речений" Яновського мені тепер не приступний.

40. Є в ИР ще кілька чужих слів, що могли б кинути світло на хронологію написання тексту. На жаль, у моїх руках нема даних щодо їх першої появи: *азиатический* (227, 252; теж у Болотова А.Т. в рукописах початку 19 ст., опублікованих у Литературное наследство 9-10, Москва 1933 "65-ой год моей жизни или подробное описание всего происходившего со мною с 7 числа октября 1802 г." і "Современник или записки для потомства". Дальші посилання на Болотова, ЛН, ст. 174: 1802; але пор. *азіятицких* ще в Величка 46), *кавалькада (кальвоката* 161; перша фіксація в словнику - Яновський 1804, див. САН і Василевская, 300), *контакт* (169; САН - 1912!), *ордер* 'військовий шик' (152; відповідно до французького ordre de bataille? В цьому значенні невідоме мені з інших джерел), *предестинація* (214; не відоме мені з інших джерел), *претендатор* (173. Тільки *претендент* - з часів Петра І: Смірнов 238), *флатировка* (162; *флатуровать* 1730: Смірнов 309).

41. Историческое описание одежды и вооружения российских войск, составленное по Высочайшему повелению М. Висковатовым, ч. 3, СПБ 1842, ст. 172, 184, ілюстр. 393.

42. Там таки, ч. 2, ст. 168, 172, ілюстрації 260, 263.

не маю певности, чи в військовій термінології воно не було запроваджене давніше.

Крім чужих слів, в установленні хронології тексту можна було б спертися на новотвори російської мови, що були скальковані з французької мови або створені іншим способом у кінці 18 - початку 19 ст.. Здебільшого в нашій уяві вони сполучаються з ім'ям Карамзіна, хоч далеко не всі вони були справді вперше ним запроваджені. Проте надійних висновків з цього матеріялу можна сподіватися ще менше, ніж з аналізи чужомовної лексики: історія фразеологічних зворотів російської літературної мови 18 ст. -- ділянка ще майже не торкана.

У мові ИР є більш чи менш певні ґаліцизми фразеологічного й синтактичного характеру, як от *дѣлали свои добычи* (198: faire son butin, sa proie); *игралище коловратной фортуны* (156; le jouet de la fortune changeante); *обнажил душу* (117: mettre son âme à nu, exposer son âme nue); *отвратительный к протекциям* (99: répugnant à quelque chose); *подвинул* тотчас всѣ *пружины,* ѝм изобрѣтенные, чтобы приклонить чинов на свою сторону (183: faire jouer les ressorts); *повергли в бездну зол* (157: plonger dans le gouffre de maux, entraîner dans un abîme de malheurs). Загально відомі є такі семантичні кальки, як *трогательный, тронуть,* (208, 119: touchant, toucher) 'зворушливий, зворушити', *упоенный* (побѣдою. 74) (enviré) або такі словотворчі кальки як *впечатлѣніе* (139: impression) чи *оттѣнивать* (211: ombrer). Не виключена річ, що до кальок належить і *пугалище* (99: épouvantail). За синтаксичну кальку вважається вживання *отмстить* з акузативом "отмстить Волохам смерть Гетмана" (30, також 26. Пор. venger une offence)[43], можливо калькою є конструкція *извѣстился, что...* (112: s'informer si...; être informé que; але пор. у Величка 30: "Кошовий отаман увѣдомившися от Хмелницкого, где...").

Одначе з цих даних майже не можна робити хронологічних висновків щодо ИР. Ті з цих кальок, що досліджені краще, належать як правило до середини 18 ст.: *впечатлѣніе* 1752 (ГВ$_2$ 90) [44], *тронуть* 1750 (ГВ$_2$ 202), *упоенный* 1766 (ГВ$_2$ 209), *пугалище* 1762 (САН). Для більшости наведених слів і конструкцій наявні словники й дослідження не постачають жадних хронологічних вказівок. Одначе в двох випадках, можливо, маємо справу з мовними фактами, що ввійшли до російської літературної мови саме в вісімдесятих-дев'яностих роках 18 ст.:

---

43. Гак В. Виноградов, Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв. Лейден 1949, ст. 244. Одначе в давньоруській мові конструкція з акузативом чи не єдина можлива. Див. И. Срезневский, Материалы для словаря древне-русского языка, (2 СПБ 1902) (s.vv. *мьстить, отъмьстить),* і в ИР це легко може бути синтаксичним архаїзмом. Пор. в ИР і новішу конструкцію з *за* + акузатив: за его отмщевая 93.

44. G. Hüttl-Worth, Die Bereicherung des russischen Wortschatzes im XVIII. Jahrhundert, Відень 1956. Цитоване тут і далі як ГВ$_2$; за МГУ 3 - 1741р.

трогательный, з 1783 (ГВ$_2$ 201), *пружина* 'знаряддя' з 1780 (Веселитский 90)[45]. Якщо ця часова характеристика правильна, вона потверджує припущення, виснуване з аналізи чужих слів, а саме, що ИР була написана не давніше, ніж коло 1790. З другого боку, в тексті, видається, нема новотворів, посталих після 1800, за винятком хіба слова *поверхность* 'панування' (121: 'поверхность их... над Шляхтою"), що за САН уперше фіксується в ці роки, але САН часто оминає матеріяли 18 ст., тому з відсутности таких даних у цьому словнику не слід робити висновку про відсутність слова. Пор. далі примітку 60.

Не менше значення, ніж присутність тих чи тих слів і конструкцій в ИР, має їх концентрація й сполучення. У виразі *томное уныние* (234) обидва слова були відомі давніше, *уныние* з 11 ст., *томный* принаймменше від 1704 (словник Полікарпова за САН), але сполука цих слів — характеристичний штамп школи Карамзіна 1780-1790-х років. Те саме стосується до такого слова як *грезится* (99: Срезневський: з 12 ст; у словниках за САН з 1704), до таких фразеологізмів, як *обнажить душу, рѣчь...тронула...до слез* (119) і т.д.

Поза зв'язками з карамзінізмом можна згадати ще, що слово *расстройка* 'безлад' як військовий термін ("бывши атакованы, смѣшались и в расстройкѣ подались на средину своей армии" 113) здається характеристичним для останньої чверти 18 ст. Є воно в Болотова (1802, ЛН 178), з українських авторів у Сковороди, 1782[46] — один з небагатьох збігів у мові цього автора з ИР. У словниках російської мови за САН воно вперше з'являться в Нордстета, 1782, є воно і в САР.

Нарешті, слід згадати деякі вигадані автором ИР особові ймення найдавніших українських "полковників": *Громвал, Турнило, Перунад, Ладин* (5), *Рогдай, Полелич, Колядич, Купалдѣй* і ще раз *Громвал* (9). Активне зацікавлення російською (слов'янською) мітологією, одним з наслідків якого було творення "старослов'янських" особових імен, почалося в 1760-х роках, коли Ломоносов присвятив слов'янській мітології кілька сторінок у своїй праці "Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года" (СПБ 1766), а М.Д. Чулков видав свій перший "Краткий мифологический лексикон" (1767), продовжений згодом його "Словарем русских суеверий" (1782) і "Абевега русских суеверий" (1786). Перед тим більш-менш скупі відомості про це були в літописах, у

---

45. В. Веселитский, Развитие отвлеченной лексики в русском литературном языке первой трети XIX века. Москва 1964.

46. Гр. Сковорода, Твори в двох томах, 2. Київ 1961, ст. 496.

Синопсисі І. Ґізеля, у Стрийковського[47] тощо. У красному письменстві імена ці залюбки використовувалися в творах того ж Чулкова ("Пересмешник" 1766-68), М. Попова ("Славенские древности, или приключения славенских князей" 1770-71), В. Левшина ("Русские сказки" 1-10, 1780-83) та ін. Отже, мода на "мітологічні" імена триває в 1760 - 90-х роках, а частково виявляється й пізніше[48]. Тому самий факт данини цій моді на початкових сторінках ИР не приносить нових можливостей датувати твір. Але може стати в пригоді аналіза джерел саме тих імен, що їх використано чи створено в ИР.

Репертуар імен, що їх знаходимо в Ломоносова, охоплює Святовида, Прове чи Проно, Радеґаста, Сіву чи Сібу, Черна Бога і Бѣла Бога (для рюґенських слов'ян), Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Семаргла, Мокош, Волоса, Погвизда, Ладу, Діду, Леля, Купалу, Коляду, і Дуная[49]. Чулков у своєму "Краткий мифологический лексикон" (приступному мені в виданні СПб 1787) додає деякі нові імена: Догода (32), Зевана або Зевония (42), Зимцерла (42), Знич (42), Золотая Баба (43), Тур (108), Услад або Ослад (110), Чур (120); у його "Словарь русских суеверий" (СПб 1782) список збагачується на нові імена: Дидилия, Іомалла або Ямала, Марцана, Ния або Ниян, Полкан, Сильный Бог, Тригла або Триглава, Ягая Баба. Імена цих списків стали були загальником на довгий час: їх повторює Чулков у своїй мітологічній поезії "Стихи на Семик", (1769)[50]; серед імен "Пересмешника" знаходимо: Зимцерла, Свѣтовид, Чернобог, Лад, Свид, Перун, Бѣлбог в суміші з Купідоном, Авророю і т. п., Дид, Знич, Пров, Услад, Радегаст, Лада, Купала, Тризла[51], тоді як серед героїв діють Силослав, Крѣпостан, Влегон, Роксолан, Прелѣпа, Славурон і т. д. Мітологічні фантазії епохи викликали заперечення від Болтіна, що обвинувачував у їх ширенні особливо Попова[52]; сам Болтін розглядає Хорса, Бога, Буку, Волоса, Купалу, Ладу, Дідо, Лельо і Кікімору. Всі ці імена з'являються

---

47. Прямо посилається на Стрийковського В. Татіщев, История российская в семи томах, 1. Москва - Ленінград 1962, ст. 101.

48. М. Касторский, Начертание славянской мифологии, СПБ 1841, ст. 10 міг навести список 18 попередників у своїй роботі над реконструкцією слов'янського Олімпу.

49. Сочинения М.В. Ломоносова, 5. Вид Імп. Ак. Наук. СПБ 1902, ст. 261нн, 333н; чернетковий список з прирівняннями до латинської мітології - М. Ломоносов, Полное собрание сочинений, 7, 1952, ст. 708н.

50. В. Шкловский. Чулков и Левшин, Ленінград 1933, ст. 96.

51. В. Сиповский. Очерки из истории русского романа 1, 1, СПБ 1909, ст. 612; 2, СПБ 1910, ст. 90нн, 122, 129.

52. "Г. Попов, будучи в древностях славянских мало сведущ, внес в свою баснословию все, что ему ни попалося без разбору, и многие такие веши под статью богов поместил, кои никогда славянами боготворимы не были, ибо разница есть между боготворить и между уважать или почитать". И. Болтин, Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка, I, СПБ 1788, ст. 97-117, особливо ст. 98.

одначе і в пізніших творах. Має їх, наприклад, "Древняя религия славян" Григорія Глинки (Мітава 1804) з додатком таких як Живот, Родомысл, Ясса, Ній та ін.[53]

Порівняння з цими джерелами дозволяє в списку відмітологічних імен ИР уважати за безвартісні для усталення хронології імена *Ладин. Полелич, Колядич, Купалдѣй.* Ці бо імена становлять собою легкі суфіксальні модифікації імен "богів", що були загальниками мало не сторіччя. Сюди ж належить своїм коренем і *Перунад,* цікавий одначе способом словотворення на клясичний зразок. Від штампів тогочасної "слов'янської мітології" відбиваються тільки троє імен: *Громвал, Турнило і Рогдай.*

Перше з них явно взороване на іменах героїв поем Оссіяна, пор. такі імена, як *Carthon, Cuthona, Degrena, Dersagrena, Larthon, Rothmar, Struthmor,* етимологізовані самим Макферсоном як, відповідно, "the murmur of waves" (gàirthom),"the mournful sound of waves," "a sun beam" (Deo-ghréna), "the brightness of a sun beam", "sea wave" (Lear-thon), "the sound of the sea before the storm", "roaring stream"[54]; Це само однак ще не означає пізнього часу появи імени *Громвал.* Не кажучи про журнальні публікації, російські читачі дістали переклади поезій Оссіяна в книжковому виданні вже 1782 р.[55] Важливіше, що *Громвал* безпосередньо з'являється в відомій поемі-баляді Г. Каменєва того ж імени, написаній 1802, а надрукованій 1804 р. Це змушувало б віднести написання або редакцію ИР на час не раніше від 1804 р.

Тяжко сказати, чи можна зв'язувати ім'я *Турнило* з Турном з "Енеїди" Котляревського, де він виступає, починаючи з частини IV, вперше надрукованої 1809 р. Автор ИР охоче нав'язував нитки з античною історією, і *Турнило* могло бути українізацією римського ім'я незалежно від Котляревського, може безпосередньо з Вергілія. Не більше є підстав сполучати Турнила з Туром слов'янських мітологій 18 ст. ("Тур, признавали сего идола богом сладострастия" — "Словарь русских суеверий" М. Ч [улкова], ст. 249; "бог сладострастия" — його ж "Абевега русских суеверий, идолопоклоннических жертвоприношений, свадебных

53. Список на ст. 12-15.

54. James Macpherson's Ossian, hgg. von O.L. Jiriczek, III. Гайдельберг 1940, ст. 210, 217н, 228, 237, 239.

55. Оссиан, сын Фингалов, бард третьяго века. Гальския стихотворения. Переведены с французского Е. Костровым, ч. I. Москва 1782. Костров перекладає Макферсонові пояснення імен описово, не складеними іменами, напр., Картон, шум волн (LXIX), Кютона, плачевный шум волн (LXXI), Лартон, морская волна, имя вождя Белгских поселенцов (LXXI), Ротмар, шум моря, предшествующий волнению и буре (LXXII), Тромотон, шумящая и тяжкая волна (LXXVIII) і т.д., - і це, не зважаючи на те, що структурно імена типу Фінгал, Дукармор, Кульгорм і т.п. самі напрошувалися на відтворення саме словами типу *Громвал.*

простонародных обрядов, колдовства, шеманства и пр. сочиненная М.Ч." Москва1786, ст. 300).

Найваговитіше свідчення дає ім'я *Рогдай.* Це ім'я стало модним у російській літературі наприкінці першого десятиріччя 19 ст. Знаходимо це ім'я в повісті В. Жуковського "Марьина роща", 1808, так зветься герой одного з "вечорів" і сам "вечір" у "Славенских вечерах" Нарєжного, 1809 р.[56] Дещо пізніше з цього ім'я скористався Пушкін у "Руслан и Людмила", 1820 р. Щоправда, Халанський вказав на те, що ім'я виступає вже в Никоновому літописі.[57] Одначе в літописі, де йдеться про одного з витязів князя Володимира, ім'я виступає в постаті *Рагдай*[58]. Якщо звернемося до Шлецерового видання літопису, мабуть, єдино приступного авторові ИР, знайдемо там форму, ще дальшу від *Рогдая,* - "Того же лѣта преставися *Рахдай* удалой"[59]. Це змушує прийняти, що автор ИР (як і Пушкін) узяв форму *Рогдай* не з літопису, а таки з літературних творів 1808-1809 рр. У цьому випадку, природно, ИР могла бути написана тільки після цих років, припущення, що до певної міри суперечить висновкам, зробленим вище з аналізи мовних особливостей твору.

А втім і свідчення цих трьох імен не остаточне й безапеляційне. Поперше, вони могли були з'явитися й давніше, тільки в моїх руках нема відомостей про це (Словника імен персонажів російської літератури 18 - початку 19 ст. не існує). Подруге, хто знає, чи не було в оригінальному тексті ИР *Рахдай* або *Рагдай,* а переписувач змінив на ближче йому відому з письменства того часу форму *Рогдай*?

Отже, ті спостереження, що їх може докинути мовознавець до дискусії про місце і час постання тексту ИР, досить скромні. Дальше вивчення української діялектології і історії української і російської літературних мов 18 -- початку 19 ст., ба навіть публікації матеріялів, уже зібраних у Києві (діялектологія) і Ленінграді (лексична картотека російської мови 18 ст.), можуть багато чого в цих спостереженнях доповнити або змінити. Ця стаття -- не більше, як спроба витичити шляхи, якими може йти вивчення цих проблем. Як слушно зазначає Оглоблин[60], передчасно ставити сьогодні питання про особу автора ИР. Він писав це з погляду історика, але мовознавець може тільки приєднатися до цієї розважної

---

56. Вечер III. У виданні Смірдіна Романы и повести Василия Нарожного, ч. 10, СПБ 1836, ст. 31. Рогдай з'являється теж побіжно у вечорі VII, "Ирена", ст. 97.

57. М. Халанский. "Руслан и Людмила". А. Пушкин, Сочинения, т. I (Видання Брокгауз-Ефро СПБ 1907), ст. 581.

58. Никоновская летопись. Полное собрание русских летописей, 9. СПБ 1862, ст. 68 (під р. 6508).

59. Русская летопись по Никонову списку, изданная смотрением Имп. Академии Наук, ч. I, до 1094 г. СПБ 1767, ст. 111 (під р. 1000).

60. Ol. Ohloblyn, Where Was Istoriya Rusov Written? The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., III, 2 1953, ст. 670нн.

стриманости. У майбутньому, коли буде укладений словник ИР і, скажімо, словник писань кн. О.А. Безбородька, можна буде їх порівняти й довести, чи Безбородько міг бути автором ИР, як того хотів Яковлів, чи ні[61]. Не пощастить, звичайно, застосувати цієї методи до тих кандидатів в автори ИР, від яких не дійшло або лишилося надто мало їхніх писань, як от О. Лобисевич. Тепер мусимо обмежити себе, за порадою Оглоблина, на питанні про те, де і коли писано ИР. З усіма зробленими застереженнями лінгвіст може висунути робоче припущення, що ИР, правдоподібно, писалася в 1790-х роках (хоч не можна відкидати можливости змін і додатків десь коло 1808-1809 р.) людиною, чия мова формувалася в Полтавщині — Київщині, не без дещо західніших впливів, людиною, що, ймовірно, знала, крім української й російської, також польську і, можна думати, французьку мову, людиною, що була надзвичайно добре обізнана на термінології й фразеології російського війська 18 ст.

---

61. Вибіркова порівняльна аналіза мови кількох писань Безбородька 1776-1799 рр., опублікованих Н. Григоровичем у його книзі "Канцлер князь Александр Андр. Безбородко в связи с событиями его времени" 1-2, Сборник Русского исторического общества, тт. 26, 29, СПБ 1879, 1881, а саме ст. 339-370 і 386-393 з тому І і ст. 513-527, 530-536 і 640-642 з тому ІІ, при окремих збігах характеристичних слів (*"поверхность* поляков" 'панування, перевага' 390 — пор. ИР 121, цитоване вище, *скверноприбыточество* 393 — пор. ИР 41) і морфологічних рис (*против его* 359 — пор. *под его* ИР 143) виявляє далеко більше розбіжностей. Безбородько має деякі характеристичні для нього повторювані слова й звороти, не властиві або рідкі в ИР: *мало* его *не* взял 342, *налагать раны* 351, *живот* 'життя' 352, 353, *конечно* 'остаточно' 386, *паки* 388, 390, 391, 392 і т.д. Безбородько часто вживає *наглый* в значенні 'зухвалий' (526), ИР знає це слово в заченні 'раптовий': "наглая и лютая казнь знатнаго министра" (241), а в значенні 'зухвалий' уживає слова *нахальный*. Безбородько має чимало чужих слів, не типових для ИР, хоч як і автор останньої кохається в варваризмах: *кондиции, кризис, негоцировать, декларация, резоны* (527), *камарад, ваканции, шиканы* (535). Текст ИР легко давав привід ужити всіх цих слів. Хоч Безбородько часто вживає сполучника *дабы*, але далеко частіше, ніж ИР, він має *чтобы*. ИР типово вживає *полонить* 'взяти в полон' (напр., 23, 50, 53, 78, 134, 187, 197, 241) і тільки раз *плѣнивших* (24). хоч *плѣн* (110, 149, 232), Безбородько натомість має звичайно *плѣнить* (341, 344, 352, 390). Українізми, численні в ИР і дуже часто вживані не заради історичного й льокального кольориту, а тому, що автор не вмів висловитися інакше (Боршак не мав рації, коли твердив, що *всі* українізми ИР були "introduits à bon escient et appelés à donner de la couleur locale au texte", цит. праця, ст. 164), фактично зовсім чужі проаналізованим писанням Безбородька. Синтакса цих останніх також виразно відмінна від ИР: Безбородько зовсім не має типових для ИР дієприслівникових конструкцій з підметом між дієприслівником і залежними від цього дієприслівника словами, і тільки випадково з'явилася в нього пасивна конструкція з *от:* "атакуемым от десанта нашего" (517. Звичайний у нього інструменталь: "был принуждаем татарами" 350), тоді як в ИР я налічив їх аж 23 випадки, при зовсім малій кількості конструкцій з інструменталем. Речення в писаннях Безбородька довше й розгалуженіше, але кількість віддієслівних іменників менша.

Перше враження з цих зіставлень, отже, — що Безбородько і автор ИР були різні люди. Але, звісно, ці зіставлення тільки поверхові і імпресіоністичні, до того ж побудовані на дуже обмеженому матеріялі. Потрібна дальша систематична перевірка. Зокрема обізнаність на російській військовій термінології спорідноює Безбородька і автора ИР.

Проблеми мови ИР мають ще інший аспект. Постає питання загального характеру про українську відміну російської літературної мови кінця 18 -- початку 19 ст. Але це складне і зовсім відмінне питання. Йому я присвчую окрему статтю.[62]

Нью-Йорк, січень лютий 1969 р.

Коректурний додаток. Після того, як ця стаття була закінчена, мені пощастило познайомитися з матеріялами ленінградської картотеки словника російської мови 18-го сторіччя. Ці матеріяли потверджують моє попереднє датування перших засвідчень деяких слів: *кокарда* (1755), *ноль* (1783), *расстройка* (1788), *сикурсовать;* вони дозволяють датувати першу появу слів *парк* (1757), *азиатический* (1770) і *флатировка* (1775); нарешті вони змушують рішуче відсунути назад у часі появу слова *мина* (не 1791, а 1741).

Січень 1977

62. G. Y. Shevelov. Zum Problem des ukrainischen Anteils an der Bildung der russischen Schriftsprache Ende des 18. Jahrhunderts. Wiener slavistisches Jahrbuch 16, 1970, ct. 5-33.